

ՀԱՅԿԱՏԱԿ 2018 ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018. ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
Ինքնություն 3 (2)

Աշոտ Ոսկանյանի և Դր. Թոմաս Շրապելի ընդհանուր խմբագրությամբ
թարգմանիչների հայերենից՝

Օլյա Ազատյան
Անժելա Հարությունյան
Սոնա Մանուսյան
Նազարեթ Սեֆերյան

թարգմանիչների անգլերենից՝

Սիրանուշ Դվոյան
Նարե Հովհաննիսյան

Նախագիծն իրականացվել է Կոնրադ Ադենաուերի հիմնադրամի հետ գործընկերությամբ
և ֆինանսավորմամբ:

ARMENIA 2018. REALITIES AND PERSPECTIVES
Identity 3 (2)

Editors in chief Ashot Voskanyan and Dr. Thomas Schrapel

Translators into English:

Olya Azatyan
Angela Harutyunyan
Sona Manusyan
Nazareth Seferian

Translators into Armenian

Siranush Dvoyan
Nare Hovhannisyanyan

The project was implemented in partnership and with funding of the Konrad Adenauer
Foundation.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ III

Տարիներ շարունակ Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամն ակտիվ գործունեություն է ծավալում Հայաստանի Հանրապետությունում: Ունենալով բազմաթիվ գործընկերներ քաղաքական ոլորտից և քաղաքացիական հասարակությունից՝ հիմնադրամն աջակցում է ժողովրդավարության զարգացմանը Հայաստանում: Արդի քաղաքական թեմաներից գատ մեր հիմնադրամը միշտ նախաձեռնում է նաև քննարկումներ համեմատաբար երիտասարդ Հայաստանի Հանրապետության ղատմական ինքնընկալման շուրջ: Հայերն ունեն հնագույն քրիստոնեական մշակույթ, ինչը ազգային ինքնության բաղկացուցիչն է: Ժամանակակից Հայաստանի համար անգամ անցյալում մնացած խորհրդային ժամանակահատվածը ներկա քննարկումներում կարևոր դերակատարություն ունի: Ներկայիս Հայաստանում տեղի ունեցող զարգացումները, որոնք ծագել են նրատակադրված խորհրդայնացման և հայկական ավանդույթների լուսնադարան միջև ստեղծված լարման դաշտում, իրենց տեղն են գտել սույն հատորի տարբեր հոդվածներում:

Մեր գործընկերոջ՝ Հունանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի երրորդ Տարեգրքի երկրորդ հատորում՝ այս ժողովածուում, տեղ են գտել արդի քաղաքական թեմաներից մինչև այսօրես կոչված 2018 թ. «Թավշյա հեղափոխությանը» վերաբերող հոդվածներ, տնտեսական զարգացմանը, սփյուռքի հեռանկարին, ինչոքես նաև ղատմությանը, ղատմագրությանը և մշակույթին նվիրված հարցեր: Ժողովածուն բովանդակային առունով կազմվել է մեր գործընկերոջ՝ ՀՀՀԿ-ի հետ սերտորեն համագործակցող գիտնականների և հրատարակախոսների գործերից:

Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամը շնորհակալություն է հայտնում այս համագործակցության համար, քանի որ այն հնարավորություն ընձեռեց տարբեր առանցքային կետերի շուրջ համագործակցել գիտնականների ու հրատարակախոսների հետ: Հուսով ենք, որ այս Տարեգրքի երկրորդ հատորը կհետաքրքրի բազմաթիվ ընթերցողների: Ուրախ կլինենք մեր հայ գործընկերների հետ շարունակական համագործակցության համար:

ԴՐ. ԹՈՄԱՍ ՇՐԱՊԵԼ

Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամի

«Քաղաքական երկխոսություն Հարավային Կովկաս»
տարածաշրջանային ծրագրի տնօրեն

The Konrad-Adenauer-Stiftung has been active in Armenia for many years. With a large number of partners from the political sphere and civil society, the Foundation has consistently supported the development of democracy in Armenia. Besides current political issues, our Foundation also always initiates discussions on the topic of the historic self-perception of the relatively young Republic of Armenia. The Armenians have an ancient Christian culture, which is a component of their national identity. Even the Soviet period of its past has an important role to play in current discussions on modern Armenia. The developments taking place in Armenia today, which stem from the tension that arose between its intentional Sovietization and the attempts to preserve Armenian traditions, have been reflected in the various articles published in this volume.

This collection, the second volume of the third Annual publication of our partner, the Armenian Research Center in Humanities, features articles on a range of topics from current political issues to the so-called Velvet Revolution of 2018, economic development, Diaspora perspectives, as well as those on historic, historiographic, and cultural themes. The content for the collection has been developed by academics and public figures through close cooperation with our partner, the Armenian Research Center in Humanities.

The Konrad-Adenauer-Stiftung would like to express gratitude for this partnership, because it has offered the opportunity to work together with academics and public figures on several key issues. We hope that the second volume of this Annual publication will be of interest to many readers. We would be happy to continue working with our partners in Armenia.

DR. THOMAS SCHRAPEL
Director
Konrad-Adenauer-Stiftung
Regional Programme "Political Dialogue
South Caucasus"

ԱՌՎՁՎԿԱՆ

Աշոտ Ոսկանյան
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԵՎ... ԿԱՂԸ.....11

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՍԿՈՒՐՍՆԵՐ

Հարություն Մարություն
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՅԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ.....21

Վարդան Ջալոյան
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՍԱՆ ԵՎ ՉԼՍ-ՆԵՐԻ ԴԻՍԿՈՒՐՍՆԵՐԻ
ՔՆՆԱԴՆԱՍԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՊՈՒԼԻՉՍԻ ՀՂԱՑՔԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ.....35

Նաիրա Սկրտչյան
ՏԵՂԱՅԻՆ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐԵՎՏՏԱՆ ՏՐԱՄԱՍԱՅԻՆ ՊՐԱԿՏԻԿԱՆԵՐԻ
ՄԻՋԵՎ. ՈՐՈՇ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....43

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌՎՆԿԱԿՐՈՄ

Հրամտ Միքայելյան
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ «ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ» ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱՆ:
ԻՆՉ Է ԱՅՆ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՔ ԿԱՐՈՂ Է ԻՐԱԳՈՐԾՎԵԼ..... 57

Հրամտ Միքայելյան
ՍՏՎԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԹԱՎՇՅԱ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ ԱՌԱՋ ԵՎ ՀԵՏՈ.....69

ՀԱՅՎՈՐԵ ՍՈՅՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչիկ Թեյլալյան
ԸՆՏՐՈՒՆԱՎԵՐԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԶԳՈՒՄ.....85

Խաչիկ Թեյլալյան
ՎԵՐԱՏՄԱԾԵԼ ՀԱՅ ԱՆԴՐԱԶԳԸ..... 123

Վահե Սահակյան
ՍՓՅՈՒՐՔ, ԷԹՆԻԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ «ՀԱՅ ԱՆԴՐԱԶԳ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ԱՍՓՈՓ
ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՍՓՅՈՒՐՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՇՈՒՐՋ.....129

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ռոմալդ Գրիգոր Սյունի
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆԳ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ. ՀԻՇԵԼՈՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԵՎ ԴԱՍ ՔԱՂԱԿՈՎ) ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ.....143

Արա Սանճեան
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԿԱԵԼՈՒ ԵՎ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ.
ՈՒՄՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՆԴՈՒՄ.
ՀԱՅԱՑՔ ԴՐՄԻՑ ԵՎ... ՄԱՍԱՄԲ ՆԵՐՄԻՑ.....159

Ռուզաննա Գրիգորյան
ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՅԱՆԻ ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆԸ. ԿԱՍԿԱԾԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ.....193

Աշոտ Գրիգորյան
ՄԻՍԱՔ ԽՈՍՏԻԿՅԱՆԸ ՀԱՅ ՓԻԼՍՈՓՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԴԻՆ. ԴԱԿԻԹ ԱՆՀԱՂԹԻ ԽՆԴԻՐԸ.....213

ՄՇԿՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՐԿԵՍՏ

Իրինա Շախմազարյան
«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՃԻ» ՆՈՐ ՀԱՆԳՐԱՆԸ. ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ԱՐԿԵՍՏԻ ՍԿԶԵՆԱԿՈՐՈՒՄԸ..... 223

Նարե Սահակյան
ԿՈՆՑԵՊՏՈՒՄ ԱՐԿԵՍՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ԴԻՏԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՆՈՐԱՆԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.
ՀԵՏՆՈՐՀՐԴԱՅԻՆԻ ՍԿԶԲԸ.....231

PREFACE

Ashot Voskanyan
 ARMENIA YESTERDAY... TOMORROW...241

POLITICAL DISCOURSES

Harutyun Marutyan
 PRELIMINARY OBSERVATIONS ON THE MAIN CHARACTERISTICS OF
 THE FIRST AND SECOND ARMENIAN REVOLUTIONS.....249

Vardan Jaloyan
 A CRITICAL ANALYSIS OF POLITICAL COMMUNICATION AND MASS MEDIA
 DISCOURSES IN ARMENIA THROUGH THE CONCEPT OF POPULISM.....261

Naira Mkrtchyan
 BETWEEN LOCAL EXPERIENCE AND WESTERN DISCURSIVE PRACTICES:
 ON SOME RESEARCH STRATEGIES.....267

THE ECONOMY IN THE PERSPECTIVE OF REVOLUTION

Hrant Mikayelyan
 THEORY AND PRACTICE OF THE “ECONOMIC REVOLUTION” IN ARMENIA.
 WHAT IS IT AND CAN IT BE IMPLEMENTED?.....279

Hrant Mikayelyan
 SHADOW ECONOMY IN ARMENIA BEFORE AND AFTER THE
 “VELVET REVOLUTION”289

VIEW ON THE DIASPORA

Khachig Tölölyan
 ELITES AND INSTITUTIONS IN ARMENIAN TRANSNATION303

Khachig Tölölyan
 RETHINKING THE ARMENIAN TRANSNATION.....331

Vahe Sahakyan
 DIASPORA, ETHNICITY, AND THE CONCEPT OF THE “ARMENIAN TRANSNATION”:
 BRIEF NOTES ON DIASPORA THEORY AND PRACTICE337

HISTORY AND HISTORIOGRAPHY

Ronald Grigor Suny
 THE FIVE CONS OF HISTORY: REMEMBERING (AND LEARNING FROM) THE FIRST
 REPUBLIC OF ARMENIA 100 YEARS LATER349

Ara Sanjian
 THE CHALLENGES OF UNDERSTANDING AND PRESENTING ARMENIAN HISTORY
 THROUGH RESEARCH AND TEACHING: A PART-INSIDER’S OBSERVATIONS
 FROM OUTSIDE361

Ruzanna Grigoryan
 SARGIS KASYAN’S INDICTMENT: TRACING A DUBIOUS DOCUMENT387

Ashot Grigoryan
 MISSAK KHOSTIKIAN ON THE ROAD TO THE ESTABLISHMENT
 OF SOVIET-ARMENIAN HISTORIOGRAPHY OF PHILOSOPHY: THE PROBLEM
 OF DAVID THE INVINCIBLE (ANHAGHT).....405

ART AND CULTURE

Irina Shahnazaryan
 THE NEW DESTINATION OF THE “ARMENIAN STYLE” AND THE EMERGENCE
 OF SOVIET-ARMENIAN ART.....413

Nare Sahakyan
 NASCENT CONCEPTUAL ART IN THE NEWLY INDEPENDENT ARMENIA.
 THE BEGINNING OF THE POST-SOVIET421

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ
ARMENIA **2018**

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ԱՇՈՏ
ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԵԿ... ԿԱՂԸ...

ունամիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի երրորդ Տարեգրքի երկրորդ հատորն ամբողջացնում է *Չայաստան 2018. իրողություններ և հեռանկարներ* գիտաժողովի նյութերի հրատարակումը: Առաջին հատորում զետեղված ընդհանուր քաղաքական բնույթի վերլուծականներից հետո¹ ընթերցողին են ներկայացվում առանձին գիտական հարցեր արծարծող հոդվածները: Վերջիններս ազատ են առաջին հատորի գործերի այրվող հրատառությունից և կարող էին թույլ տալ առավել հանդարտ և ամշտադ հայացքով գնահատել հայաստանյան հասարակության իրողությունները: Դրան ղեկ է նույնատեր մաս առանձին հոդվածներում դատական տեսանկյունի առկայությունը՝ ինչդեռ բուն դատության, այնդպես էլ դատնագիտական ռեֆլեքսիայի առումով:

Սակայն, սույն հատորի հրատարակությանը նախորդած *ռազմաքաղաքական փլուզումը* բացահայտ խզում առաջ բերեց ընթերցողի և քննվող նյութի միջև, ակնհայտ դարձնելով խնդիրները նոր հեռանկարից դիտարկելու անհրաժեշտությունը: Այդ հեռանկարը ձևավորվում է մի դարադրոսալ միջավայրում, երբ ներկայացվող տեքստերում վերլուծված անցյալի և դրանց հիման վրա մտազծվող աղաճայի միջև փաստացի բացակայում է ներկան: Վիճակի անսովորությունը շեշտելու համար է, որ որոշեցի այս գրության մեջ կրկնել առաջին հատորի Առաջաբանի վերնագիրը, նրանից դուրս թողնելով «այսօր» բառը: Դուրս է, որ այդ *վիրահատական միջամտությունը* առավել ցցուն կդարձնի մոտ անցյալում եղածն առավել քննադատական հայացքով զննելու և հասարակական նորոգության նոր ուղիներ որոնելու հրամայականը:

Այժմ նյութերի մասին:

Ներկայացվող հատորի առաջին՝ «Քաղաքական դիսկուրսներ» բաժինը բացվում է *Չարություն Սարությանի* «Չայկական առաջին և երկրորդ հեղափոխությունների հիմնական առանձնահատկությունները. նախնական դիտարկումներ» հոդվածով, որում որոշ զուգահեռներ են անցկացվում հայոց նորագույն դատության այդ փուլերի միջև: Ավելորդ է խոսել մասն փորձի կարևորության, ինչդեռ մաս նրա անխուսափելի սահմանափակության մասին: Պատահական չէ, որ հեղինակն ինքն էլ իր վերլուծությունը «նախնական դիտարկումներ» է անվանել: Գնահատելին այստեղ մախ և առաջ հարցադրումն է և հետագա ուսումնասիրությունը խթանող ազդակները: Հիմնական դրույթներն ընթերցողը կգտնի տեքստում: Սակայն կա մեկ մեթոդաբանական դիտարկում, որից չէի ցանկանա հրաժարվել: Խոսքն այն մասին է, որ մասնագիտությամբ մշակությամբ մարդաբան հեղինակը երկու զանգվածային շարժումների դիսկուրսների ուսումնասիրությանը մոտեցել է մախ և առաջ դաշտային հետազոտողի դիրքերից, ուշադրությունը քննելով լոզունգների, դահանջների և դրանց առաջնորդների հրատարակային հայտարարություն-

¹ Տես *Չայաստան 2018. իրողություններ և հեռանկարներ /Ինքնություն 3 (1)* (Երևան: Զունամիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն, 2019):

ների վրա: Սրանով, ուշադրությունից վրիժվել են առաջին հայկական հեղափոխության *հիմնարար փաստաթղթերը*, նախ և առաջ Հայոց համազգային շարժման Ծրագիրը և ՀՀ համագումարների որոշումները: Կարծում են, այդ բացթողումի տատանումները երկուսն են: Առաջինն այն է, որ հետազոտության մեջ առաջին հայկական հեղափոխությունը դիտարկվել է որդես բացառապես ազգային ազատագրական երևույթ՝ Ղարաբաղյան, հետագայում՝ Արցախյան շարժում, լիովին անտեսելով նրա քաղաքական հասունության փուլը՝ Հայոց համազգային շարժումը ինչպես ծրագրի, այնպես էլ գործելակերպի առումով: Երկրորդն, ըստ իս, կապված է այն իրողության հետ, որ համեմատության մյուս բևեռը՝ 2018-ի՝ այդպես էլ ավարտին չհասած «թավշե հեղափոխությունը» որևէ ծրագրային տեքստ չի առաջադրել, ընդ որում, սկզբունքային նկատառումներով՝ իրեն հայտարարելով «իզմերից» զերծ: Դա չի նշանակում, որ այն չի հենվել տեսականորեն չձևակերպված որոշակի դատկերացումների վրա, բայց փաստն այն է, որ դրանց բացորոշումը առանձին վերլուծական աշխատանք է դաժանում: Այդ աշխատանքը որոշ չափով կատարել են սույն տրակում ընդգրկված հեղինակներից մի քանիսը:

Դրանցից մեկը *Վարդան Ջալոյանն* է, որի հոդվածը՝ «Հայաստանում քաղաքական հաղորդակցման և ՉԼՍ-ների դիսկուրսների բննադատական վերլուծությունը դոկտրինայի հղացքի օրինակով», կոչված է հիմնավորելու, որ ՀՀ իշխանությունների և ընդդիմության հակադիր թվացող դիսկուրսները ներքինից նույնական են և հավասարապես դոկտրինատական: Այդ եզրակացության հիմքում ընկած է Լակլաուի բնորոշումը, ըստ որի դոկտրինատական դիսկուրսը ենթադրում է տարասեռ հանրային դաժանների փաստացի համահարթեցում, որի արդյունքում տարբեր բնագավառներին վերաբերող խնդիրներն արտահայտվում են մեկ ընդհանրական դատարկ նշանի միջոցով: Մյուս անհրաժեշտ դաժանը ճամբարների սահմանագատումն է: Դոկտրինայից հատկապես ակտուալ է դառնում քաղաքական վերափոխությունների ժամանակ, երբ հարցականի տակ է հասարակության ամպագան:

Ի տարբերություն իշխատակածների, *Լաիրա Սկրտչյանի* «Տեղային փորձառության և արևմտյան տրամասային դրակտիկանների միջև. որոշ հետազոտական ռազմավարությունների շուրջ» հոդվածը զուտ մեթոդաբանական ուղղվածություն ունի: Ինձ համար այն հետաքրքիր է նաև այն դատձառով, որ հարցն այն մասին, թե որքանով և ինչ կերպ է հնարավոր «արևմտյան փորձառության հենքի վրա ստեղծված տեսությունները, դրանց տրամադրած հղացքները, սկզբունքներն ու մեթոդները գործի դնել նաև ոչ արևմտյան փորձառություն(ներ)ն ուսումնասիրելիս», Հունանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի առանցքային հետազոտական խնդիրների թվին է դատկանում: Հեղինակի առաջարկած լուծումը՝ «բվազիացումը», ըմբռնելի է ինձ համար, քանի որ ինքս էլ ժամանակին փորձել են արևմտյանի և տեղականի համադրությունն իրականացնել կանտյան «als ob»-ի՝ «իբրև թե»-ի հիման վրա: Սակայն այսօր այդ մոտեցումն ինձ խնդրահարույց է թվում, քանի որ, դրանում մոտավոր մոտեցումները լեզիտիմացնելու վտանգ կա:

Հատորի երկրորդ բաժինը՝ «Տնտեսությունը հեղափոխության հեռանկարում», յուրահատուկ one man show է, քանի որ նրանում ներկայացված երկու հոդվածները՝ «Հայաստանում 'տնտեսական հեղափոխության' տեսությունը և դրակտիկան: Ի՞նչ է այն և արդյո՞ք կարող է իրագործվել» և «Ստվերային տնտեսությունը Հայաստանում Թավշյա հեղափոխությունից առաջ և հետո», դասակարգում են միևնույն հեղինակի՝ *Հրանտ Միքայելյանի* գրչին: Երկուսն էլ խփում են միևնույն կետին և առանձնահատուկ կարևորություն ունեն 2018-ի «թավշյա հեղափոխության» տնտեսագիտական դրակտիկաները բացորոշելու և նրա չհայտարարված սկզբունքները հասկանալու համար: Հեղինակն ուշադրություն է հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ թեև կոռուպցիայի դեմ լայնաբեր հնդեսիվացնելով կառավարությունն ակնկալել է բյուջեի հավաքագրման մոտ 30% աճ, այդ քաղաքականությունն էական տնտեսական արդյունքների չի հանգեցրել և չէր էլ կարող հանգեցնել: Հասարակության զգալի մասի հիասթափությունից խուսափելու միակ միջոցը հեղինակը տեսնում է այնպիսի նոր հասարակական դրամագրի մեջ, որտեղ կոռուպցիան ձևակերպված չի լինի որդես առաջնային նշանակության խնդիր: Վերլուծելով վարչապետի և այլ լիազորումների ելույթներն ու հարցազրույցները, հեղինակն արձանագրել է, որ գործող տնտեսական քաղաքականությունը ունենալու է նորագատական ուղղվածություն, ներառելով հարկային տոկոսադրույքի համահարթեցումը, հարկաբյուջետային կարգադատությունը, աշխատաշուկայի արդյունավետությունը և տնտեսության նոր ճյուղերի գերակայությունն ավանդականների նկատմամբ: «Տնտեսական հեղափոխություն» ասելով իշխանությունները նկատի ունեն տեխնոլոգիաների փոփոխությունը, կառավարման համակարգի վերափոխումը և օլիգարխների ազդեցության նվազեցումը, ինչդեռ նաև իշխանության և տնտեսության նկատմամբ մարդկանց ընկալումների փոփոխությունը: Թեև կառավարությունը հույս ունի, որ երկարաժամկետ առումով բարեփոխումները կարող են մեծամասնության համար եկանուտների և սղառման աճ ապահովել, հեղինակը գտնում է, որ բարեփոխումների և կյանքի որակի բարձրացման միջև լայնադիր կառուցվածություն չունի:

Ներկայացվող գրքի երրորդ բաժինը որոշակի շրջման արդյունք է: Առաջին հատորի՝ սփյուռքից Հայաստանին ուղղված հայացքի փոխաբեմ առաջարկվել է «Հայացք սփյուռքին», որում զետեղված են սփյուռքագիտության ուսուցիչը՝ *Խաչիկ Թալալյանի* երկու և երկրորդ սերնդի սփյուռքագետ Վահե Սահակյանի մեկ հոդվածները: Թալալյանի «Վերամտածել հայ անդրազգը» գրության մեջ բացորոշվում է «անդր-ազգային» հղացքի բովանդակությունը և ցույց է տրվում նրա հիմնարար նշանակությունը ժամանակակից սփյուռքի ուսումնասիրության համար: Անդրազգայնացած սփյուռքում, ըստ հեղինակի, ինքնության մասին հարցը փոխարինվել է գործունեության դաշտի մասին հարցով, որն ինքնին շարժում կազմավորում է, դրամավորված բազմաթիվ անխզելի արդիական կառուցված: Նոր դրամավորումն ազգ-դեմություն երկանդամին ավելանում է երրորդ տարածքը, որն առնչված է քաղաքականությանը և համրային ոլորտին:

Սփյուռքը նույնպես ղեկավարում է ձեռքբերման իր ազգ-դաստիարակը՝ երկրակազմում, ընդունելով երրորդ տարածքի կենսակազմությունը: Անդրազգայնության հղացքը Թեօլեօլեանն օրինակելի ձևով կիրառել է մի շարք կոնկրետ հետազոտություններում, մասնավորապես «Ընտրախավերը և հիմնարկությունները հայկական անդրազգում» վերլուծականում, որի անգլերեն բնագիրը լույս է տեսել դեռևս 2000 թվականին: Նկատի ունենալով տեքստի կարևորությունը սփյուռքի քաղաքական և հանրային ոլորտների ուսումնասիրության համար, խմբագրական մարմինն անհրաժեշտ է համարել իրականացնել և ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել նրա հայերեն թարգմանությունը:

Վահե Սահակյանի «Սփյուռք, էթնիկություն և «հայ անդրազգ» հասկացությունները. ամփոփ դիտարկումներ սփյուռքի տեսության և լեզվակազմի շուրջ» հոդվածը շահեկանորեն լրացնում է խաչիկ Թեօլեօլեանի հարցադրումները, ընդգծելով, որ «անդրազգ» հասկացությունը չի ընդգրկում սփյուռքի այն զանգվածներին, «ովքեր գործում են մի քանի էթնիկ-մշակութային դաշտերում, ունեն խառնածին և բազմազան ինքնություններ, ովքեր նաև անվերապահորեն կազմում են սփյուռքի մասը՝ անկախ այն բանից, թե որևէ կառավարություն, կազմակերպություն, խմբավորում, կառույց կամ անհատ իրենց համարում է սփյուռք, թե ոչ»: Սրանից ելնելով, հեղինակն անհրաժեշտ է համարում ձևավորել սփյուռքի ուսումնասիրության նոր մեթոդաբանություններ, որոնք ի վիճակի կլինեն արձանագրելու սփյուռքի իրական ու բազմազան լեզվակազմները:

«Պատմություն և դատաբանություն» բաժնի առկայությունը 2018-ի Հայաստանին նվիրված Տարեգրքում հիմնավորում է դատաբանությունը: Անհրաժեշտ են համարում շեշտել, որ խոսքն այստեղ ոչ այնքան բուն դատաբանության մասին է, որքան դատաբանական իրադարձություններն իմաստավորելու կերպի, այսինքն՝ դատաբանության մեթոդաբանության: Սեփական անցյալին մոտենալու ուղի-մարտի ուղիները զգալի չափով դաշնամարտում են դրանց որդեգրած հասարակությունների ինքնությունը: Դերը, որ խաղացին դատաբանության մեկնաբանության ավանդական կերպերը երրորդ հանրապետության ճակատագրում, երևակվում է աչքներիս առաջ՝ այսօր և հիմա:

Սփյուռքահայ դատաբանության նշանավոր դեմքերից մեկը՝ *Ռոմալո Գրիգոր Սյունի* իր «Պատմության հինգ հիմունքները. հիշելով Հայաստանի առաջին հանրապետությունը (և դաս քաղելով) հարյուր տարի անց» հոդվածում խոսել է հինգ սկզբունքների (բնագրում՝ *con-երի*) մասին, որոնց վրա ղեկավարում է հիմնվի դատաբանական իրադարձությունների վերլուծությունը: Առաջին հանրապետության անկման նրա առաջարկած բազմամիտ դատաբանական ավելի քան ուսանելի է: Պատշաճ կլիներ նույնիսկ առաջաբանի մակարդակով ավելի շատ տեղ հատկացնել այդ նյութին, եթե չլիներ այն աներևակայելի և անտանգելի *déjà vu*-ն, որն աղոթում ենք այս օրերին:

Այդ մասին է մյուս սփյուռքահայ դատաբանի՝ *Արա Սանճեանի* «Հայոց դատա-

մությունն ընկալելու և ներկայացնելու մարտահրավերները. ուսումնասիրություն և դասավանդում. հայացք դրսից և... մասամբ ներսից» լայնածավալ և խորախոհ հողվածը՝ նվիրված հետխորհրդային հայ լուսավարականության արժանատի կերպարներին: Նրան անհամապատասխան երևույթների թվում են երրորդ հանրապետության լուսավարականության շրջանում իշխող արժանատի կերպարներին և հայոց լուսավարական տեսանկյունների անտեսումը: Վերնախավերի գործողությունների և քաղաքական հայացքների նույնացումը ազգի գործողությունների ու քաղաքական հայացքների հետ «ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն հանգեցնում է հայկական ազգային միասնության հղացքի տարածմանը, որն, ակնկալվում է թե կհաղթահարի տեղական, դասակարգային և կրոնական բաժանվածությունները և, որոշե՞ս կանոն, սահմանվում է այլ էթնիկ խմբերին հակադրվելու միջոցով»: Հողվածը եզրափակող առաջարկություններում Սանճեանը մեկ անգամ ևս հիշեցնում է, որ լուսավարությունը ոչ թե «ավարտված նախագիծ» է, այլ՝ ավելի շուտ, «անվերջ բանավեճ»:

Բաժնի մյուս երկու աշխատանքները շարունակում են քննադատական լուսավարական, փաստորեն՝ լուսավարականի «ինտելեկտուալ մաքրամոլության» նույն միտումը, բայց արդեն առանձին լուսավարական տեքստերի վերլուծության մակարդակով: *Ռուզաննա Գրիգորյանի* «Սարգիս Կասյանի մեղադրականը. կասկածելի փաստաթղթի հետքերով» հողվածում քննվում է Հայաստանի Կոմկուսի կենտրոնի անդամ Ս. Կասյանի՝ 1920 թ. հայ-թուրքական լուսավարական «դրոշմաբերական կեցվածքը» հավաստող փաստաթղթի իսկությունը: Հեղինակը հակված չէ տրվելու այս կամ այն քաղաքական կուսակցությանը սատարելու գայթակղությանը և գիտնականի իր նշանակությունը տեսնում է նշված փաստաթղթի ստեղծման և շրջանառման հանգամանքների մանրակրկիտ հետազոտության մեջ: Մյուս կողմում դրոշմաբերականի միտումը՝ հեղինակի կողմից մեջբերված փաստարկն է, ըստ որի՝ նման հետազոտությունը սկզբունքային նշանակություն չունի, քանի որ եթե անգամ կոմկուսի փաստաթուղթը կեղծված է, անհնար է ժխտել հայ բուլժակների «մեղքը» 1920 թ. թուրք-հայկական լուսավարական մախտորեն և ընթացքում: Թեև վերջինիս հետ ընդհանուր առմամբ վիճելը դժվար է, բայց անհնար է նաև չարձանագրել, որ յուրաքանչյուր առանձին դեպքում կոմկուսի մարդուն վերաբերող կոմկուսի փաստաթղթի ուսումնասիրության կարևորությունը կասկածի տակ դնելը սկզբունքային հարված կլիներ լուսավարական աշխատանքի բուն էությունը:

Նույն ծիրում է *Աշոտ Գրիգորյանի* «Միասն խոստիկյանը հայ փիլիսոփայության խորհրդահայ լուսավարական կայացման ճանապարհին. Դավիթ Անհաղթի խնդիրը» աշխատանքը, որը վերաբերում է հայ փիլիսոփայության ինքնառեֆլեքսիային, փաստորեն՝ սեփական փիլիսոփայության լուսավարական առերեսվելու կերպին: Գրիգորյանը համարում է, որ խոստիկյանի Բեռնում լուսավարական ավարտանաղի թիրախը ոչ այնքան Դավիթի փիլիսոփայությունն է եղել, որքան Դավիթի երկերի նշանակությունը չափազանց մոռ և դրա հեղինակին ան-

տիկ դասականների շարքին դասող ավանդությունը: Կարծում եմ, ինչդեռ Խոստիկյանի, այնուհետ էլ Գրիգորյանի գնահատականներում որոշակի չափազանցություն կա՝ Դավիթ Անհաղթը հայ փիլիսոփայության դաստնագրության որևէ փուլում՝ նախախորհրդային կամ խորհրդային, չի դրվել Պլատոնի և Արիստոտելի հետ նույն շարքում: Նրա դերը շատ ավելի կարևորվել է (և արդարացիորեն) համաշխարհային փիլիսոփայության միտումները հայկական միջավայր ներմուծելու և հայոց փիլիսոփայական մտքի սեփականությունը դարձնելու առումով: Բայց նաև անկասկած իրողություն է, որ արդեն խորհրդային շրջանում, Դավթի նկատմամբ վերաբերմունքն ավելի սթափ է եղել, քան եկեղեցական ավանդույթին դասակարգող հեղինակների մոտ: Վերջին միտումի համոզիչ քննադատությունը նկատի ունենալով, կարելի է համաձայնել հեղինակի հետ, որ Խոստիկյանի համարձակ մոտեցումը նոր ժամանակներում հայերիս՝ փիլիսոփայության հետ հարաբերվելու կարևոր ձեռքբերումներից մեկն է, որը մինչ այժմ չի կորցրել իր ստեղծարար ներուժը:

«Մշակույթ և արվեստ» բաժնում ներկայացված երկու աշխատանքները փոխառնչված են, որքանով որ զուգահեռ են գծում խորհրդային և հետ-խորհրդային Հայաստաններում արվեստի նոր հղացքների ձևավորման ընթացքների միջև: Ընդ այդմ, ուշագրավ է, որ առաջին դեղքում մինչխորհրդային ավանդության հետ աշխատանքն ավելի է կարևորվել: Այդ մասին է վկայում *Իրինա Շախնազարյանը* «‘Հայկական ոճի’ նոր հանգրվանը. խորհրդահայ արվեստի սկզբնավորումը» հոդվածում, ուշադրություն հրավիրելով կուսակցական գործիչ և դաստնագրող Աշոտ Գովհաննիսյանի՝ «հայ նկարչության և քանդակագործության ամբողջական, շարունակական դաստնության շղթա կառուցելու հավակնությունը»: Հայկական ոճի վերստեղծմանն ուղղված ջանքերի շնորհիվ ավանդույթն ու հայկականությունն իրենց տեղն են գտնում 1920-ականների խորհրդահայ արվեստում: Սակայն, 1930-ականների սկզբից ներմուծվող «ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական» կարգախոսը մոռացության է մատնում նախորդ հեղափոխական արվեստի կենդանի թրթիռները:

Այլ ընթացք ենք տեսնում երրորդ հանրադասության սկզբնավորման տարիներին, երբ նոր արվեստի նախագիծը շեշտադրում է նախ և առաջ նորը, քիչ մտահոգված լինելով շարունակականության առաջնությամբ: Այդ մասին է գրում *Նարե Սահակյանը* իր «Կոնցեպտուալ արվեստի առաջին դրսևորումները նորանկախ Հայաստանում. հետխորհրդայինի սկիզբը» հոդվածում, հիշեցնելով, որ «Հայաստանում ժամանակակից արվեստի ձևավորումն ընթացել է Խորհրդային միության բուլղարական նախագծի քայքայմանը զուգընթաց»: Գեղինակը գտնում է, որ երրորդ հանրադասության գեղարվեստական ավանգարդը, սկիզբ առնելով Խորհրդային Միության վերակառուցման համատեքստում և հենվելով ազատական համակարգին համադաստասխանող արվեստի ընդհանուր տեսլականի վրա, փաստորեն նույնանում է նոր հիմնվող ազգային դաստնության քաղաքական ավանգարդի հետ: Վստահ չեմ, որ

այդ թեզը համոզիչ է, քանի որ, ըստ իս, Հայաստանն անկախության հանգրվանին հասցրած քաղաքական ավանգարդը (համազգային շարժումը) հենված է եղել անցյալի քաղաքական ավանդույթի քննական վերաիմաստավորման և ոչ լարգամա «ազատական բացասման» վրա: Գուցե անկախ Հայաստանի գեղարվեստական ավանգարդի «լիակատար ազատության» ձգտումն է, որ հնարավորություն չի տվել հողվածագրին հարց դնել Խորհրդային Հայաստանում անցյալ դարի յոթանասնականներից ձևավորված գեղարվեստական մոդեռնի հետ նրա փոխառնչությունների մասին:

Ես գիտակցաբար եմ շեշտադրում այս թեման, քանի որ այն կարևոր է ոչ միայն գեղարվեստական ավանգարդի հետազոտության առումով: Ոչ հեռու անցյալի և ներկայիս գործընթացների շարունակականության, դրանց համադրության անհրաժեշտության մասին խոսեցի արդեն վերլուծությանս տարբեր հատվածներում, տարբեր ոլորտների առնչությամբ: *Հայաստան 2018* գիտաժողովով բարձրացված հարցը՝ գոյություն ունեցող բևեռացված, վերացական լատկերացումները հաղթահարելու, հայկական հասարակության իրական լատկերները ներկայացնող նոր դիսկուրս ձևավորելու անհրաժեշտության վերաբերյալ, լատկերացումն է իր հրատաղությունը նաև այսօր: Բայց այսօր այն հայտնվել է այլ համատեքստում:

Եթե Տարեգրքի առաջին հատորի առաջաբանում անհանգստություն էր հայտնվել «թավշյա հեղափոխության» առաջացրած սղասելիքների և ընթացիկ արդյունքների անհամադաստասխանության կադակցությամբ, ադա այժմ կանգնած ենք շատ ավելի արմատական խնդրի՝ անկախության տարիների ողջ անցուդարձն էադես վերանայելու և վերարժևորելու հրամայականի առջև:

Ողյեմբեր-դեկտեմբեր 2020

ՀԱՅԿԱՏԱԿԱՆ
ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ՔՎՐԱՔՎԿԱՆ
ԴԻՍԿՈՒՐՍՆԵՐ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ
ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ

ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.
ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

եր օրերում, երբ ընդամենը մեկուկես-երկու ամիս է անցել «խաղաղ, թավշյա, ոչ բռնի, ժողովրդական հեղափոխություն» ձևակերպումն ստացած իրադարձությունների բարձրակետից, շատ դժվար է ակադեմիական գնահատականներ առաջարկել տեղ գտած երևույթին: Դժվարությունը լայնամասշտաբային է մասնաճյուղի, որ մասնավոր, հեռուստա- և ռադիոհեռուստացիայի և սոցիալական ցանցերը լայնորեն հեղեղված են տարաբնույթ բննարկումներով ու վերլուծություններով:

Ցանկացած հասարակական երևույթի առանձնահատկությունները, դրա ուժեղ և թույլ կողմերը լավ են երևում համարժեք երևույթի հետ համեմատություններ անցկացնելու դեպքում: Ահա այս տեսանկյունից, մեր խորին համոզմամբ, լիովին համեմատելի երևույթներ են Ղարաբաղյան շարժումը/Հայկական հեղափոխությունը (1988 թ. փետրվարի 20-1990 թ. օգոստոսի 23) (2.5 տարի) և «Հայկական երկրորդ հեղափոխությունը» (2018 թ. ապրիլի 13/17-մայիսի 8) (22-26 օր):¹

«Ղարաբաղյան շարժումը» նման որակում ստացավ իր սկզբնավորումից ի վեր՝ 1988 թ. փետրվարյան հանրահավաքների ժամանակ: Ղարաբաղյան շարժման «Հայկական հեղափոխություն» բնորոշման գրավոր գիտական առաջնությունը դասակարգում է Ռոմալո Գրիգոր Սյունուն: Մա այդ ձևակերպումն օգտագործում է 1993 թ. լույս տեսած *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History* աշխատության մեջ: Այստեղ «Հայկական հեղափոխության» մեջ առանձնացվում են հինգ փուլեր, ընդ որում վերջին փուլը բնութագրվում է որդեկան կառավարման խորհրդային փուլից անցում անկախ ժողովրդավարական դեմոկրատիայի: Չնայած շատ-շատերը Հայաստանում իրենց բանավոր խոսքում Շարժման իրադարձությունները որակում էին որդեկան «հեղափոխություն», մա համեմատում էին 1989 թ. արևելաեվրոպական հեղափոխությունների հետ, սակայն ակադեմիական հարթությունում հարցն այդ տեսանկյունից սկսեց դիտարկվել միայն 2000-ականների կեսերից մեր մի քանի աշխատանքներում,² մա բանավոր ու հրատարակային ելույթներում: Եթե Ղարաբաղյան շարժման հեղափոխություն լինելը, ի դեմս արմատական քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների, դրսևորվեց մա հաղթական ավարտից հետո միայն, ադա 2018 թ. հեղափոխությունը սկզբից ևեթ այդդիսին որակվեց դրա առաջնորդի՝ Նիկոլ Փաշինյանի կողմից մոտավորապես հետևյալ ձևակերպմամբ, որ իրենք իրականացնում են «ժողովրդական, ոչ բռնի, թավշյա հեղափոխություն»:³ Այսինքն, ի սկզբանե հեղափոխություն իրականացնողը հայտարարում էր, որ իր կողմից ղեկավարվող գործողությունները «հեղափոխություն» են: Սա ոչ թե ծավալվող իրադարձությունների գնահատական էր, այլ յուրատեսակ կոչ (մեսիջ), ուղղված երկրում տիրող սոցիալ-տնտեսական իրավիճակից դժգոհ մեծ թիվ կազմող մարդկանց, որ երկրի կյանքում տեղ են գտնելու «արմատական փոփոխություններ»: Այսինքն, այս կերպ հեղափոխության առաջնորդը մեծապես մոտատեց հսկայական քանակությամբ մարդկանց՝ բողոքի զանգվածային գործողությունների մեջ մերգրավելուն:

Ղարաբաղյան շարժման անվանման մեջ ժամանակի ընթացքում փոխվեց միայն բաղադրիչը. այն ավելի «հայեցի» դարձավ և ներկայում հաճախ Շարժումը կոչում են «Արցախյան»: Այսինքն, իր անվանաբանական կառուցվածքով Շարժումը խիստ հայկական էր: Թերևս դա նույնպես նշանակություն ունեցավ, որ համաշխարհային դատաձգիտական մտքում այն առավելապես ներկայացվում է իբրև «Ղարաբաղ» անունով վիճելի տարածքի շուրջ հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտ: Այդ ջրաղացին ջուր են լցնում նաև հայաստանյան որոշ շրջանակներ, երբ Շարժումը ներառում են «Ղարաբաղյան ազգային-ազատագրական դատերազմ. 1988-1994» ձևակերպման սահմաններում:⁴ Այսինքն, Շարժման ժողովրդավարական, խաղաղ, նաև հեղափոխական բնույթը հայտնի է միայն մասնագիտական բավականին մեղ շրջանակի:⁵ 2018 թ. հեղափոխությունն աշխարհին միանգամից ներկայացավ որդես «թավշյա», «սիրո և համերաշխության», «խաղաղ», ինչդեռ նաև «արժեքների», «մտածելակերպի», «դարի», «ուղիղ եթերների» հեղափոխություն և այլն, և այլն: Այս տիղի «հիքնաբնութագրումներով» այն շատ ավելի ընկալելի և ընդունելի դարձավ բազմաշակութային իրողություններում գտնվող բովանդակ աշխարհին:

1988-ի և 2018-ի բնույթի մասին: Սա բազմադեմ և բազմաբովանդակ խնդիր է: Փորձենք առաջ գնալ քայլ առ քայլ՝ միաժամանակ չհավակնելով մեր դիտարկումների համադարձակ լինելուն:

1988-1990 թթ. Շարժումն ընթանում էր ժողովրդավարության ճանադարիը բռնած, բայց և ավտորիտարիզմի նկատելի դրսևորումներ ունեցող աշխարհի հզորագույն տերություններից մեկի սահմաններում. այստեղ իշխում էր միակուսակցական համակարգը, բայց այն աստիճանաբար ճաքեր էր տալիս: Չանգվածային բողոքները, երբ դրանք վերևներում գնահատվում էին որդես դեռությունը վտանգ ադառնացող, դատվում էին՝ Կենտրոնի/Մոսկվայի կողմից ուղարկված զորքեր մտցնելով, դարետային ժամ հայտարարելով, ցույցերի արգելումով, ակտիվիստների բանտարկությամբ (բայց ոչ դատավարությամբ): Բայց և ես չեմ հիշում դեղքեր, երբ հայաստանյան միլիցիան զանգվածային բռնություն կիրադեր հանրադետության քաղաքացիների նկատմամբ: Պատճառների թվում թերևս կարևորագույնն այն էր, որ Շարժումը համաժողովրդական լինելուց զատ կրում էր խորադես ազգային բնույթ, ուղղված էր արցախահայության կենսական իրավունքների դաշտոդանությամբ: Շարժման հիմնական կարգախոսներն էին. «Ղա-րա-բաղ», «Ղարաբաղը մերն է», «Հայեր, միացեք»:

2018 թ. հեղափոխությունն ընթանում էր ժողովրդավարության շուրջ երեք տասնամյակի ավանդույթ ունեցող, բայց և ավտորիտարիզմի ճանադարիը բռնած անկախ դետության մեջ: Չանգվածային բողոքները Հայաստանի երրորդ Հանրադետության երեսուն տարիների ընթացքում, որդես կանոն, բազմիցս էին ավարտվում հայաստանյան ոստիկանության հետ ընդհարումներով, քաղաքացիների ծեծուչարդով, դատավարություններով ու բանտարկություններով:⁶ Եվ եթե 1988-1990 թթ. Ղարաբաղի հայությանը սատարելու հարցը ծառայում էր որդես միջոց ու հնարավորություն ժողովրդավարության

ճանադարհով ընթանալու, ադա և՛ անկախություն կերտելու համար,⁷ ադա 2018-ին Ղարաբադի հարցն ընդհանրադես չեր շոչափվում,⁸ և քաղաքացիական ակտիվությունն ուղղված էր միայն երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին խոչընդոտող քաղաքական իշխանության դեմ: Հեղափոխությունն սկսվեց «Իմ քայլը» և «Մերժիր Մերժին» մախաձեռնություններով, իսկ հիմնական կարգախոսներից էին «Քայլ արա, մերժիր Մերժին», «Հայաստանը մերն ա», «Սիգնալ տուր, մերժիր Մերժին»,⁹ «Մենք ենք տերը մեր երկրի», «Ազատ, անկախ, Հա՛յաստան», «Դուխով», «Մի՛ա՛ցե՛ք» և այլն:

Այսինքն, Հայկական առաջին հեղափոխության դարագայում ունենք ազգային հարց, որի լուծման ճանադարհ էր ընտրված ժողովրդավարական վերափոխումները, ադա և անկախության ձեռքբերումը, մինչդեռ Հայկական երկրորդ հեղափոխության դեդքում առաջնային է դառնում ժողովրդավարական արմատական փոփոխությունների իրականացումը, ինչի արդյունքներից մեկն էլ կարող է լինել երեսուն տարի առաջ բարձրացված հարցի լուծումը՝ շնորհիվ հայության «համախմբման ու լավատեսության»:

Ղարաբադյան շարժման տարիներին սոցիալական խնդիրները և, մասնավորադես, կաշառակերության, բյուրոկրատիայի, սոցիալական արդարության թեմաները թեև բարձրացվում էին, սակայն դրանք գտնվում էին երկրորդական դիրքերում,¹⁰ քանի որ առաջնայինը ղարաբադյան խնդիրն էր և ցեղասղանության թեման: 2018 թ. հեղափոխության ժամանակ հենց սոցիալական խնդիրները դարձան առաջնային. չնայած սկզբում շոչափվում էր միայն երկրի դեկավարի անումը, սակայն բոլորի համար հստակ էր, որ հաջորդ քայլը լինելու է կոռումդացված իշխող քաղաքական ուժի ստեղծած բուրգի տադալումը: Սոցիալական ոլորտից բարձրացված խնդիրների շարքում առանձնանում էին, մասնավորադես, հետևյալները.

- օրենքի առջև բոլորի հավասար լինելը,
- քաղաքական և տնտեսական հետադնդումների դադարեցումը,
- գյուղացիության վարկային բեռի թեթևացումը,
- գյուղացիական վարկային դարտավորությունների մասնակի կան ամբողջական մերում իրականացնելու հնարավորությունը,
- արտահանման ոլորտում առկա փաստացի մենաշնորհների դադարեցումը,
- ոչ կադրային դեսղանների և գլխավոր հյուդատոսների մշանակման ավանդույթի փոփոխությունը,
- արագաչափերի և տեսախցիկների գործունեության արդյունքում ձևավորված տույժ-տուգանքների քաղաքականության վերանայումը, սեփական քաղաքացուն հետադնդող, տուգանող, դատժող դեսողությունից շատ արագ քաղաքացուն աջակցող, մրա հետ համագործակցող դեսողության կերտումը,
- հայոց բանակի ժամկետային զինծառայողների ծնողների վրա հավելյալ հոգսեր բարդելու դրակտիկայի շատ արագ վերացումը,

- դղորդների և բուհերի կուսակցականացման արատավոր տրակտիկայի վերացումը,
- Հայաստանի բուհերին լիարժեք ակադեմիական ինքնակառավարման տրամադրումը,
- ուսանող-համալսարան, ուսանող-դասախոս, աշակերտ-դղորդ, աշակերտ-ուսուցիչ հարաբերությունների արմատական փոփոխությունը՝ հիմքում ունենալով կրթությունը, այդ թվում՝ քաղաքացիական կրթությունն առավել արդյունավետ դարձնելու անհրաժեշտությունը,
- կանանց ավելի շատ ընդգրկումը ղետական կառավարման համակարգում, քաղաքական և հանրային գործունեության մեջ,
- բուժման և բժշկական սղասարկման կարիք ունեցող յուրաքանչյուր անհատի նկատմամբ այնդիսի վերաբերմունքի մշակումը, որդեսզի ոչ ոք «չմնա հիվանդանոցի դռներին»,
- ընտրական համակարգի բարեփոխումը, ընտրությունների արդյունքների կեղծման և ընտրակաշառքի բաժանման տրակտիկայի դադարեցումը և այլն:

Հայկական առաջին հեղափոխության ժամանակ 1988 թ. փետրվարից ի վեր ժողովրդական անհնազանդության, բողոքի, ղահանջների ներկայացման հիմնական ձևը խաղաղ, տարբեր կարգախոսներով, սակայն առանց բռնությունների և ոստիկանության հետ ընդհարումների հանրահավաքները, ցույցերը, երթերն, ինչդես նաև նստացույցերն ու հացադուլներն էին: Ղարաբայան շարժման ժամանակ էր (1988 թ. փետրվար, հուլիս, սեղտեմբեր), որ առաջին անգամ ԽՍՀՄ-ում օգտագործվեց ղայքարի գործադուլային եղանակը համաժողովրդական ընդգրկմամբ, որդես բողոքի դրսևորում կենտրոնական իշխանությունների գործողությունների դեմ:¹¹ Շարժման տարիներին իշխանափոխության խնդիր չէր դրվում, այն առաջ եկավ միայն 1990 թ. գարնանը, խորհրդարանական ընտրությունների նախաշեմին:

Հայկական երկրորդ հեղափոխության ժամանակ ժողովրդական անհնազանդության ձևերը շատ ավելի դինամիկ էին, քանի որ ուղղակիորեն խնդիր էր դրվում կաթվածահար անել նախարարությունների աշխատանքը, արգելափակել փողոցներն ու մայրուղիները, խափանել տրանսպորտային ցանցի աշխատանքը, իսկ ժամանակ անց՝ նաև վերցնել իշխանությունը՝ նորընտիր վարչադետի հրաժարականի և «ժողովրդի ներկայացուցիչ» վարչադետ ընտրվելու ճանաղարհով: Ընդ որում, շրջափակումները հայտարարվում էին ոչ բռնի, քանի որ դրանք իրականացվում էին ոչ թե բարիկադներով, այլ մարդկանց կենդանի շղթայով և կամ մարդատար ու բեռնատար ավտոմեքենաների միջոցով: Եթե սկզբնական շրջանում այս գործողությունների հիմնական իրականացնողը ուսանողությունն էր, աղա ժամանակ անց նրանց միացան ինչդես միջին և բարձր դասարանների աշակերտները, այնդես էլ միջին տարիքի քաղաքացիները: Բնութագրական է, որ Շարժման ժամանակ նույնդես եղան դեղքեր (օրինակ՝ Բաղրամյան դղորտայի սկզբնամասում), երբ երի-

տասարդները ղառակեցին ասֆալտին՝ նդատակ ունենալով թույլ չտալ զրահամեքենաների հնարավոր մուտքը Օդերային հարող տարածք:

Վերը նշվեց, որ առաջին հեղափոխության ժամանակ հայաստանյան միլիցիայի հետ ընդհարումներ չեղան, ինչը դայանավորված էր, թերևս, Շարժման համաժողովրդական, համահայկական դաթոսով: Երկրորդ հեղափոխության ժամանակ, հաշվի առնելով նախորդ տասնամյակների փորձը, ժողովրդին կոչ արվեց հարգալից վերաբերվել ոստիկաններին, ինչը քաղաքացիներն անում էին մեծ սիրով. դարբերաբար նրանց էին ուղղվում տարբեր տեքստեր (հաճախ զգացմունքային, նաև բարոյախրատական բնույթի), փորձեր էին արվում նրանց հետ գրկախառնվելու (դրանք երբեմն հաջողում էին), և որ ամենագնեցիկն ու, գուցե թե, ամենարդյունավետն էր, մարդիկ ոստիկաններին ընդառաջ էին գնում ձեռքերը վեր դարձած, ինչը հիմք տվեց երևույթը նաև որդես «բաց ձեռքերի հեղափոխություն» բնութագրել: Ոստիկանների հետ վերբալ շփումներում օգտագործվող կարգախոսներն էին «*Ոստիկանը մերն ա*», «*Ոստիկան, միացիր*», «*Ձեռքդ դիր, մերժիր Սերժին*»: Այս գործելակերպն օգնեց խուսափելու ոստիկանության հետ զանգվածային ընդհարումներից և ճնշումներից, չնայած արձանագրվեցին ոստիկանության բաժանմունքներ բերման ենթարկվելու հարյուրավոր դեմքեր, որոնք, որդես կանոն, ուղեկցվում էին մահակների գործադրմամբ, միտումնավոր մարմնական վնասվածքներ դատժառելով, բռնությունների այլ դրսևորումներով:

Երկու հեղափոխությունների համար էլ բնութագրական էին երկխոսության տարաբնույթ ձևերը: Ղարաբաղյան շարժման տարիներին դա դրսևորվում էր ոչ միայն ծանոթ ու անծանոթ մարդկանց միջև անընդհատ ընթացող վերբալ քննարկումներում, շարքային քաղաքացիների ու Շարժման ղեկավարության՝ Ղարաբաղ կոմիտեի, ժողովրդին և իշխանություններին ուղղված կոչերում, անընդհատ ծնվող անեկդոտներում և կատակներում, այլ նաև դատակերպության մեջ: Մեզ հաջողվել է տեղեկատվություն հավաքել շուրջ հազար ցուցադաստառների մասին, որոնք, մեր գնահատմամբ, յուրատեսակ միջնորդներ ու գործիքներ էին մարդկանց-հասարակության մտածելակերպը փոխանցելու: Դրանց մեջ առանձնանում են մինչև երկու տասնյակ թեմատիկ խմբեր:¹² Շարժման բնութագրական գծերից մեկն էլ այն էր, որ սկզբնավորման դահից ի վեր հանրահավաքների կենտրոնատեղիում՝ Օդերայի (Ազատության) հրադարակում տեղի ունեցավ մեծ-փոքր (տարիքով-երիտասարդ), կին-տղամարդ, քաղաքացի-գյուղացի, հայախոս-ռուսախոս և այլ նման հակադրությունների թուլացում և վերացում:¹³ Ձևավորվել էր մի ուրույն եղբայրական մթնոլորտ, որը ցայսօր շատերը կարոտով են հիշում:

Երկրորդ հեղափոխությունը շատ կարճ տևեց, այն առավելադեպ վերբալ-կարգախոսային դրսևորում ուներ, ու չնայած երկխոսության փորձերը ոստիկանության հետ,¹⁴ որդես կանոն, անդատասխան էին մնում, սակայն դա չէր հուսահատեցնում մարդկանց: Հանդգելու, յուրօրինակ փաստարկներ ներկայացնելու և ամեն անգամ յուրովի երկխոսելու («ոագբիրատի» տարրերով) հե-

տաքրքիր դրսևորումներ էին լինում ճանադարհները փակողների ու դրանք բացել փորձող դաշտոնյաների, նաև վարորդների միջև: Որոշես կանոն, շարքային քաղաքացիները, եթե անգամ բողոքում էին տրանսպորտի չաշխատելու առիթով, այնուամենայնիվ ըմբռնումով էին մոտենում հարցիմ` հույս ունենալով, որ նման գործողությունները կօժանդակեն ռեժիմի տաղավանդ: Երկրորդ հեղափոխության ստեղծած ցուցադաստառային նյութը¹⁵ իր քանակով և կատարման որակով էադես զիջում էր Առաջին հեղափոխության ժամանակ կիրառվողներին: Նախկին տրանսպարանտների փոխարեն 2018-ին, 21-րդ դարին համահունչ, մեջտեղ եկան համակարգիչներով հավաքված և տղիչներով բազմացրած տեքստեր: Եթե 1988-1990-ին նույնաբովանդակ և նույնատղղ լուծումներ ունեցող տրանսպարանտները հատուկենտ էին, ադա երեսուն տարի անց հակառակ դատկեր էր: Բայց և, ինչդես որ էր 1988-1990-ին, անդակաս էին հումորը, կատակները, բառախաղերը, որոնք մեծադես ձևավորում էին սիրո և համերաշխության ոչ միայն հայտարարված, այլ նաև իրական մթնոլորտը:¹⁶

Երկու հեղափոխությունների կարևորագույն ձեռքբերումներից էր մարդկանց մեջ տասնամյակներ շարունակ մերարկվող վախի հաղթահարումը: Վախ, որը սերմանվում էր ամբողջատիրական համակարգի տարրերով հարուստ խորհրդային իրականությունն իր ճնշիչ ադարատով (կուսակցական կոմիտեներ, «սև» ցուցակներ և այլն), և ավտորիտարիզմի ճանադարհը բռնած իշխանությունն իր` մարդկանց ծեծելու, նրանց մեջ անդաշտդանվածության զգացում սերմանելու, դատարանների «դոներն ընկնելու» հեռանկարով և այլն: Ուսումնասիրողի առջև վեր է հառնում բազմադեն, աստիճանաբար ազատականացող մտածողության տեր, բայց և միևնույն ժամանակ կարևորագույն հարցերի շուրջ միակամ մարդկանց բազմությունը:

Վախը հաղթահարած և սեփական արժանադատությունը վերագտած քաղաքացիները երկու հեղափոխությունների ժամանակ էլ ցուցաբերում էին ինքնակազմակերդվածության հրաշքներ: Արդեն 1988 թ. մարտին, առաջին հանրահավաքներից մեկ-երկու շաբաթ անց, հանրադետության հարյուրավոր աշխատանքային կոլեկտիվներում ձևավորվեցին Ղարաբաղ կոմիտեներ (որոշ տվյալներով` մինչև 2.500), որոնք կոչված էին սատարելու Ղարաբաղյան շարժման ղեկավարությանը: Սրանք ԽՍՀՄ մի քանի այլ հանրադետություններում ավելի ուշ ձևավորված *ժողովրդական ձակատների նախատղղն էին*, յուրահատուկ այլընտրանքներ խորհրդային ձեռնարկություններում ու հիմնարկություններում գործող կուսակցական, կոմերիտական, արհմիութենական կոմիտեներին: Այս մորաստեղծ մարմիններն ավելին էին, քան դարգադես «աջակցության խմբեր» և շատ կարճ ժամանակում նրանց մեծ մասը կարողացավ իրենց ձեռքը վերցնել հասարակական ակտիվության կազմակերդման և ուղղորդման գործը:¹⁷ Երկրորդ հեղափոխությունն այնքան սրընթաց զարգացավ, որ բանը դրան չհասավ: Փողոցները փակում էին միայն շարքերում միմյանց ծանոթացող մարդիկ, սակայն դա լիուլի բավարար էր

համատեղ ու կազմակերպված գործելու համար: Բավական էր սոցիալական ցանցերում հնչել օժանդակության խնդրանք, և շատերը շտաղում էին հենց նշված վայրը, ամհրաժեշտ էր մարդկանց որոշակի քանակություն՝ դա անմիջադեպ իրականանում էր: Այսինքն, երկու դեղքում էլ մենք գործ ունենք ինքնակազմակերպվող քաղաքացիների իրողության հետ, ում 21-րդ դարի ձևակերպումով «ցանցային» որակված գործելակերպը ուղղակի հիացնում է արժանի: Առաջինի դեղքում մարդիկ ինքնակազմակերպվում էին «Ղարաբաղ» կոմիտեների հիերարխիայի ներքո: Սրանք «ուղղահայաց» գործող հիերարխիկ կառույցներ չէին: Կոմիտեներն հաղորդակցման ու համակարգման հաբեր էին (հատկապես, երբ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների մեծ մասը ձերբակալված էր կամ ընդհատակում էր): Երկրորդ հեղափոխության ժամանակ կազմակերպումը հարթության վրա էր. այն հաղորդակից անհատների ցանց էր:

Հայկական առաջին հեղափոխության կենտրոնատեղին Օդերայի հրադարակն էր, որը հետագայում իրավամբ անվանակոչվեց «Ազատության հրադարակ»: Հաջորդող շուրջ երեք տասնամյակի ընթացքում ընդդիմության հանրահավաքները, որոնք կանոն, նույնպես անց էին կացվում այդտեղ և անհաջող ավարտ էին ունենում: Երկրորդ հեղափոխության սկզբի լայնածավալ ազդարարումից՝ ադրիլի 17-ից ի վեր հանրահավաքները սկսեցին գումարվել Երևանի կենտրոնական՝ Հանրադատության հրադարակում, որն օրեցօր ավելի ու ավելի էր լցվում մարդկանցով:¹⁸ Նման որոշման լայնածավալից մեկն էլ գուցե թե այն է, որ երկրորդ հեղափոխությունը հստակ և անթաքույց խնդիր դրեց իրականացնել իշխանափոխություն, իսկ Հանրադատության հրադարակը մարդկանց լայնածավալ հարցումներում միշտ էլ գուցե դրվել է իշխանությունների հետ:

Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում հարյուր հազարավոր մարդկանց մասնակցությամբ ընթացող հանրահավաքները ոչ միայն բողոքի և աջակցության դրսևորումներ էին, այլ նաև, անազատ մամուլի առկայության դեպքում, «առաջին ձեռքից» արժանահավատ տեղեկատվության ստացման հնարավորություն: Հայկական երկրորդ հեղափոխության ժամանակ վիճակն արմատապես այլ էր. համացանցային ուղիղ հեռարձակումները, սոցիալական ցանցերում տեղադրված սիրողական ու լուրջաբանական նկարահանումները, բջջային արագ հեռախոսակաղը թույլ էին տալիս քաղաքաբնակներին և գյուղաբնակներին տանը նստած տեղեկացված լինել բառացիորեն ամեն ինչից: Եվ եթե սկզբնական շրջանում սա կարծես թե խանգարում էր փողոցներում ու հրադարակներում «կրիտիկական զանգված» ձևավորելու գործընթացին, ապա ժամանակ անց դարձավ, որ ինֆորմացիոն հեղեղը մեծապես օժանդակեց տատանվողների ու չկողմնորոշվածների մեծ զանգվածին կայացնելու համադատասխան որոշումներ, որոնք կանոն՝ հոգուտ հեղափոխությանը մասնակցելու:¹⁹ Այսինքն, լայնածավալ ասած, փողոցն ու համացանցը միասին էին աշխատում:

Հեղափոխությունների ղեկավարության հարցում ևս առկա են որոշակի

առանձնահատկություններ: Ղարաբաղյան շարժման դարազայուն Շարժման իսկ ընթացքում, հարթակի վրա, ժողովրդի ներկայությամբ և նրա հավանությամբ ձևավորվեցին Ղարաբաղ կոմիտեի առաջին և երկրորդ կազմերը: Նրանց մեջ կային ինչդեպ միմյանց ճանաչող, այնպես էլ նոր ծանոթացած, հարյուր հազարավոր մարդկանց առջև ելույթների ընթացքում հոնտորական փորձ ձեռք բերած մարդիկ, այդ թվում հետազոտողներ, գիտնականներ, դասախոսներ, ուսուցիչներ, գրող ու լրագրող: Մի մասի ազգանդաստ գործունեությունն ուներ որոշակի դաստիարակություն, մյուսները 1988 թ. փետրվարից միայն ներգրավվեցին Շարժման մեջ: Ղարաբաղ կոմիտեի երկրորդ կազմը Շարժումը ղեկավարեց շուրջ երկու տարի՝ վայելելով ժողովրդի ոչ միայն վստահությունը, այլ նաև հավատը, սերն ու համակրանքը: Դրա ցուցիչներից էր նաև Օղտերայի հրադարակի հանրահավաքների ընթացքում դարբերաբար հնչող «Կո՛միտե՛» վանկարկումը: Չնայած Կոմիտեի անդամների շրջանում առկա աշխարհայացքային տարբեր մոտեցումներին, նրա գործունեությունը կոլեկտիվ ղեկավարության փայլուն, դասագրքային օրինակ էր: Իշխանության գալուց հետո Կոմիտեի անդամներն առանց բացառության ներգրավվեցին գործադիր և օրենսդիր աշխատանքների մեջ, սակայն երկրի ղեկավարման հարցում առկա մոտեցումների տարբերությունը բերեց Կոմիտեի՝ որդես համակիրների միավորման փաստացի լուծարման: Հայկական երկրորդ հեղափոխության դարազայուն գործ ունենք արդեն որոշակիորեն ձևավորված, նաև ընտրություններին մասնակցելու և խորհրդարանական աշխատանքի տարիների փորձառություն ունեցող քաղաքական ուժի հետ, որին ժողովուրդն արդեն ճանաչում էր, ուներ նկատելի համակրանք և հավատ: Կար նաև այն մտայնությունը, որ երկրում «եթե ինչ-որ բան փոխվի, Նիկոլն է փոխելու», այսինքն՝ հեղափոխության առաջա առաջնորդն ուներ դրսևնցիալ արմատական փոփոխություններ իրականացնողի համբավ: Երկրորդ հեղափոխության ընթացքում տեղ գտած հանրահավաքների ժամանակ չձևավորվեց ղեկավարման կոլեկտիվ մարմին. այսինքն՝ այն առկա էր ի դեմս կուսակցության ղեկավարության, սակայն ժողովրդի համար կար միայն մեկ առաջնորդ, ում անվան վանկարկումն էլ դարբերաբար թնդացնում էր Հանրադատության հրադարակը: Իշխանության գալուց հետո կուսակցության շատ անդամներ, ինչդեպ և Շարժման դարազայուն էր, ներգրավվեցին հանրադատության ղեկավարման մարմիններում:²⁰

Հայկական առաջին հեղափոխությունն ավարտվեց 1990 թ. օգոստոսի 23-ին, երբ նորաստեղծ խորհրդարանն ընդունեց «Հայաստանի անկախության հռչակագիրը», երկիրն անվանափոխվեց որդես «Հայաստանի Հանրադատություն», և սկսվեց անկախ դետականության կերտման գործընթացը: Մեկ տարի անց Հայաստանը հռչակվեց անկախ հանրադատություն և սկիզբ դրվեց Երրորդ հանրադատությանը: Հայկական երկրորդ հեղափոխության առաջին փուլն ավարտվեց 2018 թ. մայիսին 8-ին, երբ Ազգային ժողովը հանրադատության ղեկավար ընտրեց հեղափոխության առաջնորդին: Երկիրը չհռչակվեց Չորրորդ հանրադատություն, չնայած ղեկավարման ձևի մեջ տեղ

գտած արձատական, որակական փոփոխության առկայությանը. չի բացառվում սակայն, որ փոփոխության ամրագրումը տեղ կգտնի մոր ընտրություններից հետո:

Ղարաբաղյան շարժման ավարտին ձևավորված խորհրդարանում ընտրված կառավարության առաջին վարչապետն ուղղակիորեն հայտարարեց, որ «կուլակաթափություն չի լինելու», այլ կերպ ասած՝ խորհրդային իշխանության տարիներին անօրինական ճանադարհով հարստացած մարդիկ օրենքի առջև չեն կանգնելու: Դա, թերևս, դայմանավորված էր Ղարաբաղյան հակամարտության սղասվող սրմանն ընդառաջ ժողովրդի միասնությունը դասողանելու ձգտումով, գուցե թե կային նաև այլ՝ տնտեսական բնույթի հիմնավորումներ: «Ժողովրդի կողմից առաջադրված վարչապետի թեկնածու» Նիկոլ Փաշինյանը տարբեր հարթակներում ունեցած ելույթներում սկզբունքորեն այլ մոտեցում էր առաջ քաշում՝ «վեցնդետա/վրեժխնդրություն չի լինելու»,²¹ սակայն անօրինական ճանադարհով հարստացած, կոռուպցիոն սխեմաներում ընդգրկված գործարարներն ու իշխանավորները դատաստանատվություն են կրելու օրենքի առջև:²² Սա շատ կարևոր կետ է, քանի որ իշխանությունների կողմից իրականացվող անօրինականություններն անցել էին ամեն չափ ու սահման, քաղաքացիների մեծ մասի մեջ ձևավորել էին հուսալքվածության տրամադրություններ, ինչն էլ իր դրսևորումն էր գտնում արտագաղթի ահագնացող ծավալների մեջ, որի արդյունքներից մեկն էլ վաղ թե ուշ լինելու էր երկրի դաշտոնանունակության, Արցախի հարցի լուծման գործում հայկական դիրքերի թուլացումը՝ համադատասխան հետևանքներով:

Հայկական և՛ առաջին, և՛ երկրորդ հեղափոխությունները քանդեցին բազմաթիվ կարծրատիպեր թե՛ Հայաստանում, թե՛ նրա սահմաններից անդին: Քաղաքական ձեռքբերումներից զատ հենց մարդկանց մտածողության մեջ կայացած փոփոխությունները հեղափոխության վառ դրսևորումներ էին:²³ Այսպես, 1988 թ. սկզբին դեռևս այն համոզումն էր առկա, որ ԽՍՀՄ-ն շատ հզոր մի կառույց է, ուժեղ է իր միասնությամբ և նրա կենսագործունեությանը որևէ վտանգ չի սղանում, ինչի վկայություններից էր նաև այն, որ նրա ղեկավար դիրքը ԽՍՀՄ-ում ամրագրված էր Սահմանադրությամբ: Հազարավոր քաղաքացիների աշխատանքային առաջընթացի համար կարևորագույն մատակարարման էր կոմկուսի անդամ լինելը և այլն: Նույն կերպ և վերջին տասնամյակում Հայաստանում առկա էր այն մտայնությունը, որ Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը իշխանության հետ քաղաքականապես, տնտեսապես և գաղափարապես սերտաձած կառույց է և, հետևաբար, այնուհետև կուսակցություն է, որի դեմ «խաղ չկա»: Երկու կարծրատիպերն էլ քանդվեցին, հենց որ գործոն դարձավ ժողովուրդը, ժողովրդի միասնական կամքը: Երկու դեղքում էլ վերահաստատվեց այն դարձ, դատմության քառուղիներում հղկված ճշմարտությունը, որ «ժողովրդի՝ դեմ խաղ չկա»:²⁴

հազարանոց հանրահավաքները Սիլվա Կադուտիկյանի և Չորի Բալայանի հետ հանդիպման ժամանակ որակեց որդես «удар в спину перестройки»: «Ներքևից» զարգացող հեղափոխության դեմ մղվող գաղափարական ղայքարը, դրա նվաստացման փորձերը, բանտարկությունները չկարողացան կանգնեցնել երկրի ամենափոքր հանրադատության ըմբոստացումը: Հայկական հեղափոխությունը հաղթեց, սոցիալիզմի համաշխարհային ճամբարը և ԽՍՀՄ-ը փլուզվեցին: Վերջին տասնամյակում հայաստանյան իրականության մեջ դեմքից դեմք հնչող մտքերը, թե երկրին անհրաժեշտ են հեղափոխական վերափոխումներ, Պարբերաբար կասեցվում էին անգամ վարչապետի հեղինակությամբ լույս տեսնող գիտական հոդվածներով,²⁵ «հեղափոխություն» երևույթի քաղաքական, տնտեսական և այլ վատ հետևանքների մասին կանխատեսումներով, ընդհուպ մինչև Արցախի հնարավոր կորուստը: Նույն կերպ առաջ էր քաշվում Պաղամեծնական ղայքարի՝ որդես իրական ժողովրդավարության հաստատման համար ճանադարի բացելու միակ հնարավորության գաղափարը՝ հընթացս հնարավոր այլ զարգացումները որակելով որդես «փողոցային» ղայքար կամ «զինված ադստամբություն»: Պարզվեց՝ չի աշխատում: Երկու դեմքում էլ հաղթեց հեղափոխությունը. առաջին ղարագայում արցախահայությունը փրկվեց Ֆիզիկական ոչնչացումից և կերտեց դետականություն, երկրորդ դեմքում արմատական փոփոխություններ են տեղ գտնում Հայաստանի դեկավարության մոտեցումներում արցախյան թնջուկի լուծման հարցում, և ժողովրդավարական փոփոխություններ՝ Արցախի Հանրադետության իշխանական կառույցներում, որոնք տանում են դեմի հանրադետության ներքին կայունության ամրադնում:

մայիս-հունիս 2018 թ.

- 1 Չեղափոխությունների տեսությունները բազմաթիվ են ու դարբերաբար թարմացվող: Մեզ համար ընդունելի են Ջեյկ Գոլդստոնի մոտեցումները (Jack Goldstone, «Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory», *Annual Review of Political Sciences*, թիվ 4 (2001), էջ 139-187), ի մասնավորի հեղափոխության նրա առաջարկած հետևյալ ձևակերպումը. «Հասարակության քաղաքական ինստիտուտները վերափոխելու և քաղաքական իշխանություն հաստատելու ջանք, որն ուղեկցվում է ֆորմալ կամ ոչ ֆորմալ գանգվածային մոբիլիզացիայով և ոչ ինստիտուցիոնալ գործողություններով, որոնք բայբայում են գոյություն ունեցող իշխանությունները», նույն տեղում, էջ 142:
- 2 Տե՛ս, մասնավորապես, Հարություն Մարության, «Հայ ինքնության ձևափոխման հիմնական ուղղությունները Ղարաբաղյան շարժման տարիներին», *Հայագիտության արդի վիճակը և նրա զարգացման հեռանկարները. Հայագիտական միջազգային առաջին համաժողով, զեկուցումների դրույթներ* (Երևան: Երևանի համալսարանի հրատ., 2003), էջ 55-56; նույնի, *Հայ ինքնության դատարանությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* (Հիշողության ազգագրություն 2) (Երևան: Գիտություն հրատ., 2009), էջ 313; նույնի, «Ղարաբաղյան շարժման կամ Հայկական հեղափոխության (1988-1990) հիմնական առանձնահատկությունները», Համբարձում Գալստյան, *Չուղարկված նամակներ* (Երևան: Գաստրիմտ հրատ., 2013), էջ 9-17:
- 3 Թավշյա հեղափոխության կոմիտե. Նիկոլ Փաշինյանի ելույթը (թարմացվող), 17 ապրիլի 2018, <https://epress.am/2018/04/17/%D4%B1%D5%B4%D5%A5%D5%B6%D5%A1%D5%B4%D5%A5%D5%AE%D6%8A%D5%B0%D6%80%D5%A1%D5%BA%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%AF%D5%A8.html>, այց` 4.17.2018:
- 4 Տե՛ս *Ղարաբաղյան ազգային-ազատագրական դատերազմ. 1988-1994: Հանրագիտարան մեկ հատորով*, Հ. Ս. Այվազյան և ուրիշն. (խմբ.) (Երևան: Հայկական հանրագիտարան հրատ., 2004):
- 5 Երևույթի դատաձևների թվում մատնանշելի են մաև հետևյալ հանգամանքները: Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ու նրա քաղաքական թիմի` 1998 թ. երկրի ղեկավարման աստիճանից հեռանալուց հետո իշխանության եկան Ղարաբաղյան դատերազմի ղարաբաղյան թևի ռազմական ղեկավարները, որոնց համար սկզբից ևեթ խնդիրը դրված էր Լեւոնյանի Ղարաբաղը օտար զավթիչներից ազատագրելու հարթության մեջ: Մինչդեռ հայաստանյան իրականության մեջ Ղարաբաղյան շարժման ժամանակ բարձրացվում էին մաև սոցիալական բազմաթիվ խնդիրներ: Հաջորդող երկու տասնամյակների ընթացքում Ղարաբաղյան համաժողովրդական շարժման, մաև Հայոց համազգային շարժման մասին հրատարակումները մղվեցին երկրորդ լույս, անգամ Հայաստանի անկախության կերտումը հանրությանը գերազանցադատ մերկայացվում էր հայ-արդրեջանական դատերազմի լույսի մերթ, գրեթե ոչինչ չէր ասվում Շարժման մասին մաև հայաստանյան դրոյրոցական դասագրքերում: Համաշխարհային հանրությանը Ղարաբաղյան շարժման զարգացումները գերազանցադատ հայտնի էին խորհրդային կենտրոնական մամուլի ոչ ծնարկտացի հրատարակումներով և կենտրոնական հեռուստատեսության հաղորդումներով, այսինքն` առկա էր բառիս բուն իմաստով «տեղեկատվական շրջափակում»:
- 6 Հմմտ. ՀՀ վարչադատի թեկնածու Նիկոլ Փաշինյանի ելույթը (ամբողջական), <https://168.am/2018/05/08/948009.html>, այց` 5.08.2018:
- 7 Հմմտ., օրինակ, Վազգեն Սանուկյան, «Հայոց համազգային շարժում», Վազգեն Սանուկյան, *Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում: Ելույթների և հող-*

վածների ժողովածու (Երևան: Վ.Ի.Վ. Այսօր և վաղը, 2002), էջ 17-23; նույնի, «Գնացքից թռչելու ժամանակն է», Վազգեն Մանուկյան, *Հայկական երազանքը*, էջ 50-79:

⁸ «Սիրելի՛ արցախցիներ, համոզված եղեք, որ Հայաստանում տեղի ունեցած սիրո եւ համերաշխության հեղափոխությունը ոչ միայն որեւէ վտանգ չի Պարունակում, այլեւ նորանոր հնարավորություններ է բացում Արցախի ժողովրդի եւ Արցախի ժողովրդականության համար: / Սա համազգային եւ համաժողովրդական զարթոնքի բացառիկ ժամ է, եւ *ինչդեռ 1988 թվականի համազգային շարժումը հանգեցրեց Արցախի դե ֆակտո ինքնորոշմանը, հայկական հեղափոխության արդյունքն է վերջո լինելու է Արցախի ինքնորոշման իրավունքի դե յուրե միջազգային ճանաչումը* (ընդգծումն իմն է – Յ.Մ.)», ՀՀ վարչապետի թեկնածու Նիկոլ Փաշինյանի ելույթը (ամբողջական), <https://168.am/2018/05/08/948009.html>, այց՝ 5.08.2018:

⁹ Զննտ. «Посигналь, если против Путина» ակցիայի հետ, տես <https://www.youtube.com/watch?v=Zzk0PVzoli4>, այց՝ 4.12.2018:

¹⁰ Զննտ. Մարության, *Հայ ինքնության դատաւերազրոյութունը: Հատոր 1. Ցեղասպանութեան հիշողութունը և Ղարաբայան շարժումը* (Հիշողութեան ազգագրութուն. 2), էջ 23-24, 307-308:

¹¹ Մարության, «Ղարաբայան շարժման կամ Հայկական հեղափոխութեան (1988-1990) հիմնական առանձնահատկութեանները», էջ 12-13:

¹² Մանրամասն տես Մարության, *Հայ ինքնութեան դատաւերազրոյութունը*, էջ 23:

¹³ Մանրամասն տես Լևոն Աբրահամյան, «Ծեսը, նախաթատրոնը և Թատերական իրադարակը», *Բեմ*, թիվ 1 (1990), էջ 7-19; Նույնի, «Քառսը և կոսմոսը ժողովրդական ելույթների կառուցվածքում. Ղարաբայան շարժումը ազգագրագետի հայացքով», *Մշակույթ*, թիվ 2-3 (մարտ-հունիս 1990), էջ 14-21; Levon Abrahamian, «The Karabagh Movement As Viewed by an Anthropologist», *The Armenian Review* h. 43, թիվ 2-3 (1990), էջ 67-80:

¹⁴ Աշոտ, այ Աշոտ, արա, տատո՛ղ էլ ա ստե, եկել ես՝ խփե՞ս տատուղ...: Ցուցարարը՝ ոստիկանին, <https://www.youtube.com/watch?v=dHZGifmcM7c>, այց՝ 5.05.2018: Հեղափոխութեան Աշոտը. azatutyun.am, <https://blog.168.am/blog/150138.html>, այց՝ 5.05.2018:

¹⁵ Անդրադարձ հարցին տես Մարի Թարյան, *Աշոտը, Իրան, #Քայլարա շարժման «համն ու հոտը» եւ լոզունգները, Սեդիհանաքս*, 20 ապրիլի 2018, <http://www.mediamax.am/am/news/special-report/28042/>, այց՝ 4.21.2018:

¹⁶ Նիկոլ Փաշինյանը, ի մասնավորի, հայտարարում էր, որ հեղափոխութունը տեղի է ունենալու «ոչ թե ատելութեան, թշնամանքի, հետադարձութեան, գիլտոսիմի, այլ համարային մեծ երկխոսութեան, ճշմարտութեան փնտրութեան, ազգային համերաշխութեան եւ միասնութեան մթնոլորտում»: ՀՀ վարչապետի թեկնածու Նիկոլ Փաշինյանի ելույթը (ամբողջական), *168.am*, 8 մայիսի 2018, <https://168.am/2018/05/08/948009.html>, այց՝ 5.08.2018:

¹⁷ Մարության, «Ղարաբայան շարժման կամ Հայկական հեղափոխութեան (1988-1990) հիմնական առանձնահատկութեանները», էջ 10-11:

¹⁸ Բանագանցում անգամ հայտնվեց մեծ Թամանյանի արձանի դատաւերով ու նրան վերագրվող խոսքով. «Վսյոտակի Հրադարակը փոքր ա ստացվել...»:

¹⁹ Մասնագիտական վերլուծութունը տես, օրինակ՝ Սամվել Մարտիրոսյան, «Ուղիղ եթերների հեղափոխութունը», *Գործու տեղեկագիր*, հ. 93, թիվ 4 (2018), էջ 33-37:

²⁰ Զննտ. մեր գրառումը Ֆեյսբուք սոցիալական ցանցում, 8 մայիսի 2018,

<https://www.facebook.com/hmarutyam>, այց՝ 5.08.2018: Այստեղ, մասնավորապես, գրված է. «Ստացվեց: Հաղթեցինք: Ուոա: Հիմա սկսվում է հեղափոխության երկրորդ՝ արմատական վերափոխումների փուլը: Ու այդ, դժվար է լինելու: Ու լիցքը չէ կրկնել 28 տարի առաջվա բացթողումներից մեկը, երբ անգամ երկու երկար ու ձիգ տարի տևած Շարժման ավարտական փուլում անցկացված ընտրություններում ՀՀ-ն առաջադրեց բազմաթիվ ոչ յուրօրինակ, սակայն հավատարիմ մարդկանց: Քանի որ հաղթել է Հայաստանի հոյարտ քաղաքացին (ու դա միայն գեղեցիկ խոսքեր չեն), իշխանության մարմիններում լիցքը է լինեն գրագետ ու բանիմաց, գործից հասկացող, մարդկանց հետ զրուցել իմացող մասնագետներ: Ընդամենը 28 տարվա Պատմության այդ մի դասը, հուսամ, ուսանելի կլինի»:

- ²¹ Տե՛ս Լիկոլ Փաշինյան – Կարեն Կարապետյան բանակցությունները տեղի կունենան ապրիլի 25-ին, <https://www.amerikayidzayn.com/a/4361297.html>, այց՝ 4.23.2018:
- ²² Հմմտ. ՀՀ վարչապետի թեկնածու Լիկոլ Փաշինյանի ելույթը (ամբողջական), <https://168.am/2018/05/08/948009.html>, այց՝ 5.08.2018:
- ²³ Սամրամասն տե՛ս Մարության, *Հայ ինքնության տատկերագրությունը*:
- ²⁴ Վերջին առնվազն մեկ-մեկուկես տասնամյակում հայաստանյան քաղաքական գործիչներից թերևս միայն Ղարաբաղ կոմիտեի անդամ Աշոտ Մանուչարյանն էր իր հրադարակային ելույթներում անընդհատ շեշտադրում այս միտքը:
- ²⁵ Իշխանական համակարգի անփոփոխելիության գաղափարն էր առաջ քաշում, մասնավորապես, «Մենք լիցք է փոխվենք ելությամբ, ոչ թե ձևով» թեզը քարոզող ՀՀ վարչապետ Տիգրան Սարգսյանն իր հրադարակային ելույթներում, նաև «Ինչդե՞ս իրականացնել հեղափոխություն» հոդվածում, տե՛ս «21-րդ դար», թիվ 2 (2007), էջ 160-168: Տե՛ս նաև *Նորավանք*, 19.07.2007, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2464&sphrase_id=72011, այց՝ 5.08.2018:

ՎԱՐԴԱՆ
ՋԱՆՈՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ ԵՎ
ՉԼՍ-ՆԵՐԻ ԴԻՍԿՈՒՐՍՆԵՐԻ
ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊՈՊՈՒԼԻՉՄԻ ՀՂԱՑՔԻ
ՕՐԻՆԱԿՈՎ

ստ Յակոբ Տորֆինգի՝ «Դիսկուրսը հեգեմոնիկ արտահայտությունների արդյունք է, որի նդատակն է հասարակության մեջ ձևավորել ինչդես քաղաքական, այնդես էլ բարոյա-ինտելեկտուալ առաջնորդություն»:¹ ՉԼՄ-ների նորությունները, թոք շուները, գվարձալի հաղորդումները վերարտադրում են աշխարհի մասին դատկերացումները, դարտադրում արժեքային որոշակի կառուցվածք: Չանգվածային հաղորդակցության ուղերձները դիտարկվում են որդես սոցիալական գործողություն, որդես իշխանության/ազդեցության կարևորագույն ձև, որդես գաղափարախոսության դրսևորման կարևորագույն ոլորտ:

Հայաստանում ՉԼՄ-ները բաժանվում են երկու՝ իշխանամետ և ընդդիմադիր մասի: Վերջինները շատ ավելի քննադատական նյութեր են տեղադրում, քան առաջինները, սակայն դիսկուրսի տեսակետից նրանց միջև կարող է տարբերությունը քիչ լինել: Ըստ դիսկուրսի ժանրերի, նրանք օգտագործում են կամ ոռմանտիկ դաթետիկ լեզու, օրինակ, երբ խոսքը գնում է մշակույթի մասին, կամ նմանակում են իշխանությունների քյուրոկրատական կամ ձևական իրավական լեզվին, երբ խոսքը գնում է իրավունքների, օրենքի խախտման և համանման խնդիրների մասին: Դա նշանակում է, որ ինչդես ընդդիմադիր, այնդես էլ իշխանամետ լրագրողները համաձայն են ազգային մշակույթի, օրինականության և այլ կարևորագույն դատկերացումների շուրջ: Դիսկուրս վերլուծությունը իշխանության լեզվի և լեզվի իշխանության վերլուծություն է, և այս հոդանցիկ դիտողությունը ցույց է տալիս, որ ընդդիմադիր լրագրողները և նրանց խմբագիրները կիսում են իշխանության գաղափարախոսությունը և հեգեմոնիան (գերակայությունը):

Վերջին տասնամյակում (2008-2018 թթ.) համաշխարհային քաղաքական դիսկուրսում տեղի ունեցած զգալի փոփոխությունների առկայությունը ընդունվում է համարյա բոլոր հետազոտողների կողմից: Առաջին հերթին դա վերաբերում է դողուլիստական/ հակաելիտար տրամադրությունների աճին: Աճում է ադահամակարգային կամ հակահամակարգային ակտիվիստական շարժումների ազդեցությունը: Քաղաքական մրցակցային դայքարում վճռական նշանակություն են ձեռք բերում հանրային կադերը, ցանցային և տեղեկատվական միջոցները: Սրան նդաստող կարևորագույն գործոններից է կուսակցական համակարգի ձգնաժանը, մասնավորադես «ամեն ինչի» կուսակցությունների ձևավորումը, որի օրինակն են ՀՀԿ-ն կամ ոռսական Եդինայա Ռոսիան:²

Քաղաքական հաղորդակցության և դիսկուրսի ձգնաժանը հատկադես նկատելի է հայաստանյան ազատական գաղափարախոսության և կուսակցությունների օրինակով: 2017 թ. ընտրությունների ժամանակ ոչ մի ազատական կուսակցություն չկարողացավ հաղթահարել ընտրադատները: Սակայն, դժվար չէ նկատել, որ ազատական գաղափարախոսության հիմնական տարրը՝ իրավունքի և օրինականության հոետորությունը կիսում են ինչդես իշխանությունները, այնդես էլ ընդդիմությունը և հասարակական կազմակերողությունները:

Ինչո՞ւ է ազատականությունը ճգնաժամ ամրում: Բորիս Կոտրիանովը գրում է. «Լիբերալ դիրքորոշումը դարձել է անհնար, քանզի շուկայական ինքնակարգավորման դոկտրինան (ազատականության բոլորի կողմից արդեն մոռացված հիմքը) անընդունելի է: Գոյություն ունեն գեղագիտական, բայց հատկապես էթիկական հիմքեր այն մերժելու: Լիբերալիզմը կորցրել է իր գաղափարական և տնտեսական հիմքերը: Իրականում «ընդդիմությունը» կանգնած է հակառակ կողմի ցանկացած գործողություն ռեֆլեքսիայի ենթարկելու դիրքում: Ընդդիմադիրները միավորում են միանգամայն անողատկերացնելի և եկզոտիկ ներկայացուցիչների. «Միայն թե նրանց դեն»:³

Չայաստանում լիբերալ դիսկուրսի կրողը ոչ միայն «ընդդիմությունն» է, այլ ընդդիմադիրներ են հիմնականում հասարակական կազմակերպությունները: Սակայն ՅԿ-ական լիբերալ դիսկուրսը ևս երոզիայի է ենթարկվում: Բրիտանական հետազոտող Արմինե Իշխանյանը շատ հետաքրքիր մի դիտարկում է անում. «Եթե հստակեցնենք, աղա քաղաքացիական նախաձեռնությունները տարբեր են դաշտոնադրեց գրանցված, մասնագիտացված ՅԿ-ներից մի շարք առանցքային կողմերով, այդ թվում՝ նրանց կազմակերպական կառուցվածքները և որոշումների ընդունման ձևերը, ռազմավարություններն ու գործողության գիմանոցը, նրանց կողմից օտարերկրյա ֆինանսավորման մերժումը և օտարերկրյա դոնորների օգնությանը չաղավիհելը: Բայց այս տարբերությունները չեն նշանակում, թե նրանք կաղեր չունեն ՅԿ-ների հետ: Ընդհակառակը՝ ՅԿ-ներում աշխատող անհատները հաճախ միանում են քաղաքացիական նախաձեռնությունների՝ իրենց ունակություններով աջակցելով վերջիններիս»:⁴ Դիտարկենք այս տարօրինակ խզումը քաղաքացիական նախաձեռնությունների և ՅԿ-ական «գաղափարախոսության» միջև, որը թվում է սուս գործառուծային բնույթ ունի: ՅԿ-ների գործառույթն է կաղ հաստատել հասարակության և իշխանության միջև հանրային բննարկումների միջոցով, այսինքն՝ իրավական գաղափարախոսության սահմաններում:

Գաղափարախոսությունը դիսկուրսում իրեն իրագործում է այս կամ այն փաստը կամ իրադարձությունը ներկայացնելու միջոցով: Լսարանի սոցիալական գիտելիքի վերահսկման համար օգտագործվում են այնդիսի հնարքներ, ինչդիսին են հասկացությունների և բաղերի նշանակության նենգափոխումը, դարգեցումը և կարծրատիղերի շահագործումը, հաստատումը և կրկնությունը, տեղեկատվության տրոհումը, անհաղաղության և սենսացիոն բնույթ տալը և այլն: Կարևոր է հատկապես փաստերի և իրադարձությունների ընտրությունը և նրանց խմբավորման եղանակը: Չայաստանյան գաղափարական դիսկուրսում կարևոր տեղ է զբաղեցնում դաղուլիզմ հղացքը, ինչդես նախկին իշխանական, այնդես էլ լրագրողական խոսքում:

Չետագոտողներ Արմեն Ղազարյանը և Ալինա Պողոսյանը իրենց հայեցակարգային զեկուցման մեջ, որ նախատեսված էր «Պողուլիզմն ու դրոդազանդան Չայաստանում՝ ի ցույց» բննարկումների շարքի համար, գրում են. «Չայաս-

տանում որոշուիլովն ու որոշագանդան հաճախ կաղված են ազգայնակա-
նության և աղքատության թեմամերի հետ: Պորոլիզվն և որոշագանդան Հա-
յաստանում խոչընդոտում են թե՛ ներքին գործընթացների (դեմոկրատացում,
լավ կառավարում և այլն) և թե արտաքին քաղաքականության (Ռուսաստանի
և ԵՄ հետ հարաբերություններ) վերաբերյալ առողջ երկխոսությանը: Մի կող-
մից իշխանությունը կարևոր հարցերում շահագործում է հանրության ենցիա-
ները, մյուս կողմից հանրությունն իշխանության որոշումներին արձագանքելիս
հենվում է ոչ թե փաստերի և հիմնավորված առաջարկների, այլ զուտ իշխանու-
թյան մերժման վրա՝ շեշտադրելով դրա անբարոյական և անիրավ կողմը»:⁵

Արտակ Ալեքսանյանը *Նյունսգ* ամսագրի «Քաղաքական որոշուիլզն աշխար-
հում և Հայաստանում» վերլուծականում գրում է. «Պորոլիզվն միայն հայկա-
կան երևույթ չէ, համաշխարհային քաղաքական մոդա է. այն 2016 թվականի
ամենագլխավոր թրեմդն էր, որ շոշափելի հաջողություններ գրանցեց գրեթե
բոլոր մայրցամաքներում»: Ըստ նրա՝ «Խորհրդարանական ընտրությունների
մնացել են հաշված շաբաթներ, արդեն դարձ է, որ քարոզարշավն անցնելու է
ծայրահեղ որոշուիլստական կարգախոսներով»: «...Պորոլիլստները շահար-
կում են աղքատ և անխելք մարդկանց տնտեսական և սոցիալական շահերը՝
սիրաշահելով նրանց որիմիտիվ ինքնասիրությունը»:⁶

Հայկական ՉԼՍ-ները մեծ կարևորություն են տալիս որոշուիլզնի սիմվոլիկ՝
բնութագրելով որոշ քաղաքական ուժերին իբրև որոշուիլստական: Հիմնակա-
նում այդպես է բնութագրվում Օսոուկյան դաշինք/ Բարգավաճ Հայաստան,
Հայկական վերածնունդ և Օհանյան-Րաֆֆի-Օսկանյան դաշինքները: Բերեմ
Հայոց աշխարհ թերթի գլխագրերից մի քանիսը. ««Ազատ Դեմոկրատներն»
էլ չխուսափեց որոշուիլզնից», «Մենք չենք զբաղվելու որոշուիլզնով և ժամա-
վաճառությամբ», «Մի ուրվական է շրջում հայոց աշխարհում. որոշուիլզնի
ուրվականը», «Նախընտրական որոշուիլզնի տրամաբանության մեջ. նման
հարցերում որոշուիլզնը տեղին չէ», «Ոչ թե որոշուիլզն, այլ իրատեսական լու-
ծումներ», «Պարտադիր չէ, որ որոշուիլզնը հասնի հիմարության», «Պորոլի-
լիզնից վատթար կարող է լինել միայն չաշխատող որոշուիլզնը» և այլն:
Պորոլիլզնի դեմ տասնյակ հոդվածների հեղինակ է *Առավոտ* թերթի
խմբագիր Արա Աբրահամյանը: Պորոլիլզն բառով որոնումը *Իրատես* թերթի
կայքում 2017 թ. ի վեր տվեց մոտ 70 արդյունք:

Բնութագրական է նախկին վարչապետ Կարեն Կարապետյանի 2018 թ. տա-
րեմուտի հանդիմունը լրագրողների հետ: Նա մասնավորապես ասաց. «Մեր
այսօրվա կյանքն այնպիսին է, որ, ին կարծիքով, դրագմատիզմը, ոսցիոնալ
մտածելակերպը, որոշուիլզնից հեռու լինելն անհրաժեշտություն է և դեռ է
դառնա կյանքի մորմ: Լավագույն քարոզիչները կարող եք դուք լինել, եթե այդ
ցանկությունը լինի, որովհետև ամենամեծ ազդեցությունն այդ դաշտի վրա
ունեք դուք: Կառավարությունը չափազանց շահագրգռված է և դատարաստա-
կան մեղիա աշխարհի հետ ձևավորել կոմունիկացիայի մոր կանոններ և մոր
բովանդակություն տալ»:⁷ Վերոնշյալ հղումները վկայում են, որ նախկին

իշխանությունների և լիբերալ լրագրողների միջև, գոնե Պոպուլիզմի խնդրում, գոյություն ունի գաղափարախոսական կոնսենսուս:

Ինչդեռ արդեն նշել են կուսակցական համակարգի ճգնաժամը, ակտիվիստական շարժման, քաղաքացիական նախաձեռնությունների աճը անխուսափելիորեն բերում են Պոպուլիստական տրամադրությունների աճի: Արդեն նշել են նաև, որ ՉԼՍ-ները ստեղծել են Պոպուլիզմի որոշակի կարծրատիղ, որը տեղավորվում է ինչդեռ իշխանությունների մոտեցումների, այնպես էլ լիբերալ դատկերացումների շրջանակներում:

Բայց ուղիկալ կամ ազոնալ դեմոկրատիայի տեսության հեղինակներ Էոնեստո Լակլաուն և Շանտալ Մուֆը այլ մոտեցում ունեն Պոպուլիզմին: Լակլաուն իր մոտեցումը շարադրել է «Պոպուլիզմի մասին» հոդվածում:⁸ Նրա տեսությունը կոնստրուկտիվիստական է. քաղաքական դրակտիկաները ոչ թե արտահայտում են քաղաքական սուբյեկտների էությունը, այլ կառուցում են այդ սուբյեկտները: Պոպուլիստական քաղաքական դրակտիկաներում այդ սուբյեկտը ժողովուրդն է: Բայց այդ շարժումները Պոպուլիստական են ոչ թե այն դատձառով, որ դրանք բովանդակությունը Պոպուլիստական է, այլ այն Պոպուլիստական է արտիկուլացման տրամաբանությամբ:

Լակլաուն իր վերլուծությունը սկսում է անհատից կամ խմբից ավելի փոքր միավորից՝ դատհանջից: Պատհանջ բառը երկիմաստ է. այն կարող է նշանակել ինչդեռ կարիք, այնպես էլ բողոք: Քաղաքացիների մի խումբ դատհանջում է ասֆալտադատել փողոցը, մյուսները դատշտդանում են փոքրամասնություններից, երրորդները դնում են էկոլոգիական դատհանջներ: Մի դեղքում իշխանությունները այդ դատհանջները բավարարում են, մյուս դեղքում՝ հրաժարվում: Դրանք կետային և մասնակի դատհանջներ են, որոնք խզումներ չեն առաջացնում սոցիալական մարմնի մեջ: Այդդիսի քաղաքական սուբյեկտներից Լակլաուն անվանում է դեմոկրատական սուբյեկտներ:

Սակայն, երբ դատհանջների մերժումը դատնում է իշխանության ռազմավարություն, ձևավորվում է քաղաքական արտիկուլիացման մեկ այլ տրամաբանություն: Եթե իշխանությունը՝ դատհանջները քննարկող հաստատությունը, դիտարկում է ամեն մի դատհանջ առանձին-առանձին, այն ունի դոգմատիկ տրամաբանություն: Բայց չբավարարված հայց-դատհանջները կարող են միավորվել մեզատիկ տրամաբանությամբ, որը նրանցից ձևավորում է համարժեքության շղթա: Դամարժեքության շղթայում վերանում է դատհանջների տարբերակումը, բայց ոչ իրենք՝ դատհանջները: Սա Պոպուլիստական արտիկուլացման ելակետն է: Այս դեղքում սուբյեկտը ավելի լայն է, քանզի այն առաջ է բերում համարժեքությամբ միավորված դեմոկրատական դատհանջների մի մեծ խումբ: Այդ սուբյեկտը Լակլաուն անվանում է Պոպուլիստական սուբյեկտ:

Պոպուլիստական սուբյեկտը չի կարող գոյություն ունենալ, եթե չկա ներքին սահմանազատում: Դամարժեքության դատհանջների շղթայի առաջացումը

վկայում է ընդհանուր անբավարարվածության մասին և անհրաժեշտ է դարձնում ֆրուստրացիայի աղբյուրի բացորոշումը: Համարժեքության ողողուլիստական դիսկուրսը բաժանում է սոցիումը երկու մասի՝ իշխանության և զրկվածների: Այդ տասին դժգոհությունը վերածվում է բողոքի՝ տասին բառի երկրորդ իմաստով: Առաջ է գալիս ներքին սահման, որից անդին, օրինակ՝ օլիգարխիական իշխանությունն է: Ինստիտուցիոնալ քաղաքական դիսկուրսը գործում է սինտագմատիկ տրամաբանությամբ, գոյություն ունի տարբերվող սոցիալական կամ քաղաքական դիրքորոշումների մեծ բազմություն, ողողուլիստական տրամաբանությունը տարադիգմատիկ է և ունի ընդհաններ երկու սինտագմա:

Հաջորդ քայլն այն է, որ մասնակի տասիններից մեկը, օրինակ՝ «Մերժիր Մերժին» կարգախոսը, տասիններով իր մասնակիությունը, խորհրդանշային համարժեքության շղթայում դառնում է հեգեմոն-մշան: Որքան այն լայն է, այնքան աղքատ է: Հարստացած այդ աղքատությամբ, բանզի միավորել է հետերոգեն տասիններ: Կրկին վերհիշենք Ն. Փաշինյանի խոսքերը. «Մենք հաջողել ենք ու հաջողելու ենք, որովհետև դատարկ ձեռքերով կարողացանք տատալել վախի, կեղծիքի, կոռուպցիայի, լկտիության անրոցներ, իսկ ինչեր կանենք հիմա, երբ ունենք որոշումներ կայացնելու ղեկավարություն, լեզիտիմ լիզորություն: Հայաստանի քաղաքացիների, հայ ժողովրդի իրականացրած թավշյա հեղափոխությունն ընդլայնել է մարդկային հնարավորությունների սահմանը և սա իրականություն դարձնել շատերը, եթե ոչ բոլորը համարում էին անհնար»:⁹ Կարծում են վերոհիշյալը բավարար է, որտեսզի այս հեղափոխությունը բնորոշենք որտես ողողուլիստական Լակլաուի մշած իմաստով: Առանց այդ համարժեքային շղթայի գոյության դժվար է բացատրել սոցիալական տարբեր խավերի ներկայությունը ամրիկյան հեղափոխության մեջ:

Լակլաուն գրում է, որ եթե ողողուլիզմը սահմանենք ըստ նրա այնտիսի հատկությունների, ինչտիսին են համարժեքության տրամաբանության գերակայությունը, դատարկ մշանների արտադրությունը, ներքին սահմանագատումների հաստատումը զրկվածներին դիմելու միջոցով, ատա ակնհայտ է դառնում, որ այն դիսկուրսները, որոնք հիմնված են արտիկուլացման այս տրամաբանության վրա, կարող են առաջանալ սոցիալ-ինստիտուցիոնալ դաշտի ցանկացած տարածքում, լինի այն կլիենտելիստական քաղաքական կազմակերպություն, կայացած քաղաքական կուսակցություն, արհմիություններ, բանակ, հեղափոխական շարժումներ և այլն: Պողողուլիզմը բնութագրում է ոչ թե այդ կազմակերպությունների ակտուալ քաղաքականությունը, այլ նրանց թեմաների արտիկուլացման եղանակը, ինչտիսին էլ նրանք լինեն:¹⁰

Նրա կարծիքով բոլոր քաղաքական շարժումները ավել կամ տակաս ողողուլիստական են, բայց ողողուլիզմը հատկապես ակտուալ է դառնում քաղաքական վերափոխությունների ժամանակ, երբ հարցականի տակ է հասարակության ատագան: Պողողուլիզմի աստիճանը կախված է քաղաքական այլ-ընտրանքների խզումից: Հայաստանում սա ակնհայտ էր:

- ¹ Ըստ՝ *Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ*, Серия «Дискурсология» (Екатеринбург: Издательский дом «Дискурс-Пи», 2006), էջ 3:
- ² Տե՛ս Վարդան Ջալոյան, «Հայաստանյան կուսակցական համակարգի «կարտելացումը», *Փոփոխվող աշխարհ. հայացք Երևանից վերլուծական-փորձագիտական եռամսյա հանդես*, թիվ 3 (2012), էջ 104-119:
- ³ Борис Куприянов, «12 тезисов об отсутствии голоса, дихотомии и преодолении молчания», <http://gefter.ru/archive/15514>, այց՝ 19.07.2019:
- ⁴ Արմինե Իշխանյան, «Քաղաքացիական նախաձեռնությունների զարգացումը Հայաստանում», *Քաղաքական դիսկուրս*, 21.01.2014, <http://diskurs.am/2014/01/210/>, այց՝ 10.07.2019:
- ⁵ Պոպուլիզմը և դրոշմագանդան Հայաստանում. հայեցակարգային գեկույց, դատարաստեցին՝ Արմեն Ղազարյանը և Ալինա Պողոսյանը, *Բուն թիվի*, 24 օգոստոսի 2017, <http://boon.am/populism-and-propaganda-arm/>, այց՝ 19.07.2019:
- ⁶ Արտակ Ալեքսանյան, «Քաղաքական դրոշմագանդան աշխարհում և Հայաստանում», *Նյունագ*, <http://newmag.am/2017/populism/>, այց՝ 19.07.2019:
- ⁷ Վարչապետը տարեմուտի ընդունելության է հրավիրել լրագրողներին, *Իրատես*, 29.12.2017, <http://www.irates.am/hy/1514540861>, այց՝ 19.07.2019:
- ⁸ Эрнесто Лаклау, «О популизме», *Вестник Московского университета*, Серия 12, Политические науки, թիվ 3 (2009), էջ 54-68, <http://streetuniver.narod.ru/Laklau.doc>, այց՝ 06.07.2018:
- ⁹ Վարչապետ Լիկոլ Փաշինյանի ելույթն Ազգային ժողովում կառավարության ծրագիրը ներկայացնելիս, Մաս 2, *Արմեդիա*, 07.06.2018, <http://armedia.am/arm/news/61966/varchapet-nikol-pashinyani-eluytn-azgayin-zhoxovum-karavarutyanyan-tsragiryan-nerkayacnelis-mas-2.html>, այց՝ 19.07.2019:
- ¹⁰ Лаклау, «О популизме», էջ 64-65:

ՆԱԻՐԱ
ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՏԵՂԱՅԻՆ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՏՐԱՄԱՍԱՅԻՆ
ՊՐԱԿՏԻԿԱՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ.
ՈՐՈՇ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ
ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՇՈՒՐՋ

իտության փիլիսոփայության մեջ հետազոտական ուղղության ու դրա ընտրության կարևորությունն առաջին հայացքից ծեծված հարց է: Չէ՞ որ կասկածից վեր է, որ իրականության ուսումնասիրության հաջողվածությունը մեծադեպ կախված է նրանից, թե հետազոտողն իր ձեռքի տակ եղած միջոցներից որն է ընտրում այդ իրականության հետ գործ ունենալու նպատակով: Սակայն հարցի ծեծված լինելու հանգամանքը կարծես չեղարկվում է ամեն անգամ, երբ խոսք է գնում կոնկրետ իրադրության մասին, երբ մաս հետազոտողն իրեն հաշիվ լիտի տա, թե ինչ տյայմաներ են հնարավոր դարձնում իր հետազոտական գործունեությունն այդ դեղքում և երբեմն էլ՝ իմչ «գնով»:

Այս հողվածը գլխավորապես այն մասին է, թե ինչ ուղղություններ կարող են գործի դրվել, երբ մի կողմից տեղային փորձառության հենքի վրա ստեղծված տեսություններ, հղացքներ ու մեթոդներ չկան՝ ուսումնասիրելու կոնկրետ սոցիալական իրականությունը: Մյուսից՝ այդ իրականության ու այլ փորձառությունների հենքի վրա ստեղծված տեսությունների, հղացքների ու մեթոդների միջև որոշակի «ճեղք», «խզում» կա այն դեպքում, որ տեղային փորձառությունը յուրահատուկ է: Միաժամանակ հողվածում առաջ քաշված հարցերն ու դրանց լուծումները քննարկվելու են մասամբ այնպիսի ըմբռնումների ու կանխադրույթների հիման վրա, որոնք քննադատության են արժանացել, կամ նախկինի դեպքում լայնորեն չեն կիրառվում ու փոխարինվել են մորերով: Սակայն այս հանգամանքը գիտակցելով հանդերձ՝ նպատակահարմար են համարում ամրապնդել հենց այդ ըմբռնումներին ու կանխադրույթներին՝ հույսով, որ դրանք այնուամենայնիվ լույս են սփռում խնդրո առարկայի վրա՝ ճանադարի բացելով հնարավոր լուծումների համար:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՉՍԱՆ ՓՈՐՉԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մասնագիտական գրականության մեջ սոցիալական և հումանիտար գիտությունների սկզբնավորումը սերտորեն կադում են արևմտյան հասարակությունների արդիության փուլ թևակոխելու, վերջինիս բնորոշ արդյունաբերականացման, գաղութատիրական քաղաքականության ծավալման հետ:¹ Այդ գիտություններն առնվազն երկու հիմնական խնդիր էին լուծում՝ ինչդեպ կազմակերպել արդիականացող արևմտյան հասարակությունների ներքին կյանքն իր հիմնական չափումներում՝ դեպքում-քաղաքական, տնտեսական և այլն, և ինչդեպ հարաբերվել արտաքին աշխարհի հետ՝ կազմավորումների ու միավորների ողջ բազմաձևությամբ (դրանց մեջ էին մտնում ոչ միայն արդիականացող այլ արևմտյան հասարակություններ, այլև Արևմուտքից դուրս համարվող հանրույթներ): Այս երկու հիմնական խնդիրների լուծման փորձերը հանգեցրին նրան, որ ժամանակի ընթացքում արևմտյան ակադեմիական շրջանակներում մեկը մյուսի հետևից երևան եկան ոչ միայն

ամենատարբեր գիտակարգեր, այլև տեսություններ, սկզբունքներ, հղացքներ ու մեթոդներ, որոնք նախ և առաջ սերտորեն լծորդված էին արևմտյան տեղային փորձառություններից: Ընդ որում՝ դրանք երբեմն նաև միմյանց էին բախվում կամ արմատականորեն տարբեր էին:² Եթե ելնել նրանից, որ արևմտյան փորձառություններից բացի, կան նաև ոչ արևմտյան փորձառություններ, առաջ ակնհայտ է, որ սոցիալական ու հումանիտար գիտությունների կարգավիճակն ամենևին միանշանակ չէ: Եվ ահա այս համատեքստում հարց կարող է առաջանալ, թե՛

Յնարավո՞ր է արդյոք այսօր կոչված արևմտյան փորձառության հենքի վրա ստեղծված տեսությունները, դրանց տրամադրած հղացքները, սկզբունքներն ու մեթոդները գործի դնել նաև ոչ արևմտյան փորձառություն(ներ)ն ուսումնասիրելիս:

Եվ եթե այո, առաջ ինչո՞ւ էն դրանք գործադրվելու: Կենսակա՞ն է արդյոք դրանք գործադրող ռազմավարությունների մշակումը՝ հաշվի առնելով «արևմտյան/ոչարևմտյան» բաժանման մշակութային-քաղաքական հիմնարարությունը:

Այս երկու հարցերն իրականում նոր չեն և առավել սուր իրենց զգացնել են տվել ոչարևմտյան հասարակությունների և՛ գաղութային, և՛ հետգաղութային շրջաններում, երբ տարբեր (ընդ որում՝ ինչո՞ւ են արևմտյան, այնպես էլ ոչ-արևմտյան) ակադեմիական շրջանակներում փորձ էր արվում դրանք ուսումնասիրության օբյեկտ դարձնել:³ Ավելին, դրանցից առաջինն էլ մեծադեմ կամ խորոշել է, որ վերջնականապես ամրագրվի հասարակության, լիցենզիայի ու մշակույթի մասին գիտությունները սոցիալականի և հումանիտարի բաժանելու մտայնությունը: Ընդ որում՝ առաջինները, այսինքն՝ սոցիալական գիտությունները, լիցենզիայի ուսումնասիրելին գերազանցապես արևմտյան, այսպես կոչված արդիության փուլ թևակոխած հասարակությունները, իսկ երկրորդները՝ հումանիտար գիտությունները, հատկապես խոսքը մարդաբանության մասին է, այդ փուլին չհասած ոչարևմտյանները:⁴

Այդ առումով վերոհիշյալ հարցերը շատ ավելի ցցուն ու հրատաղ դարձան նաև մեզանում ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, երբ արևմտյան հետազոտական մոդելները լայնորեն մուտք գործեցին հետխորհրդային հասարակությունների, այդ թվում նաև՝ հայաստանյան համադատասխան հաստատություններ: Պետք է նշել, որ խոսքն ամենևին այն մասին չէ, որ մինչ այդ արևմտյան փորձառության վրա ձևավորված մոդելներ չէին գործադրվում ԽՍՀՄ ակադեմիական հաստատություններում: Իհարկե, ԽՍՀՄ-ում սոցիալական ու հումանիտար գիտությունները գործառում էին արևմտյան տրամասային յուրաքանչյուրի կողմնակից շրջանակում՝ արևմտյան տեսություններով, դրանց տրամադրած սկզբունքներով, հղացքներով ու մեթոդներով: Սակայն հայտնի փաստ է, որ մի կողմից՝ դրանք խիստ սահմանափակ թվով էին շրջանառվում ակադեմիական ասպարեզում, քանի որ մի մասն արգելանքի ներքո էր, մյուսից՝

թույլ էր զարգացած խորհրդային հասարակագիտական միտքն ընդհանրա-
 րոպե, այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ում իր իսկ հասարակությունների բազմակողմանի
 ուսումնասիրության համար բավարար չափով ո՛չ էմոփրիկ, ո՛չ տեսական
 գործիքներ չկային:

Այն, ինչ հետազոտողների գոնե մի մասը լիտի փորձառեին հետխորհրդա-
 յին իրադրության մեջ, սոցիալական իրականության և այն ուսումնասիրելու
 միջոցների միջև որոշակի «ձեղքն» էր, «խզումը», որն, ի վերջո, կարող էր
 հանգեցնել նաև այդ իրականությունը գիտականորեն ճանաչելու ամհնա-
 րիմության հայտարարմանը: Այդ «ձեղքը», «խզումն» իրեն ժամանակ առ ժա-
 մանակ «զգացնել է տալիս» նաև շարունակաբար ծավալվող փոփոխու-
 թյուններին զուգընթաց (մասնավորապես խոսքը նաև «թավշյա հեղափո-
 խություն» անվանումը ստացած հայաստանյան իրադարձության մասին է) և
 հարկադրում վճռել, թե ինչդեպ, այնուամենայնիվ, գործ ունենալ (հայաստանյան)
 սոցիալական իրականության հետ հետազոտական տեսանկյունից: Հետևաբար,
 տեղային հետազոտողի համար առաջին հերթին կենսական է դառնում այս
 «ձեղքի» կամ «խզման» իմաստավորման ու դրանից ելք(եր) գտնելու հարցերը:
 Ուստի, հավանաբար, լիտի բարձրացնել հետևյալ հարցերը, թե՛

*Եթե այդ «խզումը» կամ «ձեղքն» անխուսափելի է, իսկ այսպես կոչված
 տեղային գիտական տրակտիկաները՝ ոչ հասուն ու հղացային առումով
 դեռևս անարգասաբեր, առաջ ի՞նչ հնարավոր ելք(եր) կարող են լինել:*

*Եթե այս խնդիրներն ընդհանրապես նոր չեն ոչարևմտյան հասարակու-
 թյունների համար, առաջ դրանց փորձառությունները կարո՞ղ են ինչ-որ
 ուղղակիություն(ներ) առաջարկել այս իրադրության մեջ:*

Այս երկու հարցերին կարելի է դրական ղատասխանել՝ ներկայացնելով երկու
 այդպիսի ուղղակիություն, որոնք ներշնչված են հետկառուցադաշտական
 որոշ ուսմունքներից: Առաջին ուղղակիությունն արդյունավետորեն գործա-
 դրել է Գ.Չ.Սոփիակը իր «Կարո՞ղ է եմթադասը խոսել. մտորումներ այրու զո-
 հաբերության շուրջ» էսսեում: Թեև Սոփիակը երբևէ դրան անվանում չի տա-
 լիս, բայց կառաջարկելի անվանել այն առնվազն «որոշ առանցքային հղացք-
 ների քվադիացում»:

Երկրորդ ուղղակիությունն ավելի շուտ ներշնչված է Փ.Գիլրոյի ստրկատի-
 րությունից ազատագրվելու սևական փորձառության իմաստավորումից և կա-
 րելի է անվանել «արևմտյան հետազոտական միջոցների ընտրողական
 կիրառություն»:

ԲՎԱԶԻՄՅՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՍԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչդեպ հայտնի է, հետզադուրթատիրական, ֆեմինիստական ու մշակութային
 հետազոտությունների աստարեզում արդեն դասական դարձած «Կարո՞ղ է

Ենթադասը խոսել. մտորումներ այրու զոհաբերության շուրջ» Եստեն գրվել է անցյալ դարի ութսունական թվականներին: Դրանում Գ. Չ. Սոփիվակի մտորումների կիզակետում է հայտնվում ենթադաս կնոջ լոնցունը այրու (ինքնա)հրկիզման հինդուական ծեսի՝ *սատիի* շուրջ ձևավորված ու շրջանառված հիմնական մոտեցումների քննության միջոցով: Եթե ամփոփ մերկայացնենք, թե ինչդե է հեղինակը կառուցում այդ մտորումների ընթացքը, ադա նա, երկու նախադասություններ ի մի բերելով՝ «Սոփիտակ տղամարդիկ փրկում են թուխ կանանց թուխ տղամարդկանցից» և «Իրականում կանայք ուզում էին մեռնել», վերակազմում է այդ ծեսի շուրջ առաջին հայացքից երկու տարբեր, բայց, նրա համոզմամբ, միմյանց լեգիտիմացնող մոտեցումներ՝ առաջինը՝ բրիտանական-կայսերական, երկրորդը՝ հնդկական-բնիկադաշտ:⁵

Սակայն Եստենում ուշագրավը ոչ միայն ենթադաս կնոջ լոնցունն ողջ կազմաբանությունն ի ցույց դնելն է, այլև այն, թե ինչդե է Գ.Չ.Սոփիվակն այդ իրականացում և ինչ միջոցներով: Նախ դայմանավորված ուսումնասիրությունների աստարեզներով՝ Եստեն գրված է քննադատական ոգով, որը տեղ-տեղ անգամ վերածվում է խայթող հեզանմբի:⁶ Բայց, ի լրումն դրա, ողջ Եստեն ներծծված է նաև ինքնաքննադատականությամբ, և հարց է առաջանում, թե ի՞նչն է դրդում հեղինակին ողջ Եստեի երկայնքով դահել այդ ինքնաքննադատականությունը: Վճռորոշ հանգամանքներից մեկը քննվող իրականության ու քննության միջոցների միջև առկա մշակութային-քաղաքական արմատական զանազանությունն է, որը հեղինակը շատ լավ գիտակցում է, և ինչը մեծացնում է իրականությունն աղավաղելու և ստացված գիտելիքի անհուսալիության վտանգը, հետևաբար, հարցականի տակ է դնում արևմտյան տրամասային տրակտիկաների շրջանակում արևմտյան տեսություններով, հղացքներով ու մեթոդներով հետազոտություն անելու մոդատակահարմարությունն ու դատաշահությունը:

Սակայն մյուսից ղետք է նաև ընդունել, որ ակադեմիական աստարեզում մեծ հաշվով արևմտյանին այլընտրանքային տրամասային տրակտիկաներ, տեսություններ, հղացքներ ու մեթոդներ չկան, որոնց օգնությամբ տվյալ դեղքում կարելի կլիներ ի ցույց դնել ենթադաս կնոջ լոնցունն ու նրա ձայն ստանալու հնարավորությունը բանալ: Իսկ Սոփիվակի մոդատակն առաջին հերթին այդ կնոջ տեքստը ներկայացնելն է՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Զնդկաստանի դատությունը գրելու ոչ մի նախորդ փորձում այդդե էլ լսելի չէր դարձել նրա ձայնը:⁷ Ու նա գնում է յուրահատուկ «փոխգիջման»՝ որդեգրել արևմտյան տրամասային տրակտիկաները, գործի դնել, ինչդե ինքն է նշում, առաջին աշխարհի արական սեռի մտածողների հղացքներն ու նրանց տեսությունների մեթոդաբանական աուրան՝ նախ և առաջ Չ.Ֆրոյդի, ադա՝ Մ.Ֆուկոյի, Ժ.Ֆ.Լիոտարի և այլն, սակայն դարբերաբար ընդգծել, որ, օրինակ, Ֆրոյդի «արտանդման» հղացքի դարազայում, այդդիսի գործադրումն ընդունել վերադահունով, դայմանականորեն:⁸

Ստացվում է, որ Սոփիվակի մտքում «կարծես թե»-ն կան «գրեթե»-ն արդեն

իսկ կանխադրված են ամեն անգամ, երբ տեղային իրողությունը քննվում է արևմտյան տրամասային լոգոսոկենտրոն արևմտյան տեսություններով, հղացքներով ու մեթոդներով:⁹ Այլ կերպ ասած՝ այդ տեսությունների, հղացքների ու մեթոդների գործադրման ժամանակ Սոփվակը կիրառում է մի ռազմավարություն, ինչը կարելի է անվանել «քվազիացում»: Դրա հետևանքով, իհարկե, Արևմուտքի դիրքից դիտված՝ գործադրված տեսություններն ու հղացքները որոշ չափով կորցնում են իրենց ճշգրտությունն ու ստույգությունը, բայց, փոխարենը, հանկարծ ուրվագծվում ու որոշակիանում են, իսկ երբեմն նաև դուրս ցցվում իրողություններ, որոնք այլ կերպ չէին էլ երևա: Ավելին՝ այս կետում է, որ հնարավոր է դառնում խնդրականացնել մինչ այդ սկզբունքորեն անխնդրականացնելի հասարակական կառույցներ ու հարաբերություններ: Եվ, ուստի, կարծես, անգամ հղացքների քվազիացման գնով, միանգամայն արդարացված է դառնում արևմտյան տրամասային լոգոսոկենտրոնի շրջանակում ոչարևմտյան իրականության ուսումնասիրությունը:

Եթե փորձենք շոշափել այս ռազմավարության կազմավորման ակունքները, ադա լոգոսոկենտրոնի վկայակոչենք գերմանացի փիլիսոփա Մ.Յայդեգերի գոյաբանությունը, ուր առանցքային դերակատարություն ունի *ամ-դունդի* (*Ab-grund*) հղացքը որդես մեկընդմիջտ տրված, կայուն հիմքի բացակայություն:¹⁰ Վերջինս, սակայն, ամենևին չի նշանակում ընդհանրապես հիմքի բացակայություն: Անդունդն էլ հենց հիմքն է, որն անվերջ հետաձգում է վերջանական հիմնավորումը, կամ հենքի չժամանելն է:¹¹ Այդով, մետաֆիզիկական մտքի համար վճռորոշ կայուն ու բացարձակ հիմքի գաղափարը քվազիացման հետևանքով հետմետաֆիզիկական մտքում դառնում է ամ-դունդ, ինչը խոր արմատներ է գցել հետկառուցադաշտ մտածողների ուսմունքներում:¹²

Վերադառնալով վերոհիշյալ մեթոդաբանական խնդիրներին՝ տեղին է հարց տալ, թե *արդյո՞ք հղացքների այս «քվազիացումն» իր հերթին անխուսափելի է, և ինչպե՞ս կարելի է այն բացատրել*: Առաջին հարցին դրական պատասխանելով՝ հղացքների քվազիացման հնարավոր բացատրություններից մեկը կարող է հուշել թարգմանության գաղափարը: Տեսություններն ու հղացքները մի մշակութային համատեքստից մեկ այլ մշակութային համատեքստ փոխադրելը կարելի է համարել թարգմանական գործողություն: Իսկ, ինչպես հայտնի է, ոչ մի թարգմանություն երբևէ չի կարող լինել բնօրինակի կատարյալ տեղափոխում և վերարտադրություն մոր մշակութային համատեքստում: Այն միշտ հանգեցնում է բնօրինակի անխուսափելի փոխակերպման, որի շնորհիվ, ինչպես Վ.Բենյամինը կասեր, բնօրինակը գոյատևում է՝ շարունակում է աղղրել ու վերաղղրել մեկ այլ լեզվում:¹³ Հետևաբար, արևմտյան տրամասային լոգոսոկենտրոնի շրջանակում արևմտյան տեսություններով ու մեթոդներով տեղային փորձառության ուսումնասիրության ժամանակ հղացքների քվազիացումն անխուսափելի է, սակայն՝ ոչ սարսափելի: Գիտական առումով այսօրիսի կիրառումներն արգասաբեր են հենց արևմտյան տրամասային լոգոսոկենտրոնի համար՝ որդես մերփակումից դուրս գալու ու մորացման ուղի: Եվ սա

հրաշալիորեն գիտակցում են արդեն վերոհիշյալ քննադատական մտածող-
ներից հատկապես Ջ.Բաթլերը, ում մշակութային թարգմանության շուրջ
մտորումներից մեկն եզրակացություն կարելի է անել:¹⁴

Եթե հղացքների քվազիացման ուղղվածությունը ելք է վերոհիշյալ «ձեղքի»
կամ «խզման» իրողությունից, ապա է՞լ ինչ ուղղվածություն կարող է մեզ
այլընտրանքային ուղի առաջարկել այս իրադրության մեջ: Այս ճանապարհին
ողիտի հայացքն ուղղել մեկ այլ մտածողի, որի մտավորական ժառանգու-
թյունը ևս միջգիտակարգային տիրույթում է, ինչպես Գ.Չ.Սոփակակինը:

ՅԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Հայտնի գրականագետ, հետազոտության մտավորական Փ.Գիլրոյն իր
Սևական Անտլանտիկան. արդիություն և երկակի գիտակցություն նշանավոր
աշխատության մեջ քննության է առնում մի մշակույթ, ինչպես ինքն է ան-
վանում, Սևական Ատլանտիկան, որը վերանցնում է ցանկացած էթնիկություն
ու ազգություն, և իր մեջ ամփոփում աֆրիկյան, ամերիկյան, կարիբյան կամ
բրիտանական մշակույթների տարրեր: Հակադրվելով արդիությունը միա-
ձույլ լուսատկերելու հոլիստական տեսակետին՝ նրան այն ներկայացնում է, ճիշտ
հակառակը, որպես ոչ միաձույլ ու բազմաբարդ, ներքին բազմազանությամբ
օժտված իրողություն: Փ.Գիլրոյը միաժամանակ նկատում է, որ այս համա-
տեքստում ստրկատիրությունից սևական ազատագրումն արևմտյան հեղա-
փոխությունների դարաշրջանի գաղափարաբանությունները կիրառել է ընտ-
րողաբար:¹⁵ Ուստի, այդ ազատագրումը գաղափարական առումով ղեկ է
ղիտել ոչ թե արևմտյան արդիությունից բացարձակ դուրս մի բան, այլ նրա
հետ շաղկապված, այսինքն՝ կարող ենք եզրակացնել, նաև՝ ներս, ինչը, ըստ
Փ.Գիլրոյի, մշանակում է նաև, որ Արևմուտքի և սևական մտավորականի միջև
հարաբերությունները դառնում են երկակի:¹⁶

Այս առումով գործելով արևմտյան տրամասային ժողովուրդների շրջանա-
կում՝ հաճախ այն, ինչ իրականացնում է հետազոտողը ոչարևմտյան փորձա-
ռության դեմքում ոչ այլ ինչ է, քան արևմտյան տեսությունների ու հղացքների
ընտրողական կիրառություն՝ տեղային խնդրի ձևակերպման ու լուծման հա-
մար: Վերջինս ենթադրում է, որ երբեմն անհրաժեշտաբար զուգակցվում են
տարբեր բաղադրիչներ տարբեր տեսություններից՝ հրաժարվելով այդ տեսու-
թյունների մյուս բաղադրիչներից: Այդ դեմքում, տեղական հետազոտողի և
արևմտյան տրամասային ժողովուրդների, տեսությունների, հղացքների ու
մեթոդների միջև հարաբերություններն էլ են դառնում երկակի, ինչպես Փ.Գիլ-
րոյն է Արևմուտքի և սևական մտավորականի միջև հարաբերությունները բնու-
թագրում: Տեղական հետազոտողը մի կողմից իր համատեքստի մեջ է, տե-
ղային՝ ոչարևմտյան փորձառությամբ, մյուսից՝ դուրս, քանի որ գործի է դնում
արևմտյան տրամասային ժողովուրդների: Հետաքրքրական կերպով հետա-

զոտական գործունեության շնորհիվ առաջանում է մի «տեղանք», որը թույլ է տալիս արևմտյանի ու ոչարևմտյանի, «Ճերսի» ու «դրսի» միջև եռուն փոխհարաբերություններ՝ մասխկին սահմանագծերի չեղարկումներով, խզումներով ու նորի, ըստ էության, ժամանակավոր վերահաստատումներով: Սահմանագծերի այս չեղարկումների ու նոր վերահաստատումների շնորհիվ արևմտյան տրամասային դրակտիկաները, տեսությունները, հղացքներն ու մեթոդները դադարում են դարձադադար արևմտյան լինելուց, և, ուրեմն, ինքնին արևմտյան/ոչարևմտյան բաժանումը դառնում է վիճարկելի կամ ընդունված դայանականորեն:

Այսդիտով, վերոհիշյալ երկու ռազմավարություններն էլ ինքնատիղ հարաբերություն են նշմարում ու հաստատում արևմտյանի ու ոչարևմտյանի, «դրսի ու Ճերսի», համընդհանուրի ու մասնակիի միջև, եթե, օրինակ, մեզ թույլ տանք բավական խոցելի, բայց իրականում շրջանառված ենթադրություն, որում նույնանում են մի կողմից՝ արևմտյանը, «դուրսը», համընդհանուրը, մյուսից՝ ոչարևմտյանը, «Ճերս»-ն ու մասնակին: Եվ սա հատկադադար վերաբերում է ուսումնասիրություն անելու դիրքի, միջոցների ու արդյունքների հուսալիության չափօրինակների հիմնախնդիրներին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՈՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՐԾԱԴՐՈՒՄԸ

Այժմ տեղին է անդրադառնալ հղացքների քվազիացման ու ընտրողական կիրառության երկու ռազմավարություններին կոնկրետ օրինակներով:

Ինչդեռ հայտնի է, հայկական տրամասային իրականության մեջ մինչև վերջերս լայնորեն շրջանառվող գաղափարների թվին էր դատկանում «դատմական (ան)արդարություն» գաղափարը: Ուստի, անհրաժեշտ էր գտնել այն հետազոտական միջոցները, որոնք թույլ կտային ուսումնասիրել հայկական տրամասային իրականությունը և այդ գաղափարի տեղն ու դերը այդ իրականության մեջ: Եվ որդեռ այդդիսին ընտրվել էր հետմարքսիստական մի ուսմունք՝ հայտնի տրամասության վերլուծության իր ավանդույթով և ստեղծված հետկառուցադադար քաղաքական մտածողներ Է. Լակլաուի և Շ.Սուֆի կողմից: Այս ուսմունքում կենտրոնական են «համգուցային կետ» եւ «հեգեմոնիա» հղացքները, որոնցից առաջինը ոչ միայն Է. Լակլաուն, այլև Ս.Ժիժեկը փոխառել են Ժ.Լակլանից ու զարգացրել տրամասության վերլուծության իրենց մոտեցման մեջ, իսկ երկրորդը՝ Ա.Գրամշիից: Եթե հակիրճ, ադա այս տեսության մեջ ցանկացած իրականության մեջ տրամասային դադարը նշանակությունների առումով, ըստ էության, ամրագրված չէ, ուստի, նշանակիչներն այստեղ լողացող են: Սակայն այն, ինչ միաժամանակ բնութագրում է այդ դադարը, նշանակությունների ավելցուկն է: Ամրագրում տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ տրամասային դադարի հանդեղ հեգեմոնիա է հաստատում

որևէ տրամասություն: Վերջինիս բնորոշ «հանգուցային կետը» ժամանակավոր ու մասնակիորեն ամրագրում է տրամասային դաշտի տարրերի՝ լողացող նշանակիչների նշանակությունները՝ այդպիսով կարգաբերիչ դերակատարություն ստանձնելով:¹⁷

Ահա, եթե «դատմական (ամ)արդարություն» գաղափարը դիտարկել որդես հանգուցային կետ, ադա դարգ ուրվագծվում է նախ այն գաղափարաբանական տիրադետությունը կամ հեգեմոնիան, որը բնութագրական է հայկական տրամասային իրականությանը՝ նորագատականության և դահողանողականության որոշակի համադրություն: Սակայն խնդիրն այն է, որ հայկական տրամասային իրականությունը դժվար է բնութագրել որդես նշանակությունների ավելցուկով օժտված իրականություն, որը մինչև հիմա էլ դահողանվում է և ի ցույց է դրել իրեն նա «թավշյա հեղափոխություն» անվանունը ստացած իրադարձության ժամանակ:

Մյուսից՝ ժխտել հայկական տրամասային իրականության մեջ ընդհանրադես ինչ-ինչ գաղափարական կամ գաղափարաբանական այլընտրանքների գոյությունը, նույնդես անհնար է: Ուստի, երկընտրանքը հետևյալն է(ր) կամ հրաժարվել այս տեսությունից, որը սակայն հնարավորություն է ընձեռում այդ իրականությունը բնութագրել, բացատրել, կամ ինչ-որ ռազմավարություն գործի դնել այս տեսության կիրառության ժամանակ: Եթե հետմարքսիստական այս տեսության երկու կենտրոնական՝ «հեգեմոնիա» և «հանգուցային կետ» հղացքները քվազիացնել՝ կիրառել վերադահումով, դայմանականորեն՝ ստույգությունը թուլացնելով, կարծես թե դրանց կիրառման բոլոր դայմաններն առկա լինեին, ադա մի կողմից՝ հնարավոր է որդես հետագոտող գործել արևնտյան տրամասային դրակտիկաներում, մյուսից՝ ստանալ հայկական տրամասային իրականության դատկերը: Պարգադես այս դարագայում անհրաժեշտ է ճգրտության ու ստույգության հանդեղ գգնություն ու վերադահություն դրսևորել, ինչը կարող է երաշխավորված լինել ինքնաքննադատության շնորհիվ:

Ի հավելումն, օրինակ, «հայկական թավշյա հեղափոխություն» անվանունը ստացած իրադարձությունը ևս ուսումնասիրելի է այդ հետմարքսիստական տեսության միջոցով: Այդ տեսության անկյան տակ եթե հայտնի «Քայլ արա, մերժիր Սերժին» կարգախոսը համարել դատարկ նշանակիչ, որն ինքնին մասնակի դահանջ լինելով, դարդվում է իր իսկ մասնավոր բովանդակությունից՝ իր մեջ ամփոփելու մնացած բոլոր ժողովրդական դահանջները, ադա հասկանալի է նաև, թե ինչու էր հնարավոր այսդիսի արմատական քաղաքական բեկում մի միջավայրում, ուր առնվազն տասը տարի մախողվում էին մմանատիղ մախորդ փորձերը: Սակայն կուզեի կրկնել, որ գաղափարաբանական այլընտրանքների, նշանակությունների դակասի դարագայում դարձյալ այս տեսության համար կենտրոնական հեգեմոնիայի հղացքը դարձյալ վերադահումով է կիրառելի:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ ուղղվածությանը, ադա օրինակը դարձյալ վերոհիշյալ իրադարձությունն է: Եթե դարձյալ հակիրճ, թե ինչ հղացքներով այն կարելի է ուսումնասիրել, ադա այս դահին այն կարելի է անվանել ազատագրում, բայց դեռ ոչ լիովին հեղափոխություն արեմդթյան իմաստով, սոցիալական արդարության խնդիրների վրա կենտրոնացած ուսլյան իմաստով և արմատական ժողովրդավարացմանն ուղղված գործողություն հետմարքսիստական իմաստով և այլն: Սակայն, օրինակ, մույն Ջ.Ռուսի տեսության համար անկյունաքարային «լավ-կարգաբերված հասարակություն», «անձի», «ուսցիոնալության» հասկացություններն այս դարագայում կիրառելի չեն:

Իհարկե, հիմնական հարցերից մեկն այն է, թե ինչ է տեղի ունեմում, երբ հետազոտողը գործի է դնում համախ շատ տարբեր մտավորական ավանդույթներ ներկայացմող տեսություններ ու ուսմունքներ՝ նախաարդիից մինչև հետարդի, ժամանակակից դայմանագրականությունից մինչև հետմարքսիզմ: Պատասխանը դերիդայական, այսինքն՝ հետկաոուցադաշտական ոգով է՝ այս իրադրության մեջ ամեն ինչ շատ մման է էթիկա-քաղաքական որոշում կայացմելուն:

ԵՃՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսդիսով, արևմտյան փորձաոության հեմքի վրա ստեղծված տեսությունների, դրանց տրամադրած հղացքների, սկզբունքների ու մեթոդների գործադրումը ոչարևմտյան փորձաոություններն ուսումնասիրելիս համարելով միանգամայն հնարավոր՝ այնուամենայնիվ հողվածը ելմում է մրամից, որ դրանց գործադրման հետևանքով անխուսափելիորեն «ճեղք», «խզում» է աուաչանում տեղային փորձաոության և դրանց միջև: Ուստի, տեղին է գործի դնել դրանց կիրառման ուղղվածություններ, որոնք այս դեղքում երկուսն են: Դրանցից աուաչինը որոշ աուանքային հղացքների քվադիացման ուղղվածությունն է, մյուսը՝ արևմտյան հետազոտական միջոցների ըմտրողական կիրառությունը: Այս ուղղվածությունների գործադրման տեղին ու արդյունավետ լինելն ակներև է հատկադես հայկական փորձաոության ուսումնասիրության ժամանակ, ի մասնավորի՝ հայկական տրամասային իրականության և «թավշյա հեղափոխություն» անվանումը ստացած իրադարձության հետազոտության աունչությամբ, ինչի շնորհիվ զիտական տեսանկյունից դրանք դաոնում են բնութագրելի, բացատրելի և հասկանալի: Միաժամանակ այս երկու ուղղվածություններն իմքնատիղ հարաբերություն են մշմարում ու հաստատում արևմտյանի ու ոչարևմտյանի, «դրսի ու ներսի», համընդհանուրի ու մասնակիի միջև՝ տեղ բացելով մախկին սահմանագծերի չեղարկումների ու մոր ձևերի հաստատման համար:

- 1 Տե՛ս *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*, Imanuel Wallerstein (խմբ.) (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1996), էջ 1-32; Ted Benton, Ian Craib, *Philosophy of Social Science: The Philosophical Foundations of Social Thought* (New York: Palgrave, 2001), էջ 26-27; Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1979), էջ 1-4:
- 2 Պատահական չէ, որ այդ գիտությունների սկզբնավորման ժամանակաշրջանում դրանց տրվող անվանումները տարբեր էին արևմտյան տարբեր երկրներում:
- 3 Այս մասին ուշագրավ հոդված ունի հնդիկ սոցիոլոգ, գեմդերային հետազոտությունների մասնագետ Չանդրա Թալլադե Մոհանտին, սե՛ս Չանդրա Թալլադե Մոհանտի, «Արևմուտքի հայացքի ներքո. ֆեմինիստական ուսումնագիտություն և գաղութային դիսկուրսներ», Արևիկ Սիմոնյան (թրգմ.), *Ֆեմինիստական տեսության ժողովածու. 80-ականներ*, Շ. Ավագյան (խմբ.) (Երևան: Heinrich Böll Stiftung, 2018), էջ 105-157:
- 4 Տե՛ս *Open the Social Sciences*, էջ 20-39:
- 5 Տե՛ս Գայատրի Չակրավորտի Սոթիվակ, «Կարո՞ղ է ենթադասը խոսել. մտորումներ այրու զոհաբերության շուրջ», Նահրա Սկրտչյան (թրգմ.), *Ֆեմինիստական տեսության ժողովածու. 80-ականներ*, էջ 167:
- 6 Այս հեզմանքն ակնհայտ է դառնում, երբ Գ. Չ. Սոթիվակն անդրադառնում է հնդկական հատուկ անունների թարգմանության բրիտանական փորձին: Տե՛ս Սոթիվակ, «Կարո՞ղ է ենթադասը խոսել. մտորումներ այրու զոհաբերության շուրջ», էջ 189-190:
- 7 Տե՛ս Stephen Morton, *Gayatri Spivak: Ethics, Subalternity and the Critique of Postcolonial Reason* (Cambridge: Polity Press, 2007), էջ 45-59:
- 8 Տե՛ս Սոթիվակ, «Կարո՞ղ է ենթադասը խոսել», էջ 163-165:
- 9 Գ. Չ. Սոթիվակն աղավիհում է ոչ միայն Չ. Ֆրոյդի տեսությանը բնորոշ մեթոդաբանական աուրային, այլև գործադրում է Ժ. Դերիդայի կազմաքանդման մոտեցումը:
- 10 Տե՛ս Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007), էջ 18-20:
- 11 Տե՛ս Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie* (Frankfurt/Main: Vittorio Klostermann, 1989), էջ 379:
- 12 Տե՛ս Marchart, *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*:
- 13 Տե՛ս Walter Benjamin, «Die Aufgabe des Übersetzers», *Gesammelte Schriften*, H. IV/1 (Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag, 1972), էջ 10-11:
- 14 Տե՛ս Judith Butler, «Restaging the Universal: Hegemony and the Limits of Formalism», Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left* (London, New York: Verso, 2000), էջ 20-21:
- 15 Տե՛ս Paul Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* (London, New York: Verso, 1993), էջ 44:
- 16 Տե՛ս Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*, էջ 47:
- 17 Տե՛ս Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London, New York: Verso, 2001), էջ 112; Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology* (London, New York: Verso, 2008), էջ 95-96:

ՀԱՅԿԱՏԱԿԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԵՂՎԾՈՒՆՈՒԹՅԱԿ
ՀԵՌԱՆԿԱԿՐՈՄ**

ՀՐԱՆՏ
ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ «ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ»
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՊՐԱԿՏԻԿԱՆ:
Ի՞ՆՉ Է ԱՅՆ ԵՎ ԱՐԴՅՈ՞Ք
ԿԱՐՈՂ Է ԻՐԱԳՈՐԾՎԵԼ

այաստանում 2018 թ. աղյուսակային ամիսներին տեղի ունեցած Թավշյա հեղափոխությունից հետո նոր իշխանությունները սկսեցին ձևավորել օրակարգ, որը միտված էր հեղափոխության արդյունքները հասարակության համար տեսանելի դարձնելուն: Կփոխակերպի⁶ արդյոք քաղաքական գործընթացը տնտեսականի: Հանրությանը մատուցվեցին ուժացված ակնկալիքներ. գեր-իշխող խոսույթը ազդարարում էր, որ եթե կոռուպցիան մվազի և օՖշորներից փողերը վերադարձվեն, ադա քաղաքացիների բարեկեցությունը անմիջա-դես և նշանակալիորեն կաճի:

Հանրային կարծիքը լուսաբանելու համար հայացք նետենք հասարակական կարծիքի ուսումնասիրության տվյալներին: Թավշյա հեղափոխությունից վեց ամիս առաջ հարցվածների 28.3%-ը վստահ էր, որ իր ընտանիքի ֆինանսա-կան վիճակը կբարելավվի առաջիկա տարում, և արդեն 2018 թ. սեդտեն-բերին, հեղափոխությունից մի քանի ամիս անց, այս վստահությունը անց 61%-ի:¹ Հիշյալ ժամանակահատվածում չէր արձանագրվել տնտեսա-կան աճ, սակայն փոխվել էր ընկալումը: 2018 թ. մայիսին 78%-ը կարծում էր, որ նոր վարչադեստ Լիկոլ Փաշինյանը ի վիճակի կլինի վեց ամսում լուծել երկ-րի հիմնական խնդիրները:

Լոր կառավարության մկատմամբ հանրային վստահությունը շատ ավելի բարձր է մախորդ կառավարությունների համեմատ:² Սակայն այս վստահու-թյունը տրվել է կանխավ և ըստ հեղափոխականների այն դեսոք է արդարաց-վի հնարավորինս կարճ ժամկետներում սդասված արդյունքների ադահով-մամբ: Հեղափոխությունից հետո ծնվեց «տնտեսական հեղափոխություն» լոզունգը, որը մի ուրույն փորձ էր բավարարելու փոփոխության հանրային դահանջը: Լշելոլ «փոփոխություն» բառը` մենք ընդհանրացնում ենք իրավի-ճակը, մինչ հասարակությանը հետաքրքրում էր երկու հիմնական հարց` կյան-քի որակի բարձրացումը և արդարադատությունը (որը հասկացվում էր որդես օլիգարխների գործողությունների ազատության սամանափակում): Կառա-վարության ծրագիրը Ազգային ժողովում մերկայացնելու ընթացքում Փաշի-նյանը հայտարարեց, որ «տնտեսական հեղափոխությունը սկսվել է»:³

ԻՆՉ Է «ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԼՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԿԱԼՍԱՄԲ

Տնտեսագիտության մեջ տնտեսական հեղափոխություն տերմինը չի կիրառ-վում կոնկրետ երևույթներ և դրակտիկաներ մկարագրելու համար, այն կի-րառվում է սոցիալական և տնտեսական կազմավորումներում տեղի ունեցող փոփոխությունների մկատմամբ: Օրինակ` ինստիտուցիոնալիզմի հիմնադիր-ներից մեկը` Դուգլաս Նորթը, անցումը որսորդության և հավաքչության վրա հենված հասարակությունից գյուղատնտեսական հասարակության անվանել է առաջին տնտեսական հեղափոխություն:⁴

Վերլուծելով վարչադատի և կառավարության այլ դաշտոնյաների ելույթներն ու հարցազրույցները, կարող ենք ենթադրել, որ «տնտեսական հեղափոխություն» ասելով իշխանությունները նաև նկատի ունեն տեխնոլոգիաների փոփոխությունը, հիմնականում SS ոլորտում, կառավարման համակարգի վերափոխումը և օլիգարխների ազդեցության նվազեցումը, ինչդեռ նաև իշխանության և տնտեսության նկատմամբ մարդկանց ընկալումների փոփոխությունը: Ըստ կառավարության՝ դա դեռ է հանգեցնի տնտեսական աճի քանակական և կյանքի ստանդարտների որակական փոփոխությունների: Սա նաև բնակչության ակնկալիքն է: Սակայն այս հետևանքները երկրորդային են, իսկ առաջնայինը բարեփոխումների ընդհանուր նախագիծն է, որն ամհամեմատ ավելի կարևոր է: Նիկոլ Փաշինյանը նշել է, որ կառավարությունը տիրադատում է «տնտեսական հեղափոխության» տեսությամբ և մեթոդաբանությամբ, սակայն մանրամասներին չի անդրադարձել, միայն մատմանշելով վերջերս ընդունված հարկային օրենսգիրքը:⁵

Դեռևս բավարար ժամանակ չի անցել, որդեսզի փորձագիտական համայնքը կարողանա ըստ ելույթի գնահատել նոր իշխանությունների վարած տնտեսական քաղաքականությունը: Սակայն, դատելով հասանելի հատվածային տեղեկություններից, արդեն կարելի է ասել, որ այս քաղաքականությունը կունենա նորագատական՝ նեոլիբերալ ուղղվածություն:⁶

Այն ներառում է հարկային տոկոսադրույքի համահարթեցում,⁷ հարկաբյուջետային կարգադատություն, աշխատաշուկայի արդյունավետություն և տնտեսության նոր ծյուղերի գերակայություն ավանդականների նկատմամբ: Միասին վերցրած՝ այս ծյուղերը ներկայացնում են բարեփոխության ծրագիր, հիմնված այն նույն գաղափարախոսության վրա, որի վրա հիմնված են տնտեսական հեղափոխության տեսությունն ու մեթոդաբանությունը:

Սակայն վերը նշվածը ունի նաև հակառակ կողմ: Համահարթեցված հարկադրույքի կիրառությունը կհանգեցնի եկամտահարկից բյուջերի մուտքերի նվազման: Այս կորուստները փոխհատուցելու համար կառավարությունը ստիպված կլինի ավելացնել անուղղակի հարկերը: Սրա արդյունքում աղքատ մարդկանց եկամուտները կնվազեն, մինչ դեռ միջին խավի վերին շերտի և հարուստ խավի եկամուտները կաճեն, որի արդյունքում կաճի անհավասարությունը: Հարկաբյուջետային կարգադատությունը վերաբերում է հարկերը թաքցնելու դեմ դաշտարին, որի հետևանքով փողերը փաստացի դուրս են մղվում տնտեսությունից, հատկապես հիմա, երբ կառավարությունը ջանք չի խնայում արտաքին դաշտարը վերահսկողության տակ դաշտելու համար: Հակառակ ընդհանուր դատկերացումների, սակայն, հարկերից ամենաշատը խուսափողները ոչ թե ամենահարուստներն են (հարաբերության մեջ վերցրած), այլ աղքատները և մանր ձեռնարկությունները: Ստվերային տնտեսության դեմ դաշտարը կվտանգի նրանց եկամուտները, եթե Կառավարությունը չնախաձեռնի հատուկ միջոցներ, որոնք կարող են լինել ժամանակավոր, սակայն փաստացի կունենան ոչ Ֆորմալ կարգավորման բնույթ:

Վարչապետի բացորոշ արտահայտած նախադաստիարակությունը բարձր տեխնոլոգիաների արտադրությանը տնտեսության ավանդական ծյուղերի համեմատ⁸ (ի դեպ անցյալում ևս նման հայտարարություններ էին արվում, օրինակ, Տիգրան Սարգսյանի կողմից)⁹ ուշադրությունն աստիճանաբար կշեղի գյուղատնտեսությունից և թեթև արդյունաբերությունից, ինչի արդյունքում այս ոլորտներն անկում կադրեն:

Տնտեսական ոլորտի կառավարումից Կառավարության լիակատար հրաժարումը կարող է ցնցումների լուրջ ազդեցություն հանդիսանալ, այն կարող է շահագործվել մեծ խաղաղոցների կողմից, կարող են ձևավորվել օլիգարխիաներ և արտաքին կառուցվածքի գերիշխանություն տնտեսության որոշ ոլորտներում: Ի դեպ, այս դրամաները արդեն առկա են, քանի որ նորագաղտական տնտեսակարգը կիրառվել է նաև նախկինում: Սակայն դրա վերածումը «իդեալական մոդելի», այն էլ դեռևս ուժեղ ինստիտուցիոնալ բացակայության դրամաներում, կարող է առավել սաստկացնել վերոնշյալ խնդիրները:

Այնպես որ, իր ողջ արտաքին հնայքով հանդերձ՝ նորագաղտական ուղղությունը դիսկեր է դարձնակում: Այս ամենը արվում է արտաքին ներդրողներին գրավելու նպատակով, սակայն նախ և առաջ դեպք է լինեն ներքին ներդրումների համար անհրաժեշտ դրամաներ: Պետք է մոռանալ, որ տասնյակ տարիներ տեղական ներդրումները եղել են երկրի տնտեսական աճի հիմնական շարժիչ ուժը:

ԱՐԴՅՈ՞Ք ԳՈՐԾՆԱԿԱՆՈՒՄ ՀՆԱՐԱՎՈՐ Է ԿԻՐԱՌԵԼ ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մենք փորձեցինք առաջարկել «տնտեսական հեղափոխության» հնարավոր սահմանում՝ ինչպես այն դասակարգելու և Հայաստանի ներկայիս քաղաքական իշխանությունը: Դա մի փոխկառուցված հղացք է, բայց մույնիսկ գործնական իրականացման դեպքում չի երաշխավորում կայուն սոցիալ-տնտեսական հաջողություն: Դրա որոշ դիսկեր արդեն մշվել են վերևում: Փորձենք բաժանել դրանք հետևյալ խմբերի.

- Կոնցեպտուալ խնդիրներ, որոնք առնչվում են մոդելի որակին և Հայաստանի դրամաներում դրա կիրառելիությանը.
- Ինստիտուցիոնալ խնդիրներ, կապված Հայաստանում այդ մոդելի հնարավոր կիրառման որակի հետ.
- Արտաքին դաստիարակներ և դիսկեր, որոնք կարող են արգելակել մոդելի կիրառումը:

Կան որոշ հարցեր կապված նորագաղտական ռեֆորմի մոդելի որակի հետ Վաշինգտոնյան կոնսենսուսի շրջանակներում: Այս մոդելն օգտագործում է Չիլիի դեպքը¹⁰ (1973-1989) որպես նմուշ և հետևողականորեն կիրառվել է համարյա ամբողջ հետ-սոցիալիստական տարածքում կոմունիզմից կառուցված

լիզմի անցման փուլում (1989-ից ի վեր), ինչդեռ նաև փոփոխված տարբերակով՝ Վրաստանում (2004-2012 թթ.): Չիլիի օրինակն իրականում խառն արդյունքների է հասել, իսկ Վրաստանն այդ փորձից 15 տարի անց այդուհետ էլ չդարձավ տարածաշրջանային առաջատար՝ կյանքի մակարդակի և տնտեսական աճի տեմպի առումներով և հասարակական համերաշխությունն այդուհետ էլ չվերականգնվեց:¹¹ Թեև մոդելն ինքնին խնդրահարույց չէ, բայց եթե բարեփոխումների հաջողության գնահատման հիմնական չափանիշը ինքնին բարեփոխում իրականացնելու փաստն է և ոչ թե մարդկանց բարեկեցությունը, այն դառնում է ինքնանաղատակ:

Տեսնենք որքանով են Հայաստանի ներկայիս իշխանություններն ի վիճակի կյանքի կոչել այս մոդելը: Չնայած 2019 թ. հաստատված Կառավարության ծրագրի¹² ոչ հստակությամբ, իշխանությունները գիտեն ինչ են ուզում: Այս նախատեսված ուսումնասիրվում է Վրաստանի և Սինգապուրի փորձը, Փաշինյանը նույնիսկ սիմվոլիկ այց կատարեց Սինգապուր, որտեղ համդիտեց իշխանության ներկայացուցիչների հետ՝ տնտեսական համագործակցություն զարգացնելու նախատեսված: Իհարկե, առանց նախօրոք ձևավորած հստակ ծրագրի սկսված բարեփոխումները դատադարձված են նվազ արդյունավետության: Այնուամենայնիվ, երկրում նախորդ տարիներին ձևավորված արդյունավետ բյուրոկրատիայի առկայությունը կարող է հնարավոր դարձնել բարեփոխումների իրականացումը բավականին կարճ ժամանակի ընթացքում: Կառավարությունը կհամդիտի ևս երկու մարտահրավերի: Նախ շատ սահմանափակ միջոցներ կունենա եական բարեփոխումների համար, քանի որ արտաքին աջակցությունը աննշան է: Եվ երկրորդ՝ ժողովրդավար միջավայրում իրականացվող նորագատական բարեփոխումները ուղեկցվում են հանրային վստահության արագ կորստով և այն իրականացնող թիմի համար քաղաքական ռիսկերով: Եվ եթե Պինոչետը կարող էր արհամարհել այս ռիսկերը, իսկ Սաակաշվիլին էլ թերագնահատեց դրանք, ներկա կառավարությունը չի կարող հաշվի չնստել դրանց հետ: Սրա արդյունքում բարեփոխումների մի մասը կմնա կիսատ, բայց դրանք միևնույն ժամանակ թույլ չեն տա, որդեսգի կառավարությունը իրականացնի սոցիալական տեսանկյունից ամենաոխրակալին բարեփոխումները, այնուհետ, որ արդյունքը հնարավոր լինի գնահատել:

Երրորդ խնդիր մեջ են մտնում արտաքին գործոնները, որոնք ազդում են տնտեսական հաջողության և Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման վրա: Եվ այս ազդակները բավականին շատ են: Գրեթե հնարավոր չի ակնկալել Ղարաբաղյան հակամարտության արագ լուծում, ավելին՝ այնուհետ լուծում, որը կբերի կայուն խաղաղության: Իսկ սա նշանակում է, որ ռազմական քաղաքական ռիսկերը կշարունակեն գոյություն ունենալ, չնայած փակ սահմաններին: Խնդիրը ոչ այնքան փակ ճանադարհներն են, որքան արտաքին աշխարհի հետ շփվելու խիստ սահմանափակ ուղիները: Օրինակ՝ Հայաստանից ամրանքների արտահանումը Եվրասիական միություն, ինչդեռ նաև

Ուկրաինա և մի քանի Եվրոպական երկրներ կախված է Ռուսաստան-Վրաստան սահմանային ճանադարիին առաջ եկող հնարավոր սողանքներից, ինչդեռ նաև այդ ճանադարիով տուրիստների շարժից: Երկրորդ արտաքին մարտահրավերը արտագաղթն է: Տասնյակ տարիներ արտագաղթն եղել է Հայաստանում ղեկավարվող աշխատանքային խնդիրներից մեկը: Բայց ժամանակակից, տեխնոլոգիական տնտեսություն կառուցելը մարդկանց հաճախակի թռիչքների դարագայում խնդրահարույց է, լավագույնները շարունակաբար կլքեն երկիրը: Եթե միգրացիայի տեմոլը համադրելի է դրոֆեսիոնալների նոր ենթադասի ձևավորման տեմոլի հետ, կրիտիկական զանգվածը, որն անհրաժեշտ է Հայաստանի տեխնոլոգիական ոլորտը զարգացնելու համար, չի ստեղծվի: Կան նաև արտաքին քաղաքական մարտահրավերներ, որոնք կարող են հարցականի տակ դնել այս երթերիմենտը՝ ներառյալ աշխարհի հիմնական խաղացողների միջև առկա աճող լարվածությունները, ինչդեռ նաև խորացող սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամը Միջին Արևելքում:

Վերը նշվածն, իհարկե, չի նշանակում, որ Փաշինյանի կառավարությունը ի վիճակի չի լինելու իրականացնել իր քաղաքականությունը: Այլ նշանակում է, որ դրա իրականացման ծավալը կախված կլինի ինստիտուցիոնալ, տեղական և արտաքին քաղաքական սահմանափակումներից: Իրականացման ճանադարիին այս հանգամանքը միգուցե աննշան թվա, սակայն կարող է բարեփոխումների ողջ քաղաքականությունը հարցականի տակ դնել ադագայում: Այս դիսկերը նվազեցնելու համար կառավարությունը ղեկը է հաշվի նստի տարբեր սոցիալական խմբերի հետաքրքրությունների հետ և վարի ադեկվատ տեղեկատվական արշավ՝ մարդկանց բացատրելով բարեփոխումների գաղափարը: Քաղաքականությունն ինքնին ղեկը է լավ հաշվարկված լինի և հիմնվի ոչ թե քաղաքական, այլ տնտեսական հաշվարկների վրա:

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՆԱՄԻԿԱՅԻ ՎՐԱ

Հիմա դեռևս անհնար է վստահությամբ խոսել Նիկոլ Փաշինյանի կառավարության տնտեսական քաղաքականության արդունքների մասին, քանի որ քիչ ժամանակ է անցել: Մինչև այժմ մենք կարող ենք վստահությամբ խոսել միայն Փաշինյանի քաղաքական գործունեության տնտեսական արդունքների մասին: Ամենամեծ նվաճումը կարելի է համարել տնտեսական աճի միտումների դադարումը: Միևնույն ժամանակ աճի այս տեմոլը դանդաղել է, և այն տևել է 14 ամիս՝ 2018 թ. մայիսից 2019 թ. հունիս: Դիտարկենք ամսական տնտեսական աճի տեմոլերը Հայաստանում:

Գծադասեր 1. Հայաստանում տնտեսական ակտիվության ցուցիչ¹³

Աղբյուրը՝ ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե

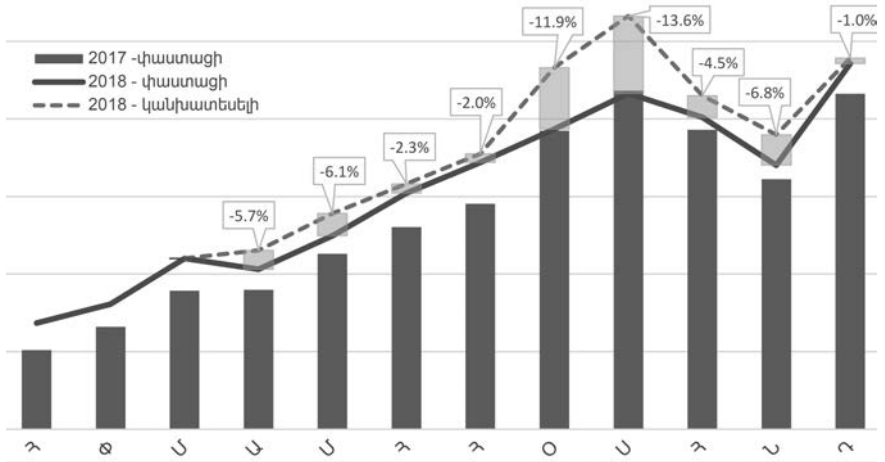
Նոթ. Աձի տեմդերը հաշվարկված են նախորդ տարվա նույն ամիսների համեմատ

Ներկա տնտեսական միտումների վրա ազդեցություն են ունեցել քաղաքական իրադարձությունները: 2016 թ. լայնամասշտաբ զինված բախումներ տեղի ունեցան շվեդական զինված ուժերի կողմից Երևանում և Ադրբեյջանի զինված ուժերի միջև, որոնք հայտնի են որդես 2016 թ. ադրիլյան դատերազմ: 2016 թ. հուլիսին Երևանում ներքին քաղաքական հակամարտություն տեղի ունեցավ՝ զենքի կիրառմամբ: 2016 թ. սեպտեմբերին մոր կառավարություն ձևավորվեց Կարեն Կարապետյանի գլխավորությամբ, որը կադեր ուներ Գագղորոմի հետ: 2017 թ. Հայաստանում տեղի ունեցան ԱԺ ընտրություններ: 2018 թ. ադրիլին սկսվեց մի իրադարձություն՝ հայտնի որդես Թավշյա հեղափոխություն, որի արդյունքում նախորդ կառավարությունը տաղավել, և մայիսի 8-ին Նիկոլ Փաշինյանը եկավ իշխանության: Նույն տարվա սեպտեմբերից մինչև դեկտեմբեր ընկած ժամանակաշրջանը աչքի ընկավ քաղաքական իշխանության համար դեկտեմբերի 9-ի ԱԺ ընտրությունները սկսեցին կայունացնել իրավիճակը: Այդ ազդեցությունը կարելի է տեսնել արդեն 2018 թ. դեկտեմբերից, բայց աճի տեմդերը սկսեցին վերականգնվել և առաջ անցնել 2018-ի առաջին եռամսյակի արդյունքներից միայն 2019-ի հուլիսից: Պետք է հաշվի առնել, որ 2018-ի վերջին և 2019-ի սկզբին նկատված աճի տեմդերի մի մասը կադված էր ստվերի դեմ դայքարի հետ, որի արդյունքում հաշվադվել է տնտեսության չերևացող հատվածը:¹⁴

Հեղափոխության ազդեցությունը տնտեսության դինամիկայի վրա գնահատելու համար դետք է նաև գնահատել 2018 թ. տնտեսության հիմնային միտումը և համեմատության մեջ որդել հեղափոխության ազդեցությունը դրա վրա: Սա հնարավոր է անել, քանի որ 2018-ին դրանից բացի այլ իրադարձություն տեղի չի ունեցել: Վերջին տարիներին ես նմանատիկ կախմատեսումներ էի անում իմ հաշվարկների համար՝ հիմնված հիմնական միտումի վրա,

որը դիտարկում էր տարվա սկիզբը և հաշվի առնում սեզոնային գործոնները: 2016-2017-ին կանխատեսումներս կարծես բավական ճշգրիտ էին (հուլիսին արված կանխատեսումից շեղումը կազմել է մոտ 0.5%)։ այն կօգտագործեն որդես ելակետ՝ հեղափոխության ազդեցությունը գնահատելու համար:

Գծադասեր 2. Տնտեսական ակտիվության դինամիկայի ցուցիչները 2017-2018 թթ. (փաստացի) և կանխատեսումը (2018 թ. ապրիլ-դեկտեմբերի համար)

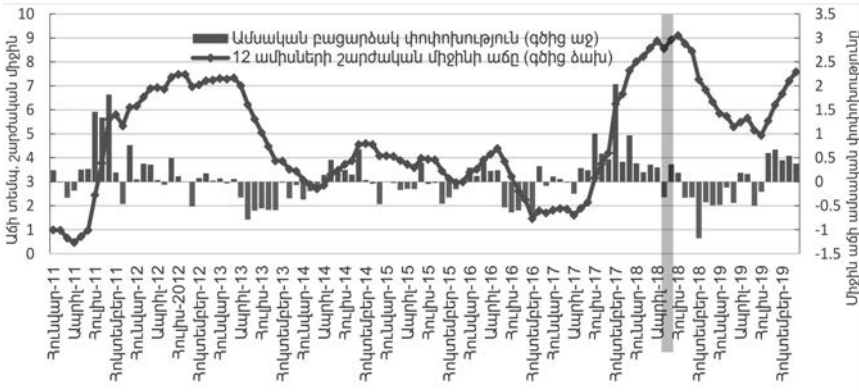
Աղբյուր՝ ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, հեղինակի հաշվարկները
 Նոթ. (1) Սոխարագույն հատվածները նշում են փաստացի և ակնկալված արժեքի տարբերությունը, որը արտահայտված է տոկոսներով: (2) Ամենամեծ տարբերությունը ակնկալված և փաստացի արժեքների միջև արձանագրվել է օգոստոսից սեպտեմբեր, որը կաղված է գյուղատնտեսության ոլորտում տեղի ունեցած անկումով:

Տնտեսական աճի տեմպերի ընդհանուր նվազումը 2018-ին, վերցրած որդես սղասված և փաստացի աճի հարաբերություն, կազմում է 5-5.5%: Սա բավականին նշանակալից է, բայց բարձր ելակետային հիմքի ղատձառով է, որ դեռևս հնարավոր է եղել աղահովել բավականին զգալի աճ տարվա վերջում՝ 5.2% 2018-ին: Բայց այստեղ առավել կարևորն այն է, որ հեղափոխության ուղիղ ազդեցությունը (իր իրականացման ընթացքում) զգալի է եղել աղրիլ-մայիս ամիսներին ՀՆԱ-ի 6% տատանմամբ, հունիս-հուլիսին իրավիճակը կայունացել է և տարբերությունը հասել է նվազագույնի՝ 2%-ի, որին հետո հաշորդել է լուրջ անկում: Եվ այս անկումը տեղի է ունեցել ոչ թե հեղափոխության, այլ արդեն նոր կառավարության քաղաքականության արդյունքում (տվյալ դեղքում կաղված գյուղատնտեսության, ինչղես նաև հանքարդյունաբերության և նրան առնչվող մետաղուղղիայի ողրտների հետ):

Եվ վերջաղես դիտարկենք Թավշյա հեղափոխության երկարաձանկետ ազդեցությունը երկրի տնտեսական դինամիկայի վրա: Աղր նղատակով տեսնենք, թե վերջին տարիներին ինչ փոփոխությունների է ենթարկվել ամսական տնտեսական աճը՝ ներաղյալ հեղափոխությունից հետո ժամանակահատվածը: Ողրեսզի բացառենք սեզոնային շեղումները, ինչղես նաև ելակետային

բազիսի գործոնը, կարող ենք օգտագործել արտադրանքի տարեկան ծավալի շարժվող ինդեքսը:

Գծադասուկեր 3. Տնտեսական գործունեության աճի ինդեքսի դինամիկան (12 ամիսների շարժական միջինի աճը և դրա ամսական բացարձակ փոփոխությունը)

Աղբյուր՝ հեղինակի հաշվարկները ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի կողմից տրամադրված տվյալների հիման վրա

Ուշադիր հայացք նետելով տնտեսական աճի դինամիկային, կարող ենք տեսնել, որ դրա միջինացված տարեկան ցուցանիշները նվազել են ընդհուպ մինչև 2019 թ. հուլիսը: Տնտեսական դինամիկայի տեսանկյունից՝ ամենակարևորը միտումնաբեր փոփոխությունն է: Եվ եթե 2017-ին և վաղ 2018-ին միտումը տնտեսական աճ էր ցույց տալիս, 2018-ին այն շրջվեց, իսկ 2019-ի կեսին նորից շրջվեց, և աճը սկսեց ավելանալ: Հետհեղափոխական տնտեսությունը ձեռք բերեց իր դինամիկան:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

2018 թ. գարնանը Թավշյա հեղափոխությունից և իշխանության փոփոխությունից հետո տնտեսական աճի որոշակի դանդաղում էր նկատվում, որը կաղված էր անկայունության և քաղաքական առճակատումների հետ: Որոշ ժամանակ անց հարաբերական քաղաքական կայունություն ստեղծվեց, որը նույնպես տնտեսական աճի տեմպերի վերականգնմանը:

Նոր կառավարության ղեկավար Նիկոլ Փաշինյանը ներկայացրեց «տնտեսական հեղափոխության» կոնցեպտը: Բնակչությունը և իշխանությունները կարող են տարբեր կերպ հասկանալ այս գաղափարը: Հասարակությունում շատերը ակնկալում են տնտեսական աճ, արդարություն և հարստության վերաբաշխում աղքատներին և միայն վերջում՝ ներառական աճ: Իշխանությունները ղարտաստվում են իրականացնել նորազատական բարեփոխումներ՝ ստանալ տնտեսական աճի բարձր տեմպեր և ընդլայնել տնտեսության SS հատվածը: Այսօրվա՝ իշխանությունների համար «տնտեսական հեղափոխությունը» տեխնոլոգիական և կառավարչական փոփոխություն է, իսկ հասարակության համար՝ եկամուտների և սղառման աճ: Երկարաժամկետ առումով՝ բարեփոխումները կարող են մեծամասնության համար կյանքի ավելի լավ որակ ապահովել, սակայն դա դարձադրելու չէ:

Արդարության վերականգնման տակ իշխանությունները հասկանում են քաղաքականության մեջ ոչ լիարժեք և արգելափակող հնարավորություն ունեցող խաղացողների վերացումը և դայքարը կոռումպացված էլիտաների դեմ, որոնց մեջ մտնում են Հանրապետական կուսակցությունը և նրա աջակիցները: Այս գործողությունները քաղաքական են և չեն փոխակերպվում տնտեսական արդյունքի, թեև շատերն ակնկալում են ստանալ օլիգարխների կարկանդակի իրենց բաժինը: Նույնիսկ այս՝ եադես սահմանափակված արդարության վերականգնման քաղաքականությունը խոչընդոտ է հանդիսանում տնտեսական աճի և ներդրումների համար, բայց նրա սահմանափակ բնույթը դայնամավորված է կառավարության ձգտումով՝ զիջումներ անել քաղաքական օրակարգում հանուն տնտեսական հաջողության:

Կառավարության ծրագրը, թեև հակասական է, բայց նաև բավականին հավակնուտ է, և նոր կառավարությունը տրամադրված է այն իրագործել: Հակասականության հիմնական աղբյուրն այն է, որ բարեփոխումների մեծ մասը չի բննարկվել բնակչության լայն խմբերի հետ և այդ լիարժեք փորձերը կատարվել են: Նման ռեֆորմները, օրինակ՝ հարկային դրույքի համահարթեցումը, որոնք իրականացվել են Վրաստանում, հանգեցրել են անհավասարության աճի: Այնպես որ լավ կլինի հաշվի առնվել Վրաստանի և Ուկրաինայի փորձը և երկրի ժողովրդավարացման ճանապարհին խուսափել ցնցումներից:

Նոր կառավարությունը վստահեցրել է հասարակությանը և բիզնեսին իր կենսունակության մեջ և արմատաղեմ նվազեցրել է ներքին տեղեկատվության տիրապետողների ազդեցությունը տնտեսական դաշտում որոշումների կայացման մեջ: Այսպիսով, ոչ միայն ստեղծել են տնտեսական աճի համար հիմնական դայնամներ, այլ նաև բացվել է բիզնեսի դաշտը լայն դիվերսիֆիկացման և նախաձեռնությունների համար: Եվ վերջապես այս քաղաքականությունը մեծ ազդեցություն է թողել աշխատաշուկայի վրա, նվազեցրել է գործազրկությունը և ստեղծել է նոր միկրո և փոքր ձեռնարկություններ: Այս ձեռքբերումների հետ մեկտեղ 2018-ի վերջին և 2019-ին առաջ են եկել նաև նվազ գրավիչ կողմեր՝ Հայաստանում բիզնեսով զբաղվելու համար: Կառավարման հմտությունների բացակայությունը, ռազմավարական վատ լլանավորումը և մեծ ու միջին բիզնեսի վրա քաղաքական ազդեցության փորձերը արգելակում են տնտեսական աճը, նյարդայնություն է առաջացնում խոշոր ձեռնարկատերերի շրջանում, իսկ միջազգային վարկանիշային աղյուսակում առաջխաղացումը սահմանափակ է:

Կարող ենք եզրակացնել, որ Թավշյա հեղափոխությունը տնտեսական արդիականացման համար ստեղծել է որոշ հնարավորություններ, սակայն իրականում շատ ավելի ժամանակ է լիարժեք արդյունքներն ամփոփելու համար: Այնուամենայնիվ, հիմնական եզրահանգումն այն է, որ ի վերջո շատ բան չի փոխվել մակրոտնտեսության և ֆինանսական քաղաքականության մեջ: Կառավարությունը և բիզնեսը միմյանց ճանաչելու գործընթացի մեջ են և դեռ սովորում են համագործակցել: Եթե հաջողվեց, Հայաստանում միջնաժամկետ զարգացումը բավականին ինտենսիվ կլինի:

- ¹ Вырос социальный оптимизм, растут ожидания, но они не всегда оправдываются – опрос, Блог *Политическая география Южного Кавказа*, 6 հոկտեմբերի 2018, <https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/83781/posts/34819>, այց` 12.11.2020:
- ² Steve O'Brien, Julie Ray, «Stakes High for Armenia's New Government», Blog *Gallup*, 31 մայիսի 2009, <https://news.gallup.com/opinion/gallup/257972/stakes-high-armenia-new-government.aspx>, այց` 12.11.2020:
- ³ Ani Mejlumyan, «Armenia Adopts Plan for "Economic Revolution"», *eurasianet*, 15 փետրվարի 2019, <https://eurasianet.org/armenia-adopts-plan-for-economic-revolution>, այց` 12.11.2020:
- ⁴ Douglass C. North, Robert Paul Thomas, «The First Economic Revolution», *The Economic History Review*, հ. 30. թիվ 2 (մայիս, 1977), էջ 229-241:
- ⁵ «Նիկոլ Փաշինյանի ուղիղ եթերում հարցազրույցը Ազատությունն ուղիղախոսում», *ՀՀ Վարչապետ*, 17 հուլիսի 2019:
- ⁶ Samson Martirosyan, «Pashinyan's Neoliberal Reforms Risk Undermining the Values of the Revolution», *OC-Media*, 5 մարտի 2019թ., <https://oc-media.org/opinion-pashinyan-s-neoliberal-reforms-risk-undermining-the-values-of-the-revolution/>, այց` 12.11.2020:
- ⁷ Մինչև Փաշինյանի վարչապետության գալը Հայաստանի արտաքին դարտքը դադարել էր աճել և նույնիսկ կրճատվել մի ընթացքում: «ՀՀ արտաքին դարտքը երկու ամսում նվազել է \$58.8 մլն-ով», *PanARMENIAN.Net*, 7 մայիսի 2019, <http://www.panarmenian.net/eng/news/268535/>, այց` 12.11.2020:
- ⁸ Նիկոլ Փաշինյան, « Հայաստանը ղեկը է ագրարային երկրից վերածվի արդյունաբերական երկրի», *Panorama.am*, 17 հոկտեմբերի 2018, <https://www.panorama.am/am/news/2018/10/17/Նիկոլ-Փաշինյան/2019470>. այց` 12.11.2020:
- ⁹ Տիգրան Սարգսյան, «Չարագանձ երկրները նրանք են, որոնք ստեղծում են գիտելիք, ոչ թե աղբանքներ», *Հետք*, 26 դեկտեմբերի 2011, <https://hetq.am/hy/article/8470>. այց` 12.11.2020:
- ¹⁰ Ricardo French-Davis, «Economic Reforms in Chile. From Dictatorship to Democracy» (UK: Palgrave MacMillan, 2010 (SE):
- ¹¹ Հրադարակում եղած տվյալները ցույց են տալիս, որ Վրաստանում, տարածաշրջանի մյուս երկրների համեմատությամբ առկա է ամհավասարության ավելի մեծ աստիճան, հատկապես եկամտի առումով: *St`u Human Development Indices and Indicators: 2018 Statistical Update*. UNSP, 2018, http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/GEO.pdf, այց` 12.11.2020:
- ¹² ՀՀ Կառավարության ծրագիր, 2019 փետրվար, <https://www.gov.am/files/docs/3133.pdf>, այց` 12.11.2020:
- ¹³ Այս ցուցիչը օգտագործվել է ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի կողմից` ցույց տալու ազգային հաշիվների շարժը, որը ներկայացնում է արտադրանքի ծավալի ամենամսյա շարժը:
- ¹⁴ Համաձայն ՀՀ վարչապետի մամուլի ասուլիսին հնչած տվյալների, որ 51 հազար աշխատատեղեր դուրս են բերվել սովերից կամ ստեղծվել են մեկ տարվա ընթացքում (փաստ թիվ 6), ՀՀ վարչապետի Ֆեյսբուքյան ուղիղ եթեր, 26 ապրիլ 2019, https://www.facebook.com/watch/live/?v=2171438936238589&ref=watch_permalink, այց` 12.11.2020; «100 փաստ Նոր Հայաստանի մասին. ՀՀ Վարչապետ Նիկոլ

Փաշինյանի ներածական խոսքը ասուլիսի ժամանակ», ՀՀ վարչապետ, 8 մայիս 2019, <https://www.primeminister.am/hy/interviews-and-press-conferences/item/2019-05/08/Nikol-Pashinyan-Press-Conference/>, այց` 12.11.2020:

ՀՐԱՆՏ
ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

ՍՏՎԵՐԱՅԻՆ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԹԱՎՇՅԱ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԱՌԱՋ
ԵՎ ՀԵՏՈ

այաստանում տնտեսական փոխակերպման, բարեփոխումների և սոցիալական արդարության հանրային լուսաբանման ծնավորվել էր և դարձել առավել տեսանելի միջև 2018 թվականը: Մի շարք լուսաբանման թվում էին նաև բիզնեսի համար հավասար դրամատիկայի առաջնությունը և ղեկավարական մարմիններում իրավակիրառ ղեկավարական ուժի ղեկավարական «բացառություններից» հրաժարումը: Ստվերային տնտեսության դեմ դառնալով «մեկ կրակոցով երկու նախատակ ստանալու» իդեալական տարբերակ էր թվում:

Ստվերային տնտեսության հարցը նախկինում ևս կազմել է ինչպես հանրային դիսկուրսի, այնպես էլ կառավարության ծրագրերի մաս, սակայն իշխանության փոփոխությունը ստվերի դեմ դառնալով խնդիր դրեց նոր օրակարգի կենտրոնում: Իր քաղաքական բնույթի դատաճանաչումը խիստ անհրաժեշտություն կա մանրամասնորեն քննարկել այս թեման ինչպես տնտեսական, այնպես էլ այլ դիտարկումներից:

ՍՏՎԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

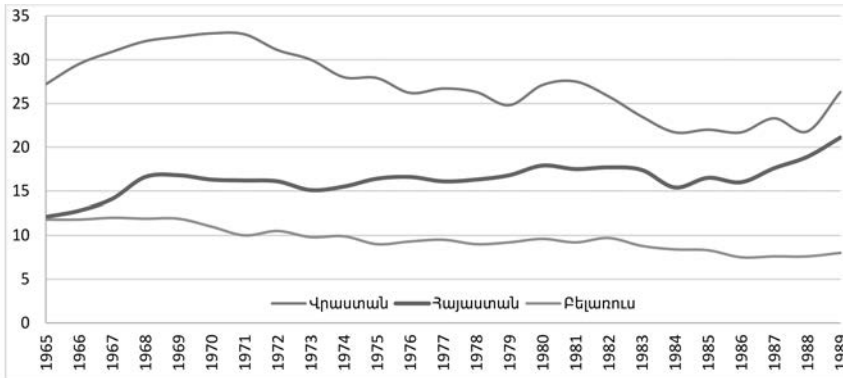
Ինչպես նախկին ԽՍՀՄ այլ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, գոյություն է ունեցել ստվերային շուկա, որը մասամբ կարգավորում էր խորհրդային ժամանակի տնտեսության անհավասարակշռությունները: Ի սկզբանե լինելով համակարգային բացերի արդյունք՝ ստվերային այս շուկան աստիճանաբար դարձավ ազդեցիկ ինստիտուտ և, ըստ առկա ուսումնասիրությունների, ղեկավարողական ժամանակաշրջանում առաջնություն էր ազգային եկամտի մոտ 1/5-րդը¹ և խորհրդային Հայաստանի բնակչության եկամուտների կեսից ավելին²:

«Երկրորդ տնտեսության» հարաբերական ծավալով Հայաստանը առաջատարների շարքում չէր նախկին ԽՍՀՄ-ում: Սակայն վերջին տասնամյակներում դրա աճի միտումներ էին նկատվում, ինչը դառնալով լավագույն թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական գործոններով:

Մասնավորապես, Հայաստանում 1960-ական թվականներին տեղի ունեցող խորհրդային իշխանությունների առաջնությունում, որը զուգորդվում էր լուրջ ժողովրդագրական և սոցիալական փոխակերպումներով (ուրբանիզացիա, այլ խորհրդային հանրապետություններից հայրենադարձության ալիք, ծնելիության աճի նվազում և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող դառնություն), ընդհանուր տնտեսության մեջ հանգեցրեց ստվերային տնտեսության մասնաբաժնի տեսանելի աճի. այսպես՝ 1965 թվականին 12.1%-ից 1969 թվականին այն փոխվեց 16.8%-ի: 20 տարի անց ևս գրանցվեց նմանատիպ միտում. ազգային համախառն եկամտի մեջ ստվերային տնտեսության մասնաբաժինը 1986 թվականի 16%-ից 1989 թվականին դարձավ 21%: Ըստ էության սա վկայում էր Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ոլորտում ինքնաշարժ տեղի ունեցող առաստվետականացման մասին:

Մինձույն ժամանակ, այս միտումը նույնը չի եղել այլ հանրադատություններում: Այսօր օրինակ՝ Վրաստանը, որտեղ ստվերային շուկան միշտ մեծ է եղել, ադարդյուն է փորձել ղայքարել դրա դեմ,³ այնինչ Բելառուսում ողջ ուշ խորհրդային ժամանակաշրջանում շարունակվել է օրինակելի կոմունիստական հասարակարգի ստեղծումը, ինչը հանգեցրել է ստվերային տնտեսության մասնաբաժնի շարունակական նվազման:

Գծադատկեր 1. Ստվերային տնտեսության փոփոխությունները հարաբերական մեծությամբ Հայաստանում, Վրաստանում և Բելառուսում⁴

«Կոոդերատիվների մասին» օրենքի շնորհիվ ստվերային տնտեսության մի մասը օրինականացվեց: Ավելին՝ օրենքի բացերը խթանեցին ստվերային տնտեսության աճը: 1990-ին կոոդերատիվներում ներգրավված էր զբաղվածների 11% -ը, որն ադահովում էր ամբողջ տնտեսության եկամտի մինչև 14%-ը:⁵ Այդ ժամանակ ավարտվեց կոոդերատիվների գրանցման տեսանելի միտումը և փոխարենը՝ ողջ տնտեսությունը սկսեց խորտակվել ստվերի մեջ: Սա դայանավորված էր սովետական կարգավորող մարմինների, նախ և առաջ ՕԲԽՍՍ-ի՝ սոցիալիստական սեփականության հափշտակման դեմ դայքարի վարչության առաջընթաց փլուզմամբ: 1985 թ. ղետական ունեցվածքի հափշտակման հարյուր գրանցված դեղքերի համար դատադարտվել էր 114 անձ, իսկ 1990 թ.՝ միայն 17-ը:⁶ Հատկանշական է, որ ԽՍՀՄ փլուզման շրջանում ստվերային տնտեսությունը շատերի կողմից դիտվում էր որդես ադագա շուկայական տնտեսության հիմք, բայց ձեռներնեղից շատերը, որոնք սովոր էին բիզնես վարել կոոուղիոն եղանակով, այդդես էլ չըբեցին ստվերը նույնիսկ այն ժամանակ, երբ շուկայական տնտեսությունը օրինականացվեց:

Ինչդես արդեն նշվեց, ուշ խորհրդային շրջանում ստվերային տնտեսությունը ինստիտուցիոնալ սխալից վերածվեց ազդեցիկ հաստատության: Մարդիկ, որոնք ներգրավված էին ստվերային տնտեսական գործունեության մեջ, սովորել էին տարբեր եղանակներով բիզնես վարել ստվերում: Նրանք խուսափում էին հարկերից և շրջանցում օրենքները, ձեռք էին բերում բանավոր

դայնամավորվածություններ և ղեկավարումը զուգահեռ ձևավորում վեճերի կարգավորման համակարգեր: Հատկանշական է, որ այս իմաստիտուտը զգալի դեր ունեցավ Հայաստանի անկախացման ճանապարհին: Մինչ դաշտոնական տնտեսությունը ամբողջովին ենթարկվում էր ղեկավարմանը, ոչ ֆորմալ տնտեսական հարաբերությունները կարողացան ֆինանսական միջոցներ առաջնորդել քաղաքական գործունեության ծավալման, փախստականների տեղավորման և կանավոր խմբերի համար զենք գնելու նպատակներով:⁷

ԽՍՀՄ-ի փլուզման ընթացքում և շուկայական տնտեսության անցման ժամանակ ղեկավարման հատվածը, որի հիմնական մասը կազմում էր խոշոր արդյունաբերությունը, ամենաշատը տուժեց: Հայաստանի համար այս առումով առանձնահատուկ եղավ տնտեսության կտրուկ անկումը, որը տեղի ունեցավ գրեթե վայրկենապես՝ 1991 թ. օգոստոսից մինչև 1993 թ. սեպտեմբեր: Անկման արագությունը թույլ չտվեց, որ միջանկյալ հաստատություններ ի հայտ գան, իհարկե, եթե այդպիսի միջանկյալ հաստատություն չհամարենք հենց ստվերային տնտեսությունը: Ի հավելումն, ղեկավարումը թե՛ բարոյադատ և թե՛ նյութադատ դարձավ մնաց ստվերային տնտեսությանը: 1990 թ. Հայկական ԽՍՀ բյուջետային ավելցուկը կազմում էր ՀՆԱ-ի 5,6%-ը, որը 1991 թ. իջավ 1,6%-ի, իսկ 1992 թ. գրանցվեց բյուջետային անհավասարակշռություն՝ ՀՆԱ-ի 33,7%-ի չափով: 1993 թ. դեֆիցիտը տատանվեց մինչև ընդամենը ՀՆԱ-ի 11,9%-ը:⁸ Այս դեֆիցիտը հիմնականում փակվեց տեղական աղբյուրներից (որտեղ միակ դաշտը, որը մինչ այդ կառուցվել էր կուտակվել, ստվերային տնտեսությունն էր)՝ մերադալ արտաբյուջետային միջոցները:

1994 թվականի մայիսին Ղարաբաղյան դատարանի ավարտով ավարտվեց նաև Հայաստանի փոխակերպվող տնտեսության անկումը: Արդեն 1994 թ. տնտեսությունը սկսեց աճել, և գնաճը կտրուկ անկում ադրեց. մասնավորեցման հիմնական փուլը տեղի ունեցավ 1995 թվականին և քանի որ կարգավորող ինստիտուտները թույլ էին, դեռ նոր օրենքներ չէին ընդունվել և *մեր-սիմներն* էլ մեծ ազդեցություն ունեին որոշումների կայացման վրա, մասնավորեցման ժամանակ տեղի ունեցան լայնամասշտաբ չարաշահումներ, որոնք և հանգեցրին ստվերային տնտեսության կտրուկ ընդլայնմանը: Ստվերի աճի ևս մեկ դրամադրական աղբյուրի աճն էր. մինչև 2000-ականների կեսերը Հայաստանի բնակչության կեսից ավելին գտնվում էր աղքատության գծից ցածր:⁹

Այսպիսով, հետխորհրդային տարածքին բնորոշ կառուցվածքային խնդիրներից բացի, Հայաստանում կային նաև այնպիսի գործոններ, ինչպիսին էին դատարանը և բնակչության կտրուկ աղքատացումը, որոնք ավարտվեցին 1994 թ. սկզբներին: Ստվերային տնտեսությունը «փրկության հասավ»՝ ծառայելով որդես աղաղակապես մեխանիզմ և գոյատևելու ռազմավարություն՝ ինչպես ամենաաղքատների, այնպես էլ նոր ձևավորված ձեռներեցների դասի համար: 2000 թ. ստվերի դեմ դաշտարը հայտնվել է յուրաքանչյուր կառավարության ծրագրում որդես անհրաժեշտ տարր, բայց այն առավելա-

գույն դեր է խաղում Հայաստանի նոր, 2018 թ. հեղափոխական կառավարության հոնտորաբանության և գործողությունների մեջ:

ԿԼԻԵՆՏԵԼԻՉՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ ԿՈՌՈՒՊՑԻԱՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԴԻՍԿՈՒՐՍԸ

Անկախության ողջ ժամանակաշրջանում Հայաստանի ղեկավարությունը փորձել է հետամուտ լինել տնտեսության մեջ ստվերային մասնաբաժնի նվազեցմանը, նդատակ ունենալով ընդլայնել հարկային եկամուտները և նվազեցնել կոռուպցիան և հանրային կյանքում չկարգավորված գործունեության տեսակները: Միևնույն ժամանակ Հայաստանի իշխանական համակարգը և դրա ձևավորման եղանակն ինքնին անհնարին էին դարձնում կոռուպցիայի դեմ ղայքարը:

Բանն այն է, որ այն մարդիկ, որոնք երկրում ֆինանսական, քաղաքական և սոցիալական ամենամեծ կառիտալն ունեին և կազմում էին Հայաստանի քաղաքական ընտրախավը, հենց իրենք էին իշխանությունը: Ըստ ընտրախավի համալրման ժամանակաշրջանի, նրանց կարելի է բաժանել երեք հիմնական և հավասար խմբի՝

- ուշ խորհրդային շրջան,
- Ղարաբաղյան շարժման, ղատերազմի և անկախության համար ղայքարի շրջան (1988-1994),
- նոր հայկական ղետության ձևավորման շրջան (1995-2005):¹⁰

Համաղատասխանաբար, արդեն ձևավորված ընտրախավը, սեփական դիրքերի ղահողանման և ամրացման համար, օգտագործում էր այս կան այն կոռուպցիոն մեխանիզմները, այդ թվում՝ ընտրողներին կաշառելը ընտրությունների ժամանակ: Միևնույն ժամանակ ղետությունը ղայքարում էր կոռուպցիայի դեմ՝ արձագանքելով առաջ քաշված հետևյալ կարիքներին.

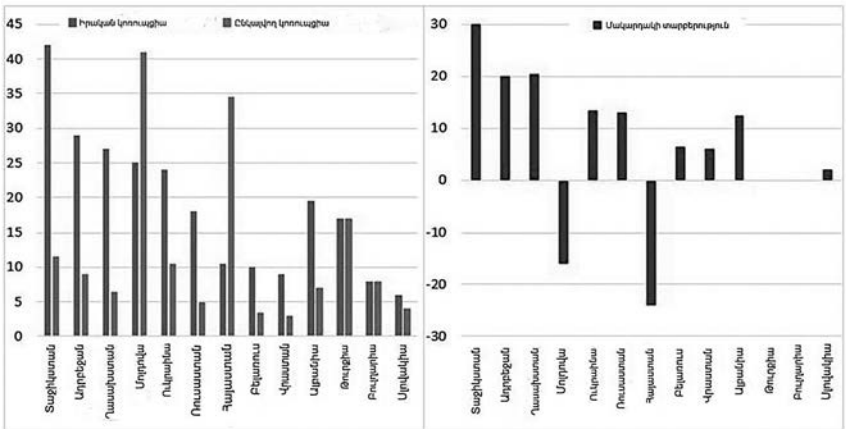
- (1) դիմակայել Ադրբեջանին, ավելի քիչ ղետուրներ ունենալու ղայմաններում,
- (2) բավարարել հայաստանյան հասարակության՝ ղետուրների հավասար և արդար հասանելիության ղահանջը,
- (3) աղահովել Եվրողական կառույցների հետ հաղորդակցության ու ինտեգրման գործընթացների ղատշաձ իրականացումը:

Հաձախ նույն մարդիկ համատեղում էին երկու դերերը. ա) ղահողանում էին հարաբերությունների հովանավոր-հաձախորդ համակարգը և սեփական դերն այդ համակարգում և բ) շարունակում էին ղայքարել կոռուպցիայի դեմ՝ վերոնշյալ նդատակներին հասնելու համար: Դա հանգեցրեց նրան, որ մինչև

2010 թ. կեսերը հայաստանյան իշխանությանը հաջողվեց ետդադնել կաշառակերությունը և ստվերային տնտեսության մասնաբաժինը՝ միաժամանակ դադարեցնելով կլիենտելիզմը քաղաքականության մեջ:

Կլիենտելիզմի տարածվածությունը՝ որդես էլիտայի համալրման սկզբունք, ինչդեռ նաև սթրեսի ընդհանուր բարձր մակարդակը՝¹¹ տայմանավորված աղքատությամբ և Ղարաբաղյան դատերազմում կողմերի անհամաչափությամբ, հանգեցնում էին կոռուպցիայի չափազանցված ընկալման, երբ մարդիկ հակված էին մտածելու, որ երկրում կոռուպցիայի մակարդակը շատ բարձր է, թեև իրենք անձամբ դրա հետ չէին բախվել գործնականում: Այս կարծիքը հաստատող մի բանի էմոփրիկ փաստեր կան. դրանցից ամենաակնհայտը, օրինակ, Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի «Կյանքը փոխակերպման մեջ» հարցումն է (III ալիք) 2016 թ., համաձայն որի, հարցմանը նախորդող տարվա ընթացքում հարցվածների 10%-ից մի փոքր ավելին է մշել, որ կաշառք է տվել դետալական մարմինների հետ շփման ընթացքում (իրական կոռուպցիա), մինչդեռ 35%-ը հավատում էր, որ իրենց համաքաղաքացիները բախվում են դրան կանոնավոր կերպով (ընկալվող կոռուպցիա):¹² Համեմատության համար ասենք, որ Ռուսաստանում կոռուպցիան գործնականում կազմել է մինչև 18%, իսկ կոռուպցիայի ընկալումը՝ ընդամենը 5%: Հայաստանում կոռուպցիայի ընկալվող մակարդակը մի բանի անգամ գերազանցել է իրականը և այդ տարբերությունը ամենաբացասականն էր ամբողջ հետխորհրդային Եվրասիայի տարածաշրջանում անցումային փուլում գտնվող երկրներում:

Գծադասեր 2. Իրական և ընկալվող կոռուպցիայի մակարդակի տարբերությունը Եվրասիայի մի շարք երկրներում

Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի հարցումները Հայաստանում կոռուպցիայի համեմատաբար ցածր մակարդակի ի համեմատ դրա բարձր ընկալման միակ վկայությունը չէ: Նմանատիպ արդյունքներ են արձանագրել նաև, օրինակ, Յետագոտական ռեսուրսների կովկասյան կենտրոն-

Հայաստանի հարցումները: 2013 թ. Ադրբեջանի հարցված քաղաքացիների 27%-ը հաստատել է կոռուպցիոն փորձառությունը: Վրաստանում այդ թիվը կազմել է ընդամենը 1%, իսկ Հայաստանում՝ 4.3%:¹³ 2017 թ. այդ թվերը կազմում էին Վրաստանի համար 2%, իսկ Հայաստանի համար՝ 3.2%:¹⁴ Այդ թվում, Համաշխարհային բանկի Ձեռնարկությունների հարցման համաձայն, բիզնեսի ոլորտում կաշառակերության մակարդակը Հայաստանում 2013 թ. կազմել է 7.1%, Վրաստանում՝ 2.2%, Ադրբեջանում՝ 15.9%, Ռուսաստանում՝ 14.2%, իսկ Ուկրաինայում՝ 50.4%:¹⁵

Ընկալվող կոռուպցիայի բարձր մակարդակի մեկ այլ ցուցանիշ է որոնողական համակարգերում «բանալի» բառերի որոնման քանակը: Արդյունքները ներկայացված են ստորև:

Աղյուսակ 1. Google-ում «Կոռուպցիան ...-ում» բառակադակցության որոնումների քանակն ըստ երկրի

	Որոնումների քանակը*	Բնակչությունը ըստ 2017 թ.**	Որոնումների քանակն ըստ 100 մարդու
Ալբանիա	6 510 000	2 873 000	227
Հայաստան	11 300 000	2 930 000	386
Ադրբեջան	7 900 000	9 862 000	80
Բուլղարիա	12 200 000	7 102 000	172
Ղրղզստան	5 270 000	6 202 000	85
Լատվիա	4 570 000	1 950 000	234
Լիտվա	6 370 000	2 848 000	224
Մակեդոնիա	5 620 000	2 074 000	271
Մոլդովա	5 870 000	3 550 000	165
Սլովակիա	5 810 000	5 435 000	107
Տաջիկստան	6 110 000	8 921 000	68

Լոթ.

*«Corruption Albania», «Corruption Armenia» և այլ որոնումների արդյունքներով. որոնումը կատարվել է 2018 թ. օգոստոսին, բացառությամբ Վրաստանի, որի արդյունքները աղավաղվում են ամերիկյան Ջորջիա նահանգի արդյունքներով:

** Յուրաբանչյուր երկրի բնակչությունը Համաշխարհային բանկի 2017 թ. տվյալների համաձայն:

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ կաշառակերությունը չի կարող նկարագրել կոռուպցիոն բոլոր դրսևորումները, այդ թվում այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են յուրացումը կամ կոռուպցիան բիզնեսի ոլորտում: Բացի այդ, այն երկրներում, որտեղ քրեական հետադիմում է իրականացվում կոռուպցիայի համար կամ գոյություն ունի խոսքի ազատության տական սահմանափակում, մարդիկ կարող են թերագնահատել ինչդեպ ընկալվող կոռուպցիան, այնպես էլ (ավելի հազվադեպ) կոռուպցիոն փորձառությունը: Վերջապես, իշխանությունների կողմից թողստված մակարդակը ևս ազդում է ընկալվող կոռուպցիայի մա-

կարդակի վրա, բայց առավել քիչ կերտով է ազդում իրական կոոուղցիայի դրսևորման թվերի վրա:

ՍՏՎԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԱՎՇՅԱ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՑ ԱՌԱՋ ԵՎ ՅԵՏՈ

Հանրային ընկալման մեջ կոոուղցիան և ստվերային տնտեսությունը ըստ տության չեն տարբերակվում: Իրականում այդ երևույթները խիստ փոխկադակցված են, քանի որ կոոուղցիայի բարձր մակարդակը թույլ է տալիս ձեռնարկություններին գործել ստվերային տնտեսության մեջ: Կոոուղցիոն դրսևորումների չափազանցված ընկալումը և դրանց տության թյուրընկալումը իշխանությունների և հասարակության շրջանում սղասելիքներ էր առաջացնում այն իմաստով, որ հնարավոր կլինի ստվերային տնտեսության հաղթահարման հաշվին լուծել մի շարք տնտեսական ու քաղաքական խնդիրներ:

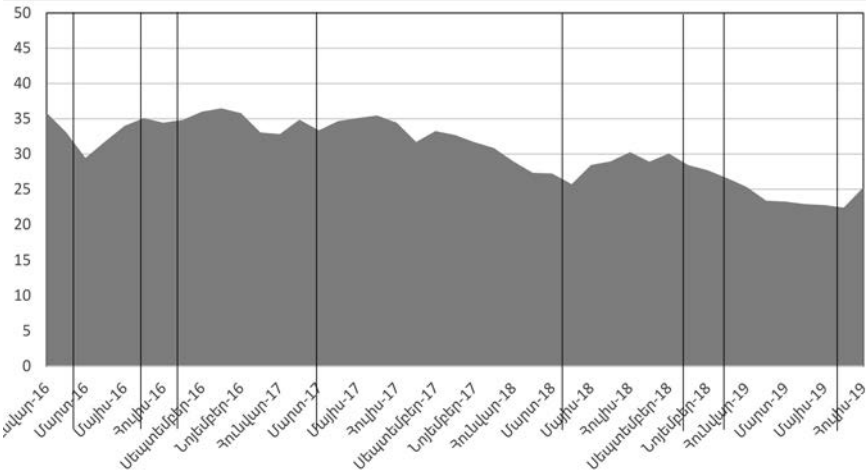
Նախ, ինչդես արդեն մշվեց, ստվերային տնտեսության ծավալը գերազանհատվել էր: Երկրորդ, թվում էր, թե կոոուղցիոն դրսևորումների, ստվերի և օՖշորի դեմ դայքարի միջոցով հնարավոր կլինի Հայաստանի տնտեսության մեջ ներգրավել օՖշորային ֆոնդեր, ինչը մոլորություն էր: Երրորդ, ենթահրվում էր, որ ստվերը հիմնականում բաղկացած է հարկերից խուսափող խոշոր բիզնեսից, մինչդեռ այն միայն ստվերի առավել տեսանելի մասն էր, իսկ տոկոսային հարաբերակցության առումով փոքր ձեռնարկությունները, միկրոբիզնեսը և ոչ ֆորմալ աշխատողները կազմում էին ստվերային տնտեսության ամենամեծ հատվածը:

Արդյունքում, երբ 2014 թ. մայիսին մորանշակնակ վարչադետ Հովիկ Աբրահամյանը հայտարարեց «ստվերային տնտեսության դեմ անողոք դայքարի» մասին¹⁶ և փորձում էր համոզել խոշոր բիզնեսին դուրս գալ ոչ ֆորմալ տնտեսության հատվածից, նա հաջողության առանձնադետ չհասավ: Եթե 2014 թ. մարտի վերջին (մինչև Աբրահամյանի մշանակումը) ստվերային տնտեսության մասնաբաժինը Հայաստանի ՀՆԱ-ում կազմում էր 37.6%, ադա նրա վարչադետության ավարտին՝ 2016 թ. սեդտեմբերի սկզբներին, այդ ցուցանիշը նվազեց մինչև 36.0% (թեն դետք է հաշվի առնել, որ նրա վարչադետության ընթացքում գրանցվեցին մի քանի տնտեսական ու քաղաքական ցնցումներ): Պետք է ընդգծել, որ այլընտրանքային գնահատականները, որոնք թեն այնքան էլ ճշգրիտ չեն, սակայն մնամատիղ արդյունք են տալիս. 41%՝ 2009 թ., 35%՝ 2014 թ. և 36%՝ 2015թ.:¹⁷

Այնումենայնիվ, 2016 թ. վերջից՝ գործադիր իշխանության փոփոխությունից հետո, դայքարն առավել արդյունավետ դարձավ, քանի որ այն հիմնվում էր կառուցվածքային փոփոխությունների, ինչդես նաև էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության և ֆինանսական գործարքների հաշվառման առավել բարձր որակի, հարկային և մաքսային համակարգի բարեփոխումների

վրա, այդ թվում՝ Եվրասիական միության անդամակցության և համադատասխան վերազգային կարգավորումների ընդունման հաշվին: Ստորև ներկայացնում ենք 2016-2019 թթ. ստվերային տնտեսության դինամիկան:

Գծադաստիկ 3. Ստվերի մասնաբաժնի գնահատված դինամիկան ՀՀ տնտեսության մեջ 2016-2019 թթ.

Աղբյուր՝ Հեղինակի հաշվարկները Գութամի վերափոխված մեթոդաբանության հիման վրա:

Նոթ. Ուղղահայաց գծերով նշված են հիմնական քաղաքական իրադարձությունները:

Թավշյա հեղափոխությունից հետո կոռուպցիայի դեմ լայնածավալ հիմնախնայությունը կտրուկ աճեց, քանի որ կոռուպցիային դիմակայելը հեղափոխականների՝ նախկին իշխանությունների դեմ ուղղված հիմնական թեզն էր: Ակնկալվում էր, որ այս լայնածավալ կազմի ոչ միայն քաղաքականության և հանրային տրամադրությունների, այլ նաև տնտեսության վրա, և ակնկալվում էր բյուջեի հավաքագրման մոտ 30% աճ:

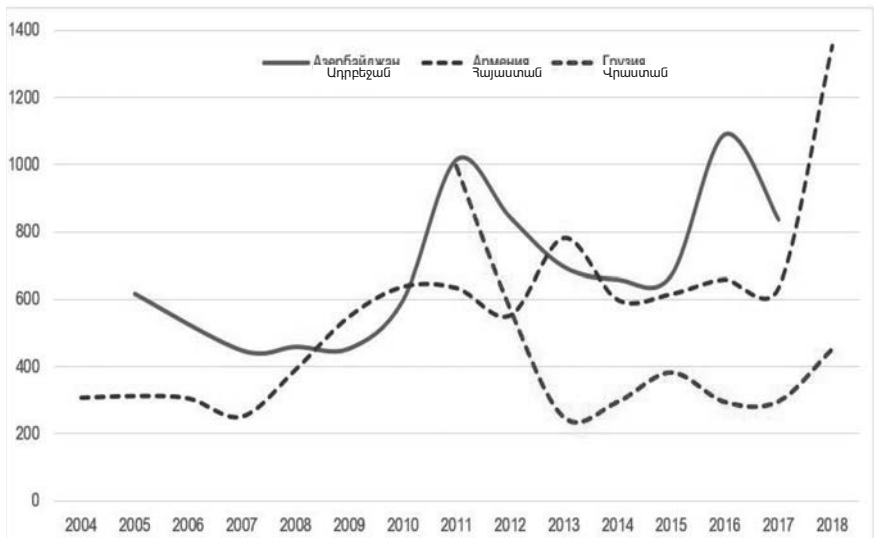
Հեղափոխությունից հետո առաջին մի քանի ամիսների ընթացքում նկատվում էր կոռուպցիոն բնույթի հանցագործությունների կտրուկ աճ, ինչը լայնածավալված էր այդ հանցագործությունների բացահայտման աճով: Այս ցուցանիշների դինամիկան ներկայացված է ստորև:

Աղյուսակ 2. Կոռուպցիայի դեմ ղայթարի վիճակագրությունը Չայաստանում, 2017-2018 թթ.

	A (2017)	B (2018)	C (2018)	ԱՃ (C/B)
	Հունվ.- դեկտ. ¹⁸	Հունվ.- ապր. ¹⁹	Մայիս- սեպ. ²⁰	(C/B)
Կոռուպցիոն բնույթի բոլոր հանցագործությունները	634	380	750	
Միջին ամսական	53	95	150	58%
Կաշառք տալը, ստանալը և միջնորդությունը	163	88	318	
Միջին ամսական	13.6	22.0	63.6	189%
Իշխանության չարաշահում	150	55	126	
Միջին ամսական	12.5	13.8	25.2	83%

Եթե 2017 թ. միջինում ամսական գրանցվել է կոռուպցիոն բնույթի 53 հանցագործություն, այդ թվում՝ 13.6-ը կաշառքի փաստի առթիվ, ապա 2018 թ. հունվար-ապրիլ ամիսներին գրանցվել են համադաստիսանաբար 95 և 22 դեռք, հեղափոխությունից հետո դրանք եղել են՝ 150 և 63.6: Կոռուպցիոն հանցագործության վիճակագրությունը առավել երկարատև ժամանակահատվածի համար ունի հետևյալ ղատկերը:

Գծաղատկեր 4. Պաշտոնաղես գրանցված կոռուպցիոն բնույթի հանցագործությունների քանակի դինամիկան Չարավային Կովկասի երկրներում, 2004-2018 թթ.

Աղրուրներ՝ Վղաստանի վիճակագրողաղան քրեական հանցագործողաղան ամսական հղաղարականներ, 2011 թ. հուլիս-2018 թ. դեկտեմբեր, «Սղհիալ-տմտեսական դղրողությունը Չայաստանում հունվար-դեկտեմբեր ամիսներին» զեկույցներ, 2005-2018 թթ., «Crime and Offense in Azerbaijan» տարեկան հղաղարականներ, 2012-2018 թթ.:

Նղթ. Տարբեր երկրներում տվյալների վիճակագրողաղան վարման տարբեր մեթղղաբանողաղան ղատճաղղղ տվյալները միղղտ չեղղ, ողղ կարող են համաղղրելի լինեղղ:

Ինչդեռ տեսնում ենք, հայաստանյան ներկայիս իշխանությունները տեսա-
նելի ջանքեր են ներդնում կոռուպցիայի նվազեցման ուղղությամբ, ինչը ի վեր-
ջո հանգեցրել է որոշակի արդյունքների: ԱՄՆ Սիջազգային հանրադատա-
կան ինստիտուտի հարցման համաձայն, որն անցկացվել է 2019 թ. մայիսին,
հարցվածների 63%-ը ասել է, որ առաջընթաց են նկատում կոռուպցիայի դեմ
ոլայքարում և միայն 7%-ն է նկատել հետընթաց:²¹ Նաև առաջընթաց է գրանց-
վել ստվերային տնտեսության շրջանառության կրճատման գործում. եթե
2018 թ. ամրիլի սկզբին ստվերի մասնաբաժինը կազմում էր 26%, ամառ
2019-ի առաջին կիսամյակում այն նվազել է մինչև 22%:

Չուգահեռաբար, գրանցվել են նաև բազմաթիվ նոր աշխատողներ: Նկատելի
աճը, ընդհուպ 1/3-ի չափով, գրանցվել է մի շարք սուղերմարկետներում, որոնք
դատականում են նախկին իշխանության խորհրդարանականներին:²² 2018 թ.
մայիս-սեպտեմբեր ամիսներին գրանցվել է ընդհանուր առմամբ 33 հազար նոր
աշխատակից, որոնց մեծամասնությունը սեզոնային զբաղվածություն չէր: Դա
աշխատակիցների ստվերից դուրսբերում էր: Այստիսով, 2018 թ. հոկտեմբերի
դրությամբ բոլոր վարձու աշխատողների մոտ 6%-ը մինչև թավշյա հեղափո-
խությունը եղել է ստվերում և գրանցվել է հեղափոխությունից հետո:

ՀԱՎԱԿՈՈՒՊՑԻՈՆ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԱՅՄԱՆԱՓՈՎՈՒՄՆԵՐԸ

Հետհեղափոխական շրջանում ստվերային տնտեսության դեմ ոլայքարի
նախնական փուլից հետո մենք բախվեցինք մի քանի սահմանափակումների,
որոնք առ այսօր գոյություն ունեն: Փաստն այն է, որ գործող ինստիտուտ-
ների, տնտեսական զարգացման ներկա մակարդակի, հասարակության
իրավագիտակցության և ֆինանսական գրագիտության մակարդակի ոլայ-
մաններում, ստվերային շրջանառությունը նվազեցնելու ցանկացած քաղա-
քականություն բախվելու է արդյունավետության որոշակի սահմանի, որին
հասնելուց հետո ստվերի հետագա նվազեցումը գրեթե անհնար կլինի:

Հաշվի առնելով, որ մինչև 2018 թվականի ամրիլը ստվերային տնտեսու-
թյունն արդեն զգալիորեն սահմանափակվել էր, ստվերային տնտեսության
նվազագույն նվաճելի մակարդակի և հեղափոխության ղաիին եղած մակար-
դակի միջև տարբերությանը հնարավոր է հասնել բավականին սահմա-
նափակ ժամանակահատվածում: Իր հերթին սա նշանակում է, որ ի տարբե-
րություն Վրաստանի, որտեղ 15 տարի առաջ ևս իրականացվել են հակակո-
ռուպցիոն բարեփոխումներ, մույն արդյունքին հասնելու դեմքում անգամ,
վերջնարդյունքը հանրության կողմից չի ընկալվի որդես շատ նշանակալից
ձեռքբերում:

Բացի այդ, օբյեկտիվ սահմանափակումներ կան մի շարք այլ ոլորտներում
ևս, որոնք կգրանցեն սահմանափակ արդյունք: Այստիսով, ենթադրվում էր,
որ օՖՂոր հանված գումարների զգալի մասը կվերադարձվի երկիր: Սակայն

հեղափոխությունից հետո դարձվեց, որ նախ՝ օՖՅՈՐ դուրս բերված միջոցների բանակը մեծադեպ չափազանցված էր, և հետո՝ այդ միջոցների մեծ մասը կամ օրինականացված է, կամ՝ լավ թաքցրած: Յետևաբար արդարության վերականգնման այս քաղաքականությունն էական տնտեսական արդյունքների չհանգեցրեց: Բացի այդ, նախկինում մենաշնորհված աղյուսակների շուկայական գների նվազեցման ազդեցությունը ևս շատ անմշան էր: Այդ աղյուսակների թվում 2018 թվականին արդեն մնացել էին միայն բանանը և շաքարը, որոնց գները իրականում նվազեցին մրցակցության աճի և այլ գործոնների շնորհիվ: Ներմուծողների և առևտրային ցանցերի սեփականատերերի գերշահույթները, եթե դրանք անգամ նախկինում գոյություն ունեին, վերջին տասը տարիներին անհետացել են հայկական դրամի երկու արժեզրկման արդյունքում (2009 և 2014) և ցածր գնաճի դարազայում:

Այս համգամանքները երկընտրանք են ստեղծում Յայաստանի նոր կառավարության համար: Չնայած կոռուպցիայի դեմ դայքարում լուրջ արդյունքներ գրանցելու քաղաքական կամքին, վերոնշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ դա բավականին դժվար կլինի, ինչն իր հերթին կբերի համրային հիասթափության դիսկի կամ նախկին և նոր իշխանությունների միջև կոռուպցիոն կառուցիվների փոփոխության նարատիվի: Իսկ նոր իշխանության համար իր հիմնական թեզերից մեկից՝ կոռուպցիայի և ստվերի դեմ դայքարի թեզից հրաժարվելը ծայրահեղ դժվար կլինի: Կառավարության ամբողջ հաջողությունը նախ և առաջ գնահատվելու է նրանով, թե որքան լուրջ տնտեսական արդյունքներ են գրանցվել կոռուպցիայի դեմ դայքարի շնորհիվ: Այդ դատճառով, արդյունքում, հասարակության մի մասի հիասթափությունն ամխուսափելի կլինի, կամ էլ անհրաժեշտ կլինի նոր իշխանության լեգիտիմության աղբյուրի փոխակերպում՝ նոր հասարակական դայմանագրի կմքում, որտեղ կոռուպցիան ձևակերպված չի լինի որդես առաջնային մշանակության խնդիր:

- ¹ Buyng-Yeon Kim, Yoshisada Shida, *Shortages and the Informal Economy in the Soviet Republics: 1965-1989*, RRC Working Paper Series, թիվ 43:28 (Kunitachi, Tokyo: The Institute of Economic Research, Hitotsubashi University), մարտ 2014:
- ² Gregory Grossman, «Roots of Gorbachev's Problems: Private Income and Outlay in the Late 1970s», *Joint Economic Committee US Congress Gorbachev's Economic Plans*, հ. 1 (Washington, 1987), էջ 213-229:
- ³ David Law, «Corruption in Georgia», *Critique: Journal of Socialist Theory*, հ. 3, թիվ 1 (1974), էջ 99-107:
- ⁴ Տե՛ս Kim, Shida, *Shortages and the Informal Economy in the Soviet Republics: 1965-1989*:
- ⁵ Грант Микаелян, *Теневая экономика в Армении* (Երևան: Институт Кавказа, 2016), էջ 72:
- ⁶ Քաշվարկված է ըստ Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրության, ղետական ռեգիստրի և վերլուծության ղետական դեղարտամենտի տրամադրած տվյալների, «Статистический ежегодник Армении – 1990» (Երևան, 1991), էջ 355:
- ⁷ Ըստ ձեռնարկատերերի հետ անցկացրած հեղինակային սոցիոլոգիական հարցազրույցների, *Հայաստանի սովետային տնտեսությունը* գրքի ղատրաստման ընթացքում:
- ⁸ *Statistical Handbook States of the Former USSR. Studies of Economies in Transformation*, Paper 19 (World Bank: Washington, 1995), էջ 48:
- ⁹ Ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի կողմից անցկացրած տնային տնտեսությունների իմտեզրված հարցումների: Յուրաքանչյուր մման ուտումնասիրություն մերառում է 5000-ից 8000 ընտանիք:
- ¹⁰ Տե՛ս Alexander Iskandaryan, Hrant Mikaelian, Sergey Minasyan, *War, Business and Politics. Informal Networks and Formal Institutions in Armenia* (Yerevan: Caucasus Institute, 2016):
- ¹¹ Gallup «Global Emotions 2019» զեկույցի համաձայն Հայաստանն աշխարհում ամենազայրացած երկիրն է, <https://news.am/arm/news/511002.html>
http://cdn.cnn.com/cnn/2019/images/04/25/globalstateofemotions_wp_report_041719v7_dd.pdf, այց՝ 19.11.2020:
- ¹² ՎՉԵԲ, *Life in Transition (III). A Decade of Measuring Transition* (2016), էջ 29, <http://www.ebrd.com/documents/oce/pdf-life-in-transition-iii.pdf>, այց՝ 19.11.2020:
- ¹³ CRRC Caucasus Barometer 2013:
- ¹⁴ CRRC Caucasus Barometer 2017:
- ¹⁵ Սյա ղարագայում կաշառք ստամալու դեղքերի հաճախականությունը հասկացվում է ձեռնարկատերերի այն բանակը, ովքեր առնվազն մեկ անգամ կաշառք են վճարել ղետական մարմիններում հարցմանը մախորդող տարվա ընթացքում: Enterprise Surveys, The World Bank, <http://www.enterprisesurveys.org>, այց՝ 19.11.2020.
- ¹⁶ «Հայաստանի վարչաղետը խոստացավ «ամողք» ղայքար մղել սովետայի դեմ և առավել խոստաղահանջ լինել իր մտերիմների մկատմամբ», *Մեղիամաքս*, 20 մայիսի 2014, <https://mediamax.am/am/news/politics/10296/>, այց՝ 19.11.2020:
- ¹⁷ Leandro Medina, Friedrich Schneider, *Shadow Economies Around the World. What did We Learn Over the Last 20 Years*, IMF Working Paper 18/17, էջ 69, <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WP/2018/wp1817.ashx>, այց՝ 19.11.2020:

- ¹⁸ Հայաստանի վիճակագրական կոմիտե: Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, 2017 թվական, հունվար-դեկտեմբեր, Իրավախախտումների վիճակագրություն, էջ 170-190. https://www.armstat.am/file/article/sv_12_17a_550.pdf, այց՝ 19.11.2020:
- ¹⁹ Հայաստանի վիճակագրական կոմիտե: Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, 2018 թվական, հունվար-ապրիլ, Իրավախախտումների վիճակագրություն, էջ 123-124, https://www.armstat.am/file/article/sv_04_18a_530.pdf, այց՝ 19.11.2020:
- ²⁰ Հայաստանի վիճակագրական կոմիտե: Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, 2018 թվական, հունվար-սեպտեմբեր, էջ 149-151, https://www.armstat.am/file/article/sv_09_18a_540.pdf, այց՝ 19.11.2020:
- ²¹ Public Opinion Survey: Residents of Armenia, *Center for Insights*, May 6-31, 2019, https://www.iri.org/sites/default/files/armenia_poll_may_2019_final.pdf, այց՝ 19.11.2020:
- ²² Ստվերի դեմ ղայքարի արդյունքը. «ՍԱՍ ԳՐՈՒՊ»-ի գրանցված աշխատողների թիվը հունիսին կտրուկ աճել է: B4B, 16 օգոստոսի 2018, <http://b4b.am/archives/news/%D5%BDտվերի-դեմ-ղայքարի-արդյունքը-սաս-գրո>, այց՝ 19.11.2020:

ՀԱՅԿԱՏԿԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**ՀԱՅԿՉԵ
ՍԹՅՈՒՈՔԻՆ**

ԽԱՉԻԿ
ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆ

ԸՆՏՐԱԽԱՎԵՐԸ ԵՎ
ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԶԳՈՒՄ¹

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ²

րևը երբեք մայր չի մտնում հայկական սփյուռքում: Ըստ բնակչության բանակի նվազման և ոչ թե մշակութային, քաղաքական կամ տնտեսական կարևորության գործակցի, այն ներառում է բաղկացուցիչ համայնքներ Ռուսաստանում (մոտ 2 միլիոն), Միացյալ Նահանգներում (800.000), Վրաստանում (400.000), Ֆրանսիայում (250.000), Ուկրաինայում (150.000), Լիբանանում (105.000), Իրանում (100.000), Սիրիայում (70.000), Արգենտինայում (60.000), Թուրքիայում (60.000), Կանադայում (40.000) և Ավստրալիայում (30.000): Մոտ տասներկու ավելի փոքրաթիվ բնակչությամբ՝ 25.000-ից մինչև 3.000-ի միջակայքում տատանվող այլ համայնքներ կան Բրիտանիայում, Հունաստանում, Գերմանիայում, Բրազիլիայում, Շվեդիայում, Եգիպտոսում, Հորդանանում, Իրաքում, Քուվեյթում, Օոցի Եմիրություններում, Իտալիայում, Բելգիայում, Նիդեռլանդներում, Ավստրիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Վենեսուելայում, Հունգարիայում, Ուզբեկստանում և Եթովպիայում:

Այս համայնքներն այնքան տարբեր են ու տարասեռ, որ դրանց ու դրանցով կազմավորվող համաշխարհային սփյուռքի վերաբերյալ երեք ընդհանրացում կարելի կլինի ամել: Առաջին, համայնքային ընտրախավերն իրենց կողմից դեկավարվող սփյուռքի հիմնարկությունների, կազմակերպություններն և միությունների հետ մեկտեղ³ արտասովոր կարևորություն են ունեցել համայնքների համար արտասովոր երկար ժամանակ: Հիմնարկությունների և ընտրախավերի կատարած գործերը միշտ եղել են բարեգործական, մշակութային ու քաղաքական միևնույն ժամանակ: Այդ գործը ղախանջել է նյութական միջոցներ ու համայնքային աստիճանակարգ և միավորել է անձնագոհ կամավորությունը հանրայնորեն ղարտադրված մասնակցության հետ, և այդ ամենը՝ հանուն աքսորյալ ազգի: Երկրորդ, այս սփյուռքն աքսորական ազգայնականությունից դեռի սփյուռքային անդրազգայնություն արագընթաց փոխակերպում է աղբյուրում: Եվ երրորդ, այս փոխակերպումը մարտահրավեր է նետում գոյություն ունեցող հիմնարկությունների օրակարգերին, խոսույթներին և միջոցներին՝ ղատճառ դառնալով փոփոխությունների և ինքնաբերաբար նդաստելով նոր կազմակերպությունների ստեղծմանը:

Այս փորձագրության մեջ խոսք է գնալու հայկական սփյուռքի՝ աքսորական ազգայնականությունից սփյուռքային անդրազգայնություն անցման մասին, նախ՝ քանի որ այդ փոփոխությունն ուշագրավ է ինքնին և աղա՝ այն կարող է ի ցույց դնել հիմնարկությունների, ընտրախավերի և նյութական միջոցների կարևորությունը սփյուռքը հղացականացնելու այլ փորձերի համար: Այդ կարևորության գիտակցումը հանգեցնում է այնդիսի հասկացությունների տեղն ու դերը վերաիմաստավորելուն, ինչդիսին են՝ առաջնորդությունը, իշխանության բանեցումը և ազգայնականության համախմբող ներուժը ինչդես գոյություն ունեցող սփյուռքների, այնդես էլ սփյուռքի տեսության համար: Վերջաղես, նման գործոնների վրա ուշադրություն հրավիրելը թույլ կտա որոշակի զգայունություն նե-

րարկել ներկայումս մերժված այնտիպի կատեգորիաների հանդեմ, ինչդիպիսիք են՝ սփյուռքների նստակեցությունը, աղատարածականացմանն ուղղված ազդակը, ինչդեպ նաև՝ վերջիններիս քաղաքական դրակտիկաները:

Անցման գործընթացն հայկական սփյուռքում համաժամանակյա չէ: Այն սկսվել է տարբեր ժամանակներում ու ընթացել տարբեր տեմպերով: Նամանադեմ՝ չեն զգացվել նրա հրատարակություններն ու չեն եղել միատեսակ արձագանքներ: Գործոճները, որոնք ազդել են սփյուռքի յուրաքանչյուր համայնքում անցման տեմպի ու ձևի վրա, ներառում են նրա անցյալի դատմությունը, հարաբերությունն «ընդունող» ազգային լիցությունն հետ, որտեղ այն գտնվում է, որքանով են անդրազգայնականությունն ու համաշխարհայնացումը ներթափանցել այդ լիցություն, ինչդեպ նաև՝ յուրաքանչյուր համայնքին հասանելի նյութական ու հիմնարկային միջոցները: Ամհրաժեշտաբար, այս հոդվածն ամտեսում է աքսորականությունից դուրս գալու և անդրազգային սփյուռքայնություն անցնելու շատ մանրամասներ, տարբերություններ ու փոխառնչություններ: Փոխարենը այն առաջարկում է որոշ կայուն կառույցների ու ընթացքների ակնարկ, որոնք կառավարում են հայկական սփյուռքի տեղի ունեցող և ներկա փոխակերպումները: Առանց այլևայլի ընդգծելու՝ են համայնքային ընտրախավերի և նրանց ձևավորած հիմնարկությունների դերը սփյուռքային անկայուն գոյության դայնամիկներում: Պնդելու են, որ կազմակերպված, հիմնարկայնորեն մոբիլիզացված և կայուն կառույց, նյութական ու մշակութային փոխանակության համատեղումը ինչդեպ սփյուռքի համայնքների, այնդեպ էլ հայրենիքի և սփյուռքի միջև, հիմնական բաղկացուցիչներն են յուրակերպ «սփյուռքային» հասարակական կազմավորման, որը դարձադեպ վերանվանված էթնիկական խումբը չէ:

Համաշխարհայնացմամբ շրջանակված ու դրանում ընթացող արդի փոխակերպման սկզբնավորման այս դասին՝ հայկական սփյուռքը վաղուց արդեն բաղկացած չէ աքսորական համայնքների շարքից, ազգի հատվածներից, որոնք սղատում են իրական կամ խորհրդանշական հայրենադարձության: Ավելի շուտ, սփյուռքը գոյություն ունի (և իր անդամների ճնշող մեծամասնության ու իր անհաշտ առաջնորդության կողմից գնահատվում է) որդեմ մշտական երևույթ: Այս համաշխարհային հայկական սփյուռքը կազմված է համայնքներից, որոնք անհրաժեշտաբար և անխուսափելիորեն զարգացրել են տեղական, ընդունող երկրին հատուկ «էթնիկ» հատկություններ:⁴ Յուրաքանչյուրը կազմակերպված է, թեթեո ոչ հավասար չափով, և յուրաքանչյուրը զարգացնում է հիմնարկություններ՝ հոգալու համար տեղական կարիքները: Իրենց գերազանցադեպ տեղական մտահոգություններով հանդերձ՝ առանձին հիմնարկություններ – կրոնական, բարեգործական կամ քաղաքական – ունեն նաև անդրազգային օրակարգեր ու ձգտում են խթանել ընդհանուր համոզմունքներին համադատասխանող, բազմավայր և հետևաբար հենց «սփյուռքային» արժեքներ, խոսույթներ, գաղափարախոսություններ, կողմնորոշումներ և դրակտիկաներ: Առանձին կամ միասին վերցրած այս կազմավորումներն ընդգրկում են բազմաթիվ հասարակական, մշակութային և (շատ ավելի քիչ դատահող, բայց անհամեմատ կարևոր դեմ-

քերում) քաղաքական ինքնություններ, որոնք գոյակցում են, բախվում, հարմարվելու ու համաձայնության գալու հնարներ փնտրում: Երբ նրանց հաջողվում է հասնել այդ նույնատակներին, հազվադեպ է, որ հաջողությունը տևական կայունություն է ցուցաբերում, բացառությամբ այն վայրերի, որտեղ գերակշռում են սփյուռքի գետտոյացված ձևերը: Ինչ-որ իմաստով, սփյուռքի համայնքը գոյատևում է էթնիկ և սփյուռքային մշակութային ինքնությունների ու քաղաքական դրակտիկաների դարադրաբալ զուգակցման շնորհիվ. դրանց միջև դաշինքը լարումներ է առաջացնում, բայց նաև օգնում է սահմանել սփյուռքը որդես այդ-դիսին: Այդ ինքնությունների մի մասն ավանդական է, մաքրամուլ ու մեղմիտ, մինչդեռ մյուսները ներառում են նաև կոսմոպոլիտ հանձնառություններ, որոնք առաջ են բերում ոչ անբողջական, այլ ավելի շուտ ընտրողական հրաժարում արարական ազգի վերաբերյալ երևակայական դատկերացումներից:

Այս տարատեսակ համայնքներից յուրաքանչյուրում սփյուռքին բնորոշ տնտեսական, քաղաքական և մշակութային ընտրախավերի խմբակցությունը կիսում է սփյուռքի այլ հատվածների ու հայրենիքի հետ հիմնարկային, անդրազգային կապեր ու փոխանակություններ իրականացնելու հանձնառությունը: Փողն ու քաղաքական խորհրդատվությունը, գրքերն ու թերթերը, տեսասկավառակներն ու տեսագրությունները, նկարներն ու ֆիլմերը, տեղեկատվությունն ու դրոշմագանդան, քահանաներն ու քաղաքական ակտիվիստները շրջանառվում են հայկական անդրազգի տարածքում:⁵ Համարյա բոլոր համայնքներում կա տարանջատում, մրցակցություն ու դաշինք մշամաբանական ու քաղաքական ներկայացման ձևերի հետ կապված: Մրցակցությունը տարածվում է բոլոր մակարդակներում՝ վերահսկել հիմնարկություններն ու ֆոնդերը, հավաքագրել հավատարիմ հետևորդների շրջանակ, տղավորել մշակույթ արտադրողներին սփյուռքային ինքնության այս կամ այն տեսլականով (որոնցից յուրաքանչյուրը առաջ է բերում յուրահատուկ մշակութային և քաղաքական հանձնառություններ՝ ինչդեռ տեղական, այնդեռ էլ անդրազգային մակարդակներում) և առերեսել մարտահրավերը նորից հասնելու սահմանին, ուր անընդհատ մշակվում են նոր ինքնություններ, մինչդեռ հները քննադատվում են կամ լքվում: Այդդիսի մշակումը տեղի է ունենում ինչդեռ խոսքային, երաժշտական և տեսողական մեդիայում, այնդեռ էլ ցուցադրման, սղառման, անգամ՝ բարեգործության նոր եղանակների միջոցով: Շատ քիչ, բայց ահռելիորեն ազդեցիկ դեղքերը, նոր քաղաքական և ինքնութենական դրակտիկաներն այնքան արձատական են, որ հանգեցրել են նույնիսկ ներհամայնքային բռնության:⁶

Այնդիսի սփյուռքում, ինչդիսին հայկականն է, ինչդեռ ազգային դետությունների ներսում, մշակույթի (վեր)արտադրությունը ամենօրյա, համառ և ծախսատար գործունեություն է, որը կառավարվում է ոչ միայն մի քանի անհատ արվեստ արտադրողների, այլև լրագրողների, մտավորականների, ուսուցիչների, գիտնականների, ակտիվիստների, արվեստագետների, դերասանների ու զվարճանքն ադահովողների լայն խմբերի ջանքերով: Դրանց մի մասը կապված են կան, ինչդեռ ուսուցիչների դեղքում՝ շատերը, կախված են կազմակերպություններից

ու հիմնարկություններից, որոնք նյութական աջակցություն և զաղափարական լոգիստիկա են առաջադրում: Այս հիմնարկությունները կազմավորում են սփյուռքի քաղաքացիական հասարակությունը, որն ամրապնդում է բանավեճերի և մշակութային արտադրության համային ոլորտի գոյությունը:⁷

Մինչ Անտոնիո Գրանչիի տեսանկյունից Պետությունն ու Քաղաքացիական հասարակությունը սովորաբար ընդհանուր լեզու և ազգություն ունեն, սփյուռքի համային ոլորտը, հատկապես նրա հիմնարար հայախոս բաղկացուցիչը մինչև վերջերս մեկուսի էր մնում հյուրընկալող երկրների հասարակությունների ավելի լայն, այլախոս համային ոլորտից: Հասկանալի է՝ հյուրընկալող հասարակությունից ու ղեկավարությունից իր տարբեր լինելը հաստատելու ջանքերում առավել համակարգը կան տնտեսական ու մշակութային աջակցություն մա ակնկալել կան ստանալ չէր կարող: Հատկապես Մերձավոր Արևելքում, որտեղ երկար ժամանակ քրիստոնյա հայերը բավականին զատված են մնացել մուսուլման հասարակությունից, հայկական սփյուռքի մեծ մասը լավագույն դեպքում առանձին ձևերով և դեպքից դեպք է մասնակցել հյուրընկալող երկրի մշակույթին ու քաղաքականությանը: Մյուս սփյուռքների ներկայացուցիչների մասն ղիմադրելով կանխակալությունը, բայց ընդունելության և ներգրավման ինչ-ինչ ձևեր փնտրելով՝ հայկական սփյուռքի համայնքային ընտրախավերն, առանձին դեպքերում մեկուսի մնալով, գիտակցված կերպով ինքնատարփակվում են մշակութային տեղայնացմամբ ստեղծված անկլավում: Ինչպես սփյուռքի մի քանի այլ ընտրախավերը, նրանք իրենց հերթին նախատարածություն են ցուցաբերում խնամքով ընտրված ու լայնամեծից թելադրված մեկուսացման և համայնքային որոշ սահմաններ գծելու իրավունքի հանդեմ՝ սնուցելով և զարգացնելով ինչ-ինչ տարբերություններ, երևակայելով ու ինքնավար կերպով արտադրելով իրենց մի քանի ինքնություններն ավելի շուտ, քան թե ընդունելով հյուրընկալող հասարակության՝ գերիշխող ներկայացման ռեժիմից բոլորին շնորհվող կոլեկտիվ սփյուռքային սուբյեկտի դիրքը: Այս նախընտրությունը լոգիստիկա են ինքնության հիմնարկայնացված հակա-արտադրություն թե՛ գեղարվեստական, թե՛ զանգվածային մշակույթի լոգիստիկաների միջոցով:

Նմանատիպ արտադրությունն ու վիճարկումը հաղորդվում են հին ու նոր մեդիաներով, թերթերի ու գրքերի զարմանալի տարածմամբ, ռադիոյով և հեռուստատեսությամբ, համերգներով և հիշատակի երեկոներով, բարեգործական և հովանավորյալ երեկոներով, բեմերով, ցուցասրահների և բանախոսությունների սրահներով, վերջերս մասն համացանցով, ինչպես մասն համայնքի ֆինանսավորմամբ գործող դրոնգներով ու խնջույքներից մինչև վիճաբանություններ ձգվող հավաքներով: Մինչև վերջերս այստիպի արտադրության մեծ մասը բնույթով ու բովանդակությամբ սահմանափակ էր⁸ և վերարտադրում էր աքսորական ազգայնականության ձևերը: Սակայն, սփյուռքում վաղուց արդեն կան առանձին ձայներ, որ կոչ են անում բացվել հյուրընկալող հասարակության առջև, և այդ ձայներն այժմ ավելի համառ ու ազդեցիկ են, քան երբևէ: Արտադրության երկու տեսակներն էլ հնարավոր է վերլուծել որպես տեքստեր,

դրանց մի մասը՝ որոշես յուրահատուկ գեղարվեստական տեքստեր: Բայց դրանց հասանելիությունը որոշես տեքստեր կարող է և մոլորեցրել է գիտնականներին, տոպավորություն ստեղծելով, որ գործ ունեն մշակաբանական և գեղարվեստորեն ինքնավար մյուսի հետ, այնինչ այն գրեթե միշտ հիմնարկային է, կաղված սփյուռքում աշխատող ուժերի հետ: Փաստորեն, այս հիմնարկությունները վճռականորեն լծված են սփյուռքի մշակութային ու քաղաքական «արդիացումն» ուղղորդելու փորձերին, կամ, նկատի ունենալով անցանկալի բեռնվածությունը, որն այս հասկացությունն ստացել է երրորդ աշխարհին վերաբերող նեոգաղութատիրական խոսույթում, կերտավորելու հայկական ու առդիությունը անդրազգային դարաշրջանում:

2. ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ ԵՎ ԹԵՄԱՆԵՐ

Այս հոդվածը քննարկում է արտարկական ազգայնականության սփյուռքային անդրազգի ընթացքի մեջ գտնվող փոխակերպումը՝ ուրվագծելով այն փոփոխությունները, որոնք վերակերտում են հին, լայնորեն տարածված և հաճախ հիմնարկայնորեն հագեցած սփյուռքը, միևնույն ժամանակ հույս ունենալով նույնատեղի սփյուռքի վերաբերյալ այսօր լայն տարածում ունեցող խոսույթների միջև որոշակի հավասարակշռության վերականգնմանը՝ իրենց հերթին այս փոխակերպման մեջ ներգրավված հիմնարկային և մյուսական գործոնները ներկայացնելով: Հայկական սփյուռքի արտադրած խոսույթը որևէ դժվարություն չի առաջացնում ընդունելու այդ գործոնների կարևորությունը: Բայց սփյուռքների *վերաբերյալ* Միացյալ Նահանգներում ստեղծված գիտական խոսույթը հեշտությամբ չի ներառում դրանք և իհարկե խուսափուկ է դառնում, երբ բախվում է ազգայնականության, իշխանության և սփյուռքի ղայմաններում տեղայնացման⁹ մղումի մասին խոսելու ամհրաժեշտությանը: Այդ թեմաներն ու խնդիրներն են հյուսվում սփյուռքային կառույցների ու փոխակերպումների վերաբերյալ հաջորդիվ ծավալվող քննարկման ողջ ընթացքում:

Իմ լուրջների սխեմատիկ ուրվագիծը, որը մասամբ միայն կարող է բացվել կամ մանրամասնվել այս հոդվածի սահմաններում, ղետք է սկսվի այն դիտարկմամբ, որ արդարացի քննադատությունը, երբ առավել քան երբևէ առաջ է մղվում ու մշակվում գիտնականների և մտավորականների կրթոտ խմբի կողմից, երբեմն կառուցում է ծաղրադատություններ այն առարկայի, որը քննադատում է: Նիլ Լազարուսը ղմնում է, որ Արևմուտքի հակաօրիենտալիստական քննադատությունները մեծացրել են «Արևմուտքը» ծաղրադատությունների վերածելու հավանականությունը: Նույն կերպ ազգային-ղետության և մի քանի (իրականում բավականին տարբեր տիղի) ազգայնականությունների քննադատությունների կրթոտությունն այնքան առօրեական է դարձել, որ սփյուռքի ղաշտղանները ձգտում են ազատել ու մաքրել սփյուռքներն իրենց ազգայնականության բոլոր հետքերից: Թե որքանով է ազգայնականությունը, հատկաղես սփյուռքյան ազգայնականությունը խնդրահարույց, քննարկվել է դեղք առ դեղք: Նույ-

Միսկ հիմա, հայկական սփյուռքի աճող անդրազգայնացման և բազմիցս ազդարարված ազգային-դեմոկրատիայի մայրամուտի ժայռաններում ազգայնականությունը մնում է գործուն ուժ: Դրանց բնույթի և ցանկալիության՝ որդես դրական, մոբիլիզացնող ուժի վերաբերյալ ժայռարը բաժանում է սփյուռքի որոշ կազմակերպությունների անդամներին, մինչդեռ քաջալերում ու զորացնում է մյուսներին: Այսօրիսի ազգայնականության բնադատությունն ու մերժումը զբաղեցնում է գիտնականների ու մտավորականների մի փոքր, բայց լսելի խմբի: Ինչդեռ ցանկացած երկարակյաց կազմավորում, հայկական սփյուռքը լավագույնս կարող է ըմբռնվել, եթե նկատի ունենանք, որ այն կազմող անդամները կրթությամբ կերտված են հակամարտությունների մեջ, որոնք այն տրոհում են իրենց տեղական, ազգային և անդրազգային ժայռատավորությունների ու ինքնությունների բնույթին համադասխան: Սփյուռքի քաղաքացիական հասարակության հիմնարկությունները մյուսական աշակցություն են տրամադրում (իսկ հաճախ փորձում են Գրանցիկ իմաստով գրաքննել կամ ուղղորդել) հանրային ոլորտը, որը, մի շարք մշակութային արտադրություններում ու քաղաքական ժայռակտիկաներում ներգրավված լինելով, առաջ է տանում այս բանավեճերն ու ժայռարները՝ սահմանելով, վերարտադրելով և արտադրելով ընթացքի մեջ գտնվող սփյուռքը:

Այսօրիսի հակասությունը (սովորաբար ոչ բռնի, թեև՝ ոչ բոլոր հանգամանքներում) ներառում է ուժի բանեցում՝ դիսկուրսիվ, սոցիալական, մշակութային, տնտեսական, իսկ երբեմն՝ բացահայտ քաղաքական ուժի: Սփյուռքն ուսումնասիրողները դժկամորեն են ընդունում «ամոլետություն ուժի»¹⁰ գոյությունը, ուժի մի ձև, որը թե՛ ստեղծարար է, թե՛ արգելակիչ, և որը գործում է մույնիսկ սփյուռքային այն հասարակական կազմավորումներում, որտեղ հիմնական կանոնը անհատական կամավորությունն է և ոչ թե համայնքային հարկադրանքը, կամ գոնե այդպես թվում է: Այսօրիսի դժկամությունն ընդհանուր է սփյուռքի որոշ լավագույն, և հատկապես մի քանի ամենաազդեցիկ տեսականացումներին: «Ուժը» ինչդեռ և «ազգայնականությունը» մի երևույթ է, որից սփյուռքյան գիտական դասը հեռացնում է իր հայացքը: Փոխարենը, գիտությունը եկել է սփյուռքները որդես հակադեմոկրատիկ, հակաազգային և ավելի շատ ազգային ժայռատություններն արատավորող ուժի գործադրումից անտեղյակ մի իրողություն ժայռակերպացնելու: Սփյուռքներն իդեալականացվել են որդես բաց, ծակոտկեն, շրջանակային, կոսմոպոլիտ և ոչ ավանդական, ադատեղայնացված, անդրազգային ժայռը ներկայացնող օրինակելի համայնքներ, որոնք դրա շնորհիվ ունակ են առաջարկել (ի տարբերություն ազգային դեմոկրատիկների, որոնք վերագրում կամ ժայռատություն են իրենց քաղաքացիներին) ճկուն, բազմակի ինքնություններ:

Այդ դիտարկումներում ակնհայտ ճշմարտություն կա, բայց դա իրականում կենսճշմարտություն է, որի անտեսված կողմն այն է, որ ուժը, հիմնարկայնացումը և դրանց ժայռատարած սահմանափակումները գոյություն ունեն մաս սփյուռքում: Իրավացիորեն մատնաշելով տեքստայնությունը, շարժումությունը, գեղարվեստական աշխատանքն ու հիբրիդային ինքնությունը որդես սփյուռքին

բնորոշ մշակութաձին իրողություններ և միևնույն ժամանակ՝ սփյուռքային արտադրանք, գիտությունը գալիս է մերժելու և անգամ հրաժարվելու այնտիպի համագոյ գործոններից, ինչդիպիսի են վերը մշված ուժի գործարկումը և ազգայնականությունը, բայց նաև՝ նստակեցության համառ տրամաբանությունը, տեղակայման և աղատեղայնացման մղումները, որոնք հակադարձ միտում են ձևավորում և հանդես են գալիս որդես սփյուռքյան շարժունության ու ծակտուկենության անբակտելի «մյուսը»: Հատկապես այստիպի քվազի-տարածական սփյուռքային աղատեղայնացման շրջանակներում, բայց նաև՝ դրանից դուրս, առկա են հիմնարկայնացման և այնտիպի կազմակերպությունների ստեղծման ազդակներ, որոնք հավակնում են իրենց համայնքները ներկայացնելու արտոնությանը և կարող են ազատորեն քաղաքական կոչվել: Ընդհանուր առմամբ, սփյուռքի մշակութային ինքնությունները հազվադեպ են ամբողջությամբ անկախ համայնքային այս կազմակերպություններից: Հրեական և կուբայական սփյուռքների հետ մեկտեղ հայկական սփյուռքը դրանց կարևորության շարունակական, անընդհատ զարգացող ակնառու օրինակ է առաջարկում:

Աքսորական ազգայնականության փոխակերպումը սփյուռքային անդրազգայնության շատ հիմնարկություններ է ներառում և տեղի չի ունենում հավասարաչափ, ինչդեպ նաև այն հավասարապես դիտարկելի չէ հայկական սփյուռքի բոլոր համայնքներում: Փոփոխությունը տեղի է ունենում ժամանակի ընթացքում անհամաչափ տևողությամբ՝ կախված հիմնականում համայնքի տեղակայվածությունից: Վկայակոչելով Ռեյնոն Ուիլիամսի առաջարկած եզրերը՝¹¹ կարող ենք ասել, որ որորոշ հայկական համայնքներ, օրինակ՝ Եթովպիայում, հիմա *մնացորդային են (residual)*: Թվաքանակի անկում աղբյուրվ և տեղակայված լինելով այնտիպի քաղաքական միջավայրում, որն ինքնին ճաք է տալիս սեփական դժվարություններից, նրանք տեղական լայնամասների փոփոխություններին արձագանքում են առավելապես գաղթելով, այլ ոչ թե հարմարվելով և նոր հիմնարկություններ, մշակութային ու հասարակական որակտիկաներ կամ ինքնություններ զարգացնելով: Մյուսները *ծագող (emergent)* սփյուռքներ են: Օրինակ՝ Շվեդիայում, որտեղ Թուրքիայի, Իրանի և արաբական Միջին Արևելքի միմյանցից տարբերվող ելակետային հայկական սփյուռքներից գաղթածները՝ նախկին Խորհրդային Միությունից եկածների հետ կողք-կողքի՝ որդես կրոնա-քաղաքական հավաքականություն սկսեցին գոյակցության և համագործակցության ուղիներ փնտրել: Վերջերս առաջին շվեդահայն է ընտրվել երկրի խորհրդարանում: Դրա հետ մեկտեղ, կան մի քանի խոշոր, *գերիշխող* սփյուռքահայ համայնքներ, որոնցում տեղի ունեցող բազմաչափ փոխակերպումները դժվար է ամփոփ բնութագրել: Դրանցից յուրաքանչյուրում շատ անհատներ ծուլվել են, մինչդեռ մնացածը փարված են հիմ, փորձված և լայնապատի թեմիկ ինքնությունների որոշ կողմերին, չնայած որ դրանց կողքին զարգանում են նոր սփյուռքյան ինքնությունները: Շատերը հրաժարվում են հայկական բոլոր հիմնարկությունների հետ կապերից, նույնիսկ եթե համայնքի որոշ հատվածներ համախմբվում են լավ ֆինանսավորվող կազմակերպությունների և հիմնարկությունների շուրջը: Սրանց մի մասը գործում է տեղական (ասենք՝ մեկ քաղաքում), մեկ այլ մասը՝ անդրտե-

ղական (հյուրընկալող երկրի ողջ տարածքով) մակարդակներում, մինչդեռ սփյուռքի մի քանի առանցքային հիմնարկություններ գործում են անդրազգայնորեն: Միացյալ Նահանգները նախևառաջ, բայց նաև Ֆրանսիան, Կանադան, Լիբանանը, Սիրիան և Իրանը բոլորն էլ ունեն համայնքներ, որոնցից յուրաքանչյուրում այսօրվա հիմնարկությունները կարևոր են մնում: Վերջապես, կան հայ փախստականների ու արտագաղթածների հսկայական նոր ցրոնքներ, որոնք փախել են Անդրկովկասի Պատերազմներից և տնտեսական անկումներից: Վերջիններս մոտ երկու միլիոն են կազմում Ռուսաստանի Դաշնությունում և նախկին Խորհրդային Միության տարածքում, որտեղ կազմավորման ընթացքի մեջ գտնվող սփյուռքը Արևմուտքում տեղակայված դիտորդների մեծամասնության հասողության սահմաններից դուրս է գտնվում:

Շատ քիչ բան կարելի է ասել, որ հավասարադաս ճիշտ լինի այս բոլոր սփյուռքյան խմբերի համար: Բոլորն էլ մոտավորապես բաղկացած են մարդկանց չորս կարգից, որոնք գտնվում են հյուրընկալող հասարակությանը ինտեգրվելու տարբեր աստիճաններում. ծուլված կամ գրեթե ծուլված, հարմարավետ էթնիկական կենսակերպ զարգացրած, նոր գաղթածներ կամ փախստականներ, որոնք ղախում են կամ հափշտակված են ավանդական հայրենիքի ինքնությանը, և սփյուռքային տարրեր:¹² Այս կարգերը «փուլեր» չեն դաստնական միակողմանի հետազոծում: Քանի որ ժամանակի ընթացքում միտում կա շարժվել գաղթականից դեռի սփյուռքյան ինքնություն և հետո՝ էթնիկականությունից դեռի ծուլում, հնարավոր են միջանկյալ կայունացումներ կամ մուլտիսկ վերացումներ: Չուլման չափն ու ուղղությունը ո՛չ կանխորոշված են, ոչ էլ՝ հնարավոր է խուսափել: Հատկապես, սփյուռքյան դասը թե՛ կորցնում, թե՛ գտնում է կողմնակիցներ (էթնիկականացման և ծուլման) տարբեր աղբյուրներից. վերջերս գաղթածների շարքերից, որոնք սկսել են բնակություն հաստատել նոր երկրում, կամ էթնիկներից, որոնք արձագանքում են հայրենիքի հետ ավելի ու ավելի դյուրացած անդրազգային կառույցի խթանմանը, կամ իրոք նրանցից, ովքեր արձագանքում են անդրազգային հիմնարկությունների աշխատանքներին, որոնց առաքելությունը բացահայտորեն սահմանված է ավելի շուտ *սփյուռքային*, քան միայն էթնիկ կամ տեղական-համայնքային: Քանի որ միավորման կառույցներում են հին խմբերից (հատկապես գյուղական կամ ծագման շրջանով լայնամասշտաբ) թուլանում են, ինչը հանգեցնում է շատերի ծուլմանը, ուստի փոքրամասնությունը հայկական սփյուռքում փնտրում է հանձնառություն, կարգավիճակ և հնարավորություն կառավելու մարդկանց առավել լայն, բազմատարած ցանցի և գործունեության աստիճանի հետ:

Բայց անդրազգային նկրտումներով ոչ մի համայնքային ընտրախավ չի կարող հաջողության հասնել, քանի դեռ չի ըմբռնել տեղական խնդիրները: Այդպես է ազգային ղեկավարության մեջ, այդպես է նաև սփյուռքում: Բոլոր քաղաքականությունները տեղական են այն իմաստով, որ մուլտիսկ ամենաընդարձակ անդրազգային կազմակերպությունները ղեկավարում են ունենալով տեղական բաղադրիչ ու հասցե:¹³ Օրինակ՝ այնպիսի անդրազգային կառույցում, ինչպիսին Հայ

առաքելական եկեղեցին է, մտահոգությունների երկատվածությունը դրսևորվում է անձնակազմի ու կառույցի երկատվածության մեջ: Նրա ամուսնացյալ քահանաները տասնամյակներով, երբեմն՝ ամբողջ կյանքի ընթացքում, ծառայում են տեղացի ծխականներին, նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք տեղացիներ չեն: Սրան հակառակ, նրա կուսակրոն քահանայությունը գործում է որդես վեղարավոր գործադիրի շարժական կրոնական բյուրոկրատիա. նրանք ծառայում են որդես անդրազգային կադրեր՝ հատկանշականորեն մի դիրքից մյուսը շարժվելով: Եղիսկոթոսները, որոնք սփյուռքի եկեղեցու բարձրագույն աստիճանին են ձգտում, սովորաբար ղեկավար են ծառայել թե՛ Մերձավոր Արևելքի, թե՛ Հյուսիսային Ամերիկայի համայնքներին: Առհասարակ, նաև՝ Պարագուայի կերտով, որքան հաջող է անդրազգային սփյուռքային կազմակերպությունը գործում, այնքան ավելի հավանական է, որ նա զարգացած տեղական մասնաճյուղեր ու ծառայություններ ունենա:՝¹⁴

Չնայած ինքնին հասկանալի չէ, բայց փաստն այն է, որ հայկական սփյուռքում տեղականը հենց այն վայրը չէ, որտեղ միայն տեղական ընտրողների առաջնորդությունն է ձևավորվում: Դա այն վայրն է նաև, որտեղից բազմաթիվ – թեև ոչ բոլոր – անդրազգային առաջնորդներն են հավաքագրվում: Ամենահաջողածները տեղական կարիքներին գործնականորեն անդրադառնալու կարողություն են ցուցաբերում. իբրև համայնքի կազմակերպիչներ, բարեգործությանը աջակցողներ, համայնքի տեսչականը ձևակերպողներ, համայնքի և ուժի աղբյուրների (սովորաբար հյուրընկալող երկրի) ու «մեծ» փողի (որը կարող են դրդված լինել ներդնելու այլադես տեղական համայնքից հեռու ղեկավարությունը կամ մեծահարուստ ազգակիցները) միջև միջնորդներ: Տեղական այս դեկավարները որդես համայնքի ներկայացուցիչներ հնուս են խոսելու տարբեր օրինավոր հանրային հարթակներից. հաճախ այն ղեկավարող, որ նրանք կարևոր դիրք են ձեռք բերել ընդունող հասարակության մեջ, ավելացրել են հայ համայնքի վարկը՝ առանց վերջինիս հետ իրենց կապերը խզելու: Առավել հնարամիտները, որոնք ձևավորվել են նաև որդես անդրազգային առաջնորդներ, չեն մոռանում ներկայացնել իրենց տեղական համայնքները որդես հյուրընկալող հասարակության մեջ *արմատավորված* և միևնույն ժամանակ ուղիներ որոնող անդրազգային սփյուռքային ցանցի մի հանգույց:¹⁵

Այս կառուցվածքի ներսում մշակույթ արտադրողները, որոնք դրականորեն են ներկայացնում սփյուռքի կյանքը և լայնորեն ընդունվում հյուրընկալող երկրի ներկայացուցչական ռեժիմի մուտքը հսկողների կողմից, հազվադեպ են հավաքագրվում սփյուռքի ընտրախավերից: Երբ նրանք խախտում են իրենց հավատարմությունը, ինչն արվեստ արտադրողներն հաճախ են անում, նրանց ներկայությունը և աջակցությունը որոշակի հիմնարկությունների կազմակերպած միջոցառումներին միևնույն է փնտրվում է և գովազդվում, նախ՝ որովհետև այն կարող է խթանել դրամահավաքը, առաջ նաև՝ որովհետև սփյուռքի ընտրախավերը, սովորաբար, թեև անուղղակիորեն, գնահատում են հիմնարկային դիրքերի¹⁶ մշակութային լեգիտիմացման արժեքը՝ ինչպես ընդունող

հասարակությանը ներկայանալու առումով, այնպես էլ համակիրներ հավաքագրելու ու համայնքի ներսում իրենց լոյալությունը և կաղվածությունը ամրադնդելու համար: Թարմ օրինակ է System of a Down ռոք խումբը, որի անդամները երիտասարդ ամերիկահայեր են: Խումբը բաղկացած է անկախ մշակույթ արտադրողներից: Նրանք իրենց արժանիքներով և առանց սփյուռքի հիմնարկությունների օժանդակության հաջողության են հասել լայն հասարակության մեջ: Խումբը համերգ տվեց ու հասույթը նվիրաբերեց ամերիկահայ լոբբիստական կազմակերպություններից մեկին՝ Ամերիկայի *հայ* դատի համաձայնաբերի (ընդգծ.՝ հեղ.)՝ ցույց տալով իր աջակցությունը մի կազմակերպության, որը զբաղված է Միացյալ Նահանգներից Պահանջելու ճանաչել հայերի ցեղաստանությունը: Գրելով համերգի մասին՝ անանուն լրագրողը նկատում է. «Ցեղաստանությունն այնպիսի բան չէ, որ սովորաբար ոգեշնչում է համերգներ տալը, բայց System of a Down-ի համար այն պվելին է, քան Պատճառ, այն խաչակրաց արշավանք է» (Ն.Ա.): Նկատի առնելով այն կարևորությունը, որ սփյուռքի որոշ հիմնարկություններ ցուցաբերում են մշակութային արտադրության և ներկայացման հանդեպ, Պատահական չէ, որ մի շարք կարևոր քաղաքական ու բարեգործական հիմնարկություններ գրականության, թատրոնի, դրամի և երաժշտության, ինչպես նաև՝ սոցիալական աջակցության համար սատարում են տեղի կազմակերպություններին, որոնց ղեկավարները միաժամանակ միջին կամ բարձր դիրք են գրավում գլխատար կազմակերպություններում և հաճախ իրենց հերթին մշակույթ արտադրողներ են, որոնք կանոն՝ լրագրողներ, բայց նաև՝ բանաստեղծներ և արձակագիրներ:¹⁷

Այսօր, առավել քան երբևէ, առաջնորդության ձգտող հիմնարկություններն օգտագործում են համաշխարհայնացումն իր ընձեռած արդյունավետ միջոցներով՝ հաղորդակցություն, ճամփորդություն, ֆոնդերի և տվյալների փոխանցում, գաղափարների և մշակութային արտադրության փոխանակումներ, որոնք սպասում են լինեն սփյուռքի այլևայլ հատվածների և հայրենիքի գաղափարակից խմբերի հետ՝ իրենց դիսկուրսիվ ժողովրդավարների համար մոր հետևորդներ ու զինակիցներ հավաքագրելով և փոխհամաձայնացնելով ու հաստատելով ընդհանուր անդրազգային օրակարգերը: Բայց նրանց օրակարգերն էականորեն տարբեր են իրենց նախորդներից: Վերջիններս իրենց սփյուռքը դիտարկում էին որպես հայրենիք վերադարձին սղասող աքսորյալ ազգ,¹⁸ որի մշակույթի ղախողանությանն էին լծվել տեղական անկլավներում, որտեղ որ այն հասանելի էր կամ կարող էր ղախողանվել: *Ազգաղաղանունը* հիմնական կարգախոսն էր: Մի քանի կազմակերպություններ էին գործում անդրազգայնորեն, այնքանով, որքանով որ ֆինանսական միջոցներն ու տեխնոլոգիաները թույլ էին տալիս. հիմնականում՝ եկեղեցին, Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Ռամկավար ազատական կուսակցությունը և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը: Ամսագրերը, որոնք հովանավորում էին նրանք, շարունակաբար արտադրում էին գրականություն, որը միջհամայնքային էր և միջտեղական, թեև որոշ համայնքներ իրենք չէ, որ արտադրում էին, այլ միայն սղառում էին այդ գործերը:

Այսօր սփյուռքի ընտրախավերը սկսել են սփյուռքի համայնքների ամբողջությունը դիտարկել որդես *հարատև հայկական անդրազգ*, որի կարգախոսները միևնույն ժամանակ սերտորեն առնչվում են այնդիսի հասկացությունների, ինչդիսին են՝ (1) «հյուրընկալող ազգը»՝ սփյուռքի ավանդական բառադաշարին դատկանող արտահայտություն, որով սփյուռքները դեռևս դիտարկվում էին ժամանակավոր և հանդուրժվող հյուրեր; (2) հայրենիքը, որը հեշտ հասանելի է դարձել Խորհրդային Միության անկումից հետո; և (3) համաշխարհայինը, ինչդես էլ այն ներկայանալիս լինի՝ Միացյալ ազգերի կազմակերպության կամ ՀԿ-ների, թե համացանցի կամ արբանյակային հեռուստատեսության տեսքով: Հզորացած ինչդես արևմտահայ սփյուռքի համայնքների մեծամասնության բուրժուականացմամբ ու համադատասխան ինստիտուտների բարգավաճմամբ, այնդես էլ տեխնոլոգիաներով և մոտիվացված գաղափարաբանության ու ներկայացման դրակտիկաների կայուն հերթափոխով, անդրազգը կարող է ադաիովել այս ձեռնարկներից շատերը: Հետաքրքիր է, որ համաշխարհայնացման դաիը նշանավորվեց նորոգված և զարգացած, անգամ ինտենսիվացած հանձնառությամբ տեղականի մեջ այնդիսի ներգրավմամբ, որը հաղթահարում է գետտոյացված անկլավներում աքսորյալներ լինելու զգացողությունը:¹⁹ Տեղականը ներառելու նոր եղանակների և համաշխարհայինի առանձին ասդեկտների մարտավարական ներգրավման կողքին *ազգի* հղացքի հանդեմ հանձնառությունը հարատևեց: Նույնիսկ այն դեղքում, երբ աքսորական ազգայնականության ոտքի տակի հողը անցավ սփյուռքային անդրազգայնությանը, «ազգ» հղացքը, ինչդես և բառն ինքը, շարունակում է գոյություն ունենալ՝ շարունակելով նստած մնալ անդրազգայնության ներսում և դաիդանելով թեև փոփոխվող, բայց տևական կարևորությունը հայկական սփյուռքի հանրային ոլորտում:

3. ՍՓՅՈՒՐՔԻ ՀԱՍԱՅՆՔԱՅԻՆ ԸՆՏՐԱԽԱՎԵՐԻ ԵՎ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ձևավորվող հայկական անդրազգն իր անդամների կողմից դիտվում է իբրև կազմավորում, որն ունի տարածականորեն տեղակայված դետական հատված հայրենիքում, դետական հատված՝ վիճարկվող հայաբնակ Լեռնային Ղարաբաղի մարզում, որը միջազգային իրավունքը տեղակայում է Ադրբեջանի կազմում, բայց որն այժմ *de jure* անջատողական դետական միավոր է, ինչդես նաև սփյուռքի համայնքները բոլոր մնացած վայրերում (տե՛ս ծանոթ. 5): Սփյուռքի հատվածը բարդ դատմություն ունի, որը, զարմանալի չէ, անծանոթ է մնում ոչ հայ գիտնականներին:²⁰ Որդեսզի գաղափար կազմվի այն խնդիրների շարունակականության վերաբերյալ, որոնց առերեսվում է սփյուռքը, եական է հաշվի առնել նրա ջրբաժանները, սոցիալ-բաղաբական ու մշակութային դաիդանողականության վերաբերյալ վերնախավերի որոշ արձագանքները և ի հայտ եկող հիմնարկային լուծումները: Ոչ շարունակականությունն ու փոփո-

խութունը առավել իմաստալից են դառնում, երբ դիտարկվում են Ֆերնան Բրոդելի կոչած *longue durée*-ի մատրիցայի ներսից:²¹ Ուրեմն, համադաստասխան լատինական փուլը գնում հասնում է մինչև վերջին հազարամյակի շրջադարձը:

1) 1045–1453. ՑՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐ ՓՈՒԼԸ

Այս ժամանակահատվածում թրքական ու մոնղոլական ծագմամբ տարբեր միջինասիական նվաճողները աստատակում են Հայաստանը, ոչնչացնում հայկական ղեկավարությունն ու շատերին մղում փախուստի: Փախստական հայերը բնակություն են հաստատում երկու տարածաշրջաններում. Սև ծովի շրջակայքում, որտեղ հիմա Ուկրաինան ու Լեհաստանի հարավային մասն են, հիմնականում արհեստագործական և առևտրային համայնքներում, որոնք ենթարկվում էին տեղական օրենքներին, և Կիլիկիայի շրջակայքում (մերկայիս Թուրքիայի միջերկրածովյան ափի հարավարևելյան գոտին), որտեղ բնակություն են հաստատում գաղթող Ֆեոդալ ազնվականների ու բարձրաստիճան հոգևորականների մեծ մասը (իրենցից կախված ճորտերի և հաճախորդ ազգաբնակչության հետ միասին): Վերջիններս իշխանություն են ձեռք բերում տեղացի հատվածական բնակչության հանդեպ (մեծամասամբ հույների և ասորի սիրիացիների, առանց գերիշխող մեծամասնության) և հիմնում են ղեկավարություն, որը գոյատևում է մոտ երեք դար (մոտավորապես 1075–1375): Սինգաղուրի հետ մեկտեղ, սա հազվադեպ իրողություն է, երբ սփյուռքի փոքրամասնությունը տարածքային գերիշխանության է հասնում և ղեկավարություն ստեղծում:²² Սփյուռքային, աղատարածական հայկական ղեկավարության հաջողությունը ցույց է տալիս հայրենիքի որոշ հիմնարկությունների՝ եկեղեցիների, ձեռագրատների, դատարանների, ձեռագրերի մշակույթի համեմատաբար ճկունությունն ու հարմարվողությունը, ինչդեռ նաև տեղայնացման մղումները, որոնք շարունակում են բնորոշ լարումներ ստեղծել շատ սփյուռքներում: Միևնույն ժամանակ ափամերձ տարածքներում բնակեցումը լատինական մեջ առաջին անգամ լեռնաբնակ հայերին շփման մեջ է դնում ծովափնյա մարդկանց հետ: Սա արագացնում է սփյուռքի առևտրային ընտրախավի զարգացումը, որը շատ բան է սովորում Միջերկրականի տիրակալներից՝ Վենետիկից ու Ջենովայից:

2) 1453-1604. ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՀԱՐՄԱՐՎՈՂՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԼԸ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՍԵՐ ԿԱՅՍԵՐՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԽՄԲՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

1453 թ. օսմանյան թուրքերը նվաճեցին Կոստանդնուպոլիսը և այն վերանվաճեցին Իստամբուլ: Սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհը տարբեր քրիստոնյաների, ավելի ուշ՝ հրեական համայնքներին հրավիրեց բնակություն հաստատել նոսր բնակեցված տարածքներում: Շատ ցրված հայեր Կիլիկիայից, արևմտյան Ա-

նատուիայից և Սև ծովի ափամերձ հատվածներից, ներկայիս՝ Բուլղարիայի, Ռումինիայի և հարավային Ուկրաինայի/Ղրիմի տարածքներից մնամաղես ընդունեցին հրավերը: 1461-ին կամ դրան մոտ մի թվականի կայսերական հրամանով այս համայնքներին նոր ձև տրվեց. նրանք կոչվեցին *միլլետ*: Վերջինս դարձավ մասամբ ինքնակարգավորվող միավոր (չնայած, վերջին հաշվով, այն միշտ ամբողջությամբ ենթակա էր Օսմանյան իշխանությանը)՝ օժտվելով Հայ առաքելական եկեղեցու ղաթարիարքությամբ և աջակցություն ստանալով նշանավոր դեմքերից: Այն գործում էր որդես հավաքական էթնոդեմոկրատիայի (ethnarchy) տիտղոսակիր, որի իշխանությունը հայերի և մի քանի այլ քրիստոնյա փոքրամասնությունների վրա ի վերջո տևում է Օսմանյան կայսրության ողջ ընթացքում:²³ 1603-1604 թթ. Պարսկական կայսրությունում Իսֆահանի հաստատումը՝ որդես Սաֆավիտյան հարստության նոր մայրաքաղաք, ուղեկցվել է իրենց հայրենիքից տասնյակ հազարավոր հայերի բռնի տեղահանությամբ: Նրանք գաղթեցվում և վերաբնակեցվում են Նոր Ջուղայում՝ մայրաքաղաքի արվարձանում: Քաղաքային այս կենտրոնի շուրջ հիմնվում են նաև հայկական գյուղեր, որոնք բոլորն էլ կառավարում էին մայրաքաղաքի նշանավոր դեմքերը՝ միաժամանակ սերտ կապեր ղաթարի շայաստանյան եկեղեցու հետ:

3) 1605-1784. ՎԱՃԱՌՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԳԵՐԻՇԵՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս փուլում ծաղկեց վաճառականական հայ սփյուռքը, հատկապես՝ Իրանում և Հնդկաստանում, բայց նաև հասնելով այնքան արևմուտք՝ մինչև Նիդեռլանդներ և այնքան արևելք՝ մինչև Ճավա:²⁴ Հայկական կաթիտալի հանդիպումը ֆրանսիական, գերմանական և հատկապես բրիտանական կաթիտալի հետ (Արևելյան հնդկական ընկերություն) ի վերջո հանգեցրեց հայկական կաթիտալի ղարտության, որն ավելի փոքր էր քանակով և թիվում չունեց հայրենի ղարտական աղարատ:²⁵ Երկուսն էլ՝ թե՛ բարգավաճումը, թե՛ ղարտությունը, քաղաքական հետևանքներ ունեցան: Առևտրականության աչքի ընկնող անդամներն ու նրանց համախոհները, առանձին հոգևորականներն ու առաջին աշխարհիկ մտավորականները տղազրական մշակույթի միջոցներով սկսեցին ազգայնական տեսակետներ զարգացնել: Պարտությունները հաճախ խթանում են մշակութային համախոհները ինչպես սփյուռքներում, այնպես էլ հայրենիքներում: Այդպես, 1794 թ. Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում մի հոգևորական հրատարակեց առաջին թերթը՝ հայրենիքում հրատարակված առաջին թերթից մոտ վաթսույն տարի առաջ:²⁶ Այս շրջանում Մխիթարյաններ կոչվող կաթոլիկ հայրերի դասը տարօրինակ կերպով, որը երկար վերլուծական շարադրանք է դադարում, ինչն այստեղ անելն անհնար է, հանդես եկավ որդես ազգայնական միտումներ սաղմնավորող մտավորական առաջամարտիկ՝ ստեղծելով բառարաններ, դրամներ և դատամբանական ու մանկավարժական տեքստեր, որոնք հայկական սփյուռքին ներկայացնում էին գերմանական, իտալական և ֆրանսիական ազգայնական գաղափարներ և ղարտակալներ:²⁷ Նույն կերպ, Մադ-

րասի ու Կալկաթայի մտավորականները՝ այս քաղաքներում տեղակայված առևտրականների երիտասարդ թևը, նույն սփյուռքի խոսույթ ներմուծեց ազգի վերաբերյալ անգլիական ու ամերիկյան հղացքներ:²⁸

4) 1784-1923. ԱՉԳԱՅՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՎԱՆ ԳԱԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ԽԱՌԸ ԱՐԴՅՈՒՆՔԵՐԸ

Հայկական սփյուռքն ավելի վաղ սկսելով, քան հայրենիքը, բայց ի վերջո նրա հետ դաշինքի մեջ, սեփական տնտեսական, մտավորական, արվեստային ու քաղաքական ընտրախավերի առաջնորդությամբ մշակել, հիմնել և աշխատեցրել է մի ամբողջ շարք հիմնարկություններ, որոնք աստիճանաբար ձևավորել են «միասնության» ավելի աշխարհիկ, լեզվական և ազգային ձևեր: Կրթական ուղղվածությամբ այս համակարգը նախ համալրեց, աղա առերեսեց և ի վերջո դուրս մղեց (առանց ամբողջությամբ ոչնչացնելու) նախորդ ավելի քան յոթ դարերի ընթացքում ձևավորված համակարգը, որտեղ եկեղեցին և այն ֆինանսավորող երևելիները, որոնք հիմնել էին համակարգը, առաջիններն էին հավասարների մեջ: Նոր մշակութային ազգի հիմնարկություններն առաջնորդող ընտրախավերի որոշ հատվածները՝ դպրոցները, մասնուր, տղազիր միջոցները, գրադարանները, քաղաքական կուսակցությունները և բարեգործական կազմակերպություններն աստճանաբար փորձում են սփյուռքին հանձնառու դարձնել հայրենիքի մեծ մասի քաղաքական ազատագրության գործին: Այդուհանդերձ փորձերը ճնշվել են ինչդեպ Օսմանյան կայսրության, այնպես էլ ցարական և կոմունիստական Ռուսաստանի կողմից: 1915-1918 թթ. ընթացքում Օսմանյան ղեկավարները ցեղասպան կերպով կոտորեց իր 2 միլիոն հայ քաղաքացիներից 1.5 միլիոնին: Փրկվածների կեսը միացավ լատինական Հայաստանի իրենց ազգակիցների փոքրիկ հատվածին, որը մնացել էր Ռուսաստանի, ավելի ուշ՝ Խորհրդային գերիշխանության տակ, իսկ 1991 թվականին ԽՍՀՄ-ի անկումից հետո դարձավ Հայաստանի Հանրապետություն: Մյուս փրկվածները ստեղծեցին նոր սփյուռք: Ոմանք բնակություն հաստատեցին այն տարածքներում, որտեղ կային փոքրիկ, հին հայկական սփյուռքներ (օրինակ՝ Սիրիայում, Եգիպտոսում և ԱՄՆ-ում. վերջինում 50.000-ի մոտ հայեր կային Առաջին համաշխարհային լատերազմի նախօրյակին):²⁹ Մի մասն էլ միացավ ավելի հին, բայց հիմնովին հաստատված գաղութներին (Իրանում, որտեղ հայերն ադրբեյ ի Երև, մինչդեռ մեկ այլ մաս էլ բնակություն հաստատեց տարածքներում, որտեղ նշանակալի քանակությամբ հայ ազգաբնակչություն չի եղել (ինչդեպ օրինակ՝ Արգենտինան, որն այսօր տունն է վաթսուհազարանոց մի համայնքի): Ցեղասպանությունից հետո ձևավորված սփյուռքի յուրաքանչյուր համայնքում կա հզոր կայսերական կենտրոնների հին սփյուռքների ծաղկուն համայնքներում հիմնարկությունները վերաստեղծելու ընդհանուր առմամբ տղավորիչ մի հանձնառություն, հատկապես՝ Իստամբուլում: Որևէ խոշոր *նոր* սփյուռքային հիմնարկություն այդ շրջանում և փաստորեն մինչև 1972-ը չի ստեղծվել:

5) 1923-1965. ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՓՈՒԼԸ

Հայկական ինքնությունը մնաց աքսորական-ազգային, չնայած հին ու նոր սփյուռքների ընտրախավերի տարբեր հատվածներ մեծ ջանքեր գործադրեցին հաստատելու, ուղղորդելու և գերիշխելու բոլոր վերակառուցված հիմնարկությունները՝ կրոնականից մինչև մարզական, արվեստային և բարեգործական: Իհարկե, շատ փախստականներ փրկություն էին փնտրում ծուլման կամ էթնիկականացման մեջ, այն դեռքում, երբ մյուսները, տեղից կախված, գերադասեցին մնալ կամ այլ ելք չունեին տեղայնացված անկլավներում մնալուց բացի, որտեղ քաղաքական ներկայացման բոլոր ձևերը և գեղարվեստական ներկայացման ձևերից շատերը, ներառյալ տղազիր մամուլը, ցուցասրահներն ու բեմերը, որտեղ դրանք կարող էին ֆինանսավորվել և իրականացվել, դեռևս լայնորեն ուղղորդվում էին հիմնարկություններից: Բեյրութի Բուրջ Համուդ թաղամասը, որը տակավին տունն է 75.000 հայերի, այսօր մնում է այդդիսի անկլավներից ամենաքիչ վերափոխվածը, չնայած նրան, որ նույնիսկ նա սկսեց փոփոխվել 1990-ի Լիբանանի երկրորդ քաղաքացիական ղատերազմի վերջերին:

6) 1965-1988. ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՌԵԺԻՄԻՆ ՍԱՐՏԱՅՐԱՎԵՐՆԵՐԻ ՓՈՒԼԸ

Այս ժամանակահատվածում մեծ ջանքերով և ծախսերով վերակազմավորված ցեղաստանությանը հաջորդած աքսորի ազգայնական կարգը փորձարկվեց, ամբավարար գտնվեց և մինչ այժմ դիմակայում է ամդրազգային անողոք մարտահրավերների: Որոշ մարտահրավերներ տասնամյակներ շարունակ լուրջ պայքարում ունեն սփյուռքի կյանքի տարբեր ոլորտներում, մյուսներն՝ ավելի նոր են: Յուրաքանչյուրն ի սկզբանե ծագել է իր տիրույթի ներքին դիմամիկայից, բայց դրանք համընկան ու սկսեցին նույնիսկ ազդել միմյանց վրա, երբ մարտահրավեր նետեցին հին սփյուռքային, հիմնարկային կարգին: Նրանք ուղղորդեցին, իրադես, ալթյուսերյան իմաստով, գերորոշադրեցին (*over-determined*) անցումը,³⁰ որը վերածվեց փոխակերպման: Քանի որ այս հողվածը չի ղատմում հայկական սփյուռքի ողջ ղատմությունը, այդ մարտահրավերները կարող են միայն թվարկվել ու ներկայացվել ամփոփ կերպով և ոչ թե բննարկվել մանրամասնորեն: Դրանք ներառում են առնվազն հետևյալ երևույթները.

(ա) *Աքսորից սփյուռք խոսույթային շրջադարձ*: Դարեր շարունակ հայերենը գաղթականներին և նրանց ցրված համայնքները անվանելու մի շարք բառեր ունի, ինչդես նաև գաղթականության (*migrancy*) հետ կաղված հղացքներ և հուզական կառուցվածքներ: Դրանց միջև կաղերը առանձին բանասիրական հողվածի նյութ են, բայց տարածումը հարկ է նշել: Ի հավելումն *սփյուռքի*, ամենաուշաբձանը *գաղութն* է (եբրայերեն *galut*-ից, որը նշանակում է բնակավայր կամ գաղութ հայերենիքից դուրս), որտեղից էլ *գաղթել* բայը, *գաղթական* և *գաղթաշխարհ*, որը բառացիորեն «գաղութի աշխարհն» է կամ սփյուռքը: Կա նաև

բուրոսովին վերջերս շրջանառվող *արտերկիրը*, «հայրենիքից դուրսը», որը օգտագործվում է «սփյուռքի» համար հատուկ քաղաքական հնչեղությամբ: Կանալ բարձր մշակութային *ցրոնքը*, «ցրունը», որն ավելի շուտ նկարագրում է՝ առանց ցրման առանձնահատուկ ձևեր առանձնացնելու: Եվ ի վերջո, կա *դարհիքը*, որը հղում է մասնավորաբար գյուղացիներին, որոնք որդես աշխատողներ գաղթում են քաղաքային տարածքներ: Լեզվական առատությունը մշան է բռնի և կամավոր գաղթի հանդեպ սփյուռքում մտքի ու զգացմունքի դիաքրոնիկ կերտով շերտավորված բարդության: Որոշ համայնքներում թվարկված հասկացությունների մի մասն օգտագործվում է ինքնանկարագրության համար: Հատկանշական է, որ մի երկու դար առաջ հայկական սփյուռքի ամենամեծ և ամենակարևորը համարվող համայնքը՝ Իստամբուլը, հազվադեպ է իրեն սփյուռք դիտարկում: Բացառությամբ այն դեղքերի, երբ հալածվում է թրքական դեմոկրատիայից, իրեն համարում է հին, հոյակապ կերտով կազմակերպված և հիմնարկություններով հագեցված համայնք «տամը», որը Իստամբուլի համադրական հասարակության մի մասն է:

Խնդիրն այն է, որ ոչ միայն սփյուռքի նյութական իրականությունը, այլ նաև սփյուռքի սովորական անդամների կամ արվեստագետների, մտավորականների և դրոմադագանդիստների կողմից հողավորված հղացքները տարասեռ են, անկայուն ու հակամարտ: Հաճախ, խոսույթի մեջ կատարվող փոփոխությունները հիմնարկային ճանաչում են ակնկալում, ինչպես 1959-1965-ն ընկած ժամանակահատվածում:³¹ 1959-ին Բեյրութում, երկուհարյուրհազարանոց հայկական համայնք ունեցող Լիբանանում, Սիմոն Սիմոնյանի *Սփյուռք* շաբաթաթերթի հիմնումը Ֆորմալ առումով մշում էր դեղի սփյուռք շրջադարձի սկիզբը: Դրա ինքնառաջադրումը թերևս օգնեց գործարկել և իհարկե արագացնել խոսույթային անցումը թե՛ գաղափարաբանական, թե՛ գեղարվեստական արտադրության մեջ: Սա նախորդեց անցման քաղաքական և հիմնարկային լիարժեք ճանաչմանը, որն սկսվեց 1965-ից հետո:

(բ) *Հայրենիքի ու սփյուռքի միջև փոփոխվող կառը*: Մշտադեպ զարգացող փոխգործակցություն կա միջինարևելյան և եվրոամերիկյան համայնքների և հայրենիքի կառավարության միջև, որը, չնայած անձնակազմով և անվանադրեք հայկական լինելուն, ամբողջությամբ իբրև Մոսկվայի ենթադաս է գործել 1921-ի խորհրդայնացումից ի վեր: Այս կառավարությունը հենվում էր ինչպես սփյուռքահայ (հատկապես Ֆրանսահայ) աշխատավոր դասակարգի՝ կոմունիստների նկատմամբ ունեցած համակրանքի, այնպես էլ ցեղասպանությունը վերադարձնող ու հայրենիքում վերահաստատված մի մասի հուզական հզոր լիցքի վրա, որդեսգի հավաքագրի քաղաքական աշակիցների և ֆինանսական օժանդակություն, բայց մինևույն ժամանակ որդեսգի բաժանի, տիրի և գրավի այն, ինչը բացորոշ կերտով միտակավորել էր իբրև սփյուռքի «բուրժուա-ազգայնական» միտումներ: Խորհրդային ազգային քաղաքականության յուրաքանչյուր շրջադարձ՝ Լենինից մինչև Ստալին ու Խրուշչով և հետո, իր ազդեցություններն է ունեցել սփյուռքում՝

համադատասխան լարումներ ստեղծելով հայրենիքի հանդեպ ազգայնական լոյալության ու տիրապետող կոնունիզմի հանդեպ ազգայնական մերժման միջև: 1958-ին բեյրութահայ սփյուռքում բռնություն ծագեց Խորհրդային Չայաստանի ռեժիմի դաշնակիցների և հակառակորդների միջև, որի արդյունքում երեսուն հայ գնդակահարվեց երիտասարդ հայերի ձեռքով:³² Այդ դեմքից առաջ և հետո համայնքային բախումները ձեռք են բերել մուլեգին և երբեմն էլ հիստերիկ հոետորաբանություն՝ մերառելով հարկադրանքի ու հաշվեհարդարի բազմաթիվ դեմքեր Յունաստանում, Իրանում և Մույնիսկ Միացյալ Նահանգներում: 1965-ից հետո վարանոտ մերձեցման քաղաքականություններ էին դանդաղորեն զարգանում սփյուռքի և հայրենիքի միջև, որոնք բազմաթիվ շոջադարձերով շարունակվեցին հետխորհրդային շրջանում: Հետկոնունիստական Չայաստանի կառավարությունների վարքագիծը հաճախ խնդրահարույց էր սփյուռքի շատ կազմակերպությունների համար, որոնք ցանկություն չունեին առերեսել դրանք հակամարտության գնով: Հաճախ խոսույթի մեջ փոփոխությունները, որոնք հիմնարկային ճանաչում են ակնկալում, բացորոշ մարտահրավերներ էին նրանց համար: Այն, որ մույնիսկ Խորհրդային Միության անկումից հետո էլ այդ հակասությունները խնդրահարույց էին, ցույց է տալիս, որ ավելի վաղ ի հայտ եկած դժվարություններն ամբողջությամբ թայմանավորված չէին միայն կոնունիստական ռեժիմի բնույթով, այլ դրանք առավելադեպ բնորոշ էին կազմակերպված սփյուռքային կյանք ուղղորդելու հայրենիքի ցանկության և նման ուղղորդմանը սփյուռքի կազմակերպությունների ու առաջնորդների դիմադրությունից առաջ եկած լարումներին:

(գ) *Սերունդների թայքարը սփյուռքում:* Ցեղաստանությանը հաջորդած սփյուռքի առաջին սերնդի առաջնորդները բաղկացած էին նրանցից, ովքեր վերադարձ էին հայ ազգաբնակչության հանդեպ գործադրված թրջական ցեղաստանությունը, և նրանցից, ովքեր փախել էին հայերի ազգայնական ու սոցիալիստ առաջնորդների խորհրդային գտումներից 1921-ին: Հետաքրքիր է, որ իբրև համայնքի ներքին տեղաշարժերի և սառը թատերազմի արդյունք, 1945 թվականից հետո ցեղաստանությունն ու Թուրքիան՝ որդես սփյուռքի քաղաքական գործունեության համար հանգուցակետեր, անտեսվում են: Փոխարենը հայրենի ռեժիմի կողմից ուղղորդվող երկու կողմնորոշումներ՝ մեկը՝ շողոքորթող, մյուսը՝ թշնամական, առանձին-առանձին տիրապետում են նրանց գործողություններում: Քննական վերահաշվառումը սկսվեց 1965-ին, Օսմանյան Թուրքիայի իրականացրած ցեղաստանության հիսունամյակից, որը հանգեցրեց վերը նշված նոր սփյուռքների ձևավորմանը (տե՛ս կետ 4-ը վերևում): Նախաձեռնված լինելով երիտասարդների կողմից, որոնք ցեղաստանությունից հետո առաջին սերունդն էին սփյուռքում և որոնցից շատերը լավ կրթություն էին ստացել, բանիմաց էին ինչդեպ հայկական, այնդեպ էլ ոչ հայկական արվեստի, մտքի ու քաղաքական ավանդույթին, վերահաշվառումը նշանավորվեց նրանով, որ մերժեց նախկին առաջնորդության հակախորհրդային դիրքորոշումն ու վերա-

դարձավ սփյուռքի առաջին տասնամյակների մարտահրավերներին: Այդ մարտահրավերները, որոնք այլևս *ազգադաժնաճանաչման*, այսինքն՝ արքայազնի ազգային ավանդույթների դաժնաճանաչման ծիրում չէին, այլ ավելի շուտ՝ հարատև վերընթացող սփյուռքում հայ ինքնության լայնամասշտաբ վերանորոգման: Հաջորդած խոսույթային և կազմակերպչական ղեկավարող ազդեց շատ հիմնարկությունների, մասնավորաբար՝ ՀՀԴ-ի վրա, ադա նաև նրանց հայկական ահաբեկչության առաջացմանը (որն իրականացվեց 1975-ի և 1983-ի միջակայքում)՝ ուղղված ընդդեմ Թուրքիայի, իսկ որոշ առիթներով նաև՝ հայրենակից հայերի դեմ:

(դ) *Փոփոխություններ հայրենիքում. ներքին դինամիկայի արդյունքը, որն այնուամենայնիվ ազդեց սփյուռքի վրա: 1965 թ.* (տե՛ս գ կետը վերևում), հայոց դատարանի վերջին շրջանի *annus mirabilis*-ը, դիվանագիտության դատարանի մեջ դեռևս ոչ այնքան հստակեցված դատաճանաչումով այդ տարիներին հայկական հայրենիքը ղեկավարող խորհրդային ռեժիմը որոշում է թույլ տալ տասնամյակներով արգելված ազգային հիշատակի ու ոգեկոչման արարողությունները, այն դեռևս, երբ դրանք սփյուռքի առօրյան էին: Երևանում՝ հայրենիքի մայրաքաղաքում, թույլատրվեցին ցույցեր, որոնց մասնակցում էր մոտ մեկ միլիոն մարդ և որոնց ժամանակ հանրայնորեն վերակոչվեց ցեղասպանությունն ու հետ դաժնաճանաչվեց մի ժամանակ հայկական, իսկ այժմ Թուրքիայում գտնվող գրավված տարածքները: Թույլատրվեց կառուցել Ցեղասպանության հուշահամալիր, որը ուխտագնացության վայր դարձավ՝ իրեն քաշելով հայրենիք այցելողներին և սփյուռքի զբոսաշրջիկներին, որոնց թիվն աճեց տարեցտարի 1965-ից սկսած: Մեկ այլ հուշարձան կառուցվեց այն վայրում, որտեղ 1918-ին հայկական անկանոն բանակը կանգնեցրեց ցեղասպանությունը ավարտին հասցնելուն հակված առաջացող, շարդարար թուրք-օսմանական զորքերը: Այս երկու հուշահամալիրները՝ Հայաստանի Յադ Վաշեմ³³ ու Մասադան,³⁴ վերաբերում են սփյուռքի ազգայնականությանը մոյն չափով, որ չափով որ արտահայտում են հայրենիքում եղած դժգոհությունները:

(ե) *1965 թ. Հարթ-Սելլերի ներգաղթի ակտը:* Այս օրենսդրությամբ փոփոխվեցին Միացյալ Նահանգներ ներգաղթի քվոտաները շատ երկրների համար, ներառյալ արևելյան Ասիայի այն երկրները, որտեղ գոյություն ունեին սփյուռքի մի շարք խոշորագույն և լավ կազմակերպված հայկական համայնքներ՝ Լիբանանը, Իրանը, Սիրիան, Եգիպտոսը և Թուրքիան: Միացյալ Նահանգներ գաղթի սկսեց աճել, իսկ մեկ տասնամյակ հետո՝ շատ ավելի կտրուկ աճել, քանի որ Լիբանանի քաղաքացիական կռիվները (1975-1990) և Իրանի իսլամական հեղափոխությունը կտրեցին գոյություն ունեցող հանրությունները:

Իրադարձությունների և հակամարտությունների համակցվածությունը, որն ի բաց է դնում 1965-ից 1988-ը ընկած ժամանակաշրջանը, բնութագրում է այն բազմաշերտ խնդիրը, որին առերեսվում է հայկական սփյուռքն ուսումնասիրող

ղը: Այն ներառում է հայրենիքում ընթացող ներքին փոփոխությունները, սփյուռքում ծավալվող խոսույթային ու հիմնարկային դայքարը, ԽՍՀՄ-ի, Լիբանանի, Իրանի, Թուրքիայի և Միացյալ Նահանգների բազմազգ ղեկավարություններն ու հասարակություններն իրենց յուրահատկություններով և Սառը դատերազմն ու նրա խորքային բաժանարար ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքի և Միացյալ Նահանգների հայկական սփյուռքների վրա: Սփյուռքային այս երևույթի մասին խոսելն ու այն վերլուծելը խորադաս բարդ է, քանի որ սփյուռքները ներթափանցում և ներթափանցվում³⁵ են տարբեր ազգային ղեկավարություններով: Այս փոխթափանցումները նյութական իրողություն են. սփյուռքահայերն աղբյուր են ուրիշների հետ և մեջ, իրենց կյանքը ձևավորում են ընդունող երկրի հասարակության, մշակույթի ու ղեկավարության և նախևառաջ տնտեսության հետ առօրյա շփումներում, որոնք երբեք տարանջատված չեն իրենց սեփական տնտեսությունից ու ամենօրյա մտահոգություններից: Հետևաբար, սփյուռքի շատ հիմնարկություններ, հատկապես նրանց մեդիան, անընդհատ հաշվի է առնում, «հյուսում», գաղափարախոսական առումով ազդում և ազդվում է դեղքերից, որոնք տեղի են ունենում տեղական և համաշխարհային մակարդակով և որոնք կարող են ներգործել իրենց՝ հայերի վրա: Կլիշե դարձած արտահայտությունը՝ «Բայց արդյո՞ք դա լավ է հրեայի համար», ունի իր հայերեն համաբանությունը, որը մարմնավորում է հայրենիքում, ընդունող երկրներում և աշխարհով մեկ տեղի ունեցող իրադարձությունները երբեմն կոսմոպոլիտ և խորիմաստ, երբեմն՝ տազնադաս նկատի առնելու հայկական խոսույթի հակումը: Սփյուռքի համարային ոլորտի մեծ մասն այս և նման հարցերին արձագանքում են:

7) 1988-ՄԻՆՉ ԱՅԺՄ. ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՆԴՐԱԶԳԱՅԻՆ ՆՈՐ ԸՆՏՐԱՆԱԿԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՊԱՅՔԱՐԸ

Խորհրդային Միության և նրա բաղկացուցիչ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության դանդաղ անկումը արագացրեց համաշխարհային ցանցում ազդեցությունները, որոնք արդեն զգալի էին սփյուռքում: Անկմանը հաջորդեց տասնհինգ նոր հանրապետությունների ստեղծումը: Հայաստանի Հանրապետությունը դրանցից մեկն է: Այս փոքրիկ ղեկավարությունը, որի բնակչությունը շատ մոտավոր 3.7 միլիոն էր 1988-ին, ջախջախվեց 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցած երկրաշարժից: Այն խլեց 25.000 մարդկային կյանք և տնամկ թողեց 520.000 մարդու: Հետո այն ավերվեց հայաբնակ Լեռնային Ղարաբաղի անկլավի՝ Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու և անկախանալու հետևանքով ծագած չհայտարարված դատերազմից, որին 1988-ից 1994-ի միջակայքում զոհ գնաց 15.000 հայ (և 15.000 ադրբեջանցի) և մոտ 300.000 հայ (և մոտ 650.000 ադրբեջանցի) տնամկ դարձան: Տևական թշվառությունը ստիպել է մոտ 2 միլիոն հայերի արտագաղթել այդքան երկար սղասված անկախությունը ձեռք բերած հայրենիքից (և մոտ մեկ միլիոն ադրբեջանցիների՝ Ադրբեջանից):

Այս իրադարձությունները վերակենդանացրել և մարտահրավեր են նետել

սփյուռքի խոսույթին, բարեգործությանն ու քաղաքականությանը: Ցեղասպանությունից ի վեր աշխարհասփյուռ հայության տեղաբաշխվածությունն աշխարհով մեկ չէր փոխվել այնքան կտրուկ, ինչպես դա արեց արմատաղետ տարբեր ավանդույթներ ունեցող հայրենիքի ու սփյուռքի միջև շփումների աճը: Այդ տարբերությունն ավելի տղավորիչ ձևով ի հայտ եկավ, երբ ԳՅԴ-ն և սփյուռքի ևս երկու փոքրիկ կազմակերպությունները՝ ԶՌԱԿ-ը և Զնչակյան կուսակցությունը «վերադարձան» Չայաստան, որտեղից արտաքսվել էին առաջին անկախ Չայաստանի Գանրադատության (1918-1920) խորհրդայանցումից հետո 1921 թ.: Դիմնադրված լինելով սփյուռքում՝ այս կազմակերպությունները, հատկապես ԳՅԴ-ն, կարողացել են գրասենյակներ հիմնել, սկսել են անդամներ հավաքագրել, թերթեր տղել, ղեկավարողաշտոնների թեկնածուներ առաջադրել (սկզբում մեծամասամբ ամհաջող)՝ մրցակցելով տեղական՝ հետխորհրդային առաջնորդության հետ, որի անդամները կարճ ժամանակում կարողացան շահավետ կերպով մեծաշնորհել ղեկավարող իշխանությունը: Արդյունքը ԳՅԴ-ի հանդեպ կիրառված ղեկավարող բռնությունն էր, մի քանի դեռևս չբացահայտված սղանությունները և ընդհանուր դառնացածությունն ու հիասթափությունը, որը միայն հիմա է մասամբ ուշադրության արժանանում և որը դեռ որոշ ժամանակ կմնա հիմնական խնդիրը,³⁶ քանի որ թե՛ հայրենիքի, թե՛ սփյուռքի առաջնորդությունն ընդունել են, որ անդրազգի տարբեր հատվածները չնայած ժամանակավորապես միացել են ճգնաժամների շնորհիվ, սակայն չեն հետադարձում նույն քաղաքական մղատակներն ու սկզբունքները:

Այս տանջալից փոփոխությունների հետևանքներից մեկը 1990-ի սեպտեմբերին Երևանում տեղի ունեցած համաժողովն էր, երբ սփյուռքի հիսուներկու երկրների 800 ղառավորակներ, որոնց մի մասն ընտրվել, մի մասը ղառավորակվել էր համայնքային ընտրախավերից, միացան Չայաստանի 250 ղառույնյանների՝ փակ ժողովում քննարկելու հայկական անդրազգի աղազան, որի քվազի-ղառույնական ճանաչումը տեղի ունեցավ այս համաժողովում: Չնայած համաժողովը մեծապես տնտեսական ու քաղաքական նշանակություն ուներ, արժե ընդգծել, որ համաժողովին սփյուռքի ներկայացուցիչներից շատերը շարունակում էին մնալ խոսույթ արտադրողները՝ լրագրողները, գիտնականներն ու գրողները:³⁷ Նրանք է, որ հոգևորականների և գործարար-բարեգործների հետ մեկտեղ, որոնք նույնպես մեծաքանակ ներկայություն ունեին համաժողովում, 1784 թ. ի վեր կազմել են սփյուռքի այն ընտրախավերը, որոնք հիմնել են, Ֆինանսավորել, անձնակազմով աղահովել ու ղեկավարել հիմնարկներով հագեցած հայկական սփյուռքը, ուղղորդելով (երբեմն էլ՝ շեղելով) հանրային ոլորտն ու քաղաքացիական հասարակությունը: Այսպես է ձևավորվել սփյուռքի հասարակական կազմավորումը:

4. ՆԵՐԿԱ ԽՈՍՈՒՅԹԸ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԻՄՆԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այս հոդվածի կենտրոնացումը անդրազգի, սփյուռքի համայնքների հիմնարկային առաջնորդության, ազգայնականության, ուժի խոսույթի արտադրության խնդիրների վրա կարող է առաջ բերել սոցիոլոգիական և մարդաբանական գիտելիքներ ունեցող ընթերցողների թերահավատությունը, քանզի նրանք շատ լավ գիտեն, որ սփյուռքներում, ինչդեպ այլուր, առօրյա կյանքը մարդկանց ճնշող մեծամասնության համար ոչ այնքան կազմակերպությունների հանդիմուններին ու ցուցադրություններին ներկա լինելուց է բաղկացած, որքան աղյուստ վաստակելուց, ընտանիք դաստիարակելուց, զվարճանալուց ու համանման բաներից: Սա, իհարկե, ճիշտ է: Ինչդեպ ցանկացած հասարակության մեջ, այնդեպ էլ սփյուռքի յուրաքանչյուր համայնքում բնակչության մեծամասնությունն ամենօրյա ռեժիմով և ուղիղ ներգրավված չէ իր հիմնարկությունների խոսույթային ու քաղաքական կյանքին և ոչ էլ ակտիվորեն զբաղված է մշակույթի արտադրությամբ (եթե սղառումը չի դիտարկվում որդես արտադրության շրջանառության անբակտելի մաս): Բոլոր հասարակությունների ներկայացման ռեժիմների վերաբերյալ հետազոտությունները կարող են կենտրոնանալ ամենօրյա կյանքից ելող և այնտեղից քաղվող իմաստների, առօրյա առարկաների և կենցաղային վարքի վրա: Կամ կարող են կենտրոնանալ ներկայացման հատուկ որակատիկաների վրա՝ սկսած հիշատակման տոներից, ծեսերից, դարերից ու հեռուստատեսությունից մինչև գրականություն և լրագրություն: Կամ էլ՝ կարող են արտացոլվել քաղաքականության հետ կապված ներկայացման այն հատուկ տեսակում, որտեղ երբեմն ընտրված, երբեմն ինքնառաջադրված քչերը, որոնք օժտված են հմտություններով և աչքի են ընկել իրենց ցուցաբերած ծառայություններով, նվիրվածությամբ ու քաղաքական ձեռներեցությամբ, լեզվատիմություն և արտոնյալություն ձեռք բերած դիրքերից ու ամբիոններից հանդես են գալիս շատերի անունից՝ դիմելով թե՛ սփյուռքին, թե՛ հյուրընկալող երկրին: Հայկական սփյուռքի փոքրամասնությունը, որը գերիշխում է հիմնարկություններում ու ներկայացման երկու՝ մշակային ու քաղաքական ռեժիմներում, ավելի մեծաքանակ է և ավելի համձնառու, քան շատ սփյուռքներում (ու շատ ազգերում): Ամենածայրահեղ և հազվադեպ հանդիմող համձնառությունն արտահայտվեց ռազմականացմամբ, որը հանգեցրեց 1975-1983 թթ. ահաբեկչություններին: Սովորական մարդկանց ներգրավվածության հիմնական ձևը յուրաքանչյուր անձի բարձր դաստիարակմանությունն է՝ օժանդակելու սփյուռքային հիմնարկությունների ամոլետական ուժի ամրադրմանը իրենց եկամուտներից ինքնահարկվող և ինքնական աշխատանքի միջոցով: Այս հոդվածի մնացած մասում կանդիդատանման նոր սփյուռքային անդրազգում մշակույթի հիմնարկային և գաղափարախոսական արտադրության մեջ նյութակամի և խոսույթի փոխհյուսվածությանը:

Ժամանակակից հայկական սփյուռքում մշակութային արտադրությունը ծնունդ է տալիս մի շարք մշակութային արտեֆակտների: Դրանք են՝ (1) մանրակրկիտ հոդվածի հիմնարկային և տեսականացված արվեստի սկզբունքներով թե՛ հայերեն,

թե՛ գերիշխող որևէ լեզվով, ասենք՝ անգլերեն, ֆրանսերեն կամ իտալերեն գրված գրական գործեր, որոնց մեծ մասը, բայց ոչ բոլորը արևմտյան կողմ-նորոշմամբ են; (2) ծայրահեղ մշակված ինտելեկտուալ և լայն հրատարակա-խոսական խոսույթ՝ վերջինս հաճախ ուղղված ad hominem և սփյուռքահայ ընտրազանգվածին լայնորեն հասու բոլոր լեզուներով ընթերցվող; (3) հայե-րեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն և գնալով աճող իտալերեն, գերմանե-րեն, արաբերեն, թրքերեն և լատիներեն լեզուներով գիտական խոսույթ, որը տարբեր եղանակներով ուղղված է գերիշխող հասարակության գիտական հանրությանը և ընտրախավերին, բայց որը մանկավարժական մոտատակմե-րով ներկայացվում է նաև հայ բնակչությանը; (4) լատիներենի արտադրու-թյուն լուսանկարչության, գեղանկարչության, եկեղեցու լատիներագրման և տեսագրությունների ու ֆիլմերի մեջ, որոնց մեծ մասը հաճախ կրոնական և հատկապես ազգային թեմաներով են, խորհրդադասարկեր (iconic images) և մոտիվներ: Աճում է թիվը այն արտադրողների, որոնք միջազգային լսարան (ընթերցող, ունկնդիր և ակնդիր) են ձգտում և որոնք թեթև հոլոմներով գոր-ծածում են կամ էթնիկը, կամ ազգայինը՝ իբրև միջազգային գեղարվեստի³⁸ արժանի նյութ՝ մրցակցելով և դուրս թողնելով նրանց, ովքեր տեղ են տալիս վերը նշված ազգային բառադաշարին կամ շարժվում են դեմի վերացակա-նություն և ոչ հայկական կերպեր՝ հաճախ հղելով ավելի շատ հայրենիքին, քան սփյուռքի հայկականությանն իբրև նշան; (5) հայերեն կամ հայերենով ներ-ծծված երաժշտության ստեղծում ու ներկայացում, որտեղ խոսքը, մեղեդին և հայրենիքից ու հին սփյուռքային ավանդություններից քաղված գործիքները միավորված են ֆրանսիական կաբարեի երգերից մինչև ջազ ու ռոք ներառող ոճերին և ռուսերեն ու միջինարևելյան դարձվածքներին, որոնք միայն մասնա-գետները կարող են ճշգրտությամբ արտաբերել:

Ի հավելումն մշակութային արտադրության այս գերակշռող ձևերին, որոնք շատ սղառողներ ունեն, կան և ուրիշները՝ սկսած ժողովրդական լատիներ մինչև թվային տեխնոլոգիաներ, որոնք տարբեր համայնքներում դարձյալ կամ մնա-ցորդային են, կամ մոր առաջ եկող: Միացյալ Նահանգներում, բայց նաև համ-աշխարհային մասշտաբով մեծ կարևորություն է ձեռք բերել ամենամեծ հայ-կական անգլիալեզու վեբկայք-համացանցային ցուցակը, Groong@usc.edu-ն՝ իբրև տեղեկատվության և տեղեկացված կարծիք ձևավորող աղբյուր: Միայն 2000 թվականի սեպտեմբերին այն ուներ 2300 բաժանորդ քառասունչորս երկր-ներից (սփյուռքի քառասունչորս համայնքներից, որոնցից շատերը մի քանի հա-րյուր անդամ ունեն, չհաշված սփյուռքի հիմնարկությունները և Յայաստանը), որոնք էլեկտրոնային փոստով ստանում են Կոունկի գրառումներն ավտոմատ կերպով: Նշված ամսին, քաղաքական մոտություններից սկսած (ճնշող մեծա-մասնությունը) մինչև հայ դրոֆեսորների՝ Լոս Անջելեսից Բեյրութ տված դա-սախոսությունների ամփոփումները և հայ գրաքննադատական երկու փորձա-գրությունները, 1119 անհատական գրառում է արվել: Կարդացվել է 202.000 միա-վոր էջ (սա չի ներառում էլեկտրոնային մամակ ստացողներին, այլ միայն նրանց, ովքեր մուտք են գործել վեբկայք. այս հաշվարկում մեկ հոդված/գրա-

րում կարդալը մեկ միավոր է հաշվվում):³⁹ Կայքում չի խրախուսվում բացահայտ քաղաքական գաղափարախոսություն, բայց այն այնուամենայնիվ նկատելի է որոշ գրառումներում: Օրինակ՝ Լիբանանի վերջին ընտրություններում սփյուռքահայ իշխող կուսակցության՝ ՀՅԴ-ի երկարամյա գործունեության ընթացքում առաջին անգամ կրած թարտությունը քննարկող հոդվածները տեղեկատվական են, բայց դրանք թարունակում են վերլուծություններ, որոնք անկողմնակալ համարելը դժվար է:

Ես ելնում եմ նրանից, որ խոսույթի արտադրությունն ընդգրկում է ոչ միայն բարձր մշակույթը, այլև աշխույժ բանավեճերի հոետորական կերպերը, որոնք բնութագրական են հայկական սփյուռքին և նրա արտասովոր մեծաքանակ թերթերին: Նույն կերպ՝ այն ներառում է ոչ միայն Արշիլ Գորկու նկարչությունը կամ Ատոմ Էգոյանի ֆիլմերը, որոնք երկուսն էլ հայկական ծագումով և սփյուռքի գիտակցությամբ մշակույթ արտադրողներ են, այլ նաև՝ կորուսյալ հայրենիքում մնացած Արարատ լեռան կարծրատիղային մոստալգիկ լուսանկարները, որոնք զարդարում են հայկական բնակարաններն ու ռեստորանները և հանդես են գալիս իբրև էթնոսփյուռքային ինքնության ցուցիչներ այնպես, ինչպես Պանթեոնը հունական ինքնության համար: Կարծրատիղն ու բանավեճը հատկանշում են հայկական ներկայացման ռեժիմները սփյուռքում և սնվում են հայկական հիմնարկությունների հետ նրանց փոխադարձ դաշինքից, ներառյալ նրանք, որոնք ունեն բացահայտ քաղաքական, հաճախ՝ ազգայնական մոտատակներ:

Այնուհետև հասում, բայց մինչև մյուս ժամանակ անընդհատ փոփոխվող սփյուռքում, ինչդիպին հայկականն է, քաղաքականությունը տարաբնույթ է: Հազվադեպ է դատահում, որ այն ներառի ուժի և հարկադրամքի բանեցումը, մի բան, որը սովորական դայնամներում դետական իշխանության սահմաններում է: Վերջին տասնամյակներում հայկական սփյուռքի ամենակարևոր համայնքներից Լիբանանում, մասնավորաբար՝ ՀՅԴ և Հնչակյան կուսակցությունները, նախևառաջ համայնքը դաշտդանելու մոտատակով օժանդակել են կազմակերպված հայկական աշխարհագրայինների ստեղծմանը այն ժամանակներում, երբ դետությունը թույլ էր և քաղաքացիական դատերազմները (առաջինը՝ 1958-ին, երկրորդը, շատ ավելի կործանարար, 1975-1990 թթ.) ավերում էին երկիրը, բայց դրանով իսկ ավելի են ուժգնացրել զինված բախումների հակումը, որոնցում երբեմն հայերը սղանում էին այլ հայերի: Ոչ բուն դետական քաղաքականությունների ոլորտում, որն ամեն դետքում ներառում է նաև ուժի կիրառում, հայերին օրենքով թույլատրված է որոշ թվով անդամներ ունենալ Լիբանանի և Իրանի խորհրդարաններում: Մինչև վերջերս անդրազգային քաղաքական կազմակերպությունները, ինչդիպին ՀՅԴ-ն է, գլխավորում էր այս ընտրությունները՝ հաղթելով հազվադեպ հանդես եկող անկախ հայ թեկնածուներին: Սա սկսում է փոխվել աստիճանաբար հօգուտ անկախների ու ավելի փոքր քաղաքական խմբավորումների: Վերջին ավելի քան վաթսուներորդիներին Լիբանանի կառավարությունում եղել են լիբանանահայ նախարարներ, իսկ Ֆրանսահայ և ամերիկահայ քաղաքական գործիչներն ու ամերիկացիները, որոնք անտարբեր չեն հայկական սփյուռքի շա-

հագրագոյությունների հանդէտ, ընտրվել են սփյուռքի հիմնարկությունների ֆինանսական և ընտրարշավին ցուցաբերած օժանդակության շնորհիվ:⁴⁰ Այսօրինակ օժանդակությունը հանգեցրեց սփյուռքի քաղաքական կազմակերպությունների, ամենից առաջ ԶՅԴ-ի, անկախ Հայաստանում իբրև նշանակալի քաղաքական դերակատարներ հանդէս գալուն: Ավելին, այս կազմակերպությունների մասնակի հաջողությունները հայրենիքում սկսեց փոփոխություններ առաջ բերել անձնակազմերում և քաղաքականություններում, քանի որ սփյուռքի կազմակերպությունները փորձում էին հավասարակշռել անդրազգային հանրության համձնառություններն ու շահերը հայրենիքում, Ղարաբաղում և սփյուռքի համայնքներում, որոնք մեծադեպ տարբեր են բնակչությանը, տնտեսական ռեսուրսներով, մշակութային հեղինակությամբ և տեղական շահերով: Հազվագյուտ ամերիկյան ազգային կամ սփյուռքային կազմակերպություններ են բախվում բարդության այս մակարդակին:⁴¹

Հայկական սփյուռքի քաղաքականությունը հաճախ ուղղված է կարգավիճակների շնորհելուն, մարդկանց համոզելուն՝ միանալու համայնքային հիմնարկություններին, ինչդեպ նաև մարտական կադրերի և լայն իրաւորների շրջանում գիտակցություն, համձնառություն և հավատարմություն ձևավորելուն: Այսօրինակ աջակցությունը կամ համձնառությունը հիմնականում արտահայտվում է ժամանակի, աշխատանքի ու փողի կամավոր մվիրաբերությամբ: Նման գործողությունները հազվադեպ են ներառում սփյուռքային ճնշիչ մեխանիզմներ, բայց միշտ և գերազանցադեպ կիրառում են սփյուռքի գաղափարախոսական աղաբառը:⁴² Բանավեճներն ու բախումները կարող են ներառել ամբողջովին տեղական և ազգային մակարդակով ընդունված խնդիրներ, ինչդեպ օրինակ՝ կոնկրետ քաղաքում եկեղեցու կամ հայկական դպրոցի խորհրդի վերահսկողությունը: Բայց դրանք կարող են նաև վերաբերել խոշոր անդրազգային կազմակերպությունները ղեկավարելու իրավունքի համար լայնաբեր: Դրանցից ամենախոշորի հիմնադրամը գերազանցում է 300 միլիոն դոլարի մվիրաբերությունը (դա ԶԲԸՄ-ն է, որը ղեկավարում է կին բարերար): Սրա համեմատ մյուսները շատ փոքր են և սովորաբար ունեն 1-10 միլիոն դոլարի կարգի ֆոնդեր, բայց դրանցից առնվազն մեկը՝ մոտ 7000 համձնառու անդամ ունի և որոշ երկրներում տեղական ընտրություններին քվեարկելու համար կարող է բազմիցս հավաքագրել այդ քանակի կողմնակիցներ: Մյուսները փոքրիկ անկախ կազմակերպություններ են, որոնք ակտիվ են անդրազգի տարբեր բնագավառներում: Դրանց ազդեցությունը կարելի է զգալ յուրահատուկ ու տարասեռ ոլորտներում, և դրանք կարող են ներառել, օրինակ՝ սփյուռքի առանձին համայնքներում դպրոցների ու հրատարակությունների սուբվենցիաները, կանանց ու երեխաների առողջապահական ֆոնդերը՝ ներառյալ լատվաստումները հետխորհրդային Հայաստանում, որտեղ փլուզման եզրին էր առողջապահության ենթակառուցվածքը, Հայաստանում այն արվեստագետներին հատկացվող սուբվենցիաները, որոնք աղքատացել էին խորհրդային ժամանակի փլուզումից հետո, քանի որ ժողովրդական աշխատավարձ էին ստանում, և ի վերջո ջրատարների կամ ճանապարհների կառուցումը, որոնք թե՛ տնտեսական և թե՛ ռազմական նշանակություն

ուճեմ մի տարածքում, որը մի քանի հազար մղոն հեռու է աշակցություն ցուցաբերող սփյուռքի համայնքներից: Խոսքը Ղարաբաղի մասին է, տայքարող այն մարզի, որը ոչ սփյուռք է, ոչ էլ Հայաստան, բայց անդրազգի մաս է նկատվում (տե՛ս 103-104 էջի քննարկումը և 4-րդ ծանոթագրությունը):

Ինչդեռ ծառայությունների այս շրջանակն է ցույց տալիս, սփյուռքահայ հիմնարկությունները զբաղված են ինչդեռ մշակութային, այնդեռ էլ քաղաքական գործերով: Սփյուռքի որոշ հիմնարկություններ իշխանություն ունեն նեղ քաղաքական իմաստով. նրանք ազդում են հյուրընկալող ազգի իրադարձությունների վրա և գերիշխում համայնքային գլխավոր հիմնարկություններում: Վերածնակերդեղ Ֆուկոյին կարող ենք ասել, որ նրանք ունեն թե՛ արտադրող, թե՛ արգելակիչ ուժ: Շատերն արտադրող ուժ ունեն այն իմաստով, որ ներգրավված են սոցիալական ծառայությունների ընդլայնման մեջ՝ մի կողմից, և իմաստի ու ինքնության դիսկուրսիվ արտադրության մեջ՝ մյուս կողմից: Քաղաքական ու ոչ քաղաքականը տարանջատելու հարցը միշտ էլ բարդ հարց է առաջադեմ հասարակություններում՝ լինեն դրանք սփյուռքային, թե՛ ազգային: Արդյո՞ք քաղաքականությունը Միացյալ Նահանգներում իրական է, երբ վերաբերում է, ասենք, նախագահական ընտրություններին, և ոչ կամ քիչ իրական, երբ վերաբերում է, օրինակ, լյութերական համայնքային հիվանդանոցի կամ տեղական դպրոցի խորհուրդների ընտրությանը: «Սևամորթների տատանության ամիսը» արդյո՞ք բացառապես մշակութային, թե՞ նաև քաղաքական հիշատակման միջոցառում է:

Հայկական սփյուռքի միայն մի քանի հիմնական կազմակերպություններ են հետևողականորեն աշխատում մեկ աստիճանով: Ամերիկայի հայկական համագումարը և Ամերիկայի հայ դատի հանձնախումբը՝ հաջողություն ձեռք բերած հայ-ամերիկյան երկու լրբիստական կազմակերպությունները Վաշինգտոնում, ամենօրյա ռեժիմով չեն գործակցում մշակույթ արտադրողների հետ, բացառությամբ այն եզակի դեմքերի, երբ ներգրավում են Ֆոնդահայթայթոդների, ինչդեռ օրինակ վերևում հիշատակված System of a Down խմբի համերգը: Լոբբիստական այս կազմակերպությունները մասնագիտացած, հենց ԱՄՆ կազմակերպություններ են, որոնք իրենց համակիրների շահերն են ներկայացնում: Մյուս կողմից՝ ամենամեծ և երկրորդ ամենահին քաղաքական կազմակերպությունը սփյուռքում՝ ՀՀԴ-ն, ունի մասնաճյուղեր, որոնք աշխատում են սփյուռքի առօրյա կյանքի բազմաթիվ ոլորտներում,⁴³ և նրա առաջնորդների շարքերը սովորաբար համալրված են բազմաթիվ մտավորականներով: Սփյուռքահայ հայտնի բանաստեղծ Վահե Օշականը (1922-2000) ՀՀԴ անդամ էր և սյունակազիր նրա թերթերում: Բյուրոյի մի քանի նախկին և մեկ ներկայիս անդամ նույնպես արվեստի գործիչներ են, իսկ շատերը՝ կազմակերպության միջոցներով ֆինանսավորվող թերթերի խմբագիրներ (ներառյալ Միացյալ Նահանգներում իրատարակվող միակ հայալեզու օրաթերթը): Այն դեմքերում նույնիսկ, երբ մշակույթը հիմնականում դիտվում է որդես գվարձանքի և տեղեկատվության աղբյուր, մշակույթի ու քաղաքականության փոխներթափանցման օրինակների ժակաս այդ շրջանակում չկա: Լուս Անջելեսում մալուխային հեռարձակմամբ հայկական հե-

ուստապլիքի արտոնության համար շարունակական դայքար է մղվում. մի քանի հարյուր հազարի հասնող համայնքին (որը թե՛ քաղաքական ընտրազանգված է և թե՛ տնտեսական շուկա) դիմելու իրավունքը չի կարող գտնվել բացառապես տնտեսական կամ զանգվածային մշակույթի ոլորտներում: Այդ իրավունքը/արտոնագիրը քաղաքականացվեց, երբ քաղաքական խոշոր կազմակերպությունը հաջողված փորձ կատարեց վերահսկել այն: Ամերիկյան օրենսդրության համաձայն քաղաքական խմբի՝ համայնք մուտք գործելու ռեժիմի այս գերիշխանությունը *անօրինական չէ*, քանի որ կազմակերպությունը, որը շահում է վերահսկողությունը, քաղաքական չէ միայն, այլ նաև ակնհայտորեն ներգրավված է թերթերում, ամսագրերում, ռադիոյում և հեռուստատեսությունում *մշակութային* արտադրությունը աջակցելու գործի մեջ:⁴⁴

Այն հյուրընկալող ղեկավարներում, որտեղ սփյուռքահայ քաղաքական գործունեության ցանկացած տեսակ արգելված է ու դատվում է բանտարկությանը կամ շատ ավելի խիստ եղանակներով, ինչդեպ ասենք՝ Թուրքիայում, սփյուռքային կյանքը հիմնականում ձեռք է բերում կրոնական բնույթ, բայց շարունակում է խորապես կառված մնալ լեզվին, խոսույթին ու մշակույթին: Ընթացիկ օրինակներ տալու համար՝ Իստամբուլում 55.000 հայ աջակցում է երկու հայերեն օրաթերթի (յուրաքանչյուրը 2.000 տղաքանակ շրջանառությամբ) և 7.000 տղաքանակ շրջանառությամբ հայերեն ու թրքերեն երկլեզու առաջին շաբաթաթերթին: Նույնչափ բնակչությամբ ամերիկյան մի քանի փոքրիկ քաղաքներ ի գորու են դասել ոչ ավել, քան մեկ շաբաթաթերթ: Ավելի մեծ համայնքներում, ինչդեպ են Փարիզը, Բեյրութը, Լոս Անջելեսը, Մոնրեալը և Տորոնտոն (կամ անցյալում՝ Կահիրեն և Չալեդը), բազմաթիվ օրաթերթերի, շաբաթաթերթերի և դարբերականների հրատարակությամբ աղահովվում են մտավորական աշխույժ բանավեճեր, որտեղ միևնույն ժամանակ որդես թերթն հրատարակվել են հայկական ամենակարևոր վեղերից մի քանիսը, ինչդեպ նաև սփյուռքի բանաստեղծության մեծ մասը: Այս թերթերի գոյությունը կախված է ոչ միայն բաժանորդներից և վճարովի հայտարարություններից, այլ նաև սուբվենցիաներից, որոնք մեծամասամբ գալիս են հավատարիմ և հիմնականում ազգայնական հետևորդներ ունեցող կազմակերպություններից:

Հայերի երկարատև դատմությունը հայրենիքում և սփյուռքում այնքան անմխթար է եղել, որ խմբի ինքնության վերարտադրությունը դադարել է դարձադառնա առօրյա կյանքի բնական խնդիր լինելուց: Որոշ դեղքերում ոչնչացման ազդակներին տոկալու և գոյատևելու, այլ դեղքերում՝ ծուլման վտանգին դիմակայելու փաստն ինքնին քաղաքականացված մշակույթի խորհրդանիշ է դարձել 19-րդ դարից ի վեր: Միայն վերջին երկու տասնամյակում է, որ երևան է եկել հայկական ինքնության մի ըմբռնում, որը տարբերվում է եղածից առանց ճակատային հակադրության և ուղղագիծ քաղաքականացվածության: Դեռևս սաղմնային այդ ըմբռնումը, որը դարձյալ գիտնականների ու մշակութային գործիչների հայտնագործությունն է, զգալի դիմադրության է հանդիմում ավանդական առաջնորդներից շատերի կողմից:

Այս հողվածի տրամադրած հնարավորությունների սահմաններում հնարավոր չէր համադարձակ վերլուծություն ներկայացնել սփյուռքահայ քաղաքացիական հասարակությանն ուղղություն տալու ղայքարում ներգրավված նյութական ռեսուրսների, դրանց քանակության և ինտենսիվության մասին: Բայց կասկածից վեր է, որ նրա գեղարվեստական և մտավորական արտադրությունը կախված է նրա քաղաքացիական հասարակության հիմնարկություններից և ընտրախավերից, խմբերից և անհատներից, որոնք ունեն ինչդես բարեգործական, այնդես էլ քաղաքական անկեղծ դրդադատաճաններ, և որոնք մեծ ռեսուրսներ են ներդնում, որդեսզի ստեղծեն տարածքներ, որտեղ տղագրվում ու ներկայանում են մշակույթ արտադրողները, բայց նաև դղորցներ, որտեղ մշակույթ արտադրողները և օրգանական մտավորականները գործելով հոգում են իրենց արղուստը:

Ներկայումս նոր և լայնորեն տարածվող բարեկեցության հետ մեկտեղ աճում է նաև երկու կամ բազմակի մշակույթային կարողունակություն, ինչդես նաև հիբրիդային ինքնություն ունեցող անհատների թիվը: Սա նղաստել է մշակույթ արտադրողների նոր դասի ձևավորմանը, որն անկախություն է ձեռք բերել համայնքային հիմնարկություններից (և դրանով իսկ նոր, տարբեր կախվածության հարաբերությունների մեջ է մտել մշակույթային արտադրության գործակալների և տարածողների հետ, որոնք փոխարինել են հայկական կազմակերղությունների՝ մեծ ֆորումների և շուկաների մուտքն արղահովելու առումով): Ինչդես կարելի էր կանխատեսել, հիմնարկությունների՝ անցյալում նախընտրած և առաջաղրված մշակույթային նորմերից շեղումը նույնդես աճում է: Իրականում, հայկական հիմնարկություններն իրենք էլ ներքինից երկձեղքված են և անորոշության մեջ են գտնվում՝ շարունակե՞ն արղյոք հետամուտ լինել ավանղական նորմերին, թե՞ խրախուսեն այն խոսույթների, արվեստային դրակտիկաների ու զվարձությունների տարածումը, որոնք դեն են նետում այղ նորմերը՝ այղղիստղ որոշակի ազղեցություն ձեռք բերելով հայկական ինքնության ու սփյուռքի մշակույթը կամրջող խոսույթի շղջանակներում:

Հայաստանի Հանրաղետության՝ Խորիղղային Միության տիրաղետությունից անկախանալը խթանել է ղայքարն այն հարցի շղջը, թե անղրագգային և սփյուռքային ինքնության ինչ նոր ձևեր են ստեղծվելու և ող է լինելու դրանց ստեղծողը: Մինչ հետխորիղղային որոշ արվեստագետներ, որոնք ձևավորվել էին խորիղղային տարիներին՝ թաքնված ազգայնականության և համաշխարղային արևմտյան գեղագղիտական նորմերից ոգեշնչվող տարօրինակ հանգուցակետում շարունակում են կառչած մնաղ ազգային երևակայության ձևերին, որոնք ըմբռնելի են սփյուռքահայ սղաողների մեծ մասին, շատ ուրիշներ գբաղված են խառնուրղ ձևերի արտաղղությամբ, ներաղյաղ, օրինակ՝ ռուսական քաղաքային աշխատավոր դասակարղի երաժշտական ձևերի հետ խաչաձևված հայկական բաղլաղները, որոնք ծանոթ չեն ոչ Արևնուտքին և ոչ էլ արևմտյան հայկական սփյուռքներին: Նման նորամուծղությունները դատարղարտվում են սփյուռքի շատ ֆորումներում, բայց դրանք աճող ժղղվղղականություն են ձեռք բերում այն լա-

րաններում, որոնք նախկինում գերված էին մշակույթ արտադրող սփյուռքի հիմնարկություններից: Ոչ հիմնարկային մի քանի մոր գործիչներ հույս են ներշնչում սփյուռքի մոր ի հայտ եկող նորարարական մշակույթի, որը սակայն շուտ չի փոխարինի հինը և դեռ կարող է յուրացվել կամ ներառնվել սփյուռքի քաղաքացիական հասարակության հիմնարկությունների կողմից: Հայաստանի անկախացումից և սփյուռքի մոր անդրազգի ձևավորումից ի վեր այս հիմնարկությունները ստիպված են եղել անցնել բազմաթիվ կազմավորիչ լարումների միջով, բայց հայկական համայնքային, սփյուռքային ու անդրազգային հիմնարկությունների և վերնախավերի երկար ղատմությունը, որը որքան համառ է, նույնքան էլ ձկուն, հուշում է, որ մրանք կշարունակեն ղահողանվել՝ մոր կողմնակիցներ ձեռք բերելով հայրենիքում ու Ղարաբաղում, և կհետամտեն հայկական անդրազգի իրենց տեսլականն ու ծրագիրը ամրադնդելու քաղաքականությունը:

- 1 Հողվածն առաջին անգամ հրատարակվել է *Diaspora* ամսագրում, հ. 9, թիվ 1 (2000), էջ 107-136: Թարգմանությունը համալրված է այս հրատարակության համար արված հեղինակային ծանոթագրություններով (ծնթ. թրգմ.):
- 2 Շնորհակալ եմ դրո՛ճեսուր էլեն Ռունիին Բրաուն համլասարանից այս աշխատանքի երկու նախնական տարբերակները կարդալու և դրո՛ճեսուրներ Իմա Բադոյանց-Սքբեյքին Թաֆթց համալսարանից ու Արա Սանճեանին Բեյրութի Հայկազյան համալսարանից տեղեկությունների համար:
- 3 Այս երեքը համարժեք չեն, և մի ուրիշ հողվածով կտարբերակեն դրանք ըստ իրենց ընդգրկման, օրակարգի, գործունեության դաշտի, անդամների վրա բանեցրած հրամանների տեսակների և տրամադրած ղարգևների: Քանի որ սույն հողվածում խնդրո՛ւ առարկա է հայկական սփյուռքի «հիմնարկային հագեցվածությունը», ես «կազմակերպության» ու «միության» փոխարեն կգործածեմ «հիմնարկությունը»:
- 4 «Էթնիկ» ու «սփյուռքային» միջև տարբերությունը շատ կարևոր է, թեև սովորաբար մերժվում է ժամանակակից գիտական համայնքի կողմից: Ամտեսվում են նաև դրանց առնչվող այլ տարբերակումներ՝ այս երկու հասկացությունների և աքսորի, արտագաղթի, փոքրամասնության, միգրացիայի միջև: Եզրույթներին և սահմանումներին վերաբերող հարցերը ես քննարկել եմ այլ տեղում (Khachig Tölölyan, «Rethinking Diaspora: Stateless Power in the Transnational Moment» *Diaspora Journal of Transnational Studies*, հ. 5, թիվ 1 (1996), էջ 3-36, մասնավորապես էջ 16–19): Չափազանց ազատ իմաստով, ըստ որի «սփյուռք» նշանակում է «բոլոր մարդիկ, ովքեր ցրվել են ինչ-ինչ ղատածաններով և աղբյուր են իրենց նախնիների երկրից դուրս», էթնիկ խմբերը սփյուռքներում հանդես են գալիս որդես ենթախմբեր: Բայց սոցիոլոգիական ճշգրիտ իմաստով տվյալ համայնքը (ասենք, կուբացի ամերիկացիները կամ ամերիկահայերը) բաղկացած են հատվածներից. կան ծուլվածներ, որոնց հաշվում են միայն համայնքի թվաքանակը ուռճացնելու նդատակով, իբրև սփոփանք: Կան էթնիկներ, որոնք ղահողանում են ցուցադրական, կայուն և խորհրդանշական կաղեր մեկ կամ ավել համայնքային հիմնարկությունների և ինքնությունների հետ: Եվ կան սփյուռքի անդամներ բաղիս խիստ իմաստով, որոնք հետևողական ջանքեր են գործադրում կազմակերպված ու նաև հիմնարկային կաղեր հատատել սփյուռքի այլ համայնքների ու հայրենիքի միջև, երբ դա հնարավոր է:
- 5 «Անդրազգը» «սփյուռքի» հոմանիշը չէ: Առաջինը ներառում է սփյուռքի բոլոր համայնքներն ու հայրենիքը, որը չի ղատկերացվում իբրև ղետության վրա կենտրոնացած ազգ, բայց որդես անդրազգ, որն ընդունում է թե՛ իր հարատև ցրումը և թե՛ փոխկաղակցվածության կարևորությունը: Այդու՝ սփյուռքի, Հայաստանի Հանրաղետության և Լեոնային Ղարաբաղի բնակչությունը, որի անունն ու կարգավիճակը վիճելի են մնում, քանի որ Աղրբեջանի՝ հայկական ժառանգություն ունեցող այս անկավը ղայքարում է Աղրբեջանի կազմից դուրս գալու համար, միասին համարվում են հայկական անդրազգ: Ավերիլը համենատելի կերղով գործածում է այդ հասկացությունը, բնորոշելու համար Հայիթիի ժողովուրդն ու նշակույթը հայրենիքում և սփյուռքում, տե՛ս Gage Averill, «Mezanmi, Kouman Nou Ye? My Friends, How Are You? Musical Constructions in the Haitian Transnation», *Diaspora*, հ. 3, թիվ 3 (1994), էջ 253-27:
- 6 Գործնականում չկան հայկական սփյուռքի ներհամայնքային բնության մասին հրատարակված անգլերեն հետազոտություններ. Շահգալդեանն (Nikola B. Shahgaldian, *The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974*, չիրատարակված ղոկտորական

աշխատանք (Columbia University, 1979)) ու Սանձեանը *Լոր Յառաջ* թերթի «Տեսակցություն Փրոֆ. Արա Սանձեանի հետ» «Սփյուռքի հայ քաղաքական կուսակցությունները (1921-1988)» թեմային շուրջ մասնավոր բացառություն են: Սփյուռքում ծնունդ առած և թուրք դաշտոնյաների դեմ ուղղված հայկական ահաբեկչությունը նաև մշակույթում և քաղաքականությունը ներառող բարդ երևույթ է, որը մանրամասնորեն հետազոտված է, տես՝ Khachig Tölölyan, «Exile Governments in the Armenian Polity», *Governments in Exile in Contemporary World Politics*, Yossi Shain (խմբ.) (NY: Routledge 1990/1), էջ 166-187; Khachig Tölölyan, «Cultural Narrative and the Motivation of the Terrorist», *Journal of Strategic Studies*, հ. 10. թիվ 4 (1987), էջ 217-233; Khachig Tölölyan, «Terrorism in Modern Armenian Political Culture», *Political Parties and Terrorist Groups*, Leonard Weinberg (խմբ.) (London: Frank Cass, 1992), էջ 8-21:

⁷ Այս հոդվածի առաջին տարբերակը գրել են նախքան Փնինա Վերբների «Սփյուռքի քաղաքական դատկերացումները» աշխատանքը կարդալը, որտեղ նա գործածում է «սփյուռքի հանրային ոլորտ» հասկացությունը՝ հղելով բրիտանական դակիստանյան մուսուլմաններին: Վերջինս սահմանում է այն որդես «տարածք, որտեղ տարբեր անդրազգային երևակայություններ մեկնաբանվում ու վիճում են, որտեղ ձևակերպվում են սփյուռքի գեղարվեստական և բարոյախոսական դատմությունները և գեներացվում է քաղաքական գործխմբումը», Prina Werbner, «Diasporic Political Imaginaries: a Spehere of Freedom or a Sphere of Illusion?», *Communal/Plural*, հ. 6, թիվ 1 (1998), էջ 11: Սա հենց այն է, ինչը որոշ չափով գործում է վաղեմի ու խստորեն հիմնարկայնացված հայկական սփյուռքի հանրային ոլորտում: Ավելի մանրամասն տես՝ «Վտարանդի կառավարությունները հայկական քաղաքական միջավայրում», որտեղ ես տարբերակում եմ ավանդական *աքսորական* կառավարությունը սփյուռքային հայկական *աքսորի* կառավարությունից, որի մեջ հիմնարկային դրակտիկաներն ու խոսույթները կառուցում են խորը կերտով սահմանագատված, բայց գործուն հանրային ոլորտ:

⁸ Եվ մեծադես նահապետական, թեմետ դարադոքսալ ձևերով: Հայտնի շատ հայ կանայք աշխատում են ինչոհես մշակութային արտադրության մեջ (որդես լրագրողներ, արվեստագետներ ու գիտնականներ), այնդես էլ շատագովական և բարեգործական կազմակերպություններում (վերջիններից շատերը առանձնահատուկ կերտով սահմանվում են որդես կանանց խմբեր, իսկ դրանցից երեքը առաջնորդում են կանայք): Այնուամենայնիվ, անդրազգը, ինչոհես ազգը, իր սեռային տարբերությունները համախմբում է մի ամբողջականության մեջ, որի մշանը արական է: Տղանարդիկ և կանայք տարբեր կերտ են փորձառում, արտահայտում ու կրում սփյուռքայնության բերը: Այդ տարբերությունների ջնջումը հիմնական դրակտիկա է, բացառությամբ արվեստի:

⁹ «Տեղայնացում» ասելով ես նկատի ունեն սփյուռքի որոշ անհատների ու խմբերի եմդատիկ նախադատվությունը բնակություն հաստատել այն վայրերում, որտեղ կարող են լինել ազգակիցների և հայրենակիցների կողքին, որտեղ կարող են նկատելի փոքրամասնություն կամ մեծամասնություն լինել, որտեղ բնակչությունն այն հիմքն է, որն ադահովում է կրոնական հիմնարկությունների, դորոցների, խանութների և ռեստորանների, ակումբների և ծերանոցների գործունեությունը, որտեղ աշխարհագրական, բայց հատկադես մշակութային սահմանները կարող են հաստատվել և խորհրդանշականորեն դահդանվել, և որտեղ, երբեմն, կարելի է ստեղծել ընտրական և լրբիստական քաղաքականության ուծային բազա: Բոլոր այս միտումները գոյակցում են հավասարադես, կամ ավելի ուծեղ կերտով գետտոյից կամ հարևանությունից դեղի արվարձաններ ցրվելու, բարձրանալու և դուրս

գալու հակվածության հետ: Ինչդեռ ցույց են տվել իմ մի գրության մեջ (տե՛ս Khachig Tölölyan, «The American Model of Diasporic Discourse», *Diasporas and Ethnic Migrants*, Rainer Münz, Rainer Ohliger (խմբ.) (Oxford, U.K. Frank Cass, 2003), էջ 56-73), սփյուռքային շարժումության տրամաբանությունը հասկացվել, ընդունվել ու նույնիսկ ողջունվել է, այնինչ նստակեցության, տեղայնացման տրամաբանությունը, որը հավասար է համառ վերատարածականացմանը և որը ազգի ու սահմանների որոշակի դատկերացումներ է հարուցում, չի ընդունվում նույն ոգևորությամբ (տե՛ս մնամադես՝ Henry Goldschmidt, «Crown Heights is the Center of the World: Reterritorializing a Jewish Diaspora», *Diaspora*, հ. 9, թիվ 1 (2000), էջ 83-106): «Տեղականը» որդես համաշխարհայինին դիմադրություն ողջունվում է, «տեղականը»՝ որդես տեղայնացված անկլավին միախառնվելու և ծուլման քվազիազգայնական մերժում չի ողջունվում: Ուիլիամ Սաֆրանը գրել է նաև այն ուղիների մասին, որոնցով բազմամշակութայնության լիբերալ քննադատությունը ենթադրում է, որ սփյուռքային տեղայնացումը մեղանշում է անհատի, հատկապես երեխաների իրավունքների դեմ, «այնքանով, որքանով, որ [անկլավը համձն է առել] նախադատության երեխաներին ոչ ավելի լավ բանի, քան մեծամասնության մշակույթի մեջ ընկղմվելուն և անհատի՝ գնալով աճող շարժումությունը խոչընդոտելուն»:

- ¹⁰ Տե՛ս Khachig Tölölyan, «Rethinking *Diaspora(s)*: Stateless Power in the Transnational Moment», *Diaspora*, հ. 5, թիվ 1 (1996):
- ¹¹ Raymond Williams, «Dominant, Residual and Emergent», գլուխ 8, *Marxism and Literature* (Oxford University Press, 1977), էջ 121-127:
- ¹² Տե՛ս ծանոթ. 4, «Rethinking *Diaspora(s)*: Stateless Power in the Transnational Moment»:
- ¹³ Ամսահման տարբեր է, թե ինչդեռ է իրականանում տեղական գործունեությունը: Այսպես, ամդանակցությունը աշխարհիկ կառույցներին, որոնք հոգևորականության հետ կողք կողքի են գործում (և ունեն շրջափելի ազդեցություն), միշտ սկսում է ծխական մակարդակից, բայց ընդլայնվում է և ի վերջո կարող է ծխական դատվիրակներին ուղարկել ազգային ու համերկրային համաժողով՝ բարձրագույն մակարդակով հնարավոր դարձնելով եղիսկորոսների ընտրությունն ու եկեղեցու աշխատանքներին մասնակցությունը: Կան մի քանի կազմակերպություններ, ինչդեռ ասենք՝ Ամերիկայի հայկական համագումարը, որին ամդանակցությունը հաճախ տեղական չէ և բաղկացած է Վաշինգտոնում տեղակայված լոբբիստական կազմակերպության ֆինանսական ներդրումներից: Սա փոփոխվող է, քանի որ Չամագումարը սկսել է գիտակցիլ ստորին օղակներում երիտասարդների հավաքագրման ակնհայտ կարևորությունը:
- ¹⁴ Տե՛ս Khachig Tölölyan, «Exile Governments in the Armenian Polity»:
- ¹⁵ James Clifford, *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century* (Harvard University Press, 1997):
- ¹⁶ Սա, իհարկե չի նշանակում, որ սփյուռքներն ըստ իրենց բնույթի ավելի են հետաքրքրված մշակույթով, քան ազգերը: Բայց առանձին դեպքերում, և հայերը որոշակիորեն դրանց մեջ են, ազգ-դեմոստոսության բացակայությունը մեծադեպ կարևոր է դարձրել նրանց, ովքեր մշակել ու հաստատել են ազգի *հղաքը* սփյուռքում: Այդ մշակման գործում արվեստագետներն ու մտավորականներն անփոխարինելի դեր են խաղացել:

¹⁷ Սա չափազանցությունն չէ: Խորհուրդներն ու գործադիր քարտուղարությունները, որոնք վարում են հայկական խոշոր կազմակերպությունները, ինչդիպում են՝ Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ), Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ) և Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ), ներառել են լրագրողներ, էստեխտներ, գիտնական ու թարգմանիչ նախորդ տասնամյակում: Նրանք սովորաբար շատ ավելի մարդկանց են ներառում: Ավանդաբար բարեգործական նվիրաբերությունները, կազմակերպչական հմտությունը, դիրքը եկեղեցում կամ սփյուռքահայ ազգայնականության հետտորաբանության ոգով լավ գրելու կարողությունը եղել են այն չորս ուղիները, որոնցով որակավորվել է սփյուռքի առաջնորդությունը: Միայն Միացյալ Նահանգներում ստեղծված առաջին խոշոր կազմակերպության՝ Ամերիկայի հայկական համագումարի (1972) խորհուրդն է, որ բացառություն է, չունի ակնառու մտավորական անդամներ: Այստեղ գերիշխող դիրք ունեն գործարար կառավարիչներն ու իրավաբանները, որոնցից էլ ստանում են բարեգործական աջակցության:

¹⁸ Այս կերպ բորբոքվում էր վերադարձի ծարավը. 1946-1947 թթ. մոտ 105.000 հայեր, սփյուռքի ավելի քան 10%-ը, ընդունեց ստալինյան խորհրդային կառավարության՝ Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձվելու հրավերը: Սա իրական հայրենադարձություն չէր, այն իմաստով, որ վերադարձողները փաստացիորեն ծնվել էին ոչ թե Հայաստանի այն հատվածում, որը 1828 թ. ի վեր գտնվում էր ռուսական/խորհրդային իշխանության ներքո, այլ՝ Օսմանյան Թուրքիայի իշխանության տակ գտնվող հայկական տարածքում, և ցեղասպանությունը վերադարձողները կամ վերադարձողների զավակներն էին: Այնուամենայնիվ, նրանք ուզում էին ապրել մի Հայաստանում, որը հասու էր իրենց, և այդու նրանք իրավունք էին վերադառնում իրենց հավատալ, որ տնտեսապես ավերված և քաղաքականապես ճնշող հետդարձված խորհրդային Միությունը կարող էր օթևանել իրենց: Նրանցից շատերը, որոնք աղոթեցին այս հայրենադարձությունը, իրենց երեխաների հետ միասին ցավալիորեն հիասթափված թողեցին Խորհրդային Հայաստանը 1957-1988 թթ.՝ հաստատվելով Կալիֆորնիայում, որտեղ ձևավորեցին շուրջ 150.000 հասնող առանձին համայնք:

¹⁹ Լայն սփյուռքային համայնքներում տեղականի հետ ներթափանցունը թե՛ հեշտ է, թե՛ բարդ: Հեշտ է, որովհետև շատ խմբեր ու նախադրյալներ կան, բարդ, որովհետև տեղականը այնքան կլանող է և այնքան ներկայանալի է թվում հայերի համաշխարհային համայնքում, որ այն ծնում է միասնականացած անդրազգային լարումը ավելորդ նկատելու զգացում: Որոշ համայնքներ այնքան մեծ են և գաղթի այնքան շատ տարբեր կողմեր են ընդգծում (Հարավային Կալիֆորնիան 1990-ականներին, Բեյրութը 1940-1970-ականներին, Ստամբուլը մինչև 1915-ը), որ դրանք իրենց հերթին ծխականություն են զարգացրել («մենք հայկական աշխարհ ենք այստեղ» կամ «մենք միջնաբերդ ու մայրաքաղաք ենք հայկական սփյուռքի համար»): Ինչ որ Նյու Յորքն է աշխարհի հրեաների համար, Լոս Անջելեսը այդդիպում է դառնում աշխարհի հայերի համար, շատ կարևոր, բայց ինչ-որ առումով ծխական աշխարհ սփյուռքային աշխարհում:

²⁰ Ադայանը հայկական սփյուռքի դատմության մի փոքր այլ դարբերացմամբ և սփյուռքի քաղաքականությունների բնույթը շատ տարբեր տեսանկյունից քննարկող օգտակար մի ուսումնասիրություն է տրամադրում անգլերենով, Rouben Paul Adalian, «The Historical Evolution of Armenian Diasporas», *Journal of Modern Hel-lenism*, h. 6 (1989), էջ 81-114:

²¹ Fernand Braudel, «Histoire et sciences sociales: La longue durée», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, h. 13, թիվ 4 (1958), էջ 725-53:

²² Այս «հազվադեպությունը» նվազում է, երբ մենք սփյուռք հասկացության մեջ ներառում ենք գաղութացման փոքրամասնություններին, որոնք գալիս բնակություն են հաստատում և գերիշխանություն են ձեռք բերում տարածքներում, որոնք լայնորեն բնակեցված են տեխնոլոգիադաշտի տակաս զարգացած բնակչությամբ: Որոշ գիտնականներ հակված են խոսել նրանց մասին որպես սփյուռքի (քանի որ նրանք ցրվել են, հեռու են ու հուզականորեն կառված են իրենց հայրենիքի հետ) (Robin Cohen, *Global Diasporas* (University College of London Press, 1997), միջշեղտ մյուսները (William Safran, «Cultural Pluralism, Ethnicity and Race», զեկուցում *Locality, Identity and Diaspora*, U. of Hamburg, Germany, February 11, 2000 գիտաժողովում; Tölölyan, «Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment») շարունակում են լինել, որ փոքրամասնությունները, որոնք հզորության բացարձակ առավելություն ունեն մեծամասնությունների հանդեպ, որոնց կառավարում են իբրև գաղութարարներ, չեն կարող դիտվել որպես սփյուռքներ: Այս տեսակետը ենթադրում է, որ ուժի անհամաչափությունը եսկան գործոն է սփյուռքները սահմանելու հարցում: Առաջխաղացած սելջուկ-թուրքերից, որոնք իբրև փախստական փոքրամասնություն էին եկել, Կիլիկիա փախած հայերը տեխնոլոգիական ու տնտեսական առումով որքան էլ անբարենյաաստ վիճակում էին, կարողացան գերիշխանության հասնել հունական քաղաքներում և սիրիական գյուղացիների հանդեպ, որոնք զուրկ էին բավարար համայնքային միասնականությունից և կորցրել էին մի ժամանակ իրենց կառավարած Բյուզանդական հունական ժողովուրդը: Բնակություն հաստատող փոքրամասնությունների սփյուռքային/գաղութային բնույթի հետ կառված խնդիրները հատկապես բարդանում են, երբ այդ-դիսի խմբերը թիկունքում ունեն զորեղ սփյուռք, ինչպիսին Պաղեստինում մոտավորապես 1880-ից 1948-ի միջակայքում բնակություն հաստատած հրեաների դեղքում է:

²³ Օսմանյան և Պարսկական, իսկ ավելի ուշ Ռուսական և Արևմտյան գաղութատիրական կայսրությունները մշանակալի դեր են խաղացել ազգակերտման գործում՝ Հայաստանից և Ղազախստանից մինչև Ալժիր և Ռուանդա: Փոքրամասնությունները, ցեղերը, սփյուռքները և փոքր, բայց տարածքներ ունեցող ազգերն ընդհանրապես նոր հիմնարկություններ և քաղաքական ինքնություններ են զարգացրել ոչ Պարզապես իրենց սեփական ջանքերով, այլ նաև կայսերական հրովարտականների կազմավորիչ ազդակների ներքո: Այս փաստը ժխտում են յորիմօրդիալիստները և Պերենիալիստները (որոնք Պաշտոնանում են ազգի մախսարդիական ծագումը) և չարաշահում կոնստրուկտիվիստները (Գելլներ, Հոբսբաում և, ինչ-որ իմաստով, Անդերսոն), որոնք ազգերի ձևավորումը հիմնականում կաղում են վերջին մի քանի դարերի հետ և գերազմահատում են կայսերական ղեկավարման կազմավորիչ դերակատարությունը՝ չնկատելով սոցիալական ու մշակութային կազմավորումների գոյությունը, որոնք վերաձևավորվել են քաղաքական և կրոնական ընտրախավերի կողմից և ոչ թե ստեղծվել ոչնչից՝ կայսերական տիրապետության շնորհիվ:

²⁴ Առևտրային այս սփյուռքի ուժի և նրանց Պարսկաստանում հաստատված հեմակետերի խնդիրների մասին առայժմ լավագույն ուսումնասիրությունը ՄքՔեյբինն է, McCabe, Ina Baghdiantz, *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India* (Scholars Press, Atlanta, GA, 1999):

²⁵ Jirair Gerard Libaridian, *The Ideology of Armenian Liberation: the Development of Armenian Political Thought Before the Revolutionary Moment, 1639-1885* (UCLA History Dissertation, 1987):

²⁶ «Տղազիր մշակույթի» երևան գալն (տե՛ս Benedict Anderson, *Imagined Communi-*

ties: *Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, New York: Verso, 1991)) ու ազգայնականության կերպը, որը կարող էր ուղեկցել նրան, հայերի համար այդ ժամանակ բացառապես սփյուռքյան երևույթներ էին: Փոքրիկ քաղաքներն ու գյուղական վայրերը հայրենիքում, որոնք բաժանված էին և որոնք կառավարում էին Օսմանյան և Ռոմանովյան կայսրությունները, չեն զարգացրել գործուն, տեղական տղազիր մշակույթ մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

²⁷ Բարդակչյանն ամփոփ անդրադառնում է այս արտասովոր խմբի մշակութային ձեռքբերումներին, որը հաստատվել է որոշես տեղական վանական միաբանություն Վենետիկի ծովածոցի Սան Լազարո փոքրիկ կղզում և այնուհետև վերածվել անդրազգային խմբի՝ հանդես գալով մշակութային ու կրոնական առաքելությամբ ամենուրեք, ուր կար սփյուռքահայ շոշափելի համայնք, տե՛ս Kevork Bardakjian, *The Mkhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship* (Cambridge, Ma: Publication of the Middle East Department of the Harvard College Library, 1976):

²⁸ Այս հղացքների մասին կարդալ Khachig Tölölyan, «Textual Nation: Poetry and Nationalism in Armenian Political Culture», *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, Ronald Suny, Michael Kennedy (խմբ.) (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1999), էջ 79-105:

²⁹ Բնակչության քանակի վերաբերյալ տվյալները տե՛ս Robert Mirak, *Tom Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I* (Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1988): Միացյալ Նահանգներում հին ու նոր հայկական սփյուռքների փոփոխվող գրական մշակույթի վերաբերյալ ամփոփ հարցումը տե՛ս Khachig Tölölyan, «Armenian-American Literature», *New Immigrant Literature in the United States*, Alpina Sharma Klipping (խմբ.) (Westport CT: Greenwood P. 1996), էջ 19-42:

³⁰ Louis Althusser, *For Marx*, Ben Brewster (թրգմ.) (New Left Books, 1977):

³¹ Ստեղծարար այսօրինակ մախազյուտերի մասին, որոնք գործել են միգրացիայի բոլորովին այլ համատեքստում՝ ամերիկյան գաղութների բրիտանական «սփյուռքում», օգտակար քննարկում են առաջարկում Արմսթրոնգն ու Թեննենհաուսը, տե՛ս Nancy Armstrong, Leonard Tennenhouse, *The Imaginary Puritan. Literature, Intellectual Labor, and the Origins of Personal Life* (Berkeley: University of California Press, 1992), հատկապես 4-րդ և 5-րդ գլուխները՝ «The Work of Literature» և «The Vanishing Intellectual»:

³² Տեղեկությունների համար, թե ովքեր են եղել սղանվածները, ինչո՞ւ են ճանաչվել և ում կողմից, Պարտական են Բեյրութի Հայկազյան համալսարանի Պատմության բաժանմունքի դոկտոր Արա Սամճեանին: 1958-ի սղանությունները այնպես էին ցնցել հայ համայնքը, ներհամայնքային դատահական բռնություններից ավելին լինելու իրենց անսովորությամբ, որ իրադարձություններին առաստելական չափեր վերագրվեցին: Հաճախ խոսվում է 150-300 մարդու մահվան մասին, բայց Պաշտոնական արձանագրություններում այդքան զոհերի ամունների վկայություն չկա: Ես ու հայրս փրկվել ենք Բեյրութում մեր վրա գործած մահափորձից, երբ ես տասնչորս տարեկան էի և ընկերակցում էի նրան, ով համայնքում հայտնի ու ճանաչված մտավորական էր: Արա, 1960-ին և 1975-1990-ի քաղաքացիական կոիվների ժամանակ դարձյալ, չնայած ավելի քիչ թվով, բայց հայեր են սղանվել հայերի ձեռքով:

³³ Հոլոքոստի հիշողության համաշխարհային կենտրոնը Երուսաղեմում (ծմթ.՝ թրգմ.):

- ³⁴ Մասադան հուշահամալիր է Իսրայելում, որը լուծարվում է այն ամստամբներին, որոնք նախընտրեցին անձնաստան լինել, քան հանձնվել Հոռոմի լեզոններին (ծնթ. թրգմ.):
- ³⁵ Եզրույթը վերցնում են Բրաունից (Carl Brown, *International Politics in the Middle East* (Princeton UP, 1984)), որը գործածում է այն Լիբանանի հասարակության համար՝ դիտարկելով վերջինս որդեմի ամբողջության, որը միշտ թույլ է «ներթափանցված» է մրցակցող քաղաքական ուժերի կողմից ինչոփսին են Սիրիան, Իսրայելը, ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը: Գործածելով այն հայկական սփյուռքի նկատմամբ մասնավորաբար և սփյուռքների համար առհասարակ՝ են ընդգծում են սփյուռքային շատ տարածությունների բնույթն իբրև ո՛չ մեկ ազգային գաղափարախոսությամբ ամբողջացած և ոչ էլ հարմարավետ կերպով հիբրիդացած, այլ ավելի շատ ներթափանցված տարածքներ, որոնք բնորոշվում են գաղափարախոսությունների, խոսույթների և մշակույթների համակայությամբ կամ տարբեր ազգային արմատների չինտեգրվող լուրջակառուցների դժվար համագոյակցությամբ:
- ³⁶ Razmik Panossian, «Between Ambivalence and Intrusion: Politics and Identity in Armenia-Diaspora Relations», *Diaspora*, h. 7 (1998), էջ 149-196:
- ³⁷ Տողերիս հեղինակը լուրջակառուցներից մեկն էր, որին հանձնարարված էր զեկույց լուրջաստել հայրենիք-սփյուռք կառուցի մասին: Այն բաժանվեց բոլոր մասնակիցներին և վեց այդդիսի զեկույցներից մեկն էր, որոնք ձևավորում էին հիմնականում այդ կառուցի բնույթի մասին երկօրյա բանավեճի կառուցվածքը:
- ³⁸ Ինչոփս այլ սփյուռքների արվեստագետներ, հայերը նույնոփս թմջուկված են: Սի կողմից՝ նրանք, հատկաոփս իրենց գործունեության սկզբում, կարող են դեռևս հոգեբանորեն և Ֆինանսաոփս կախված լինել համայնքային լսարանի ընդունելությունից, որը կարիք ունի նրա, ինչը իդիչի մասնագետ Ռուֆ Ուայզը կոչում է «ցեղային արվեստ» (վերցված է՝ Edward Rothstein, «A Jewish Canon, Yes, But Not Set In Stone», *New York Times*, 24 February, 2001, էջ A15): Մյուս կողմից՝ շատ ավելի մեծ, բարձրակարգ արվեստի շուկայի գոյությունը հյուրընկալող ազգի և իհարկե համաշխարհային օյկունների մեջ հմայում է նրանց՝ արտադրելու մի արվեստ, որը կարող է այն կողմ անցնել և «հանընդհանուրի» հայտ ներկայացնել: Այս իմաստով, սփյուռքի արվեստագետները և նրանք, ովքեր արտադրում են փոքր ազգերի մեջ՝ Հայիթից մինչև Գվիենա և Լիբանան, նույն վիճակում են: Ուայզը համադատասխանաբար առանձնացնում է «հանընդհանուրի» երկու տարբերակ՝ անդրադառնալով հրեա (և այս առնչությամբ այլ) սփյուռքի արվեստագետների թմջուկներին: Ձգտում կա դեոփի հանընդհանրակառուցությունը, որը ներառում է ցեղային հետքերի վերացումը արվեստից, կամ հանընդհանրությունը, որը շարունակում է ստեղծել արտեֆակտեր, որոնք կարող են «ցեղային» կամ «ազգային-սփյուռքային» համարվել, բայց դրանք կառուցվում են ավելի լայն շուկայի զեղազիտական նախասիրություններին համադատասխան: Հայկական սփյուռքներից Ֆրանսիականն է միայն, որի զեղազիտությունը փարիզակենտրոն լինելով, լավագույնս հաջողել է տալ արվեստագետներ, որոնք կրում են այս կամ այն, կամ երկու հատկանիշների ամբողջությունը (երգիչ Շարլ Ազանվուրը, Մկարիչներ Գառզուն, Ասատուրը և ժանսեմը):
- ³⁹ Ասոփս Բեդրոյանի հետ անձնակառուց հաղորդակցությունից, ով 1992-ին հիմնել է անենաառաջին ինտերնետ համայնքը և զարգացրել ու օժանդակել է Կոունկը 1994-ից ի վեր: Շնորհակալ են նրան այս և այլ տեղեկություններ ստանալու հարցում ցուցաբերած աջակցության համար:

⁴⁰ 1980-ականներին Կալիֆորնիայի Հանրապետական նահանգապետ Ջորջ Դեոբ-մեջյանը հայկական ծագում ուներ: Լեռկայուն նահանգների կառավարման համակարգում տասնվեց լոպստոնյաներ ծագումով հայ են և իրենք իրենց հայ են ճանաչում, նույն կերպ նաև Կոնգրեսի և երկու ներկայացուցիչներ՝ մեկը Հանրապետական, մյուսը՝ Դեմոկրատ: Հայկական սփյուռքի կազմակերպությունների քաղաքական կարողությունների առավել վառ վկայությունը կարող է լինել այն փաստը, որ ԱՄՆ Կոնգրեսի 435 անդամներից 89-ը (24,5%) ամուսնացած են հայերի շահերը լոպստոնյանող խմբին, այն դեպքում, երբ հայերն ԱՄՆ բնակչության մոտ 0.3%-ն են կազմում (թվով 800.000):

⁴¹ Քննարկում այն մասին, թե որքանով են հայրենի քաղաքական խմբերը սահմանում իրենց սփյուռքահայ ազգականների քաղաքական օրակարգը և որքանով՝ հակառակը, մնում է չլուծված և հավանաբար երբեք էլ չկարողանա լուծվել լիարժեքորեն: Սիկխ անդրազգի վերաբերյալ բանավեճի մասին տես Gurharpal Singh, «A Victim Dispora? The Case of the Sikhs», *Diaspora*, h. 8 (1999), էջ 293-308, ով լուծում է, որ տվյալ դեպքում գերիշխող է մնում հայրենիքի օրակարգը:

⁴² Նկատի ունեն Լուի Ալթյունների կողմից հանրայնացված երկու հասկացությունները, որոնք կարևոր դեր են ունեցել մշակութային հետազոտություններում, տես «Ideology and Ideological State Apparatuses», *Lenin and Philosophy and Other Essays* (Monthly Review Press, 1971, էջ 127-186): Ինչ վերաբերում է սփյուռքներին, «Ճնշիչ» մեխանիզմները կարող են հարաբերական իմաստ ունենալ միայն. այս տեքստում դրանք կարող են նշանակել կազմակերպված հարկադրանքի ձևեր, որոնք միջինարևելյան համայնքներում երբեմն հանգեցրել են բռնության: «Պետական գաղափարախոսական աղարատն» ընդհանուր առմամբ ավելի շատ կիրառելի է հայկական սփյուռքի համար, քան «դեմոկրատիա» հասկացությունը կարող է ենթադրել տալ, քանի որ Ալթյունները լուծում է հենց այն, որ «դեմոկրատիան» ավելի ընդգրկում է, քան կառավարությունը, և այն կարող է կազմակերպված գաղափարախոսության ավելի շատ արտադրողներ ներառել: Սփյուռքի հիմնարկությունները, որոնք են քննարկեցի, գործում են իբրև արվեստ, խոսույթ, գաղափարախոսություն և ներկայացում արտադրողներ ու տարածողներ այլությունների իմաստով: Այդ գործունեությունը մեծապես լոպստոնյանված է համայնքի նյութական միջոցների վրա եղած հիմնարկային հսկողությամբ:

⁴³ ՀՀ-ն ինքնին հայտնի քաղաքական կազմակերպություն է, որի ծագումը կապված է մոտ 110 տարի առաջ ծնունդ առած սոցիալիստական և ազգայնական շարժման հետ, որը Օսմանյան Թուրքիայի և Ցարական Ռուսաստանի կայսրությունների հայկական հողատակներին լոպստոնյանելու լոպսար էր մղում: Երբ մյուս մասնաճյուղերը ներառում են Սիսցյալ Լահանգներում Հայ օգնության միությունը կամ ՀՕՄ-ը՝ հայերի Հաղասահը, որը գրեթե ամբողջությամբ կազմված է կանանցից, Հայ մարզական ընդհանուր միությունը կամ ՀՄԸՄ-ը՝ մարզական կազմակերպություն, որն իր սեփական սկաուտական շարժումն ունի և անառարկելիորեն ամենահայտնի ՀՀ-ի կազմակերպությունն է աշխարհով մեկ, Հայկական երիտասարդաց դաշնակցությունը՝ ՀԵԴ, Համազգայինը՝ մշակութային կազմակերպությունը, որը գրախանութներ ու գրքերի շարժական կենտրոններ է վարում և բեմականացնում է ներկայացումներ, լոպսեր, արվեստի միջոցառումներ և դասախոսություններ, ունեն մեկ հայերեն օրաթերթ, մեկ անգլերեն շաբաթաթերթ, այս լոպսին անկայուն, բայց շատ կարևոր մի լոպսերական, մի հեռուստահաղորդում և Ամերիկայի հայ դատի համամասնումը՝ կազմակերպության լոպսիստական թևը Վաշինգտոնում: ՀՀ-ի անդամները ձևավորում են Սիսցյալ Լահանգներում հայ եկեղեցիների և դպրոցական շրջանների խորհուրդների կազմի թերես մեծամասնությունը: Ավելի քան 100 եկեղեցի և մոտ

քսանվեց ամենօրյա վարժարան, ինչդեռ նաև անթիվ անհամար շաբաթօրյա և կիրակնօրյա դպրոցներ կան Միացյալ Նահանգներում: Չնայած այն բանին, որ նրանց բյուջեներն ամբողջությամբ հավաքագրվում են համայնքի ինքնազանձվող հարկերից և կազմում են մի քանի հարյուր միլիոն դոլար, գաղտնադահի դեկավարները մշտադեռ խուսափում են հասարակությանը առանձին տրվող հաշվետվությունից:

⁴⁴ Այսինքն՝ բազմաթիվ իրավիճակներում այն, ինչն արտոնված չէ քաղաքական կազմակերպությանը, կարող է արտոնվել մշակութային քան ուսումնական կազմակերպություններին:

ԽԱՉԻԿ
ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆ

ՎԵՐԱՄՏԱԾԵԼ ՅԱՅ
ԱՆԴՐԱԶԳԸ

րեմն ընդհանուր նիւթը ինձի համար վերամտածելն է անդրազգի գաղափարը, այնուհետև ինչու է որ ան կաղուած է սփիւռքին եւ կաղուած է մանաւանդ հայկական սփիւռքին: Սփիւռքները հին երեսոյթ են, անդրազգայինը՝ նոր: Իբր յղացք է իբր հաւաքականութիւն սփիւռքներ գոյութիւն ունին 585 թուականէն ի վեր: Անդրազգային բառը, անգլերէնով՝ transnational, սկսած է գործածուիլ 1968-ին բիզնեսի սեղմ շրջանակներու մէջ: Քաղաքական գիտութիւններու մարզին մէջ կը սկսի գործածուիլ 1971-ին եւ դանդաղօրէն կ'ընթանայ: Չայն քաղաքագիտութեան մէջ ներմուծող առաջին անձերը՝ Քրիտէյն եւ Ջոզեֆ Նայ, ի վերջոյ դարձած են Ամերիկայի քաղաքական գիտութիւններու ամենէն կարկառուն դէմքերէն, Ջոզեֆ Նայը հատկապէս:

Սակայն միայն 1990-1991 թուականներուն է, այսինքն՝ 27 տարի առաջ, որ transnationalism բառը մտաւ թէ՛ մոդայիկ, թէ՛ ալ իսկապէս օգտակար գիտական եւ մտաւորական լայն շրջանակներուն մէջ: Ամշուշտ 1991-ը Հայաստանի անկախութեան եւ Խորհրդային Միութեան անկումի տարին էր: Այդ անկումը շրջադարձային տարի էր նաեւ մեզի համար, այսինքն՝ գիտական մտքի համար: Հումանիտար եւ հասարակական գիտութիւններուն մէջ անհաստատալի արագութեամբ տարածուեցաւ մախաղէս գոյութիւն ունեցող բայց քիչ գործածուած բառերու խումբ: Սփիւռքը ինքը անդրազգային է, նաեւ աշխարհայնացումը (globalization), միաժամանակ mobility-ն՝ շարժունակությունը, border crossing՝ սահմանանցումը եւ վերջապէս գաղթականութեան կաղուած բառամթերքը: Կարծես թէ անոնք բոլորը մէկ անգամէն զորաշարժի ենթարկուեցան: Գաղթականութիւն (migration) եւ անոր տարբերակներ immigrant՝ ներգաղթող, emigrant՝ արտագաղթող, migrant՝ գաղթող, աղա նորակերպ՝ transmigrant՝ անդրգաղթող բառերը բազմաաղատուեցան եւ երանգաւորուեցան արտասահմանեան շարժունակութեան ուսումնասիրութիւններու մէջ: Ես իմ գրութիւններուս մէջ երբեք transmigrant՝ անդրգաղթող բառը չեմ գործածած: 1991 մայիսին լոյս տեսավ իմ հիմնադրած դարբերաթերթի առաջին թիւը՝ *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*-ը, այսինքն՝ *Սփիւռք. անդրազգային ուսումնասիրութիւններու դարբերաթերթ*: Օր մը լիտի ուզեմ դատմել թէ ինչու է ինչու եւ ինչու եւ ինչու գործի խորհրդական կազմի մեղսակից անդամները հանգեցանք դարբերաթերթը այդպէս կոչելու որոշումին: Հոս կը մշտն միայն որ մախընտրեցինք անդրազգային բառը, որվիտեւ անոր բաղադրիչ արմատները միաժամանակ կ'ընդգծեն թէ տակաւին կարելոր է ազգը՝ nation-ը, բայց միաժամանակ որ Խորհրդային Միութեան մօտեցող փլուզումով կը մտնենք մոր աշխարհ մը, ուր ազգը եւ ազգ-միութիւնը միակ կարելոր գործօնները չեն եւ լիտի չ'ըլլան: Ազգ յղացքի, աղա նաեւ ազգ-դէտութեան սահմանները կտրող-անցնող մոր անդրազգային երեսոյթներ լիտի զգացնեին իրենց ներկայութիւնը, ասիկա ակնյայտ էր մեզի: Եվ անոնք սերտօրէն կաղուած էին ոչ միայն աշխարհայնացման, շարժունակութեան, այլ նաեւ հին գաղութատիրութեան խամրելուն եւ մոր՝ հետ-գաղութատիրութեան ծաւալող ուժին: Այս բոլոր բառերը, հասկացութիւնները իւրաքանչիւրը այնչափ գոյութիւն ունեին, քիչ-քիչ գործածուած եւ մէկ անգամէն խուփ վերածուած, ծանր խուփ որ եկան, փշրեցին տրամասութիւնը:

Ուրեմն, իմ խմբագրած նոր դարբերաթերթի անունը կը մեկտեղեր հարցեր որոնք մեզ կը հետարթրեն այս գիտաժողովին ալ, գլխաւորաբար՝ սփիւռք, ազգութիւն եւ անդրազգայինը, թե՛ անցեալին, թե՛ արագօրէն փոխուող մերկային: Յաւելեալ կ'ետ մը որ այս դատմութեան անցեալը անցեալի սերտօրէն կը կապուի մերկային: Սօստ հինգ տարի առաջ, տմտեսագէտ բարեկամ մը զիս ծանօթացուց Գուգլ սքուլար կոչումով եւ առաջին անգամ տեսայ որ ուրիշ գիտնականներ իմ հրատարակած գրութիւններս կը հուշեն իրենց յօդուածներուն մէջ: Աղաօգնական ուսանողի մը յանձնարարեցի հաւաքել տուեալներ յաճախ մէջբերուող նախադասութիւններու ու բնորոշումներու մասին:

Արդիւնքը հետեւեալն էր: 1991-ին հրատարակուած յօդուած մը սա էր շատ յաճախ մէջբերուած նախադասութիւնը, որ ես գրել էի. «Diasporas are the exemplary communities of the transnational moment»՝ «Սփիւռքները անդրազգային դասի օրինակելի համայնքներն են»: Երկրորդը 1996-ին լոյս տեսած յօդուածի մը խորագիրն էր. «Rethinking Diasporas: Stateless Power in the Transnational Moment», այսինքն՝ «Վերամտածել սփիւռքները. ոչ լիակատար ոյժը անդրազգայինի դասին»: Եւ վերջապէս երրորդն էլ նորէն յօդուածներուն մէկին խորագիրն է՝ «Elites and Institutions in the Armenian Transnation», այսինքն՝ «Վերնախաւեր եւ հաստատութիւններ հայ անդրազգային մէջ»: Ուրեմն, երեք նախադասութիւն, որոնցմէ երկուքը «սփիւռք» բառը կը դարձնակեն, մինչ երեքն ալ ունին «transnational» բառը: Քսամհինգ տարիէ ի վեր ինքզինքս սփիւռքագէտ համարած էի ու հանկարծ անդրադարձայ, որ ես երեւի անդրազգայնագէտ եմ՝ transnationalist, այդ մանագիտութիւնը չկայ, բայց այդպէս: Աւելցնեն որ հայ անդրազգայնութիւնը որ գրել էի ատենին մկատուեցաւ գայթակղեցուցիչ եւ նոյնիսկ Բեյրութի *Չարթընք* թերթին մէջ քննադատական յօդուած մը լոյս տեսաւ ըսելով որ «անդրազգ» բառը հակաազգային է:

Եւ իսկապէս, ի՞նչ կ'ուզեն ըսել զանազան գիտնականներ բազմաթիւ բառերու կցելով այս trans՝ անդր նախդիրը: Ո՞վ մտածեր է յիշել՝ ինչն՞ ու հունարէն «դիաստորա» բառին «դիա» նախդիրը կը թարգմանուի լատիներէն «trans»-ով: Այսինքն՝ ոչ միայն այս բառերուն մէջ այլ ընդհանրապէս «դիա»-ն կ'ըլլա «trans»: Մենք սփիւռք կ'ըսենք, սակայն հունարէն բառը իրական սփիւռք չէ՝ դիաստորա է, կը նշանակէ անդր-սփոռում՝ մարմինն դուրս սերմի, այսինքն՝ սղերմի, օրինակի համար, ցրում, կամ հայրենիքէն դուրս ժողովուրդի ցրում: Լատիներէն transnational ձկուն բառը կ'ակնարկէ ազգէն, ազգայինէն, մերկայիս փաստօրէն նաեւ՝ ազգ-դէտութեան սահմաններէն անդին, դուրս, այդ սահմանը կտրող-անցնող երեւոյթներուն: Սփոռուելու եւ ցրոնքի քիչ մը կրաւորական գաղափարը կը տկարանայ եւ կը զօրանայ սահմաններէն անդին երթալու, կտրող-անցնողի իմաստը, երբ կը գործածենք transnational: Այս լեզուական նրբութիւնները ունին ինացական լուրջ հետեւանքներ:

Այսօրուայ մեր միւթի համար ամենէն կարեւորը կ'ենթադրեն այն է որ սփիւռք բառը երկուութիւն թելադրող բառ մըն է, կը հակադրուի սփիւռքը հայրենիքին կամ անձով սփիւռքը որեւէ լիակատարութեամբ օժտուած ազգի մը: Անդրազգային

մը ոչ երկուութիւն, այլ՝ երրորդութիւն հաստատող բառն մըն է: Գոնէ արեւմտեան քիչ թէ շատ գիտական լեզուներուն մէջ: Օրինակ, երբ սեռային հարցերու մասին կը գրուի, սեռայինը՝ sexual, կ'ենթադրե բաժանում մը, երկուութիւն մը՝ heterosexual եւ homosexual, գոնէ մինչեւ վերջերս այդպէս էր, այսինքն՝ մարդկութեան սեռային իղծերը կը սահմանուէին այդ երկու բառերով: Ներկայիս transsexual բառը կը գործածուի որոշ ինքնութիւններ բնորոշելու համար, որոշ սեռային նախընտրութիւններ եւ վարուելակերպեր նկարագրելու համար: Եւ հոն հիմնադրուած երկուութիւնը կը մերժուի: Այսինքն՝ transsexual-ները եւ անոնց ի տալիս գրողները կը վերամտածեն սեռայնութեան տեսութիւնը, ըսելով, որ երկու բաժանումը homo եւ heterosexual չի բաւեր: Ուրեմն, trans-ը կ'ըլլա այն բառը որ կը կցուի շատ մը յղացքներու ուր երկուութիւնը կը փոխուի երրորդութեամբ: Կենսական է ընդգծել որ երեքը ստեղծելը երկուքը չի ճնշեր, սակայն կը բարդացնէ զանոնք: Այսինքն՝ ազգադէտութիւն եւ սփիւռք, այդ երկուութիւնը կը մնա եւ ան կ'ունենա շատ կարեւոր դերակատարութիւններ մեր կեանքին մէջ: Սակայն հատկապէս սփիւռքին, իմ կարծիքով նաեւ ազգ յղացքին վերագրուած իմաստները ու վարվելակերպերը կ'ենթարկուին որոշ վերանայման, կը վերամեկնաբանուին ի տատասխան աշխարհայնացման եւ շարժումակութեան անուրանալի ներկայութեան եւ անոնց աղթած փոփոխութիւններուն:

Ինչպէս արդէն հղանցիկ ձեռք մը, սփիւռք-հայրենիք երկուութեան երկու մասերն ալ կը փոխուին ներկայիս: Հասկնալու համար թէ ինչն է ինչպէս դիտուի վերադառնալ 1990-1991 թուականներուն transnational եզրի ընդհանրացումին՝ դատասխանելու որոշ ուսումնասիրութեանց: Ի միջի այլոց, transnationalism-ը լաւ հասկնալու համար կարեւոր է կարդալ 2007-ին հրատարակուած *Transnational Studies Reader* ստուարածաւալ հատորը ուր կը վերահրատարակուին 50 յօդուածներ մէկն ալ իմ գրչես, որոնք սատարած են անդրազգային բառի գործածութեան տարածումին իբրեւ գիտական եզր:

Հետաքրքրականը այն է որ հոն գրեթէ բոլոր կարեւոր կրթանքներն գրողներն կան, գրականութենէն սկսած դատմութիւն, մարդաբանութիւն եւ այլն, այդ բոլոր կրթանքներու մէջ խօսքն այն մասին է թէ ինչպէս trans բառը իր նոր դերը ստանձնեց: Հոն, աղա նաեւ ընկերաբան Փեգգի Լեւիտսի *The Transnational Villagers (Անդրազգային գյուղացիներ)* գործին մէջ որ շատ-շատ կարեւոր յիշատակում մը կայ, կ'ընդգծուի որ նոր գաղթականութիւնները չեն տեղաւորուի երկուութեան մը մէջ: Օրինակ՝ իր օրինակը բերեմ, Կարիբեան կղզիներու դոմինիկանները երբ իբրեւ միգրանտներու նախասփիւռք կը հաստատուին Նյու Յեորքին եւ Բոստոնին մէջ, կը մշմարուի որ անոնց փորձառութիւնները չունին հին սփիւռքներու հատկութիւնները, անոր հատկանշական անջատումները հայրենիքէն, ոչ ալ հայրենիքի հետ կապ մասնաւորապէս սփիւռքեան փորձերը: Չի մշանակեր որ սփիւռք չեն, սակայն ոչ անջատումները, ոչ կապերը անհրաժեշտ են:

Աղա նաեւ չկայ, այսպէս ըսեմ, անհրաժեշտ սփիւռքի ծիգը ինքնութիւն դա-

հելու: Չեն ըսեր որ չկայ բայց այդ բառերով եւ այդ յղացքով չկայ այլեւս: Անդադար կառփի մէջ են հայրենի գիւղի, իրենց բարեկամներու հետ՝ հեռախօսով, ներկայիս անշուշտ նաեւ ինտերնետային բոլոր միջոցներով: Եւ երբ որ մտածելը, ըլլայ տմտեսական, ըլլայ կենցաղային հարցերու մասին, այդ մտածումը կը յղուի ոչ միայն ամերիկեան մեծամասնութեան, ոչ միայն մախասփիութեան իրենց տեղական ցրօնքին, ոչ միայն հայրենիքին, այլ այդ երեքին միասին եւ միաժամանակ: Համբաւաւոր մէկ օրինակը թեւս դոմինիկանցն կու գայ, թէ մեքսիկացիներ երբ յիշուի ամուսնանան, կը սկսին մտածել՝ այս մէկը կայ, այս մէկը կայ, այս մէկը կայ, չէ՞: Ոչ մէկ տարբերութիւն չկայ որ այս մէկը փողոցի վրայ է, թաղի մէջն է, Նյու Յեորքի մէջ է, թէ Դոմինիկեանի մէջ է: Իրենց համար այդ աշխարհը մէկ աշխարհ է: Իրենց համար մէկ ժամանակ կայ՝ անդրազգայինը, եւ մէկ տարածք՝ նորին անդրազգայինը որ հաստատ աշխարհագրական սահմաններով չի սահմանուիր այլեւս:

Հոմի Բահբան, տեսաբան եղվարդ Սոժան եւ ուրիշներ զայն կոչեցին «երրորդ տարածք»: Սա ինքնութեան տարածք մը չէ այլեւս, ինչդէս հայրենի հողն է կամ նոյնիսկ Պեյրոյի Պուրճ Համուդն է: Երրորդ տարածքը գործունեութեամբ սահմանուող ու ճանչցող տարածքն է: Եւ այդ գործունեութիւնը կը փոխէ ինքնութեան իմաստը: Ինչդէս կը գրեն նաեւ Հայաստանէն երիտասարդ գիտնականները սփիւրճագիտական համաժողով մը առաջարկելու ընթացքին. «Երբ միգրանտների համայնքները ղախանում են սփյուռք տիրոջը, մախընտրելի չէ՞ ինչ է սփյուռքը կտրվածքով աշխատել, առաջ անցնելով ի՞նչ է սփյուռքը դիսկուրսից»: Քիչ մը տարօրինակ կը թուի այս շարահիսութիւնը ինձի, սակայն կը կարծեն թէ կ'ըսեն որ միմէն հիմա կայ դիսկուրս մը որ կը ղոնդէր թէ ինչ է սփիւռքը, իմ բառամթերքովս՝ թէ ինչ է սփիւռքեան ինքնութեան հարցը, եւ աւելի լավ է մտածել թէ սփիւռքը ի՞նչ է անում: Ասիկա ճիշտ ձեւով մը կը նկարագրէ այն ինչ որ դոմինիկանցներուն ղարագան է: Ոչ ինչ ենք արդոյր, բայց ի՞նչ կ'ընենք եւ ի՞նչ տարածքի մէջ կ'ընենք: Միշտ անդրասահմանեան տարածքի մէջ է: Այս հարցումը սփիւռքեան մտածումի՝ անդրազգայնացումի յատկանիշն է մեր մօտ:

Անդրազգայնացած սփիւռքը այնքան ալ հարց չի տայ ի՞նչ է իմ ինքնութիւնը, այլ ի՞նչն է իմ գործունեութեան դաշտը, եւ կը ղատասխանէ՝ հոս է եւ հոն, շնորհիւ այլեւս անխազելի արդիական կառերուն: Աւելցնեն որ Փեգգի Լեւիտտիի նշած դոմինիկեան գիւղացիները իրենք չեն անդրադառնար այս փոփոխութիւններուն, այն իմաստով, որ ատոր մասին չեն խօսիր այն յղացքներով, որոնք մենք կը խօսինք: Կառփին եւ կը գործեն եւ անգիտակցօրէն իրենց գործունեութեամբ կը փոխեն իրենց ինքնութիւնը, սփիւռքի ամրուած իմաստը, աղա նաեւ հայրենիքի մէջ բնակուողներու աշխարհիմացութիւնը, վարուելակերպը եւ ինքնութիւնը: Երբ ես հայութիւնը կը կոչեն անդրազգ, կ'ուզեն ընդգծել որ ան ալ այս ընթացքին մէջ է: Այս ընթացքին մէջն են մախ սփիւռքեան համայնքներն ու հատուածը բայց ինձի կը թուի նաեւ հայրենի հատուածը նոյնդէս: Արցախեան մասի մասին չեն համարձակիր խօսիլ որովհետեւ ղտը

Եղածին չափ ծանօթ չեն անշուշտ բայց կ'ենթադրեն որ դայանմաներու բերու-
մով ան ալ կրնայ ներկայիս տարբերուիլ որովհետեւ արդէն սովետական օրե-
րուն իր անունն էր «Ներխորհրդային սփիւռքը»: Կ'ուզեի որ հետազոտուի թէ
ինքնութիւնը ու մանաւանդ վարուելակերպը ինչո՞ւ կը փոխուի այդ ներ-
խորհրդային սփիւռքին մէջ: Ոչ միայն ընդհանուր հայութեան մը, ընդհանուր
ռուսական տարածքին մէջ, այլ նաեւ՝ հատկապէս արդէն գոյութիւն ունեցող
Ղարաբաղեան սփիւռքը որ կար երկար տարիներէ ի վեր:

Ինծի կը թուի որ 2018 աղբիւ-մայիսեան փոփոխութիւնները Հայաստանին
մէջ մնամադէս սկսած են ցուցաբերել երկուութենէ դէտի երրորդութիւն անցը
մը: Մեր դաշտօնական տրամախօսութիւնը թէ՛ հոս, թէ՛ սփիւռքին մէջ զար-
գացած էր ազգ-դէտութիւն դարունակին մէջ: Հասկնալի էր թէ ինչո՞ւ՝ անկախ
դէտականութենէն զուրկ ազգերը կը ձգտին դէտութեան տիրանալու, վեր-
ջին երկու դարերուն գոմէ: Բայց թարմ փորձառութիւնը ցոյց տուաւ ուրիշնե-
րու ալ, մեզի ալ որ դէտականութեան վերականգնումէն ետ անոր գոյութիւնը,
դէտականութեան գոյութիւնը բաւարար չէ: Պէտութիւնը կրնայ ազգին հան-
դէտ վարուիլ որո՞ղ տէր, ոչ իբրեւ ծառայ: Ստացուեցաւ որ ազգ-դէտութիւն
երկուութիւնը կարիք ունի երրորդանալու, ներքին երրորդ տարածքի մը որուն
անունն է առողջ քաղաքայնացուած տարածք եւ հանրային ոլորտ: Արդէն այս
նիւթերուն մասին խօսած են ուղղակիօրէն եւ անուղղակի, օրինակ բերելով
Աշոտ Ոսկանեանը եւ Հրաչ Բայաղեանը եւ ուրիշներ ալ երեւի: Աւելցնեն որ
մենք՝ սփիւռքահայերս, մենք ալ լուրջ է ձերբազատուինք մեր ազգ-դէտու-
թիւն երկուութիւններէն, ընդունինք երրորդ տարածքի կենսականութիւնը եւ
օգնենք զանոնք կերտելու թէ՛ սփիւռքին, թէ՛ ալ Հայաստանին մէջ:

ՎԱՐԵ ՍԱՐԱԿՅԱՆ

ՍՓՅՈՒՌՔ, ԷԹՆԻԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ «ՅԱՅ ԱՆԴՐԱԶԳ»
ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.
ԱՄՓՈՓ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ
ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻ ՇՈՒՐՋ

նքնության մասին խոսելիս ամերիկահայերն հաճախ են օգտագործում «I am 25% Armenian, I am 50% Armenian, I am 100% Armenian»¹ արտահայտությունները:² Այստիպի դատողությունների մեջ հետաքրքիրն այն է, որ դատողությունն անողների համար սա թերևս զուտ արյունակցական կառիկ և գեներտիկայի նշումն է, այսինքն՝ եթե ծնողներից մեկը հայ է, առաջ ինքը 50 տոկոս հայ է, եթե ղառիկ-տատիկներից մեկն է միայն հայ, առաջ ինքը 25 տոկոս հայ է, եթե երկու ծնողներն էլ հայ են, առաջ 100 տոկոս հայ է: Սակայն սփյուռքագետ հետազոտողի տեսանկյունից ավելի կարևոր է հասկանալ, թե արդյո՞ք այստիպի ինքնանույնականացմամբ անձանց ղետոք է համարել սփյուռք:

Դեյվիդը³ աղղում է ԱՄՆ-ում, վերը նշված չափանիշներով 50 տոկոս հայ է՝ մայրը հայ է, հայրը՝ իռլանդացի: Ամերիկյան բանակի սղա է, սակայն ամեն կիրակի մոր և ընտանիքի հետ հաճախում է տեղի Զայկական առաքելական եկեղեցիներից մեկը: Զայերեն չի խոսում, կինը հայաստանցի հայ է, երեխաներն ունեն հայկական անուններ, սակայն ընտանիքի լեզուն անգլերենն է: Եկեղեցին, որ Դեյվիդը հաճախում է, ղատկանում է 1950-ականներին Զայ հեղափոխական դաշնակցության (ԶՅԴ) ջանքերի շնորհիվ ձևավորված Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հովանու ներքո գործող Զյուսիսային Ամերիկայի Արևմտյան թեմի Ազգային առաջնորդարանին, որն իր սկզբնավորումից ի վեր ավելի մոտ է եղել ԶՅԴ շրջանակներին:⁴

Երբ Դեյվիդին հարցրեցի «Why don't you attend St. J. Church?» («Ինչո՞ւ չեք հաճախում Սբ. Յ. Եկեղեցին»), ղատասխանեց. «Because they are Democrats. I am not a Democrat» («Որովհետև նրանք Դեմոկրատներ են, ես Դեմոկրատ չեմ»): Շարունակեցի հարցս. «Would you say then you are a Dashnak or do you sympathize with the Dashnak party?» («Այդ դեղքում, կարելի՞ է ասել, որ Դուք Դաշնակ եք կամ համակրում եք ԶՅԴ-ին»): ղատասխանեց. «No, I am not a Dashnak. The Dashnaks are Socialist. I am Republican» («Ոչ, Դաշնակ չեմ, Դաշնակները սոցիալիստ են, ես Զանրաղետական եմ»): Ուրեմն, որղես Ամերիկյան Զանրաղետական կուսակցության անղամ՝ Դեյվիդի համար դժվար էր եջմիածնի կաթողիկոսության իրավասության ներքո գտնվող եկեղեցին գնալ, որովհետև իր իսկ գնահատմամբ, այն Դեմոկրատների եկեղեցին էր: Սակայն Դեյվիդը նաև Դաշնակցության համակիր կամ անղամ չէր, որովհետև իր իսկ ղղմամբ, Դաշնակները սոցիալիստ են, իսկ ինքը՝ Զանրաղետական է: Դեյվիդի աոոյայում իր ամերիկյան ու հայկական ինքնություններն իրար միաձույլ էին, և իր համար էլ երբեմն դժվար էր հստակ բաժանել իր ինքնության ամերիկյան ու հայկական բաղաղրիշները:

Դեյվիդի համար իր տունն Ամերիկան է, ԱՄՆ-ն իր առաջնային հավատարմության երկիրն է: Չնայած այս ամենին, նրա ինքնության մի մասը հայ է, և իր կյանքի մի մասն անցնում է հայկական միջավայրերում՝ իր ընտանիքում, հայկական հաստատություններում և հայկական բարեգործական այլ ձեռնարկներում:

Մեկ այլ օրինակ էլ Ֆրանսիայից. մարսելաբնակ Դոմինիկն իրեն համարում էր հայկական ծագմամբ ֆրանսիացի՝ *Français d'origine arménienne*:⁵ Հայերեն չէր խոսում, անգլերեն էին խոսում: Դոմինիկը հրավիրեց իրենց ղարախմբի փորձը դիտելու: Վերջինս ամբողջությամբ հայկական էր՝ երաժշտությունը, ղարերը, իսկ ղարողներն ու խմբի երաժիշտները կամ հայ էին՝ հիմնականում Հայաստանից ներգաղթած, կամ երկրորդ/երրորդ սերունդ հայկական ծագմամբ ֆրանսիացիներ: Դոմինիկն իր ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում որդես ֆրանսիացի, ֆրանսիական մի կազմակերպության մեջ բարձր ղաշտոնյա էր, սակայն հայկական հարցերի մեջ ընդգրկված էր մշտադաշտ, լավ հարաբերություններ ուներ Ֆրանսիայի տեղական ու նահանգային ղեկավարների հետ:

Սփյուռքում, անշուշտ, շատ են նաև այնպիսի անձինք, ում համար հայ լինելն առաջնայնություն է, ովքեր, չնայած լինելով այլ երկրների քաղաքացիներ և լիիրավ անդամներ, իրենց առօրյա մեծ մասն անցկացնում են հայկական միջավայրերում, հայկական կազմակերպություններում և այլ հայերի հետ շփումներով, հաճախ իրենց հայրենիքը համարում են Հայաստանը և Հայաստան տեղափոխվելը կամ վերադարձը քննարկում որդես աղագայի հնարավոր տարբերակ:

Սփյուռքյան այսպիսի բազմազան ու խառնածին ինքնությունների մասին օրինակների շարքը կարելի է շարունակել: Փաստ է, որ անկախ այն բանից, թե ինչդեպ են գիտնականները, քաղաքականություն մշակողները կամ այս կամ այն կազմակերպության ղեկավարները սահմանում հայ լինելը սփյուռքում, սփյուռքյան խառնածին ինքնություններ ունեցող այս անձինք մասնակցում են սփյուռքի կառույցների ղահողանմանն ու գործունեությանը, սփյուռքահայ մշակույթների արտադրությանն ու վերարտադրությանը: Ուստի, այս ամենը հաշվի առնելով, ինչդեպ կարելի է սահմանել հայ սփյուռքը, որդեսգի այն ավելի ընդգրկում լինի և չբացառի այսօրինակ անձանց, ովքեր իրենց այս կամ այն կերպ հայ են համարում, ունեն հայկական ծագում, ովքեր այս կամ այն կերպ ընդգրկված են սփյուռքի տարբեր հայկական կազմակերպությունների գործունեության մեջ, իրենց կյանքի և առօրյա գործունեության որոշ մասն անցնում է հայկական միջավայրերում և հայկական հարցերի շուրջ քննարկումներում, սակայն ովքեր իրենց միաժամանակ լիարժեքորեն համարում են մեկ կամ մի քանի այլ էթնիկ կամ այլ մշակութային ինքնությունների կրողներ:

Վերացարկվելով այս գործնական օրինակներից՝ հետագա շարադրանքում քննարկվում են, թե արդյո՞ք հնարավոր է հայ սփյուռքյան իրականությունները բնութագրել էթնիկ հասկացություններով, արդյո՞ք էթնիկությունն աղահովում է սփյուռքը հասկանալու և մեկնաբանելու համար անհրաժեշտ աղարկայական հենքը, և որո՞նք են սփյուռք, էթնիկություն և անղրագգ հասկացությունների սահմանները և նրանց միջև հարաբերությունները:

Սույն հոդվածի հիմնական նդատակն է ցույց տալ, որ սփյուռքի վերոնշյալ օրինակներն ընդգրկող խառնածին իրականություններն ու բազմազանություններն ավելի առարկայական վերլուծության են ենթարկվում սփյուռքը անդր-էթնիկ, անդր-լեզվական և անդր-մշակութային տիրույթներում քննարկելիս:

Գիտական մոտեցումներում սփյուռքը հաճախ նույնացվում է ընդհանուր էթնիկ ծագում ունեցող, տարբեր երկրներում աղյուղ և իրենց իրական կամ երևակայական հայրենիքի հետ կապված ցրված համայնքների հետ: Որոշես այդդիսիմ, տեսաբանները քննարկում են ընդունող երկրների և հայրենիքի միջև սփյուռքների միջանկյալ վիճակը: Գաբրիել Շեֆֆերը, Ուոբեր Քոննեյրը, Ուիլիամ Սաֆրանը, օրինակ, սահմանում են սփյուռքը որոշես իրենց ընդունող երկրներից օտարված և հայրենիքների հետ ուղղակի կապ ղա հող էթնիկ փոքրամասնական խմբավորումների հանրագումար:⁶ Այս մոտեցման կողմնակիցները հաճախ կարևորում են (երբեմն հասցնելով չափազանցության) տարբեր երկրներում աղյուղ փոքրամասնական համայնքներին միավորող էթնիկ ընդհանրությունները: Այսդիսի ըմբռնմամբ, վերը նշված անձինք, չնայած ունեն «սփյուռքյան գիտակցություն» (diaspora consciousness), մասնակցում են սփյուռքյան կառույցների գործառնությանն ու սփյուռքյան մշակութային (վեր)արտադրությանը՝ դուրս են մնում սփյուռքի սահմանումից: Հետևաբար, ինչդե՞ս կարելի է սահմանել սփյուռքը, որդեսգի այն ավելի իրական կերդով արտացոլի սփյուռք երևույթը և ընդգրկի բոլոր այն խմբավորումները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերդով գործնականում նդատաում են սփյուռքյան կազմակերդությունների հարատևմանն ու մշակութային (վեր)արտադրությանը:

Սփյուռքի ժամանակակից մի շարք տեսաբաններ քննարկում են սփյուռքի ինքնությունների խառնածնության հարցերը: Մշակութաբան, սոցիոլոգ Ստյուարտ Հոլմ, օրինակ, սահմանում է սփյուռքը «ոչ թե [էթնիկ] տությանբ կամ մաքրությամբ, այլ անիդաժեշտ տարասեռության ու բազմազանության ճանաչմամբ. ինքնության այնդիսի հայեցակարգով, որն աղյուղ ու շարունակվում է տարբերության հետ և միջոցով, ոչ թե հակառակ դրան. հիբրիդայնությանբ (կամ խառնածնությանբ)»:⁷ Այս իմաստով, նա դիտարկում է սփյուռքյան ինքնությունները՝ որդես հարափոփոխ երևույթներ, որ մշտաղես արտադրվում և վերարտադրվում են փոխակերդումների և տարբերությունների միջոցով:⁸

Հրեական կրոնի դատմաբան Դանիել Բոյարինն այսղես է մեկնաբանում սփյուռքյան ինքնությունները. «Սփյուռքյան մշակութային ինքնությունն ուսուցանում է մեզ, որ մշակութայինները չեն դահողանվում «խառնվելուց» դաշտողանվելու միջոցով, այլ թերևս կարող են շարունակել գոյություն ունենալ որդես այդդիսիք հենց խառնվելու արդյունքում: Մշակութայիններն, ինչդես և

ինքնությունները, մշտադեմ վերստեղծվում են: (...) Հրեությունը խզում է ինքնության նույն այդ կատեգորիաները, որովհետև այն ոչ ազգային է, ոչ ծննդաբանական, ոչ կրոնական, այլ այս ամենի ամբողջությունն է՝ իրար հետ դիալեկտիկական լարումի մեջ»:⁹ Շարունակելով միտքը՝ Բոյարինը լուրջ է, որ հրեությունն անհնար է բնականորեն նույնացնել որևէ աշխարհագրական տարածքի հետ, և անհնար է վերլուծել հրեական մշակույթը որդես «ներփակված, սահմանափակ երևույթ»:¹⁰ Ինքնության այստիպի ըմբռնմամբ է, որ հրեան կարող է միաժամանակ լինել եգիպտացի արաբ, և եգիպտացի արաբը կարող է միաժամանակ լինել հրեա:¹⁰

Ամփոփելով սփյուռքի այստիպի ըմբռնումները, անհրաժեշտ է նաև ընդգծել, որ սփյուռքը սերունդների ընթացքում ձևավորվող երևույթ է. *սփյուռքայնացման գործընթացներում ցրման մեկ կամ մի քանի շարունակական ալիքների հետևանքով տարբեր երկրներում հաստատված գաղթականների և/կամ փախստականների սերունդները ձևավորում են խառնածին ինքնություններ՝ նախ և առաջ որդես իրենց երկրների լիարժեք քաղաքացիներ/անդամներ և միաժամանակ որդես այլ մշակութային ժառանգության կրողներ, ովքեր մշտական բնակչությունների միջոցով լուրջաբանում են ինքնության որոշ բնութագրիչներ (կրոնական, լեզվական, մշակութային և այլ) և անդրազգային կառույցներ, որն իրենց տարբերում է տեղական այլ խմբավորումներից:*

Հենց այստիպի մոտեցումներն են, որ առաջարկում են սփյուռքի ավելի ընդգրկում սահմանումներ, ուր բազմակի ինքնություններով անձինք, ովքեր իրենց համարում են սփյուռք, ովքեր մասնակցում են սփյուռքային տարբեր կառույցների գործունեությանը և սփյուռքային բազմազան մշակույթների արտադրությանն ու վերարտադրությանը, միաժամանակ հանդիսանալով իրենց ծննդավայր կամ բնակության երկրների լիարժեք քաղաքացիներ ու անդամներ, դուրս չեն մնում սփյուռք հասկացության տիրույթից:

Այստիպի ըմբռնմամբ, սփյուռքները, ներառյալ հայ սփյուռքը, չունեն հստակ սահմաններ, և չեն կարող սահմանվել զուտ էթնիկ բնութագրիչներով: Սփյուռքի սահմանները հարափոփոխ են, քանի որ սփյուռքը կազմող կազմակերպություններին աջակցող, անդամակցող կամ սփյուռքային մշակույթների արտադրությանն ու վերարտադրությանը նպաստող անհատները գործում են մի քանի լեզվամշակութային տարածություններում և հանդիսանում են մի քանի լեզվամշակութային ինքնությունների կրողներ: Հայ սփյուռքի դարազային սփյուռքածին սերունդները որոշ իրավիճակներում գործում են որդես հայ, որդես իրենց երկրների քաղաքացիներ՝ այլ իրավիճակներում, և երբեմն նաև որդես երրորդ՝ այլ երկրի քաղաքացիներ կամ նախկին քաղաքացիներ: Լիբանանի, Իրանի, Թուրքիայի, Սիրիայի հայերն ԱՄՆ-ում, օրինակ, երբեմն գործում են երեք լեզվամշակութային տարածություններում՝ հայկական, ամերիկյան և, համադաստասխանաբար, լիբանանյան/արաբական, իրանա-

կան, թուրքական կամ սիրիական/արաբական: Հայաստանից կամ Ադրբեյջանից ԱՄՆ-ի կամ Ֆրանսիայի տարբեր մասերում հաստատված անձինք ու նրանց սերունդները նույնպես երբեմն երեք ազգային-լեզվական տարածություններում են գործում՝ հայկական, ամերիկյան/ֆրանսիական և ռուսական/հետխորհրդային: Չարգացման ընթացքում հայկականության դրսևորումներն ու սահմանումները նույնպես փոփոխվում են տարբեր երկրների համատեքստերում, տարբեր ժամանակներում, և մի շարք այլ հանգամանքների ազդեցությունների ներքո:

Ադրբեյջանի փախստական հայերից մեկը, որ այժմ բնակվում է ԱՄՆ-ում, օրինակ, ԱՄՆ քաղաքացի է, իրեն բնորոշում է շատ հստակ. «Я армянка» («Ես հայ եմ»): Սակայն դարբերաբար հաճախում է տեղի ռուսական եկեղեցին, որովհետև այն ավելի մոտ է: Ամուսինը նույնպես հայ է, սակայն ընտանիքի լեզուն ռուսերենն է: Հայ ընտանիք է, խոսում են ռուսերեն, ավելի մոտ են տեղի ռուսական-հետխորհրդային, քան հայկական համայնքներին: Իրենց նման ռուսական և հետխորհրդային երկրներից եկած համայնքների հետ կապված շատ այլ հայեր էլ կան, ռուսախոս, սակայն ովքեր միաժամանակ Հայաստանի ու Արցախի հետ ուղղակի կամ անուղղակի կապեր են պահպանում:

Իսրայելա-դադեստինյան կամ իսրայելա-լիբանանյան դատերազանների հետևանքներով տառադանքներ կրած, տուն ու տեղ կորցրած, գաղթական դարձած Պաղեստինի և Լիբանանի հայերը, ովքեր տառադել են ոչ թե որդես հայեր, այլ որդես դադեստինցիներ և լիբանանցիներ, և ովքեր այժմ բնակվում են ԱՄՆ-ում, ԱՄՆ քաղաքացիներ են, Իսրայելի հետ ԱՄՆ-ի հարաբերություններին շատ հաճախ մոտենում են ավելի շուտ որդես դադեստինցիներ կամ լիբանանցիներ՝ բնականաբար երկու դեղքում էլ ընդդիմանալով ԱՄՆ դրո-խորայելյան քաղաքականություններին: Պաղեստինում կամ Լիբանանում ծնված հայերն անխուսափելիորեն ունեն ինքնությունների այդ շերտը նույնպես՝ անկախ այն բանից, որ թե՛ Երուսաղեմում և թե՛ Լիբանանում շատերը մեծացել են մայր և առաջ որդես հայ և դաստիարակվել են հայկական միջավայրերում:¹¹

Այս անփոփ դիտարկումներում առաջարկված իմաստով՝ երբ սփյուռքը ձևակերտվում է որդես անդր-էթնիկ, անդր-լեզվական երևույթ, սփյուռքների ուսումնասիրության հարցում լեզվի ընտրությունը դառնում է կարևորագույն հարց: Սփյուռքի մեղ ըմբռնմամբ, թերևս, լավ է ենթադրել, որ սփյուռքը լավ է խոսի մեկ՝ այն է էթնիկ լեզվով: Հայերը լավ խոսեն հայերեն, հրեաները՝ եբրայերեն և այլն: Սակայն սփյուռքների իրականությունն այլ է: Սփյուռքները մեկ լեզվով չեն խոսում և չունեն մեկ լեզու: Այդ դատաճառով, սփյուռքի ուսումնասիրություններն էլ լավ է անցկացնել մի քանի լեզուներով:

Եթե որոշ դարազաններում սփյուռքի ներկայացուցիչների հարցազրույցները էթնիկ լեզվով են, հայերի դեղքում՝ արևմտահայերեն կամ արևելահայերեն,

սփյուռքի դրակտիկայի տեսանկյունից կարևոր է, որ հետազոտողները համադատասխան հարցերի միջոցով դարձեն մաս հայկականից բացի այլ ինքնությունների կարևորությունը, Հայաստանից բացի, սփյուռքահայ տարբեր շրջանակների համար իրենց ծննդավայր և մշտական բնակության երկրների կարևորությունը:

Բազմակի այս ինքնությունների կարևորությունն, իհարկե, տարբեր է սփյուռքահայ տարբեր շրջանակների մոտ: Սփյուռքում անշուշտ կան մասնաճիկ թեթևաբանի բնորոշմամբ՝ համայնքային ինքնասահմանման գործում կենսական դեր ունեցող անձինք:¹² «Նրանք կազմում են սփյուռքն «առաջնորդող վերնախավերը», կան այլ կերպ ասած՝ «չահագրգիռ մի խումբ», որի անդամները բացառապես սփյուռքյան մտահոգություններ ունեցող կազմակերպություններին ադապտվում են աշխատակազմով և ֆինանսական միջոցներով. նրանք ճնշում են գործադրում հոգուտ կան ընդդեմ հայրենի կառավարության (...), կան հայրենիքի համար դրամահավաք են կազմակերպում (...) կան դայքարում են նոր հայրենիքի շարժման շուրջ անդրազգային կրոնական համայնքը համախմբելու համար: Նրանք հաճախ մի երկրի քաղաքացիներ են, սակայն իրենց համարում են մաս անդրազգային քաղաքական ու մշակութային մի համայնքի անդամներ, երբեմն մաս որդես անդրազգային ազգ կան «անդրազգ»:¹³ Ինչդեռ թեթևաբան ինքն է մկատել, սակայն, այստիսի առաջնորդների թիվը, սովորաբար, սփյուռքում մեծ չէ, չնայած նրանք մեծ ազդեցություն կարող են ունենալ սփյուռքյան որոշ շրջանակների վրա:

Ամփոփելով սփյուռքի այս՝ ավելի ընդգրկում մոտեցումը, որ մերառում է ոչ միայն սփյուռքում ամենօրյա հայկականությանը աղորդ անձանց, էթնիկությանը այստես կոչված գտարյուն հայերին, այլ մաս նրանց, ովքեր տարբեր իրավիճակներից կախված են գործում որդես հայ և իրենց հայ համարում, ովքեր աղորում և գործում են երբեմն մի քանի լեզվական ու մշակութային դաշտերում՝ անդրադառնալով «սփյուռք» և «անդրազգ» հասկացությունների հարաբերություններին:

«Անդրազգ» հասկացությունը երբեմն օգտագործվում է միգրացիայի ժամանակակից ուսումնասիրություններում՝ մատնանշելու համար համաշխարհայնացման և արագացող բնակչության տեղաշարժերի այս ժամանակաշրջանում ազգերի անդրազգային կաղվածությունը ազգային դետությունների սահմաններից անդին: Միգրացիայի ուսումնասիրությամբ զբաղվող տեսաբաններն առաջ են քաշել անդրազգային սոցիալական տարածությունների և դաշտերի գաղափարները,¹⁴ որոնց միջոցով այլընտրանքային մոտեցումներ են առաջարկում տարածված ներգաղթ-ինտեգրացիա-ձուլում միակողմանի տեսություններին, խուսափելով մեթոդաբանական ազգայնականությունից, երբ միգրացիան վերլուծվում էր բացառապես ազգային դետությունների համատեքստերում:¹⁵ «Անդրազգ» հասկացությունն էլ առավել հաճախ գործած-

վում է միգրացիոն հոսքերի արդյունքում տարբեր երկրներում հաստատված այս կամ այն ազգային-դեմոկրատիայի քաղաքացիների համայնքների և նրանց երկրներում մնացած հայրենակիցների միջև առկա անդրազգային երևակալված համայնքն ընդգծելու մոտատակով:¹⁶ Հետխորհրդային Հայաստանից այլ երկրներում հաստատված գաղթական համայնքներին, այս իմաստով, թերևս, կարելի է համարել «հայ անդրազգ»-ի մաս` Հայաստանում և Արցախում բնակվող հայրենակիցների հետ միասին: Հայ անդրազգ հասկացության մեջ թերևս կարող են տեղավորվել նաև Թեօլեօլեանի մատնանշած «առաջնորդող ընտրախավերը» և նրանց որոշ հետևորդներ: «Անդրազգ» հասկացությունը ենթադրում է, որ տարբեր երկրներում աղյուսակային հայ գաղթականների սերունդները անդայնամորեն և միայն հայ են, օժտված են հիմնականում (կամ բացառապես) հայկական ինքնություններով ու հավատարմություններով և անդայնամորեն կապված են միմյանց և Հայաստանում ու Արցախում աղյուսակային ազգի մնացյալ հատվածներին:

Սփյուռքն, իհարկե, անդրազգային երևույթ է: Խաչիկ Թուլոյանի հաճախակի մեջբերվող ձևակերպմամբ` սփյուռքները «անդրազգային դահի օրինակելի համայնքներն են»:¹⁷ Սակայն, անդրազգ հասկացությունն ավելի, քան սփյուռքը, դարձնում է ենթադրում է մշակութային որոշ մոլորություն, որ դժվար է ուրվագծել իրեն 25% հայ և 75% աներիկացի համարող, բայց հայ ինքնությունը երբեք չժխտող և սփյուռքի մասը հանդիսացող անձի, և Հայաստանում կամ Արցախում բնակվող հայի միջև: Այս առումով «անդրազգ» հասկացությունը չի ընդգրկում սփյուռքի այն զանգվածներին, որոնք գործում են մի քանի էթնիկ-մշակութային դաշտերում, ունեն խառնածին և բազմազան ինքնություններ, որոնք նաև անվերադարձ կազմում են սփյուռքի մասը` անկախ այն բանից, թե որևէ կառավարություն, կազմակերպություն, խմբավորում, կառույց կամ անհատ իրենց համարում է սփյուռք, թե ոչ: Խառնածին ինքնություններով հայ սփյուռքի ստվար զանգվածներ, որոնք կանոնավոր մասնակցություն ունեն սփյուռքյան կառույցների գործառնությանը, սփյուռքահայ մշակութային ձևերի արտադրությանն ու վերարտադրությանը, որոնք տարբեր իրավիճակներում կարող են մերկայանալ որդես տարբեր ազգային խմբերի ներկայացուցիչներ, դուրս են մնում «անդրազգ» հասկացության սահմաններից:

Սփյուռքի այս բազմազան դրսևորումները հաշվի առնելով` անհրաժեշտ է ձևավորել սփյուռքի ուսումնասիրության այնպիսի մեթոդաբանություններ, որոնք հնարավորություն կընձեռեն արձանագրել սփյուռքի իրական ու բազմազան դրսևորումները` հայրենիքի ու հայկականության մասին բազմազան ընկալումներով: Կարևոր է հասկանալ, թե ինչ մեթոդներով, ինչ լեզվով/լեզուներով ղեկավարվում է անցկացնել սփյուռքի ուսումնասիրություններ, որդեսակի հետազոտական կազմակերպությունների և հետազոտողների դիրքորոշումներ:

րի ազդեցությունները դաշտային աշխատանքների և սոցիոլոգիական ու մարդաբանական մեթոդներով ստացվող տեղեկատվության վրա հնարավորինս նվազագույնի հասցվեն:¹⁸ Այս դարազայում է, որ հնարավոր կլինի հասկանալ սփյուռքների ողջ բարդությունն ու սփյուռքյան մշակույթների և ինքնությունների բազմազանությունը, և, համադաստասխանաբար, մշակել սփյուռքի տարասեռ համայնքների ու կազմակերպությունների հետ աշխատելու, սփյուռքի կարողությունները հավաքագրելու և սփյուռքյան գործընթացներին մասնակցելու ավելի իրազեկ քաղաքականություններ:

- 1 «Ես 25 տոկոս հայ եմ, ես 50 տոկոս հայ եմ, ես 100 տոկոս հայ եմ»:
- 2 Հողվածում օգտագործվում են հատվածներ հեղինակի՝ 2012-2014 թվականներին Լիբանանում, Ֆրանսիայում և ԱՄՆ-ում անցկացրած հարցազրույցներից և դիտարկումներից:
- 3 Հարցվողների ինքնության գաղտնիությունն առաջադրելու նպատակով հողվածում ամուսնները փոխված են: Դեյվիդի հետ հարցազրույցն անցակացվել է ԱՄՆ-ում, 2014 թվականի փետրվարին:
- 4 ԱՄՆ-ում Հայ Առաքելական եկեղեցին ունի չորս թեմ՝ երկու Արևմտյան թեմ և երկու Արևելյան թեմ, որոնցից ամեն զույգը գործում է համադասախանաբար էջմիածնի և Սեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունների իրավասության ներքո: Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմերն իրենց եկեղեցիներով ավանդաբար ավելի մոտ են եղել ՅՅԴ-ական շրջանակներին, իսկ էջմիածնական թեմերը՝ Բարեգործական (ՅԲԸՄ)-Ուսմկավար (ՈՍԿ) շրջանակներին: Սանրամասնությունների համար տես՝ Vahe Sahakyan, *Between Host-Countries and Homeland, Institutions, Politics and Identities in the Post-Genocide Armenian Diaspora, 1920s-1980s* (PhD Dissertation, Ann Arbor: University of Michigan, 2015), էջ 207-213, 306-328:
- 5 Դոմինիկի հետ հարցազրույցն անցկացվել է 2012 թվականի սեպտեմբերին:
- 6 Տես Walker Conner, «The Impact of Homelands Upon Diasporas», *Modern Diasporas in International Politics*, Gabriel Sheffer (խմբ.) (London & Sydney: Croom Helm, 1986), էջ 16-46; William Safran, «Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return», *Diaspora: a Journal of Transnational Studies*, հ. 1, թիվ 1 (1991), էջ 83-99; Gabriel Sheffer, «A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics», *Modern Diasporas in International Politics*, Gabriel Sheffer (խմբ.) (London & Sydney: Croom Helm, 1986), էջ 1-15:
- 7 Stuart Hall, «Cultural Identity and Diaspora», *Identity: Community, Culture and Difference*, Jonathan Rutherford (խմբ.) (London: Lawrence & Wishart, 1990), էջ 235-236: Այս և հետագա մեջբերվող հատվածների թարգմանությունները՝ Վահե Սահակյանի:
- 8 Hall, «Cultural Identity and Diaspora», էջ 235:
- 9 Daniel Boyarin, Jonathan Boyarin, «Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity», *Critical Inquiry*, հ. 19, թիվ 4 (1993), էջ 721:
- 10 Boyarin, «Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity»:
- 11 Այստեղ հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր հայերն են, օրինակ, Լիբանանում մեծանում բացառապես հայկական ու հայադասիական միջավայրերում: Այս մասին տես՝ Անահիտ Տոմադետեան, «Արևմտահայերենը այսօր Լիբանանի մէջ. իրողութիւններ եւ դասակարգումներ», *Լիբանանի հայերը (Բ.)*, *Գիտաժողովի Գիրքեր*, Անդրանիկ Տազետեան (խմբ.) (Պէյրուս: Haigazian University Press, 2017), էջ 265-266, 270-272:
- 12 Khachig Tölölyan, «Armenian-American Literature», *New Immigrant Literatures in the United States: a Sourcebook of Our Multicultural Literary Heritage*, Knippling Alpana Sh. (խմբ.) (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1996), էջ 25:
- 13 Khachig Tölölyan, «Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment», *Diaspora*, հ. 5, թիվ 1 (1996), էջ 18-19:
- 14 Անդրազգային սոցիալական տարածությունների և դաշտերի մասին տես Thomas Faist, *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces* (Oxford: Clarendon Press, 2000); Peggy Levitt, *The Transnational Villagers* (Berkeley: University of California Press, 2001); Peggy Levitt, Nina Glick Schiller,

«Conceptualizing Simultaneity: a Transnational Social Field Perspective on Society», *International Migration Review*, թիվ 38 (2004) էջ 1002-1039; Cristina Szanton Blanc, Nina Glick Schiller, Linda G. Basch, Katherine Ong, *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-states* (London: Routledge, 1993); Nina Glick Schiller, «The Centrality of Ethnography in the Study of Transnational Migration», *Sociology of Diaspora: A Reader*, Ajaya Kumar Sahoo, Brij Maharaj (խմբ.), հ. 1 (New Dehli: Rawat Publications, 2007), էջ 118-156:

¹⁵ Մեթոդաբանական ազգայնականության և միգրացիայի մասին տե՛ս Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller, «Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences», *Global Networks*, հ. 4, թիվ 2 (2002), էջ 301-334; Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller, «Methodological Nationalism, the Social Sciences and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology», *International Migration Review*, հ. 37, թիվ 3 (2003), էջ 576-610:

¹⁶ Ամերիկայի հասկացության քննադատական ըմբռնումների մասին տե՛ս, օրինակ՝ *State/Nation/Transnation: Perspectives on Transnationalism in the Asia-Pacific*, Brenda S.A. Yeoh, Katie Willis (խմբ.) (London and New York: Routledge, 2004) հոդվածների ժողովածուն, կամ հետևյալ հոդվածները. Deborah A. Boehm, «"For My Children": Constructing Family and Navigating the State in the U.S.-Mexico Transnation», *Anthropological Quarterly*, հ. 81, թիվ 4 (2008), էջ 777-802; Amanda Wise, «Nation, Transnation, Diaspora: Locating East Timorese Long-distance Nationalism», *Sojourn: Journal of Social Issues in Southeast Asia*, հ. 19, թիվ 2 (2004), էջ 151-180; Weimin Tang, «Echoes from the Borderlands: Transnation and Cultural Identity in Chuang Hua's Crossings», *Crossings: Journal of Migration & Culture*, հ. 1, թիվ 1 (2010), էջ 25-36 և այլն:

¹⁷ Khachig Tölölyan, «Nation-State and its Others: In Lieu of a Preface», *Diaspora*, հ. 1, թիվ 1 (1991), էջ 5:

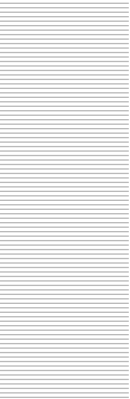
¹⁸ Չեռազոտոդի դերի շուրջ հետաքրքիր քննարկման համար տե՛ս Takeyuki Tsuda, *Strangers in the Ethnic Homeland: The Japanese Brazilian Return Migration in Transnational Perspective*, գլուխ 1 (New York: Columbia University Press, 2003) էջ 1-54:

ՀԱՅԿԱՏԱԿԱՆ
ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**ՊԿՏԱՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՊԿՏԱՎԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

ՈՒՆԱԼԴ
ԳՐԻԳՈՐ ՍՅՈՒՆԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆԳ
ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ. ՀԻՇԵԼՈՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԵՎ ԴԱՍ ՔԱՂԵԼՈՎ)
ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ

ատնություն դասավանդելով Միջիգանի համալսարանի բակալավրիատի ուսանողներին՝ դասընթացս սովորաբար սկսում են բացատրելով, թե ինչ նկատի ունենալով լուրջ հիմունքներ ասելով, հինգ տարրեր, որոնք, կարծում են, լավ լուրջաբանները հաշվի են առնում, թերևս ոչ լիովին գիտակցված, որոշեցի համակարգեն իրենց նյութը, կազմակերպեն համադասարանական փաստերի ընտրությունը և որոշեցի ձևակերպեն իրենց փաստարկներն ու բացատրությունները: Այդ հիմունքներն են՝ ՀԱՄԱՏԵՔՍԱԸ, ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴԻՊԼՈՄԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՇՓՈՒԹՅՈՒՆԸ: Այսօր կցանկանալի վերոնշյալ լուրջաբանական հղացքներն օգտագործել՝ ներկայացնելու համար իմ ընթերցումը Հայաստանի առաջին հանրապետության լուրջաբանական և ժողովրդական վերաբերյալ հարյուր տարի անց:

Հայերն իբրև ժողովուրդ ավելի հաճախ ղեկավարվում են իրենց լուրջաբաններից, քան ղեկավարում այն: Հեռավոր անցյալի իրադարձությունները գրեթե ճակատագրորեն են ազդում նրանց՝ իրենց մասին ունեցած լուրջաբանականների վրա, իսկ տասնամյակների, նույնիսկ դարերի հաղթանակներն ու լուրջաբանությունները վերարտադրվում, վերամտածվում են, ու դրանով իսկ վերագործարկում հնագույն երկրաբանություններն ու ընդհարումները: Վերցնենք, օրինակ, այն արտառոց հանգամանքները, որոնցում ծնվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, Երևանում 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին դաշնակցական կառավարության անկմանն ուղեկցած ողբերգական իրադարձությունները, Խորհրդային իշխանության հիմնումը և 1921 թ. փետրվարից ադրիլ տևած աղստամբությունը կամ խռովությունը – վերցրեք որը կուզեք: Հեռավոր այս իրադարձությունները հայերի շրջանում դեռևս բանավեճի և փոխադարձ մեղադրանքների առարկա են, ասես անցյալում կատարվածը օրինավորություն է հաղորդում մի կողմին և բացառում մյուսի քաղաքական ղեկավարները:

Պատմաբանների համար կարևորագույն գործոնները լուրջաբան է լինեն (սակայն հազվադեպ է այդպես լուրջաբանում) ոչ թե լուրջաբանական իրենց ներկայացման քաղաքական հետևանքները, այլ հենց բուն իրադարձությունները: Ի՞նչ է եղել, ինչո՞ւ է եղել և ինչո՞ւ է կարելի է եղածը մեկնաբանել ու հասկանալ: Իրենց խնդիրն իրականացնելու համար լուրջաբանները դիմում են սկզբնաղբյուրներին, այնքանը, ինչքանը կկարողանան ձեռք բերել, և վերլուծում են առավելագույնս ամբողջական փաստագրությունը հնարավորինս ճարտարամտորեն և ազնվորեն: Թեթևաբան կատարյալ օբյեկտիվությունն իրականում երբևէ հնարավոր չէ, լուրջաբանների լուրջաբանությունն է ազնվի և բաց լինել իրենց կողմնակալությունների, մեթոդների և աղբյուրների հաշվով, որոշեցի ընթերցողները կարողանան դատել, թե ինչո՞ւ է կառուցվել նրանց լուրջաբանությունը: Այդ իսկ լուրջաբանով, լուրջաբանական ընթերցողության այս հինգ կարևոր աստիճանները հարկավոր է ներգրավել խնդրի լուծման մեջ. **համա-սեֆուս** (հասարակական, քաղաքական, մշակութային, մտավորական միջավայրը, որում տեղի են ունեցել իրադարձությունները, ինչո՞ւ են նաև այն

ժամանակը, որում դրանք տեղի են ունեցել), **համադրություն** (խոշոր լատինական գործընթացների շարժը), **դիմվածայնություն** (մասնավոր իրադարձությունների, դիմվածների, ամձերի ազդեցությունը), **հակասություններ** (անկանոնություններ, բաներ, որոնք հեշտորեն չեն համակարգվում և խոյս են տալիս տարբեր կողմեր լատինաբանի ընտրած ուղղությունից), և **չփոթություն** (խոնարհությունը, որ ամեն ինչ իմանալ չես կարող և բոլոր հարցերին քեզ հարմար լատինաբան չես գտնի):

Ի՞նչ ՀԱՍՏԵՔՍՈՒՄ էր ստեղծվում Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Ամենաընդարձակ և, թերևս, կարևորագույն համատեքստը Առաջին համաշխարհային լատերագրի կործանարար դրությունն էր. աղետալի արյունառությունը, որում գոհվեցին տասնյակ միլիոնավոր մարդիկ, և ուրիշ տասնյակ միլիոններն էլ խեղվեցին, տեղահանվեցին ու ստիպված եղան լքել իրենց բնակության վայրերը: Հայերի համար այդ համատեքստն ընդգրկում էր կոտորածներ, տարագրություններ և հարկադրված դավանափոխություններ՝ ճանաչված որդես Հայոց ցեղասպանություն: Սրան լատեր է հավելենք 1917 թ. Ռուսաստանը ցնցած ու հաջորդ հինգ տարիների մահաբեր քաղաքացիական լատերագրի տեսքով շարունակված հեղափոխությունները: Հեղափոխությունները երկարաձգեցին մահամերձ Օսմանյան կայսրության կյանքը ևս մի քանի տարով, բայց վերջիվերջո լատերագրի ավարտը լատերապես ստեղծեց տերությունների միջև՝ օսմանների և ռուսների, կայսրություններ, որոնք դարերով ղեկավարել էին (միգուցե ասենք զավթել էին) Հայաստանը և հայերին տրամադրել սեփական լատությունը ստեղծելու կարճատև, անցողիկ հնարավորություն: Հայաստանի անկախությունը, միշտ անկայուն, իրականություն դարձավ 1918 թ. մայիսին՝ անկանխատեսելի քաղաքական հնարավորության՝ Ռուսաստանի մահանջի և Օսմանյան կայսրության վերահաս փլուզման արդյունքում:

Առաջին հանրապետության ծնունդի համատեքստն, ուրեմն, ԵԼՔՆ ԷՐ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԵՎ ԵԼՔՆ ԱՐԵՏԱԼԻ, ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ:

1918 թ. Թիֆլիսում ռուսների մահանջից ստեղծված լատերապես լատյաններում հայ քաղաքական առաջնորդները Հայաստանը ղժկամորեն հայտարարեցին անկախ լատություն: Այդ լատությունը մոտ երկուսուկես տարվա կարճատև ու ղժկարին գոյատևում աղահովեց, զգալի չափով սեփական ժողովրդի և նախընտրած քաղաքական առաջնորդների՝ *Դաշնակցության*, ինչպես նաև Բրիտանիայի և Միացյալ Նահանգների տեղին, չնայած խիստ սահմանափակ օժանդակության շնորհիվ: Անկախությունը հնարավոր էր մինչև երկու մրցակից տերությունները վերակազմավորվեցին բոլշևիկյան Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի ու խեղդեցին իրենց միջև ընկած փխրուն, քիչ հավանական նկատվող, լքված լատությունը: Պատմության օրենքն է թերևս, որ Հայաստանը կարող է գոյատևել իբրև անկախ լատական միավոր միայն, երբ շրջապատող տերությունները կամ թույլ են, կամ ձախողված կամ էլ փոխ-

հավասարակշռող: Հակառակ դեղքում հայերի ճակատագիրը կամ դրանց միջև բաժանված, կամ դրանցից ավելի հզորի տիրապետության տակ լինելն է:

Իսկ ի՞նչ կարելի է ասել անկախ Հայաստանի նախ գոյությունը թույլատրող և ամրա դրա տաղալունը վճռող ուժերի յուրահատուկ ՀԱՍԱԴՐՈՒԹՅԱՆ մասին: Սերտորեն կաղված լինելով այն համատեքստին, որում հայերը հայտնվել էին, համադրությունը ներառում էր Արևմտյան տերությունների՝ մրցակից ինքնակալությունների միջև գտնվող և ժողովրդավարական ղեկավարություն ստեղծելու փափագով տոգորված փոքրիկ, մեկուսացած հանրապետությանը արդյունավետորեն օգնելու ձախողումը: Առանց բարերարի՝ անկախ նրանից կլինեի դա Սիացյալ Նահանգները թե Բրիտանիան, անկախ Հայաստանը անկարող էր ինքնուրույն գոյատևել քեմալականների և բուլշևիկների մրցակից նրա տակադրությունների ղայմաններում: Հաշվի առեք, որ այս յուրահատուկ **համատեքստում**, այս յուրահատուկ **համադրության** մեջ հայերի գործողություններն ու ցանկությունները մեծապես անեական էին: Նրանք իրենց անվտանգությունն ամրապահելու նույն զորավոր գործորդներ չէին. փոխարենը ենթակա էին մրցակից տերություններին: Նրանց ճակատագիրը մեծապես, բայց ողջ ամբողջովին, որոշում էին ուրիշները: Այստեղ, երկրի ճակատագրի համար կարևոր գործոններ էին ընտրությունների և գաղափարախոսական նախադասությունների ՀԱՍԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ինչպես նաև՝ առաջնորդների աշխարհի ղատկերացման ձևերը:

Անկախ դրանք իրապես վճռորոշ էին, թե ոչ, դժվար է ժխտելը, որ հայ առաջնորդները սխալներ գործել էին: Նրանց աշխարհագրական նրա տակադրություններն իրենց նյութական միջոցների համեմատ չափազանց մեծ էին: Նրանք իրենց ամենից շատ նույնականացնում էին Արևմտյան դաշնակիցների հետ, ինչը և՛ քեմալականների, և՛ բուլշևիկների համար նշանակում էր, որ նրանք իմպերիալիստների խաղաղիվորներն էին: Հանրապետությունը կառավարող դաշնակները Մոսկվայի և Անկարայի կողմից դիտվում էին իբրև միջազգային սոցիալիստական հեղափոխության, թուրքական ազգայնականության և բուլշևիկների ու քեմալականների հակազդության ղատակների թշնամիներ:

ԴԻՊԿՍՕՍՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ՝ ղատնությանն այլ ուղղություն տալ կարող առանձնահատուկ իրադարձությունների ու անձերի շարքում հարկ է նկատի առնել քաղաքական առաջնորդների հայացքները, նրանց գաղափարախոսություններն ու բաղձանքները, կամքն ու դատողության և ընթրնողության սխալները: Ինչպես այլ տեղերում են գրել, վերջին հաշվով, անկախ Հայաստանի ձախողումը ո՛չ հանրապետության առաջնորդների մեղքն էր, ոչ էլ հայկական համայնքի ներսում նրանց հակառակորդների: Այն դաշնակների անձեռնհասության կամ հարձակողականության հետևանք չէր, թեպետև իշխող կուսակցությունը լիովին անմեղ չէր: 1918 թ. ոուսական կողմնորոշումից հրաժարումը հոգուտ եվրոպական կողմնորոշման բավական ողջամիտ քայլ

եր՝ հաշվի առնելով այդ ժամանակ ուսական օժանդակության անհնարինությունը, բայց դա բախտախաղ էր: Իրադեպ քիչ հավանականություն ունեցող բայլ: Դեռևս որ խորհրդային ուժերը 1920 թ. շարժվեցին Կովկաս, դաշնակներն առերեսեցին մի նոր վտանգ: Խորհրդային Ռուսաստանն անվերադարձորեն չէր աջակցի Արևմտյան տերություններին կառաված ու բոլշևիկների դեմ թշնամության երկար դատարանություն ունեցող կուսակցության կողմից կառավարվող հանրապետությանը: Դաշնակները կարող էին ավելի արագ գործել խորհրդային աջակցությունը շահելու համար, նրանք մաս կարող էին դասակաս սահմանի չգտնվել թուրք ազգայնականների հանդեմ: Բայց, վերջին հաշվով, նրանք ավելի խոշոր տերությունների դաշնակցների գոհն էին:¹

Նախքան վերջին երկու հիմունքների՝ ՀԱՎԱՍՈՒԹՅԱՆ և ՇՓՈԹՈՒԹՅԱՆ քննարկմանը անցնելը, եկեք մախ դիտարկենք հանրապետության անկումն ու հանրապետությունը վերականգնելու վերջին հուսահատ փորձը խորհրդային զավթումից հետո:

Ի՞նչ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ էր Հայաստանի խորհրդայնացումն ու 1921 թ. փետրվարյան ադատամբությունը: Մինչև 1920 թ. գարունը կոմունիստները վերահաստատում էին ուսական կենտրոնական կառավարության իշխանությունը մի ժամանակ ուսական կայսրությունը կազմող անկախ հանրապետությունների նկատմամբ: Ռուսական քաղաքացիական դատերազանը ավարտին էր մոտենում, իսկ օտարերկրյա ուժերը, որոնք միջամտել և օժանդակել էին այդ ազգային հանրապետությունների ձևավորմանը, մահանջում էին աստարեզից: Քաղաքական իրադրությունը կտրուկ փոխվել էր մինչև 1920 թ.: Թուրքիան վերակենդանանում էր քեմալականների իշխանության ներքո, իսկ կոմունիստները հաղթանակած էին դուրս գալիս ուսական քաղաքացիական դատերազանում: Ադրբեջանում առաջխաղացող թուրքերի ու Կարմիր բանակի արանքում հայտնված՝ դաշնակներն ընտրեցին քաղաքական համաձայնության գալ կոմունիստների հետ և մուտք գործել դաշնային կառավարություն:

1920-1921 թթ. մի յուրահատուկ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ առաջացավ ուսական քաղաքացիական դատերազանում բոլշևիկների հաղթանակով ու քեմալական շարժման հաջողությամբ: Խորհրդային Ռուսաստանը ամենից շատ հետաքրքրված էր սեփական անվտանգությամբ ու միջազգային սոցիալիստական հեղափոխության աջակցմամբ: Գիտակցելով, որ Արևմտյան կաթիլալիստական աշխարհում նոր կայունացում է սղասվում, Կոմունիստական ինտերնացիոնալի առաջնորդները կողմնորոշվեցին դեռևս ոչարևմտյան աշխարհ՝ Միջին Արևելք, Հնդկաստան և մի փոքր էլ Չինաստան՝ հույս ունենալով, որ այսօրվա անվանմամբ «երրորդ աշխարհում» հեղափոխությունը կխարխլի բրիտանական կայսերականությունն ու կարագացնի հեղափոխության ժամանակը Եվրոպա: Սա էր Բաքվի 1920 թ. սեպտեմբերի հայտնի՝ Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի թեման, որտեղ և քննարկվեց Հայկական հարցը, և մնաց իբրև Հայաստանի հանդեմ խորհրդային քաղա-

քականության գիտակցված հաշվարկ հաջորդող մի քանի տարիների ընթացքում: Հայաստանի ճակատագիրը ստորադասվեց մուսուլմանական աշխարհում հեղափոխության ավելի լայն խնդրին, ինչպես նաև թուրք և Պարսիկ ազգայնականների շրջանում դաշնակիցներ ձեռք բերելու ռազմավարությանը: Ուղիղ ասած՝ «Հայաստանը Խորհրդային Միության համար արժեք չէր ներկայացնում ու միշտ ստորադաս էր Ռուսաստանի հեղափոխական նպատակներին»:²

Արևմտյան Հայաստանը՝ հիմնականում դատարկված հայերից և հաղթանակած քեմալականների ձեռքերում էր. ռուսական քաղաքացիական Պատերազմի (1918-1921) ավարտին միայն Արևելյան Հայաստանն էր, Պատմական Հայաստանի այն փոքրիկ կտորը, որը մինչև 1828 թ. Պարսկական տիրապետության տակ էր, իսկ հետո՝ մինչև 1917 թ.՝ Ռուսական կայսրության, որ մնացել էր հայերի ղեկավարության ներքո:³ 1920 թ. փետրվարից ղեկտեմբեր բախտորոշ ամիսներին Պարզ դարձան հայկական ղեկավարության հանդեպ Արևմտյան հավատարմության սահմանները, և քեմալական թուրքերի ու Խորհրդային Ռուսաստանի մահաբեր դաշինքն իր բուռն առավ հանրապետությունը: Փետրվարին Լոնդոնի համաժողովից սկսած, Հայաստանը հետզհետե կորցրեց Դաշնակիցների արդյունավետ աջակցությունը, իսկ ամրիլին Սան Ռեմոյում Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Իտալիան հստակեցրին, որ չնայած հայերի կորուստների ու հավատարմության հանդեպ իրենց կարեկցությանը, իրենք՝ հանրապետության գոյությունը երաշխավորելու նպատակով ուժ չեն կիրառի: Սին հույսեր կային, թե Միացյալ Նահանգները կվերցնի այդ բեռն իր վրա: Որտեղ հայերը տարտղնված էին, ինչպես հարավային Անատոլիայի Մարաշ քաղաքում, այնտեղ նրանք սղանվում կան արտաքսվում էին քեմալականների կողմից: Որտեղ կարողանում էին համախմբել սեփական ուժերը, ինչպես օրինակ Կարսի մարզում, այնտեղ նրանք սեփական գործողություններն էին սկսելու տեղացի մահմեդականների դեմ: Հանրապետության հայ գործակալները չարաբաստիկ մի աղստամբություն սկսեցին հարևան Ադրբեջանի կողմից զավթված Ղարաբաղում, որը հանգեցրեց հարյուրավոր հայերի սղանությանը Շուշիում և այլուր: Ադրբեջանցիները տիրացել էին Ղարաբաղին այն Պահին, երբ Կարմիր բանակը մվաճեց նրանց մայրաքաղաքը՝ Բաքուն, և արմատաղես փոխեց ուժերի հավասարակշռությունն Անդրկովկասում: Խորհրդային ուժերի Կովկասում գտնվելը Հայաստանի և Վրաստանի տեղական բուշկիկներին խրախուսեց աղստամբություններ սկսել, սակայն իշխող մեմշկիկներն ու դաշնակները դաժանորեն ճնշեցին նրանց: Մայիսյան աղստամբությունը Հայաստանում տաղալեց չափավոր կառավարությունը, որը փոխարինվեց Դաշնակցության բյուրոյի անդամներից բաղկացած կուսակցական բռնատիրությամբ:

Բոլոր երեք նորաստեղծ հարավկովկասյան հանրապետությունների նպատակը ազգային հողում սեփական ժողովրդի գերակայությամբ էթնիկաղես համասեռ ղեկավարություններ ստեղծելն էր: Քանի որ Կովկասը կայսրությանը

սահմանամերձ տարածք էր, որտեղ բարդ միախառնում էր ընթացել, կառավարություններն ու անկախ ուժերն ազդեցություններ էին արձակում, ինչպես նաև Անդրանիկն ու Նոյեմբերը, ձեռնարկել էին ստեղծել «փաստեր գետնի վրա», տարածքն ազգայնականացնելու մի քաղաքականություն, որն ի գործու կլիներ դիմակայել:

Հայաստանի դաշնակցական առաջնորդները ստիպված էին գործ ունենալ անգոր և անվստահելի բանակի, ինչպես նաև հանրադատության սահմանների ներսում գտնվող մուսուլմանների ստվար զանգվածի հետ: Նրանք ձեռնամուխ եղան ազգայնացման քաղաքականության՝ դաժանելով, որ բոլոր ղեկավարները մոր աշխատողները գործածեն հայերենը՝ հեռացնելով ռուս լեզուստոնյաներին և հրահանգելով, որ դատարաններում դատարանի կիրառվի հայերենը: 1920 թ. հունիսի 5-ի քաղաքացիության ազատական օրենքը հանրադատության բոլոր այն բնակիչներին, ովքեր նախկինում Ռուսաստանի կամ Թուրքիայի հողատակներ էին եղել, ճանաչեց Հայաստանի քաղաքացի, ինչպես նաև միջոցներ ձեռնարկվեցին, որ արտերկրի հայերը կարողանան դիմել քաղաքացիություն ստանալու համար: Բայց միևնույն ժամանակ կառավարությունը ուժեղացրեց գործողություններ մեկնարկեց մուսուլմանական գյուղերի դեմ՝ քրդերին ու թուրքերին նախկին ռուս-թուրքական սահմանից դուրս հանելով: Հրաժարվելով ճանաչել հայկական դաժանությունները՝ քեմալականները վիճարկում էին սահմանային այդ շրջանը, որը 1878-ին օսմանյան թուրքերը տանուլ էին տվել ցարական Ռուսաստանին: Էլ ավելի չարաբեր էր Հայաստանի համար այն, որ երբ հայկական բանակը փորձեց շարժվել դեպի մուսուլմանաբնակ Նախիջևան, ճանադարին արգելափակված էր խորհրդային ու թուրքական զորքերով՝ միավորված կեղծ-կարմիր դաշինքով: Հուլիսին Բաթումիում Բրիտանական կայազորը՝ Դաշնակիցների վերջին զորքն Անդրկովկասում, նահանջեց՝ հայերին մեծակ թողնելով ընդդեմ ավելի հզոր թշնամիների:

Նման քաղաքականությունները հիմնված էին ազգերի մասին ավելի ու ավելի ազդեցիկ դարձող խոսույթի վրա, համաձայն որի «ազգին», ինչպես էլ որ այն ըմբռնվեր, անհրաժեշտ էր որոշակի տարածք, որտեղ նա իշխում էր: Սրանից բխում էին ինքնակառավարման ու անկախ ղեկավարման ձևավորման նրա իրավունքները: Ազգային ղեկավարություն ստեղծելու այս ջանքերը հարավ-կովկասյան ժողովուրդների միջև խորը թշնամանք ու անհամագստություն առաջացրեցին, որոնք գոյություն ունեն մինչ օրս: Ժողովուրդների շխառնվելու սկզբունքը դրված էր երեք հանրադատությունների ստեղծման հիմքում:

Հայկական դիվանագիտական ջանքերը զարգանում էին երկու առանձին ուղղություններով. մեկը Արևմուտքում, որը և հանգեցրեց Սևրի մեռելածին դաշնագրին, որով թղթի վրա ստեղծվեց ընդարձակ հայկական ղեկավարությունը՝ Վուդրո Վիլսոնի գծած սահմաններով, մյուսը՝ Մոսկվայում և Երևանում, Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների՝ թուրք ազգայնականներից

դաշտդանություն ձեռք բերելու նույնքան աղադրյուն ջանքերով: Ե՛վ հանրա-
 ղետությունում, և՛ արտերկրում գտնվող հայերը 1920 թ. համախմբվեցին ան-
 կախ ղետության իրենց աջակցության շուրջ: Երանք կիսում էին այն հույսը,
 որ ինչ-որ ժամի անկախատեսելի աղազայում փոքրիկ կովկասյան միավո-
 րը կդառնա ավելի ընդարձակ, միավորված հայկական ղետության կորիզը,
 որը կներառի ղատմական Հայաստանի հողերը, այն հողերը, որոնցից երիտ-
 ղությունը 1915-1916 թթ. ջնջել էին հայերին: 1920 թ. մայիսի վերջին նախա-
 գահ Վիլսոնը դիմեց Կոնգրեսին՝ Հայաստանի նկատմամբ հայկական իրա-
 վասության հաստատման ղույլտվություն ստանալու համար, սակայն սենա-
 տոր Հենրի Քեքոթ Լոջի առաջնորդած «անհաշտները» Սենատում դեմ քվե-
 արկեցին նրա դիմումին: Դաշնակիցների ընկրկման ղայմաններում Հայաս-
 տանի անկախ աղազան ավելի ու ավելի էր կախվում Խորհրդային Ռուսաս-
 տանի հետ վստահելի հարաբերության մշակումից: Բայց խորհրդային առաջ-
 նորդներն իրենք բաժանված էին երկու մասի՝ ջափավորների, ինչդես, օրի-
 նակ՝ արտաքին գործերի կոմիսար Գեորգի Չիչերինը, որոնք ղատրաստ էին
 Հայաստանի ու Վրաստանի հետ հաստատել խաղաղ միջդետական հարա-
 բերություններ, և ռազմատեմչների, օրինակ՝ Սերգո Օրջոնիկիձեն, որոնք
 ձգտում էին մնացյալ Հարավկովկասյան հանրաղետությունների հեղափո-
 խական կամ ռազմական գրավմանը:

Անկախ ղետության ստեղծմանն ի նղաստ՝ Չիչերինը փորձում էր համոզել
 հայերին հետ կանգնել ղուրքական Հայաստանի նկատմամբ ղահանջներից:
 Բայց հայերը մերժեցին: Նախիջևանի, Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հարցով
 լուրջ տարաձայնությունները ևս ղառակտում էին Հայաստանն ու Խորհր-
 դային Ռուսաստանը: Նույնիսկ, երբ երկու ղետությունների միջև բանակցու-
 ղությունները ջարունակվում էին, Կարմիր բանակի միավորները ջարժվեցին
 վիձահարույց տարածքներ և խորհրդային ու հայկական զորքերը բախվեցին
 Չանգեզուրում: Խորհրդային ղատվիրակ Բորիս Լեզրանը բանակցեց ընդ-
 հարման ջուտափույթ դաղարի համար, և օգոստոսի 10-ի համաձայնությանը
 ձանաչեց «Հայաստանի հանրաղետության անկախությունն ու լիարժեք ինք-
 նորոջումը»:4 Այդ նույն օրը, Եվրողայի մյուս ձայրում, հայկական ղատվիրա-
 կությունը ստորագրեց Սևրի դաշնագիրը՝ հանրաղետության ձակատագիրը
 կաղելով Արևմտյան դատարկ խոստումներին: Տասը օր անց Խորհրդային
 Ռուսաստանը ստորագրեց Քեմալի առաջնորդած ղուրք ազգայնականների
 հետ բարեկամության դաշնագիրը, և Հայաստանն ընկավ խորհրդային մուր-
 ձի ու քեմալական զնդանի արանքը:

Հանրաղետության գոյության վերջին արարը սկսվեց սեղտեմբերի սկզբին,
 երբ ղուրքական զորքերը նախահարձակ եղան նախկին ռուս-ղուրքական
 սահմանի երկայնքով: Իրաղարձություններն արագ զարգացան: Թեղետև
 Մոսկվան համակրում էր քեմալականների հակակայսերական օրակարգը,
 կողմերից յուրաքանչյուրը կասկածանքով էր վերաբերում Անդրկովկասի ա-
 ոնջությանը մյուսի մտաղրություններին: Լեզրանը Երևանում մեծահոգի ղայ-

մանագրի մի նախագիծ էր ստորագրել՝ խորհրդային ճանաչում շնորհելով Հայաստանի տարածքային դաժանեցների մի մասին, սակայն միևնույն ժամանակ Մոսկվայում և Բաքվում խորհրդային քաղաքականությունը կողմնորոշվել էր դեմի ռազմատենչների դիրքորոշումը՝ նախադասություն տալով հանրադատության խորհրդայնացմանը: Վհատված հայկական բանակը Կարսում խուճաղի մատնվեց՝ հոկտեմբերի 30-ին բերդաքաղաքը գեներալ Քյազըմ Կարաբեքիրի զորքերին կորցնելով և այդդիտով վճռելով Հայաստանի հանրադատության ճակատագիրը: Թուրքական բանակը գրավեց Ալեքսանդրապոլը (Գյումրի) և շարժվեց առաջ դեմի Ղարաբախ՝ հայկական կառավարությանը ստիպելով կնքել զինադադարի նվաստացուցիչ մի դաժանագիր: Թուրքական հաշտություններից անհանգստացած՝ խորհրդային Ռուսաստանն առաջարկեց միջնորդել հակամարտության լուծմանը: Երևանն ու Անգորան համաձայնեցին: Բանակցությունների մի մասը՝ անմիջականորեն թուրքերի հետ, անցավ Ալեքսանդրապոլում, իսկ մյուս մասը՝ խորհրդային դատավիճակների հետ՝ Երևանում:

Ռազմատենչ կոմունիստները որոշեցին գործն իրենց ձեռքը վերցնել և նոյեմբերի 29-ին Հայաստանը հռչակեցին խորհրդային Սոցիալիստական Հանրադատություն: Կարմիր բանակը Հայաստան մտավ Ադրբեյջանից՝ կանխելով Լեզգանի՝ իշխանությունը խաղաղ փոխանցելու ջանքերը: Խորհրդային Ադրբեյջանի առաջնորդ Նարիման Նարիմանովը մեծահոգաբար և միակողմանի կարգավորեց Հայաստանի հետ տարածքային վեճերը՝ Նախիջևանը, Չամգեզուրն ու Ղարաբաղն ընծայելով նոր հռչակված խորհրդային Հայաստանին: (Հետագայում նա կփոխի իր միտքն այդ «ընծայի» վերաբերյալ:) Ի հակադրություն սրան, թուրքերը հայկական տարածքի արմատական նվազեցում էին դաժանաբան: Դաշնակցական կառավարությունը որոշեց իշխանությունը փոխանցել խորհրդային ուժերին, բայց Թուրքիայի հետագա հետադարձների դեմն առնելու համար միևնույն ժամանակ ստորագրեց թուրքերի կողմից առաջադրված կոշտ դաժանների տակ: Գեներալ Դրոն (Դրաստանատ Կանայան)՝ Հայաստանի դաշնակցական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչը, և Սիլիմը՝ խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանը հռչակեցին «անկախ սոցիալիստական հանրադատություն»: Մի քան ժամ անց նախկին կառավարության դատավիճակությունը կնքեց Ալեքսանդրապոլի դաժանագիրը, որը թե՛մտև փաստացի անօրինական էր, այդուհանդերձ հաստատեց այն սահմանը, որն ընկավ նորաստեղծ խորհրդային Հայաստանի Հանրադատության և ազգայնական Թուրքիայի միջև:

Խորհրդայնացման դաժան երկիրը գտնվում էր իր արդի դատության անկման ծայրագույն կետում: Հայերը ոչ միայն արտաքսվել էին Հայկական բարձրավանդակի թրքական ենթակայության տակ գտնվող մասից 1915 թ. ցեղասպանական կոտորածներով ու տեղահանմամբ, այլև Առաջին համաշխարհային դատերազմի բռնկումից ի վեր դատերազմի, գաղթի ու համա-

ճարակների հետևանքով կտրուկ անկում էր ադրել Ռուսահայաստանի բնակչությունը: Մինչև 1920 թ. Արևելյան Հայաստանում ադրում էր ընդամենը 720.000 մարդ, 30 տոկոս անկում: Ավելին, այս բնակչության գրեթե կեսը կազմում էին փախստականները: Բազմաթիվ հասարակական և քաղաքական հաստատություններ, որոնք հայերը կառուցել էին դարեր շարունակ Կովկասում և Թուրքիայում, ոչնչացվել էին: Հայկական միջին խավը՝ ժամանակին արտոնյալ վերնախավը Թիֆլիսում և Բաքվում, այժմ վստահություն չէր վայելում Վրաստանի և Ադրբեջանի նոր խորհրդային կառավարությունների մոտ: Նրանց ոչ նախանձելի ընտրությունն էր կան հարմարվել օտար սոցիալիստական կարգին, կան գաղթել Արևմուտք: Պատերազմի, ցեղասպանության, հեղափոխության և քաղաքացիական դատերազմի յոթ տարիներին (1914-1921) հայ հասարակությունը բազմաթիվ առումներով «աղաարդիականացվել էր», հետ էր դարձել դեռի իր նախակաթիտալիստական երկրագործական տնտեսությունն ու ավելի ավանդական գյուղացիական հասարակություն:

Երևանում նորաստեղծ խորհրդային կառավարության առաջին խնդիրներն էին տնտեսության վերակառուցումը, «սովահար հայերին» կերակրելն ու նրանց նոր քաղաքական կարգի հիմնումը: Դաշնակցականներն ու կոմունիստները դայնամավորվել էին, որ ողջ իշխանությունը հանձնվելու է հինգ կոմունիստներից և երկու դաշնակցականներից բաղկացած Հեղկոմին, որոնցից վերջիններին դիտի հավանություն տային առաջինները: Դաշնակցականների կան ուրիշ ոչ կոմունիստների դեմ որևէ ճնշիչ միջոցառում չդեռեք է գործադրվեր: Բոլորի համար դարձ էր, որ հայերի շրջանում Դաշնակցությունը մնացել էր ամենամեծ ժողովրդականություն վայելող կուսակցությունը, և որ կոմունիստները երկրում շատ քիչ աջակցություն ունեին, բացառությամբ մի քանի հարյուր արմատական մտավորականների ու աշխատավորների: Բնակչությունը հյուծված էր դատերազմից, սովից, հիվանդություններից ու քաղաքական հուսահատությունից, ինչի վկայությունն էր Կարմիր բանակի Երևան մուտք գործելուն ուղղված դիմադրության դակասը: Բողոքի փոխարեն նոր կառավարությանը ողջունեց լուրջությունը: «Հեղափոխությունը», որն իշխանության էր բերել կոմունիստներին, դատահել էր, որդեգրի կասեցվի Արևելյան Հայաստանի զավթումը թուրքերից, և հայերը հույս էին տածում, որ Կարմիր բանակը թուրքերին դուրս կքշի Ալեքսանդրապոլից ու գրավյալ Հայաստանի մյուս տարածքներից:

Այստեղ է, որ գործ ենք ունենում ԴԻՊԿԱՍՏԱՆՈՒԹՅԱՆ հետ. դիմվածը, թե ով ստանձնեց ղեկավարությունը Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին իսկ դահերին: Առաջին խորհրդային կառավարությունը, որ գլխավորում էր Սարգիս Կասյանը (1876-1937), կազմված էր բավականին երիտասարդ ու մարտնչող կոմունիստներից, ինչդիտին էին՝ Ասքանազ Սոսվյանը, Ավիս Նուրիջանյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը և Ալեքսանդր Բեկզադյանը: Ընդհատակյա գործունեության նշանակալի փորձով այս երիտասարդ կոմունիստները խորը թշնամանք ունեին դաշնակցականների հանդեմ, որոնք, ի

վերջո, ճնշել էին հայ բուլշևիկների աղստամբություններն ու մահադատով ենթարկել նրանց ընկերներից ոմանց: Լիովին անփորձ իբրև կառավարիչներ, այժմ իրենց ենթակա ժողովրդի հոգնածության ու վիատության նկատմամբ անտարբեր՝ *Յեղկոմը* սկսեց արագորեն տարտադրել իր իշխանությունը: Օրերի ընթացքում ռուսական ՉԷԿայի օրինակով ստեղծեց գաղտնի ոստիկանական կազմակերպություն և ոչնչացրեց նախկին հանրադատության բոլոր ղեկավար հաստատությունները: Անտեսելով դաշնային կառավարություն ստեղծելու համաձայնագիրը՝ կոմունիստները ձերբակալեցին բազմաթիվ դաշնակցականների: Նախկին ռուսական կայսերական օրենսգիրքը, որը գործում էր անկախ հանրադատությունում, փոխարինվեց Ռուսական Խորհրդային Ֆանրադատության իրավական դրույթներով: Իսկ ամենից ծանրը հետագայում «ռազմական կոմունիզմ» անունը ստացած տնտեսական քաղաքականությունն էր, որ տարտադրվեց Յայաստանին. բանկերի և արդյունաբերության ղեկավարացում, սննդամթերքի բռնագրավում, շուկայի խիստ սահմանափակումներ:

Կոմունիստների սկզբնական քաղաքականությունների արագությունն ու կոշտությունը խորհրդային կառավարության հանդեպ մեծ դժգոհություն ստեղծեց: Կառավարությունը չկարողացավ մեղմել սննդի ու վառելիքի թակասը, որը մասամբ առաջացել էր մենշևիկյան Վրաստանի շրջափակումից: Կարմիրբանակայինները գյուղեր էին մտնում ու գյուղացիներից հացահատիկ խլում, որոնք կերակրեին զինվորներին ու քաղաքացիներին: Յույսը, թե Կարմիր բանակը թուրքերին դուրս կքշի, փուչ դուրս եկավ: Բուլշևիկյան Ռուսաստանը թուրք ազգայնականներին դիտում էր իբրև դաշնակիցներ՝ ընդդեմ Արևմտյան կայսերականության, ու չէր ուզում նրանց մարտի մեջ մերթաշել Յայաստանում:

Վաղ խորհրդային շրջանի ղառամաբան Բ. Ա. Բորյանը այսպես է գրում Խորհրդային Յայաստանի առաջին կառավարության տնտեսական ահաբեկչության մասին.

Յաշվի չառնելով դասակարգն ու նկատի չառնելով գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական և հոգեբանական վիճակը՝ Յեղկոմը մի շարք բռնագավթումներ և բռնագրավումներ սկսեց: Չուրկ լինելով հեղափոխական ծրագրից և գործադրվելով անհարկի դաժանությամբ՝ այս բռնագրավումներն անկազմակերպ էին ու անկարգ: Առանց կարգադասական մեխանիզմի գործադրման ու առանց նախնական քարոզչության կամ լուսավորության, ինչպես նաև բացարձակ անտեսելով երկրի արտասովոր թշվառ կացությունը՝ Յեղափոխական կոմիտեն կարգադրեց ղեկավարացնել քաղաքների ու գյուղացիության սննդամթերքը: Չարմանալի անխոհեմությամբ ու անհոգությամբ նրանք բռնագրավեցին և ղեկավարացրեցին ամեն ինչ՝ զինվորական համազգեստները, արհեստավորական գործիքները, բրնձի գործարանները, ջրաղացները

րը, վարսահարդարման �ղարագաները, փեթակները, քաթանը, կենցաղային կահույքն ու ընտանի անասուններին:⁵

1921 թ. հունվարին հայկական բանակի 560 սղաներ, ներառյալ դաշնակ հերոսներ Սիլիկովն ու Յեգարբեքյանը, շրջադատվեցին ու արտաքսվեցին Ադրբեջան: Գեներալ Դրոն «հրավիրվեց» Մոսկվա: Յաջորդ ամսին Յովհաննես Քաջազնունին՝ անկախ Յայաստանի նախկին վարչադատը, ով մնացել էր Երևանում, ձերբակալվեց ու տարվեց Չեչայի բանտ: Բայց այնտեղ նա մնաց միայն ութ օր: Երբ Կարմիր բանակը 1921 թ. փետրվարին դուրս եկավ Յայաստանից, որդեսգի տաղալի Կրաստանի մենշևիկներին, դաշնակցական առաջնորդները ատելի կոմունիստական վարչակարգից ազատվելու իրենց հնարավորության դառն ուրախացին: Խորհրդային իշխանության դեմ դաշնակցական սկզբնական դիմադրությունը մայրաքաղաքից դուրս էր՝ Չանգեզուրում՝ առաջնորդված Ռուբեն Փաշայի կողմից, և Ղարաբաղում՝ առաջնորդված բուլղարահայ գնդադատ Նժդեհի կողմից: Փետրվարի 18-ի առավոտյան դաշնակցական աղետամբները մտան Երևան՝ իրենց առջևից քշելով կոմունիստներին: Բուլշևիկները վերջին ուժերով իրենց ղայքարը մղեցին երկաթուղային կայարանում, իսկ կեսօրին զրահադատ գնացքը նրանց դուրս տարավ քաղաքից ղարտված: Կարմիր բանակը, զբաղված լինելով Կրաստանի խորհրդայնացմամբ, անկարող էր օգնության հասնել:

Երբ Չեչայի բանտերը բացվեցին, ազատարարներին դիմավորեց մի սարսափելի տեսարան: Յայտնաբերվեցին յոթանասունհինգ կացնահարված դիակներ: Մահացածների թվում էին դաշնակցական հերոսներ Յանազասյուն ու գնդադատ Կորգանովը: Դաշնակները հակադարձեցին՝ ձերբակալելով բուլշևիկներին. նրանցից ոմանք հետագայում սղանվեցին: Նոր կառավարությունը գլխավորում էր Սինոն Կրացյանը, ով դիմեց Արևմուտքին՝ նոր Յայաստանին աջակցելու համար: Յաջորդող մի քանի ամիսներին հայերը կռվեցին հայերի դեմ, ռուսական զորքերի՝ Երևանը հրետակոծելուն ու խորհրդային իշխանությունը վերահաստատելու նղատակով վերջիվերջո Կրաստանից վերադառնալուն զուգահեռ: Դաշնակները փախուստի դիմեցին դեղի Չանգեզուրի լեռներ, որտեղ դիմակայեցին մինչև աղրիլ:

Աղետամբությունը կոմունիստների վրա սթափեցնող ազդեցություն ունեցավ: Մոսկվան ռազմատենչ Յեղկովը փոխարինեց նոր կառավարությամբ, որը գլխավորում էր Ալեքսանդր Մյասնիկովը (Մյասնիկյան) (1886-1925), մարդ, ով իրավաբանական կրթություն էր ստացել, բայց ռուսական քաղաքացիական կռիվների ժամանակ արևմտյան ճակատում կռվելու երկարատև ծառայության փորձ ուներ: Նա մշանակվել էր Լենինի՝ Մոսկվայում խորհրդային կառավարության ղեկավարի կողմից, որդեսգի Կովկասում վարեր ավելի հավասարակշռված քաղաքականություն: Իր կովկասյան ընկերներին հաճախակի ուղղվող մամակներում Լենինը մշում էր, որ Ամդրկովկասի խորհրդային հանրադատություններն ավելի հետամնաց են, «ավելի գյուղական, քան Ռու-

սաստանը», և որ սոցիալիստական քաղաքականություններն այստեղ ղեկավարել է ի գործ դրվեն շատ դանդաղորեն: Նա կոչ արեց կուսակցությանը «մանր բուրժուազիայի, մտավորականության և հատկապես գյուղացիության հետ առնչվելիս լինել չափազանց նրբանկատ, զգույշ և զիջող»: Լենինը կասկածներ ուներ, որ շատ կոմունիստներ զգայուն չեն տեղական և էթնիկ առանձնահատկությունների հանդեպ, որ նրանց «միջազգայնականությունը» և խորհրդային Ռուսաստանի հետ միավորվելու կոչերը իրականում ռուսական ազգայնականության ծղոտված ձևերն էին: «Ճանկո՞ւք կոմունիստին, – ասել էր նա մի անգամ, – և կհայտնաբերեք մեծն ռուսական ազգայնականին»: Նա համոզված էր, որ ավելի փոքր ազգությունների համար անհրաժեշտ էր ինքնավարության որոշակի աստիճան՝ խորհրդային գործի նկատմամբ նրանց համակրանքը շահելու համար: Մինչ այդ, Ռուսաստանը որդեգրել էր ավելի չափավոր տնտեսական քաղաքականություն՝ հայտնի որդես ՆԷՊ (Նոր տնտեսական քաղաքականություն), որն աղազայնացրել էր տնտեսության մեծ մասն ու գյուղացիներին տվել նրանց հացահատիկի ավելցուկները տնօրինելու իրավունք: Խորհրդային Չայաստանի երկրորդ կառավարությունը Երևան ժամանեց իրենց առավել ծայրահեղ նոտատակները զիջելուն շատ ավելի դատարարական, քան առաջին կառավարությունը կես տարի առաջ:

Այսօր, որտե՞ղ են ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ու ՇՓՈԹՈՒԹՅՈՒՆԸ: Նրանք ավելի ուշ են հայտնվում, երբ դատաբաններն իրենց հայացքը դարձնում են դեմոկրատի 1918-1921 թթ. լարված իրադարձությունները: Առաջին հանրապետության հիմնադրումից հարյուր տարի անց դրա դատությունը տարակարծության (ևս մեկ հիմունք) և շփոթության աղբյուր է մնում: Հարցերն անդադարախախտ են մնացել: Որոշ հայերի համար Առաջին հանրապետությունն ու փետրվարյան աղետամբությունը փառքի փայլատակում էին, ուժերի ակնհայտ անհավասարության դեմ ազգային ինքնադատաբանության մասին, որը ղեկավարել է ըմբռնվի որդես ազգի հայրենասիրական դատաբանություն: Մյուսների համար այն դատական ճակատագիրը շրջելու սին փորձ էր, և, ի վերջո, շատ բան չարեց հայերի դրությունը բարելավելու համար: Իմ ընթերցմամբ Առաջին հանրապետությունը չափազանց հավակնոտ էր ընդարձակ Չայաստան ստեղծելու իր փորձերում՝ իր խիստ սահմանափակ միջոցների և հզոր հակառակորդների դիմադրություն: Խորհրդայինները նույնպես սկզբում չափազանց հավակնոտ էին: Աղետամբության հիմնական դատաձևը խորհրդային առաջին կառավարության ծայրահեղություններն էին, և դիմադրությունը հասկանալի էր ու արդարացված:

Կասյանի կառավարությունը, ինչպես և ստալինամետ տարրերը Վրաստանում, ցամաքային շրջանին աշխատել հասարակական և քաղաքական ավելի լայն ուժերի հետ, ինչի շատագուց էր Լենինը, և հետևաբար կորցրեց ավելի խաղաղ, ժակաս ցավոտ անցման հնարավորությունը դեմոկրատիային իշխանություն: Աղետամբությունը նախազգուշացում էր, որին Լենինն ու Մյասնիկյանը ակամջ դրեցին, և Կովկասում միառժամանակ ավելի չափավոր

քաղաքականություն էր վարվում: Խորհրդայինները մտադրվեցին Վրաստանում մենչևիկների հետ դաշնային կառավարություն ստեղծել և դաշնակների հետ համագործակցության համար բանակցեցին Ռիգայում: Բայց շուտով քաղաքացիական կոիվներում կոփված վետերանների գրեթե բնազդային ռազմականությունը խեղդեց այս ավելի չափավոր մղումները: Մարդիկ, ովքեր ամենամոտոն էին կանգնած Ստալինին, ինչդեռ օրինակ՝ Օրջոնիկիձեն, ազգայնականների նկատմամբ ավելի անզիջում քաղաքականություն հրահրեցին, և խորհրդային վարչակարգը կորցրեց սեփական ծրագրի համար ավելի ընդարձակ քաղաքական հիմք ստեղծելու ամենախոստումնալից հնարավորությունը:

Հայկական փոքրիկ ղեկավարության ղառությունը ձկվում է ողբերգության ու ղաթոսի միջև, և կարող է ղատմվել կամ իբրև հայկական հնարավորություններից վեր հանգամանքների, կամ հայ առաջնորդների ձախողումների ղատմություն: Հաջորդող դարում ժողովրդավարական ղետություն ստեղծելու սկզբնական ջանքը ղիտի վերածնվեր բազմիցս: Հենց այս ղահին այն կրկին դրսևորվում է հետխորհրդային Երևանի փողոցներում և կառավարության դահլիձներում:

- 1 Տե՛ս՝ Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century* (Chico, CA: Scholars Press, 1983), էջ 32-33:
- 2 Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, էջ 33:
- 3 Հայաստանի առաջին հանրապետության վերջին տարվա հնտորեն շարադրված մանրակրկիտ դատմությունը տես՝ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, h. 3, *From London to Sèvres, February-August 1920* (Berkeley, CA: University of California Press, 1996) և *The Republic of Armenia*, h. 4, *Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization* (Berkeley, CA: University of California Press, 1996):
- 4 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, h. 4, էջ 95:
- 5 Баграт А. Борьян, *Армения: Международная дипломатия и СССР* (Москва-Ленинград, 1929), էջ 126:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԸՆԿԱԼԵԼՈՒ ԵՎ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ
ՄԱՐՏԱՅՐԱՎԵՐՆԵՐԸ.
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՒՄ. ՀԱՅԱՑՔ
ԴՐՍԻՑ ԵՎ...
ՄԱՍԱՄԲ ՆԵՐՍԻՑ

թ. հունիսին տեղի ունեցած *Չայաստան 2018. Իրողություններ և հեռանկարներ* գիտաժողովին ներկայացրած շատ այլ հոդվածների հեղինակների մնացած, ես էլ ստիպված եղա հոդվածի մախնական սևագիրը եսկանորեն վերանայել՝ գիտաժողովից երկու ամիս առաջ Չայաստանը ցնցած քաղաքական երկրաշարժի հետևանքով: Երբ հոդվածիս սկզբնական ամփոփումը 2018 թ. մարտին հանձնեցի գիտաժողովի կազմակերպիչներին, թվում էր, թե երկրում հաստատադրված տիրում էր ավտորիտարիզմը: Ամփոփման մեջ զգալի բնադատության էի ենթարկել Չայաստանում գերիշխող հետխորհրդային դատամագրության որոշ միտումներ և շեշտել, որ մնացած անկատարությունների հետևանքով այն մեծադրեց մեկուսացած է դատմության տեսության ու մեթոդաբանության ժամանակակից, ամբողջ աշխարհում լայնորեն կիրառվող ու բննարկվող դրոցներից: Այդուհանդերձ, տիրող հասարակական-քաղաքական դայնամիկներում ես մաս կասկածի տակ էի առել Չայաստանում փոքրաթիվ այլընտրանքային շրջանակների՝ այս գիտակարգում որևէ նշանակալից փոփոխություն ղարտադրելու կարողությունը: Ինչդեռ շատերը, թե՛ երկրի ներսում, թե՛ դրսում, ես մոյմդես զարմանքով, բայց մաս գոհունակությամբ ողջունեցի 2018 թ. ադրիլի հակակառավարական ցույցերի հաջողությունն ու դրանց հաջորդած փոփոխությունը կառավարությունում: Ամփոփադես երևաց, որ Չայաստանում մարդկանց մեծամասնությունը խանդավառության մեջ է: Բազմաթիվ անհատներ ու հասարակական խմբեր այժմ զգում էին, որ իրենց ձայնը վերջադես կարող է լսելի դառնալ: Շատ մասնագետներ առաջ էին քաշում արմատական առաջարկություններ՝ ուղղված երկրում կյանքի տարբեր ոլորտների բարելավմանը, ներառյալ՝ գիտության և կրթության: Այս մոր տրամադրությունը նկատի առա, երբ գիտաժողովի կազմակերպիչների խորհրդով 2018 թ. վաղ հունիսին վերանայեցի հոդվածիս ամփոփումը: Չայաստանում աչքի ընկնող մի բանի գործընկերներիս դրդմամբ և խրախուսված գիտաժողովի կազմակերպիչներից՝ գիտաժողովին ներկայացրեցի ոչ միայն հայաստանյան դատմաբանների անցած ճանադարիի իմ գնահատականը, հատկադես մրանց, ովթեր խորհրդային շրջանի ավարտից ի վեր զբաղվում են Չայոց դատմությամբ, այլև որոշ առաջարկություններ, թե ինչդես կարելի է բարելավել այս գիտակարգի ներկայիս դրությունը՝ հեռանկարով, որ այն ի վերջո դառնա աշխարհում ընթացող դատմագրական բանավեճերի գործուն մասնակից: Ձեր ձեռքին գտնվող այս հոդվածը 2018 թ. հունիսին երևանում ներկայացրած բարեփոխված իմ ելույթի ընդլայնված տարբերակն է:

Սփյուռքահայ լինելով՝ Չայաստանի զարգացմանն ուղղված խորհուրդներ տալը երկրի անկախացումից՝ 1991-ից ի վեր (և դրանից առաջ էլ) խրթին գործ է եղել միշտ: Քանի որ կանխատեսում են, որ առաջարկություններս տարաբնույթ արձագանք են ստանալու (տե՛ս ստորև), այստեղ դարտավոր են զգում բացատրել, որ վերնագրում «հայացք... մասամբ ներսից» հղումն դայմանավորված է վաղ 1980-ականներին Լիբանանում դրոցակա նարիներ

րից ի վեր Երևանում լույս տեսած Պատմության, հատկապես Հայոց Պատմության գրքերի իմ շարունակական ընթերցանությամբ, դրան հաջորդած Երևանի Պետական համալսարանի Պատմության ֆակուլտետում առկա ուսուցմամբ անցկացրածս հինգ տարիներով, առաջ համալսարանն ավարտելուց հետո Հայաստանի տարբեր հետազոտական հաստատությունների ու անհատ գիտնականների հետ ղախողանած կապերով՝ նախ իբրև Լիբանանում Հայկազյան համալսարանի Հայագիտության ամբիոնի վարիչ, և այժմ՝ որդես Միջին-գանի համալսարանի (Դիրբորն) Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ղեկավար, և ի վերջո, վերջին երկու տասնամյակներում Հայաստան կատարած իմ բազմաթիվ այցելություններով: Մյուս կողմից, «հայացք դրսից» բնորոշումը հիմնված է ոչ միայն Հայաստանից դուրս իմ ծնված լինելու, մանկության և Պատմականության տարիների, այլև, ինչն առավել կարևոր է, Միացյալ Թագավորությունում դոկտորական աստիճանի եռամյա կրթության, ինչպես նաև դրան հաջորդած Լիբանանում ու ԱՄՆ-ում քսամերեք տարի համալսարանական դասավանդման ու հետազոտական աշխատանք կատարելու փաստի վրա:

«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆՎԵՐՋԱՆԱԼԻ ԲԱՆԱՎԵՃ Է»¹

Ըմբռնումներն այն մասին, թե ինչ է Պատմությունը և կամ ինչ լիտի լինի, մերայալ, թե այն ինչպես լիտի դասավանդվի և հետազոտվի, շարունակաբար քաղաքական, հասարակական և մշակութային փոփոխությունների ազդեցությամբ են ենթարկվում: Այս խնդիրների շուրջ բանավեճեր տեղի են ունենում նույնիսկ կայուն համարվող հասարակարգերում, ուր մնաց թե կտրուկ փոփոխությունների միջով անցնող հասարակություններում, ինչպիսին Հայաստանի իրավիճակն է 2018-ի ապրիլից ի վեր: Ներկայիս հեղափոխական ավյունը, մերայալ ուսումնական ծրագիրը փոխելու և նոր տեսություններ ու մեթոդաբանություններ որդեգրել տալու որևէ լուրջ փորձ, միայն կընդգծի Հայաստանում քաղաքական անկախության վերջին քառորդ դարի ընթացքում Պատմության նկատմամբ բյուրեղացած տարբեր մոտեցումների համակիրների կարծիքներում առկա տարամիտումները, բայց նաև նոր քաղաքական և մշակութային միջավայր կստեղծի այդ տարածայնությունների շարունակության ու որակական փոփոխությունների համար:

ՀԵՏԵՆՈՐՅՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԻՆՉՊԻՍԻՆ ՈՐ ԿԱ

Հայաստանի Պատմաբանների մեծ մասը, այլ գիտնականներ ու մտավորականներ վերջին տարիներին Պարբերաբար իրենց ուրախությունն ու գոհունակությունն են հայտնել խորհրդային շրջանի ղետակամորեն ղարտադրված,

այսուհետ կոչված՝ մարքս-լենինյան գաղափարախոսության ավարտի առթիվ:² Գաղափարախոսական կարծիք դրույթների շուրջ կառուցված խորհրդային դե-տալությունը դատարանությունը մշտապես հսկողության տակ էր դառնում: Սա-կայն, գաղափարախոսական մեկնաբանությունները հաճախակի փոփոխու-թյան էին ենթարկվում, երբեմն նույնիսկ՝ կտրուկ կերպով, հենց իշխանական բրգի գագաթին, հատկապես 1953 թ. Իոսիֆ Ստալինի մահվանն անմիջապես նախորդած մի քանի տարիների ընթացքում: Ուստի, Կրեմլի կամ միութենա-կան հանրապետություններում դրան ստորադաս ղեկավարության՝ դատարան-բաններին վերևից իջեցրած հրահանգները տատանումներ ունեին: Չնայած սրան, Հայաստանի ժամանակակից, հետստալինյան շրջանում մեծացած ու կրթված դատարաններից այսօր լսվող դժգոհությունները թվում է թե հիմնա-կանում վերաբերում են համեմատաբար կայուն այն իրավիճակին, որը ձևա-վորվեց 1950-ականների կեսերին՝ Նիկիտա Խրուշչովի ղեկավարության առա-ջին տարիներին և շարունակվեց մինչև Միխայիլ Գորբաչովի «վերակառուցու-մը»՝ 1980-ականների երկրորդ կեսեր:³

Բարձր վարչական դաստիարակով զբաղեցնող բազմաթիվ ժամանակակից հայ դատարաններ նույնպես նշում են, որ Հայաստանում դատարանությունը վեր-ջին քսանհինգ տարիների ընթացքում զգալիորեն առաջադիմել է: Նրանք մատ-նանշում են նախկինում քաղաքական կամ այլ դատաճանաչող խորհրդային գրաքննությանը արգելված թեմաներով զբաղվելու իրենց նոր ձեռք բերած կա-րողությունը: Դրանցից են՝ 1917 թ. Ռուսաստանի կայսրության մասնատումից հետո առաջացած Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի տարածքային վեճերի վերլուծությունը, Խորհրդային Հայաստանում ստալինյան վարչակար-գի ծայրահեղությունները կամ Խրուշչովի և նրան հաջորդած Լեոնիդ Բրեժնևի ժամանակաշրջանի այլախոհական շարժումները: Այս դատարանները նաև ղեկավարում են, որ այժմ կարող են ավելի հանգամանակից ուսումնասիրել թեմաներ, որոնք նախկինում սահմանափակվել են կոմունիստների կողմից՝ որակվելով իբրև «ազգայնական», այդ թվում՝ հայ ազատագրական շարժումը նախկին Օս-մանյան կայսրությունում և հայոց ցեղասպանությունը առաջին համաշխարհա-յին դատարանի շրջանում: Վերջապես, նրանք նաև ուշադրություն են հրավի-րում այն հնարավորությունների վրա, որ իրենք վայելում են ներկայումս, այն է՝ անցյալի իրադարձություններն ու փորձառությունները նորովի՝ խորհրդային վարչակարգի՝ անցյալում եղած թելադրանքներից տարբեր մեկնաբանելը:⁴

Այս դասին Երևանում դատարանի գիտակարգի իրավիճակին, մասնավո-րապես՝ Հայոց դատարանի հետազոտության ու ներկայացման խնդիրնե-րի մասին իմ գնահատականն ավելի զուտ է: Ինքս վերոնշյալ գնահատման հետ համաձայն են այն առումով, որ Խորհրդային Միության փլուզումից ի վեր Հայաստանում հրատարակված նոր ուսումնասիրություններից շատերը ան-ցյալի մասին մեր գիտելիքներին օգտակար լրացումներ են տրամադրել, ինչ-

դես նաև այն դատաճառով, որ Հայոց դատախազի մեջ որոշակի առանցքային դատախազի և անձերի վերաբերյալ հետխորհրդային Հայաստանի դատախազների կողմից առաջարկվող մի շարք նոր մեկնաբանություններ ինձ, կարծում եմ նաև շատերի համար, իսկադես ավելի հանդիշ են թվում, քան ժամանակին խորհրդային ղեկավարության կողմից թելադրվածները:

Այսուհանդերձ, 2012 թ. Երևանի դատական համալսարանի Հայոց դատախազի անբիռնի հրատարակած Հայոց դատախազի դասագրքի շարադրանքի և խմբագրման վերաբերյալ իմ մի շարք կարևոր վերադասումները դեռևս 2017 թ. հրատարակային ելույթումս արձանագրված փաստ են:⁵ Կարծում եմ՝ կարելի է ասել, որ մշված հատորը, որոշ առումով, հետխորհրդային շրջանի Հայոց դատախազի հայաստանցի մասնագետների անցած ճանապարհի ամփոփումն է: Այս հոդվածում ես վերադառնում եմ այդ կադրակազմային արտահայտած իմ որոշ մտահոգություններին, նախքան դրության բարելավմանն ուղղված առաջարկներ ներկայացնելը, հատկապես, կրկնում եմ, հայաստանյան դատախազներին համաշխարհային թատերաբեմում ընթացող դատախազական բանավեճերին ակտիվ մասնակից դարձնելու համար:⁶

Հետխորհրդային Հայաստանում հրատարակված դատական ուսումնասիրություններում չափազանց քիչ են ուղղակի հղումները մի ժամանակ միակ ճշմարիտ գաղափարախոսություն ու մեթոդաբանություն հայտարարված մարքսիզմին, ավելի ստույգ՝ դրա դաշտոնական խորհրդային տարբերակ(ներ)ին: Խորհրդային մարքսիզմի հիմնարար սկզբունքներից շատերը, չնայած ոչ բոլորը, նույնպես մի կողմ են նետվել, հատկապես՝ համաշխարհային, հետևաբար և Հայոց դատախազները՝ ըստ արտադրաբանականների հինգ հիմնական հասարակարգերի դարբերացման սկզբունքը: Խորհրդային շրջանում դիմում էին, որ Հայաստանը նույնպես անցել է նախնադարյան-համայնական (նախքան Ուրարտական թագավորության հիմնումը մ.թ.ա. 9-րդ դարը), ստրկատիրական (մ.թ.ա. 9-րդ և առավելապես 4-րդ դարից մինչև մ.թ. 3-րդ դարը), ավատատիրական (մ.թ. 4-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի սկիզբը) և դրամատիրական (19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը) հասարակարգերով, և որ 1917 թ. Հոկտեմբերյան բուլժևիկյան հեղափոխությունից հետո այն թևակոխել է սոցիալիզմի և կոմունիզմի վերջնական փուլ:⁷

Խորհրդային Միության քայքայումից կարճ ժամանակ անց, իր գործունեությունն այժմ դադարեցրած Պատմաբանների հայկական ընկերությունը 1992 թ. մայիսի 9-ին կազմակերպեց մի գիտաժողով՝ Հայոց դատախազի նոր դարբերացման վերաբերյալ համաձայնություն ձևավորելու նպատակով:⁸ Սակայն այդ հավաքի ավարտին ներկայացված եզրակացություններին հաջորդող տարիներին առանձնապես հետևող չեղավ: Փոխարենը, նոր հրատարակությունները, որոնցից են 2010 թ. սկսած ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի մաս առ մաս հրատարակվող *Հայոց դատախազություն* քառահատորյակը (ութ գրքից բաղկացած),

2012 թ. Երևանի ղետական համալսարանի Հայոց ղատմության ամբիոնի հրատարակած *Հայոց ղատմություն* բուհական դասագիրքը, ինչդես նաև այս ղահին 6-րդից 9-րդ և աղա 10-րդից 12-րդ դասարաններում օգտագործվող բոլոր դորոցական դասագրքերը հետևում են չորս փուլանի ղարբերացման, որի համաձայն Հին շրջանն ընդգրկում է նախնադարից մինչև Ք.հ. 3-րդ դարն ընկած ժամանակահատվածը, այսինքն՝ մինչև Հայաստանի քրիստոնեացման նախօրեն:⁹ Հաջորդ ժամանակաշրջանը՝ Միջնադարը, ձգվում է 4-րդ դարի սկզբից մինչև 17-րդ դարի կեսերը, իսկ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից 1918 թ. մայիսի 28-ի Հայաստանի անկախության հռչակումն ընկած ժամանակամիջոցը կազմում է Նոր շրջանը: Եվ վերջում, 1918 թ. մայիսից սկսվող ժամանակաշրջանը կազմում է Նորագույն ղատմությունը:¹⁰ Այս նոր սկզբունքը շատ չի տարբերվում ցարական Ռուսաստանում կիրառված ղարբերացման ծրագրից, որը վերստին ներդրվեց խորհրդային կառավարության կողմից՝ դորոցներում քաղաքացիական ղատմություն ուսուցանելու մասին 1934 թ. մայիսի 16-ի հրամանագրով: Ըստ հրամանագրի, քաղաքացիական ղատմությունը դիտի բաժանվեր հին, միջնադարյան և նոր շրջանների:¹¹ Այն առավել հետևողականորեն կիրառվեց համաշխարհային ղատմության նկատմամբ, երբ երկրորդ համաշխարհային ղատերազմին հաջորդող ժամանակաշրջանում հավելվեց նաև Նորագույն շրջանը, որդեսզի կոմունիստական դարաշրջանի արշալույս համարվող բուշկիկյան հեղափոխությանը հաջորդած իրադարձությունները տարանջատվեն դրան նախորդած և մինչև 1917 թ. հոկտեմբեր ձգվող դրամատիրական և կայսերաղաշտական դարաշրջանից:

խորհրդային Հայաստանում հին, միջնադարյան և նոր շրջանների այս բաժանումը Հայոց ղատմության նկատմամբ կիրառվեց վերոնշյալ 1934 թ. հրամանագրի հիման վրա Հայոց ղատմությունը դորոցական ծրագրի մեջ վերստին ներառելու առաջին փորձերից մեկի ժամանակ՝ ՀԽՍՀ Ուսուցիչների որակավորման ինստիտուտի 1938-ին հրատարակած Համո Հարությունյանի *Հայ ժողովրդի ղատմության ծրագրի նախագիծ* գրքույկում: Սակայն Սերոբ Պողոսյանի, Համո Հարությունյանի և Մկրտիչ Ներսիսյանի կազմած և 1939 ու 1940 թթ. Երևանի ղետական մանկավարժական համալսարանի հրատարակած *Հայ ժողովրդի ղատմության ծրագիր*ը այս ղարբերացմանը չի անդրադարձել:¹² Ամեն դեղքում ակնհայտ է, որ Հայոց ղատմության երեք դարաշրջանների բաժանման այս կաղաղարը իր տեղն արագորեն զիջել է հինգ արտադրատեղանակներն ընդունող մոտեցմանը: Վերջինս ղաշտոնականացվեց կենտրոնական իշխանությունների հրահանգով 1940-ականների վերջին և 1950-ականների սկզբին անցկացված ուսական և խորհրդային Միության այլ ժողովուրդների ղատմությունների ղարբերացման մասին քննարկումների ընթացքում:¹³

1991 թվականից ի վեր հայաստանյան ղատմագրություն վերաղարձած չորս շրջանների բաժանումը շատ քիչ է տարբերվում խորհրդային ժամանակնե-

րում համաշխարհային դատմության համար տասնամյակներով օգտագործված դարձրեցումից. համաշխարհային դատմության մեջ մ.թ. 476 թ. Արևմտյան Հռոմեական կայսրության կործանման փոխարեն այժմ իբրև Հայաստանում Հին ու Միջնադարյան շրջանների բաժանարար սահման է դիտարկվում քրիստոնեության ղեկավարացումը շորորոդ դարի սկզբում, իսկ 1918 թ. մայիսի 28-ի Հայաստանի անկախության հռչակումը այժմ դատարկվում է իբրև Նորագույն դատմության սկզբնակետ՝ 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ի բոլշևիկյան հեղափոխության փոխարեն: Այսուհանդերձ, դարձրեցումն շուրջ մոր համաձայնություն գոյացնելու որոնումները կարծես դեռ շարունակվում են: 2017 թ. ապրիլի 13-14-ին Հայաստանի դատազետների միություն հասարակական կազմակերպությունը Հայաստանի ղեկավար բյուջեից ֆինանսավորվող մի շարք ղեկավար, հետազոտական և ակադեմիական հաստատությունների հետ միասին անցկացրեց մեկ այլ գիտաժողով՝ *Հայոց դատմության մոր դարձրեցումն խնդիրը* թեմայով: Ըստ կազմակերպիչների՝ «Գիտաժողովի նդատակն էր վերանայել Հայոց դատմության դասական դարձրեցումը և մոր ձևաչափեր մշակել Հայոց դատմությունը համաշխարհային դատմության համատեքստին հարմարեցնելու համար»:¹⁴

Այնուամենայնիվ, կոմունիստական համակարգի փլուզումից քառորդ դար անց Հայաստանում հրատարակված երկրորդային գրականության (ուսումնասիրությունների) մեջ, հատկապես ավագ սերնդի դատմաբանների շրջանակներում, ովքեր իրենց ուսումնառությունն անցել են խորհրդային ժամանակներում, դեռևս անգիտակցաբար հղվում կան օգտագործվում են խորհրդային շրջանից մնացած որոշ, սովորաբար լուսանցքային, մարքսիստական հասկացություններ և ձևակերպումներ: Այստիպի հղումները թվում է թե գոյատևած ավելի լավ հնարավորություն ունեն, երբ բացեիբաց չեն բախվում սկզբնական ազգայնականության (primordial nationalism) ներկայումս տիրապետող մտայնությանը, որը հաղթական վերադարձ է իրականացրել Հայաստան՝ լրացնելու խորհրդային մարքսիզմի լուսանցքայնացումից առաջացած բացը:

Պատմագրության, ավելի ստույգ՝ ազգերի և ազգային ղետությունների դատմությունները գրելու փիլիսոփայական հիմքերը սովորաբար գնում են դեռևի 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի գերմանական ողմանտիզմի գաղափարները: Արդի շրջանի հայ դատմաբանները նույնդես՝ սկսած 18-րդ դարի վերջում գործած Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Հայր Միքայել վարդապետ Չամչյանից, իրենց դատմությունները զգալի չափով շարադրել են այս կաղաղարի համաձայն: Սկզբնական շրջանում նրանք հետևում էին Մովսես Խորենացու *Պատմություն հայոց* մատյանում ներկայացված միջնադարյան ավանդույթին, ըստ որի՝ Բելի դեմ Հայկի աղստանբությունը հայ ազգի դատմական ծնունդն էր: Այս մոտեցումը տիրական էր հայ դատմաբանների և ոչ դատմաբանների մոտ մինչև 1890-ականները հրատարակվող բոլոր ուսումնասիրություններում ու դասագր-

քերում: Դրանից հետո հայության ազգածագման լուրջ փոխվեց հնդեվրոպական նախալեզվի մասնատման ու դրան հաջորդող հնդեվրոպախոսների՝ դեռի Եվրոպայի և արևմտյան Ասիայի տարբեր շրջաններ գաղթերի վարկածով: Նեղ իմաստով չլինելով սկզբնական (primordial), ինչդեռ Հայկի և Բելի լուսնային թուրքերը, այս մոր տարբերակը մուսուլման հարատևական (perennial) էր, քանի որ 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի ուսումնասիրությունները ուրարտացիներին, որոնց թագավորությունը կործանվեց մ.թ.ա. վաղ 6-րդ դարում, և նախահայերին սովորաբար ներկայացնում էին իբրև երկու առանձին միավորներ: Նույնիսկ եթե այս երկու խմբերը հետագայում խառնվել են, ինչդեռ լուրջում էին 20-րդ դարի սկզբի հայ լուսնայինները, այդ միախառնումը տեղի էր ունեցել, երբ արդեն գոյություն ուներ ավելի վաղ, առանձնահատուկ հնդեվրոպական *արմեն* ինքնությունը: Այս մեկնաբանությանը հետևող հայ լուսնայինների մտածողությունը համահունչ էր այլ ազգեր և տարածաշրջաններ ուսումնասիրող իրենց ժամանակակից օտարերկրացի լուսնայինների մտածողությանը, քանի որ սկզբնական ազգայնականությունն ամբողջ աշխարհում տիրապետող էր 19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին կեսի լուսնայինության մեջ:

Խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակների ընթացքում բուլղարները թե՛ ռուսական, թե՛ միութենական մյուս հանրապետությունների տիրույթային ազգությունների լուսնայինների նկատմամբ խառը վերաբերմունք էին ցուցաբերում: Պատմաբանների հին սերունդը և այլ բնագավառներում այսօր կոչված «հավատարիմ բուրժուական փորձագետները», Հայաստանում ներառյալ, սկզբնական շրջանում ազատ թողնվեցին հետևելու իրենց իսկ կողմից սահմանված հետազոտական օրակարգերին: Միաժամանակ, վերջիններս շարունակում էին դասավանդել բուրժուական: Այսօր, նախախորհրդային ժամանակաշրջանում հաստատված լուսնային բազմաթիվ մեկնաբանություններ այս նախնական փուլում գոյատևեցին հասարակության մտավորական վերնախավի մակարդակում: Մինչդեռ ժամանակ, բուլղարները ազգային լուսնայինների ուսուցումը ամբողջովին դուրս բերեցին ուսումնական այլ հաստատությունների, ներառյալ հանրակրթական ծրագրերից:

Ռուսական (ծովածած «ԽՍՀՄ ժողովուրդների լուսնային» անվան ներքո) և միութենական մյուս հանրապետությունների տիրույթային ազգությունների լուսնայինները խորհրդային դրոշմակա ծրագրի վերադարձվեցին 1930-ականների կեսերին: Հայաստանում միջնակարգ դրոշմների համար խորհրդային շրջանի Հայոց լուսնային առաջին դասագիրքը լույս տեսավ 1943 թ.:¹⁵ Ցավոք գոյություն չունի ոչ մի համեմատական վերլուծություն այս և ուշ ցարական շրջանի Հայոց լուսնային կամ 1930-ականներին հայկական սփյուռքում շրջանավոր դասագրքերի տարբերությունների, իսկ որ ավելի կարևոր է մեր նշանակալի համար՝ դրանց նմանությունների մասին: Նման ուսումնասիրությունը մեզ թույլ կտար հայտնաբերել, թե խորհրդային

մարքսիստական ղատմագրությունը 1930-ականներին ինչ տեղ էր հատկացնում սկզբնական ազգայնականությանը՝ չնայած մարքսիստական այն դիմադրությանը, որ ազգերը ղատմության ընդամենը բուրժուա-դրամատիրական փուլի արդյունքն էին:

Ներկայումս, հետխորհրդային Հայաստանում, վերադարձող սկզբնական ազգայնականությունը (այժմ նույնիսկ չունենալով խորհրդային մարքսիզմի բառանթերքով ծղոտվելու անհրաժեշտություն) հասել է նոր մակարդակի: 2012 թ. Հայոց ղատմության բուհական դասագրքի համաձայն՝ ղատմական Հայաստանի տարածքը շատ ավելի ընդարձակ է եղել (400.000 քառ. կմ),¹⁶ քան նույն ամբիոնի կողմից խորհրդային իշխանության տարիներին՝ 1960-70-ական թվականներին հրատարակված նախորդ դասագրքերում նշված 300.000 քառ. կմ:¹⁷ Ավելին, նույն դասագրքի համաձայն հայ ժողովրդի ձևավորումը տեղի է ունեցել շատ ավելի վաղ, քան նշվում էր խորհրդային իշխանության շրջանում: 1960-70-ականների դասագրքերը այս գործընթացի սկիզբը տեղակայում էին մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջին, այսինքն՝ Ուրարտական թագավորության անկման շրջանում, իսկ դրա ավարտը՝ մ.թ.ա. 2-րդ դարի սկզբին, երբ գահ բարձրացավ Արտաշեսյանների արքայատոհմը:¹⁸ Սակայն 2012 թ. դասագիրքը այս գործընթացի սկիզբը տեղակայում է Ք.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջ և 3-րդ հազարամյակի սկիզբ, երբ, ենթադրվում է, որ առաջին հայերեն խոսողները բաժանվել են մյուս հնդեվրոպացիներից: Այս գործընթացի վերջնակետը այն տեսնում է Ք.ա. 6-րդ դարում, այսինքն՝ ղատմական աղբյուրներից Ուրարտուի մասին հիշատակումների ամհետացումից կարճ ժամանակ անց:¹⁹

Հայության ազգածագման մասին 2012 թ. դասագրքում ներկայացված ղատումին ուղեկցում է մի դիմում, համաձայն որի հայերը շարունակաբար ադրել են իրենց բնօրրանում Ք.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջերին երևան գալուց ի վեր, այսինքն՝ սկսած շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջանից, քան նշվում էր խորհրդային իշխանության տարիներին: Հիմնվելով բացառապես խորհրդային լեզվաբաններ Թամազ Գամկրելիձեի և Վյաչեսլավ Իվանովի 1970-1980-ականներին առաջադրած տեսության վրա՝ այդ ղատումը հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքը միանշանակորեն տեղակայում է Հայկական լեռնաշխարհում: Դասագիրքը չի հիշատակում, որ գոյություն ունեն հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղակայման ուրիշ տեսություններ ևս, էլ չսասած՝ որ ներկայումս այդ ուրիշ տեսություններից մի քանիսը Գամկրելիձեի և Իվանովի տեսության համեմատ հետևորդների շատ ավելի լայն զանգված ունեն միջազգային ակադեմիական շրջանակներում:²⁰ Ընթերցողին ասվում է, որ հայերի նման ի սկզբանե հնդեվրոպական նախալեզվով խոսող մյուս ժողովուրդների՝ Հայկական լեռնաշխարհը լքելուց հետո հայերը դարձան վերջինիս միակ բնակիչները, հավանաբար բավականին վաղ՝ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբից: Այդ ժամանակից մինչ օրերս հայերը հազարա-

մյակներով մշտադեմ աղբյուր են իրենց բնօրրանում: Այս մեկնաբանությամբ հաստատվում է հայկական ինքնընկալման թե՛ սկզբնական, թե՛ հարատևական բնութագրերը: Հայկական ծագումը արձանագրվում է մի քանի հազար տարի շուտ և այն նույն տարածքում, որտեղ նրանց գոյությունը ավելի ուշ բացահայտորեն հիշատակվում է Ք.ա. 6-րդ դարի վերջի գրավոր սկզբնաղբյուրներում: Ամուղակի կերովով նվազեցվում, եթե ոչ ամբողջովին բացառվում է այլ էթնիկ խմբերի մասնակցությունը արդի հայ ժողովրդի ազգածագման գործընթացում: Համաձայն այս մեկնաբանության՝ կարելի է ասել, որ հայերն առաջացան ինքնաբերաբար, երբ մյուսները լքեցին այն տարածքը, որը մի ժամանակ բոլոր հնդեվրոպացիների համար ընդհանուր հայրենիք էր: Այնուհետև, չնայած որոշ հայերի ծուլումն այլ էթնիկ խմբերի մեջ ընդունվում է, 2012 թ. դասագրքում շատ քիչ է քննարկվում (կամ առհասարակ չի քննարկվում) դատմական սկզբնաղբյուրներում նշվող այլ, հավանաբար ավելի փոքրաթիվ, էթնիկ խմբերի ծուլումը հայերի մեջ: Այս ամենն, ըստ էության, փաստարկ է հօգուտ ուղղագիծ (linear) ազգայնականության և շարունակական, հիմնականում՝ անփոփոխ հայ ազգային ինքնության:

2012 թ. դասագիրքը նաև շեշտում է, որ հայերը ղեկավարության շատ ավելի երկար ժամանակաշրջաններ են ունեցել, քան նշվում էր խորհրդային տարիներին: Ըստ այս նոր տեսակետի, հայկական առաջին ղեկավարությունը ծագել է Ք.ա. 28-26-րդ դարերում²¹ ու դրանից հետո հայ ղեկավարությունը Հայկական լեռնաշխարհում գրեթե առանց ընդմիջման դադարեցվել է մինչև մոնղոլական արշավանքները՝ Ք.հ. 13-րդ դար: Ուրարտուն, որն այժմ անվանվում է Արարատյան թագավորություն, այս դասագրքում դասակարգված է որդես հայ ժողովրդի ու ղեկավարության շարունակական շղթայի միայն մեկ օղակը, այսինքն՝ ընդամենը հերթական արքայատոհմը արքայատոհմերի երկար ցանկում, որոնք հաջորդել են միմյանց՝ Հայաստանը կառավարելով հազարավոր տարիներ:²²

Հայերի ծագման, հազարամյակներ շարունակ Հայկական լեռնաշխարհի միակ բնակիչները լինելու և հայկական ղեկավարության հազարամյակներով գոյատևելու մասին նույն տեսակետները ներկայացվում են նաև վերջին շրջանում հրատարակված դատմության դոկտրինային այն բոլոր դասագրքերի մեջ, որոնց կարողացել է ծանոթանալ այս հոդվածի հեղինակը:²³ Ներկայումս ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակվող քառահատոր Հայոց դատմություն շարքի առաջին հատորը, որի մեջ ամփոփվելու են հայերի ծագման և Հայկական լեռնաշխարհի առաջին ղեկավարությունների թեմաները, դեռ լույս չի տեսել, սակայն քառահատորյակի խմբագիրները հայտարարում են, որ ղեկավարության հղացքը «կարմիր թելի նման անցնում է» բոլոր հատորներով:

Այս ծրագրի իրականացման հոլովություն մենք արմատադեմ վերանայել ենք թյուր և քաղաքականադեմ վտանգավոր այն դատարարացու-

մը, որ իբր դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը զուրկ է եղել լեռնային տարածություններից: Իրականությունն այն է, որ Հայոց լեռնային տարածությունը, որ 5 հազար տարվա ժամանակում ունի, գրեթե չի ընդհատվել, այլ զանազան դրսևորումներով՝ թագավորությունների, իշխանությունների, ինքնավարությունների, լեռնային կիսանկախ համայնքների, սղնախների, մելիքությունների, ինչու է՝ հոգևոր իշխանության, և, վերջապես անկախ լեռնային տարածության տեսքով հասել է մինչև XXI դար, այսինքն՝ լեռնային տարածության հարատև շղթան մշտապես եղել է:²⁴

Այսուհանդերձ, Հայաստանում սկզբնական ազգայնականության ջատագովների վերջին տարիներին առերեսված մեծագույն մարտահրավերն այն է, որ ի տարբերություն նախախորհրդային տարիների, այս մոտեցումը միջազգային ակադեմիական շրջանակներում այլևս չունի այն գրեթե հանրահանուր ընդունելությունը, որը վայելում էր մի ժամանակ: Խորհրդային յոթամասնամյա ընդմիջման ընթացքում և հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, երբ խորհրդահայ ժամանակակիցությունը շարունակում էր հարկադրաբար մեկուսացված մնալ «երկաթե վարագույրից» այնպիսի տեղի ունեցող մտավորական բազմաթիսի զարգացումներից, քաղաքականության ու ժողովրդավարության բնագավառներում համաշխարհային խոշոր փոփոխությունները Արևմտյան Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի ժամանակակից մոտեցումներին մոտեցնելու աստիճանաբար կասկածի տակ առնել արդի ազգերի ծագման ու զարգացման մեծապես ուղղագիծ այս մեծ ժամանակը (grand récit կամ metanarrative): Այս է դատաճառը, որ, ինչպես լեռնային բացատրենք ստորև, Հայաստանից դուրս գտնվող ժամանակակիցները, ներառյալ հայագիտության մեջ մասնագիտացածները, խանդավառությամբ չեն ընդունում հետխորհրդային Հայաստանի իրենց գործընկերների նշյալ մոտեցումները: Սակայն հայաստանյան ժամանակակիցների շրջանում իշխող սկզբնական ազգայնական խումբը, որի հայացքները գերակշռում են Գիտությունների ակադեմիայի և Երևանի լեռնային համալսարանի ժամանակակից հրատարակություններում, ինչպես նաև միջին և ավագ դպրոցների դասագրքերում, կատարելապես բացառելով որևէ այլ մեկնաբանություն, ընդունել է այս մարտահրավերը՝ հաճախ քաղաքականացնելով խնդիրը և ժամանակակիցությունն առհասարակ²⁵ և իր նախընտրած եզրակացությունները ներկայացնելով իբրև «ազգային անվտանգության խնդիր»:²⁶

Պատմագրությունն արդեն բավականին քաղաքականացված էր խորհրդային շրջանում՝ հաճախ չափազանց մեծ անհանգստություն ժամանակակից այդ տարիներին կոմունիստական կուսակցության թելադրանքների ներքո աշխատող ժամանակակիցներին: Խորհրդային ժամանակակիցության օտարերկրյա հետազոտողները շեշտում են, որ «ժամանակակից ճշմարտությունը» թելադրելու գործում կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության դերը ժամանակակից

կանացվել է *Պրոլետարական հեղափոխություն (Пролетарская революция)* անսագրի խմբագրական խորհրդին ուղղված և 1931 թ. հոկտեմբերին հրատարակված Իոսիֆ Ստալինի «Բուլշևիզմի լուսավորության մի քանի հարցերի մասին» («О некоторых вопросах истории большевизма») մամակի միջոցով: Այս մամակում Ստալինը հայտարարում էր, որ իշխող կոմունիստական գաղափարախոսությանը և դրա քաղաքական նշանակներին ծառայող որոշ լուսավորչական մեկնաբանություններ լիարժեք են ընդունվել իբրև աքսիոմներ, իսկ այն տեսակետները, որոնք կհակասեն այդ աքսիոմներին, լիարժեք են համարվել զրոյացված ու լիարժեք են չդառնալով քննարկման առարկա:²⁷ Չնայած Ստալինին մեջբերելը 1953 թ. նրա մահից կարճ ժամանակ անց խորհրդային Սիությունում դարձել էր տաբու, իշխող կուսակցության գաղափարախոսության և լուսավորչության միջև հարաբերության հանդեպ Կրեմլի վերաբերմունքը շատ չփոխվեց: Առաջատար մտածողները հետո սկսեցին հաճախակի կրկնել խորհրդային լուսավորչության հիմնադիր Վ. Ի. Լենինի մեջբերումները՝ «կուսակցականության» սկզբունք կոչվածն արդարացնելու նպատակով:²⁸ Այս սկզբունքը խորհրդային քաղաքական և լուսավորչական հիմնարկների ներկայացուցիչներին հաճախ թույլ էր տալիս իրենց համար անընդունելի լուսավորչական մեկնաբանությունների կողմնակիցներին լուսավորվել իբրև «լուսավորչության կեղծարարներ»:

Այդուհանդերձ, անգամ խորհրդային համակարգի փլուզումից հետո և հակառակ ժամանակակից հայ լուսավորչության այն հաստատումներին, թե այժմ իրենք ազատ են կոմունիստական կառավարության կողմից գործադրվող կառավարչության, «դասակարգի» փոխարեն այժմ «ազգային» բառադաշարով սահմանված քաղաքական նկատառումները կարծես թե շարունակում են ծանրակշիռ մնալ, երբ լուսավորչության մեծ մասը տարբեր կնճոռոտ խնդիրների վերաբերյալ իր տեսակետներն է ներկայացնում: Մինչև 2018 թ. աղբյուրը ընկած ժամանակահատվածը, երբ Հանրապետական կուսակցությունը քաղաքական լիակատար վերահսկողություն ուներ, կառավարությունը լուսավորչական ներկայացում էր հայագիտությունը, ներառյալ լուսավորչությունը՝ իբրև «հայության ազգային ու մշակութային անվտանգության ապահովման» հզոր գործիք, ինչպես նաև անկախ լուսավորչության ամրապնդման և ազգային ինքնագիտակցության ուժեղացման գործոն:²⁹ լուսավորչությունն ու մամակավարժներին հաճախ հորդորում էին հայոց անցյալին վերաբերող վերոնշյալ մեկնաբանություններն ուսանողներին և հանրությանը փոխանցել որպես անհերքելի ճշմարտություններ:

Ավելին, գերակշռող հարատևական մոտեցման մյուս երեսն էլ այն էր, որ, լուսավորչության դասագրքերում և բազմաթիվ երկրորդային ուսումնասիրություններում հայերը սովորաբար լուսավորվում էին իբրև հետևողականորեն միաձույլ հավաքականություն, հոյարտ՝ իրենց հնամյա ժառանգությամբ, ինչպես նաև հա-

Ճախ՝ իբրև հարևանների կամ մեծ կայսրությունների ճնշման զոհ: Հաճախակի շեշտվում էր, որ ուսանողների շրջանում հայկական ինքնության սկզբնականության, հարատևականության և էստաբլիշմենտային (essentialism) սկզբունքների վրա հիմնված համոզմունքների սերմանումը լիարժեք ստեղծել մի հասարակություն, որը կգփտակցեր իր անզուգականությունն ու նույնիսկ բացառիկությունը: Միաժամանակ, այդպիսի կրթությունը վճռական կլիներ ներկայիս հայրենիքը ազդեցիկ հարևաններից թաշտոյանելու և թաղաքային, ամեն մի թատեն թախի, այն կրկին ընդլայնելու համար, որոշեցի այն վերադառնա իր անցյալի ավելի ընդարձակ սահմաններին: Հայրենիքի համար իրենց կյանքը զոհաբերելու թատրաստ զինվորներով ազգ ձևավորելու անհրաժեշտությունը շեշտադրվեց հատկապես 2016 թ. ադրբեյջանյան քառօրյա թատերազմից հետո, երբ ակնհայտ դարձավ, որ նորագույն սղառագինությունների տիրապետող Ադրբեյջանի հետ զինված ընդհարումները կարող են կրկնվել ցանկացած թախի: Սակայն թեպե՛ր ընդգծել, որ թատնագրության նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը զրոյից չէր ստեղծվել հանրաթետականների ժամանակաշրջանում. հանրաթետականներն այս մոտեցումը ժառանգել էին և աշխատում էին դրա հաստատութնականացման ուղղությամբ, իսկ հանրային խոսույթի (discourse) հղանցիկ գննությունը հուշում է, որ շատ հայեր այս մոտեցմանը շարունակում են կաղված մնալ անգամ 2018 թ. մայիսին կառավարության փոփոխությունից հետո:

Հայկական թատնագրության այս նոր, հետխորհրդային միտումը թվում է հանընկնում է հետկոնունիստական աշխարհում և, մասնավորապես, Հարավային Կովկասում ազգայնական զգացմունքների ընդհանուր ուժգնացման հետ: Հայաստանի դեթթում, Լեոնային Ղարաբաղի (Արցախ) համար ադրբեյջանցիների դեմ շարունակվող թատերազմը, դրան գումարած Թուրքիայի՝ Առաջին համաշխարհային թատերազմի ընթացքում իրականացրած Հայոց ցեղասղառության ճանաչման մերժումը, նրա լիակատար աշակցությունը Ադրբեյջանին, ինչդես նաև Թուրքիայի կողմից Հայաստանի սահմանների շրջափակումը նղաստեցին այդ զգացմունքների փարթամացմանը: Հետխորհրդային Հայաստանի դորոցական դասագրքերի մեջ կրկնվող այն շեշտադրումը, թե հայկական մշակույթն ուրույն է, նույնդես հանգեցնում է Հայաստանի հարևանությամբ միջէթնիկական սահմանների՝ իբրև թատնականորեն հստակ սահմանագծված և անթափանց լինելու թատկերմանը: Հայ թատնագրության մեջ հայերի ինքնաթատկերումը կանխատեսելիորեն դրական է: Սրան ուղիղ հակադրության մեջ է, ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրություններում և ավելի հետևողականորեն՝ դասագրքերում, թուրքերին ու ադրբեյջանցիներին մոայլ գույներով ներկայացնելը: Հայերի մյուս հարևանները՝ վրացիները, ռուսները և քրդերը, սովորաբար արժանանում են տարատեսակ գնահատականների՝ կախված մասնավոր համատեքստից: Չմայած որ վրացիները երբեմն թատկերվում են իբրև հայերի բարեկամներ, թատնագրական վեճեր

են բռնկվում ոչ միայն ադրբեջանցիների, այլ երբեմն նաև վրացիների հետ: Այս վեճերի մի մասը առաջացել է նույն ազգերի ներկայացուցիչների հրատարակած Պատմական քարտեզներում կամ ուսումնասիրություններում իրենց հայրենիքների վաղեմի սահմանների իրարամերձ ներկայացումից: Ավելին, ուշ խորհրդային ժամանակներից սկսած, հայ Պատմաբաններն այսօրեւ կոչված «թղթյա Պատերազմներ» («paper wars») են մղել վրացիների և ադրբեջանցիների դեմ, իսկ նման բանավեճերի մեջ ուղղակիորեն ներգրավված անձինք շարունակաբար գովաբանվել են իրենց հայրենակիցների շրջանակում իբրև ազգային ժառանգությունը՝ Պատմությունն ու եզակի մշակույթը Հայաստանից խլելու հարևանների փորձերին արհաբար դիմակայած հայրենասերներ:³⁰

Այսուհանդերձ, ինչդեռ արդեն նշեցինք, հայոց ազգածագման, հնագույն Պատմության վերաբերյալ հայաստանյան Պատմաբանների առաջ քաշած արմատական հաստատումներից շատերը, այդ թվում երբեմն նաև հայ-ադրբեջանական և հայ-վրացական Պատմագիտական բանավեճերի համատեքստում ասվածները, արտասահմանում ընկալվել են որոշակի թերահավատությամբ: Նման կասկածների Պատճառն այն է, որ ներկայացված փաստարկները շատ անգամ դժվար Պաշտպանելի են աղացույցների գնահատման արդի, միջազգային չափանիշների տեսակետից, հատկապես՝ համաշխարհային Պատմագրության՝ սկզբնական ազգայնականության մոտեցումից հրաժարվելուց հետո: 1998 թ. Արմեն Այվազյանը Հայաստանում և ԱՄՆ-ում բնակվող հայագետների հայացքների միջև առկա տարբերությունները փորձեց բացատրել մի վարկածով, թե որոշ մեկնաբանություններ, որոնք անընդունելի են Այվազյանի տեսակետից, ԱՄՆ-ում հաստատված գիտնականների կողմից առաջ են մղվում որդես ՆԱՏՕ-ի և ԱՄՆ կողմից համակարգվող քաղաքականության մի մասը. դրանք մոտակա ունեն թուլացնել Հայաստանը ՆԱՏՕ-ում Ամերիկայի դաշնակից Թուրքիայի նկատմամբ: Այվազյանը ղեկավար էր, որ Ամերիկայում շատ հայագետներ միացել են այս դավադրությանը՝ սեփական շահերից ելնելով:³¹ Հետագայում Այվազյանի աշխատությունը հավանության արժանացավ Երևանի Պատմական համալսարանի Հայոց Պատմության ամբիոնի 2001 թ. դեկտեմբերի 19-ին թողարկած մի հայտարարության մեջ: Դրանից ի վեր, Հայոց Պատմության արտասահմանաբնակ մասնագետների դավաճաններ լինելու մասին ղեկավարը Հայաստանում շրջանառվել է բազմիցս:³² Արժե ավելացնել, որ եթե մոտ երկու տասնամյակ առաջ մեղադրանքների թիրախը միայն Հայաստանից դուրս գտնվող գիտնականներն էին, այժմ Հայաստանում գտնվող որոշ անհատներ և խմբեր ևս հաճախ ընդգրկվում են այն անձանց շրջանակում, ովքեր մեղադրվում են օտարերկրյա ազդեցության կենտրոնների վերահսկողության տակ գտնվելու մեջ: Իհարկե, հայ Պատմագրության մեջ արևմտյան կործանարար ազդեցություն տեսնելը կարելի է դիտարկել արդի հայաստանյան հասարակության մի զգալի հատվածում տարածված ավելի լայն կաս-

կածների համատեքստում. դա այն հատվածն է, որը շատ կասկածամտորեն է տրամադրված երկրում ամենատարբեր բնագավառներում արևմտյան կամ եվրոպական ազդեցությունների հանդեմ: Հայաստանյան հասարակության այս խմբերը վախենում են, թե գոյություն ունի արևմտյան, իսկ ավելի ստույգ՝ եվրոպական ազատականների կողմից մշակված ավելի ընդարձակ, կամխամտածված մի ծրագիր, որ նույնպես ունի առհասարակ քայքայել հայ հասարակության ավանդական հյուսվածքն ու ճամփա հարթել հայ ժողովրդի ամբողջական և վերջնական ոչնչացման համար:

ՀԵՏԻՈՐՅՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԻՆՉՊԵՍ ՊԵՏՔ Է ՓՈԽՎԻ ԻՐԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վերադառնալով ժառանգության ավելի մեղ շրջանակներին՝ հարկ է առանձնահատուկ շեշտել, որ արտասահմանաբնակ հայագետները (իսկ բոլորովին վերջերս նաև որոշ, մինչ այժմ նկարագրված գերակայող միտման մասը չկազմող երևանաբնակ ժառանգամներ) սովորաբար քննադատության են ենթարկվում հետխորհրդային Հայաստանի սկզբնական ազգայնական (primordial nationalist) ժառանգության եզրակացությունները անվերադաս կրկնելու իրենց դժկամության համար: Այնուամենայնիվ, երկրում վերջինիս գերակշռությունը անշուշտ միակ հանգամանքը չէ, որով Հայաստանի արդի ժառանգությունը տարբերվում է նույն գիտակարգի համաշխարհային վերջին միտումներից:

Հայոց ժառանգության այժմյան դորոցական և բուհական դասագրքերի, ինչպես նաև Պատմության ինստիտուտի հրատարակած Հայոց ժառանգության բազմահատորյակի այն չորս գրքերում, որոնք դեռևս հնարավորություն են ունեցել տեսնել, թերևս ամենաառանցքային այդպիսի տարամիտությունը քաղաքական ժառանգության վերընդլայնումն է սոցիալական ժառանգության (social history) հաշվին. վերջինս բավականին տարածված էր խորհրդային տարիներին:³³ Միգուցե սոցիալական ժառանգությունը ներկայումս անտեսվում է, որովհետև Հայաստանում շատերի մտքում այն կարող է կադակցվել խորհրդային մարքսիզմի հետ, որից այժմ խուսափում են: Ի վերջո խորհրդային իշխանության տարիներին էր, որ երկրի քաղաքական ղեկավարությունը հայ ժառանգամներին հրահանգեց ավելի ուշադիր լինել ժառանգության սոցիալ-տնտեսական կողմերին: Սակայն, անկախությունից ի վեր մշակված միտումը հակասում է միջազգային աստիճանում առկա զարգացումներին: Սա, ինչպես ասում են գերմաներենում և նրա հետևողությամբ արևմտաեվրոպական մի շարք լեզուներում, երեխային կեղտաշրի հետ լողատաշտից դուրս գցելու տիպական օրինակ է: Վերջին տասնամյակներում ժառանգությունն ամբողջ աշխարհում սկսել է ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել սոցիալական ժառ-

մությանը, և որոշեազի Հայաստանն ու հայերը ներկա լինեն ղատմագրական ընթացիկ բանավեճերում, խորհրդային շրջանի այս ժառանգությունը նվազեցնելու կամ մերժելու փոխարեն ղետք է որոշակի ղատշաճեցումներով ընդարձակել, որոշեազի դրանք արտացոլեն ներկայիս միջազգային միտումները:

Սոցիալական ղատմության նկատմամբ հետաքրքրության նվազումը, թերևս կամխատեսելիորեն, հանգեցրեց քաղաքական, ղազմական ու կրոնական վերնախավերի հանրային խոսույթի և գործողությունների վրա նորացված սևեռումի, որ տեղի ունեցավ հասարակության ստորին խավերի ղատմության, ինչղես նաև սոցիալական ղայքարի միջնաղարյան և արղի օրինակների ուսումնասիրության հաշվին: Վերնախավերի գործողություններն ու քաղաքական հայացքները սովորաքար նույնականացվում են ազգի գործողությունների ու քաղաքական հայացքների հետ: Նման մոտեցումն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն հանգեցնում է հայկական ազգային միասնության հղացքի տարածմանը, որն ակնկալվում է թե կհաղթահարի տեղական, դասակարգային և կրոնական բաժանվածությունները և, որղես կանոն, սահմանվում է այլ էթնիկ խմբերին հակաղղվելու միջոցով: 2012 թ. բուհական դասագրքում, օրինակ, ներհայկական սոցիալական հակամարտության բոլոր դրսևորումներն ամբողջությամբ մոռացության են մատնված: Այս մոտեցման ջատագովները հաճախ շեշտում են, որ նման ազգային միությունն անհրաժեշտ, և գուցե բավարար է՝ հայ ժողովղղին հաջողություններ բերելու համար:

Ազգային միասնության անհրաժեշտություն քարոզելու այս համատեքստում՝ Հայ աղաքելական եկեղեցին ևս, 1991 թ. ի վեր, սովորաքար ղատկերվել է իբրև հայկական ինքնության գլխավղղր սյուներից մեկը, և հաճախ՝ իբրև հիմնական սյունը: Նույնիսկ Հոռմեական կաթղղիկե և Ավետարանական եկեղեցիների հետևողղ հայերը, եղթե չնչեմք մյուս քրիստոնեական դավանանքների կամ վերջին շրջանում ուրիշ կրոնների հետևողղ դարձած էթնիկ հայերին, ժամանակակից հայաստանյան ղատմագրության մեջ շատ հազվաղեղ են հիշատակվում: Այս դեղղում, աղկա միտումը շարունակում է խորհրդային սովողղոյթը: Կոմունիստական վարչակարգի տարիներին ևս հայաստանյան ղատմագրությունը բացաղղաղես կենտրոնացած էր Հայ աղաքելական եկեղեցու վրա: Նույնիսկ կրոնի նկատմամբ կոմունիստների ընղհանրաղղես ժխտական վերաքերմոնքի համատեքստում խորհրդահայ ղատմագրությունը ևս Հայ աղաքելական եկեղեցու համեմատ ավելի բացասական վերաքերմոնք ուներ հայ կաթղղիկե և ավետարանական համայնքների հանղեղ. գուցե այն ղատճաղղով, որ խորհրդային վարչակարգն ավելի քիչ էր վախենում աղաջիմից, քանի որ նրա կենտրոնատեղին գտնվում էր իղ խիստ վերահսկողության ներքո: Միաժամանակ, հակաղակ խորհրդային ժամանակների մոտեցման, նախկինում շեշտվող բոլղր միջնաղարյան աղանղավղղ կրոնական շարժումները, հատկաղղես՝

դավլիկյաններն ու թոնդրակյաններն այժմ համարյա մի հարվածով դուրս են գետնից 2012 թ. բուհական դասագրքից: Թոնդրակյանների մասին ինչ-որ հիշատակում կա Պատմության ինստիտուտի վերջին քառասուն տարյակում, բայց այն շատ ավելի հակիրճ է, քան խորհրդային տարիներին հրատարակված ութ-հատորյակի մեջ, և այն քննադատում է շարժումը հայ ժողովրդի հոգևոր միասնությանը հարվածելու համար:³⁴

Պատմության մեջ գեոդերային հարաբերությունների (այսինքն՝ կանանց հասարակական դերի և ընտանեկան կառուցման) ուսումնասիրությունը խորհրդային ժամանակաշրջանի հետազոտությունների և դասագրքերի մասը չէր կազմում, նույնիսկ սոցիալական դատմության հարաբերական բարգավաճման տարիներին: Ինչպես և կարելի է կանխատեսել, այս իրավիճակը չփոխվեց նաև անկախության քսանյոթ տարիների ընթացքում, երբ այժմ, սոցիալական դատմության հանդեպ հետաքրքրությունն առհասարակ շատ ավելի քիչ է: Այս միտումը ևս չեղվում է գեոդերային դատմության նկատմամբ վերջին տասնամյակների աճող միջազգային հետաքրքրությունից, և այն երևույթից, որ գեոդերային հարաբերություններն այժմ կանոնավոր կերպով ներառվում են Արևմտյան Եվրոպայում և Հյուսիսային Ամերիկայում գործածվող դասագրքերում: Կարծում են՝ այս տարբերությունը ևս լավագույնս է շտկվի Հայաստանում դատմության դասավանդման մեջ, առաջին իսկ հնարավորությամբ:

Ի հավելումն սոցիալական դատմության նկատմամբ նվազած հետաքրքրությանը, նույնքան, եթե ոչ ավելի անհանգստացնող է հայաստանյան ժամանակակից դատմաբանների անտարբերությունը դատմական մոր տեսությունների, ենթաբաժինների և մեթոդաբանությունների նկատմամբ, որոնք օտարերկրյա դատմաբանները որդեգրել և կիրառում են վերջին տասնամյակներին: Սակայն Հայաստանում, մարքսիզմի վերացումից հետո, այն ատենախոսությունների մեծ մասը, որոնք ընթերցելու հնարավորություն են ունեցել, հայտնում են, որ իրենց մեթոդաբանական ուղեցույցն է եղել «դատմականությունը» (historicism), մեծադեպ անտեսելով վերջին տարիների տեսական ու մեթոդաբանական այն մոր մոտեցումները, որոնք քննադատության են ենթարկել 19-րդ դարի այդ դոկտրինայի թերությունները և փորձել են առաջարկել առկա սկզբնաղբյուրների ավելի լավ և վստահելի օգտագործման մոր ուղիներ ու հետևել դրանց: Հայաստանյան ժամանակակից դատմաբանների մեծամասնության աշխատանքներում մոր մեթոդների բացակայությունը նաև նրանց կողմից տրված հարցերը սահմանափակվում է հիմնականում ուշ 19-րդ դարի դատմական դոկտրինայի բարձրացրած հարցերի շրջանակով: Բազմաթիվ մոր հարցեր, որ հաճախակի տրվում են ողջ աշխարհի ժամանակակից դատմաբանների կողմից, ցավոք բացակայում են Հայաստանում լույս տեսնող դատմագիտական վերջին աշխատանքներից:

Նոր տեսությունների ու մեթոդաբանությունների փորձարկման և հետևաբար հայ անցյալի մասին մոր որակի հարցադրումներ անելուն ուղղված փոփոխու-

թյունների ուշացումը Հայաստանի ղատմաբաններին կղատաղարտի ղատմաբանների միջազգային հանրությունից շարունակական մեկուսացման և կզրկի վերջիններիս հետ գիտական ընթացիկ բանավեճերին մասնակցելու հնարավորությունից: Եթե նախքան գորբաշուկյան վերակառուցումը (1980-ականների վերջ) խորհրդային կարգերի ղարտաղրած «երկաթե վարագույրը» հայաստանյան և արտասահմանյան ղատմաբանների՝ իրարից տարանջատված մնալու հիմքում ընկած հիմնական ղատճառն էր, աղա տնտեսական դժվարությունները, ներաղյալ հայաստանյան ղատմաբանների համար գոյություն ունեցող միջազգային կրթաթոշակների, ճամփորդական և հետազոտական դրամաշնորհների սակավությունը ղատճառ են դարձել խորհրդային ժամանակաշրջանին հատուկ այդ մեկուսացման շարունակության համար: Մի շարք ղատճառներով հայաստանյան ղատմաբանները չկարողացան օգտվել «երկաթե վարագույրի» անկումից ու համաքալ ընթանալ համաշխարհային ղատմագրության մեջ եղած տեսական ու մեթոդաբանական վերջին միտումներին: Չափազանց քիչ ղատմաբաններ կան Հայաստանում այսօր, որ կանոնավոր շփում են ունեցել իրենց արտասահմանյան գործընկերների հետ՝ հայկական սփյուռքի համայնքներ կատարած որոշ ճամփորդությունները բացառած: Օրինակ՝ Երևանի ղետական համալսարանի Հայոց ղատմության, Համաշխարհային ղատմության և Հայաստանի հարակից երկրների ղատմության ամբիոններում ներկայումս դասավանդող դասախոսական համարյա ամբողջ կազմն իր բուհական կրթությունը, մինչև անգամ թեկնածուական և դոկտորական աստիճանները, ստացել է Երևանում: Նրանցից շատ քչերն են, որ արտասահմանում ղատմություն ուսանելու կամ ուսուցանելու որևէ փորձ ունեն: Սա հանգեցրել է դասախոսներից ու իրենց նախկին ուսանող ու միաժամանակ ներկա գործընկերներից բաղկացած մի փակ շրջանակի ձևավորմանը, որը չափազանց քիչ կաղեր ումի արտասահմանյան գործընկերների հետ:

ԻՆՉՊԵՑ ՇԱՐԺԿԵԼ ԱՌԱՁ

Հայաստանում 2018 թ. աղրիլ-մայիսյան Թավշյա հեղափոխությունը բազմաթիվ անձանց և խմբերի խրախուսեց հանդես գալ երկրում կյանքի տարաբնույթ երեսակները՝ կրթության ու գիտության ոլորտները ներաղյալ, բարելավելուն ուղղված արմատական առաջարկություններով: Նախքան քաղաքական այս փոփոխությունը, հայաստանյան ղատմաբանների շրջանակներում արդեն իսկ գոյություն ուներ նվիրյալ մի փոքրամասնություն, որը և՛ քննաղատում էր հայաստանյան ղատմագրության առկա վիճակը, և՛ փոփոխություն ղաահանջում, չնայած միշտ չէ, որ այս այլընտրանքային շրջանակները համաձայնության էին գալիս միմյանց հետ տեսական ու մեթոդաբանական հիմնական խնդիրների շուրջ: Անշուշտ, նրանք հաճախ քննաղատել են գերակայող ուղղություն-

նը՝ ելնելով տարբեր դիրքորոշումներից: Կարելի է ակնկալել, որ �ղատնագրության այս այլընտրանքային շրջանակները, որոնք ավելի լայնորեն են ընդունել վերջին տարիների միջազգային տրակտիկան, մույնդես հանդես կգան Հայաստանում լատնության դասավանդման ու հետազոտության բարելավման առաջարկներով ու գործողություններով:

Հողված կարելի է դիտարկել փոփոխության լատնացի ավելի լայն այս միտումի համատեքստում նաև: Հետևելով Հայաստանի՝ իմ կողմից հարգված մի քանի գործընկերներիս խնդրանքին, նաև՝ այլոց քաջալերանքին, հաջորդող բաժնում կթվեն մի շարք առաջարկություններ, որոնք կարծում են կբարելավեն Հայաստանում լատնության դասավանդումն ու հետազոտությունը և այդդիտով կօգնեն հայաստանցի լատնաբանների համարկմանը աշխարհում ընթացող լատնագիտական և այլ մտավորական բանավեճերին, ինչդես նաև կբարձրացնեն Հայաստանի վարկը գիտնականների միջազգային այս համայնքում: Մարդիկ Հայաստանի տարածքը բնակեցրել են սկսած Հին քարե դարից: Ավելին, հայերը հազարամյակներ շարունակ հիշատակվել են լատնական սկզբնաղբյուրներում, իսկ հայերենն ունի հարուստ միջնադարյան և արդի գրավոր ժառանգություն: Հետևաբար, Հայաստան աշխարհը, հայերը և նրանց անցյալի ուսումնասիրությունը կարող է շատ բան առաջարկել հումանիտար և հասարակական գիտություններում միջազգային ակադեմիական ընթացիկ քննարկումների համար:

Քառորդ դարից ավել է անցել, ինչ են ավարտել են Երևանի լատնական համալսարանի լատնության ֆակուլտետը, 1991 թ.: Այս հողվածը լատնաստելու ընթացքում համեմատեցի գորբաշովյան վերակառուցման և հրադարակայնության տարիներին՝ իմ այնտեղ եղած ժամանակի ուսումնական ծրագիրը ներկայիս ծրագրի հետ,³⁵ ու հաջորդող դարբերություններում դիտի ներկայացնեն այս կադակցությամբ իմ մի քանի դիտարկումներն ու առաջարկությունները:

1986-1991 թթ. լատնության ֆակուլտետի ուսանողները դարտավոր չէին հայոց լեզվի դասընթացներ անցնել: Շատ դրական փոփոխություն է, որ այժմ երկու դարտադիր դասընթացներ են ավելացել ֆակուլտետի բակալավրիատի բոլոր ուսանողների համար:³⁶ Սակայն դատելով հետևողականության այն դակասից, որը ժամանակ առ ժամանակ շարունակում են նկատել ավելի երիտասարդ լատնաբանների հեղինակած որոշ աշխատանքների կառուցվածքում, կարծում են, որ ավելի շատ ջանք դիտի գործադրվի Հայոց լատնության ուսանողների շրջանում էստե շարադրելու հմտությունները զարգացնելու համար ոչ միայն այս երկու դասընթացների ժամանակ, այլ նաև՝ կրթության հետագա փուլերում՝ անհատական դարադմունքների միջոցով, ինչդես նաև թեկնածուական ատենախոսությունների դեկավարման ընթացքում: Նման մասնագիտական օգնություն առաջարկող ակադեմիական շարադրանքի մի կենտրոնի հիմնումը կարող է խնդրի լուծման տարբերակ լինել:

Ռուսերենի և մինչ օրս «օտար լեզու» դիտակի ներքո խմբված անգլերենի, ֆրանսերենի կամ գերմաներենի դասընթացները 1986-1991 թթ. դարտադիր էին, և ողջունելի է, որ ցարդ մնացել են այդդիսին: Բակալավրիատում սովորելիս, հայոց կամ համաշխարհային դատնության ուսանողները ղետոք է ութական վարկանիշ (կրեդիտ) ստանան՝ ոուսերեն և մեկ արևնտավրոդական լեզվից:³⁷ Անգլերենի (բայց ոչ ոուսերենի կամ մյուս «օտար» լեզվի) ոուուցունը շարունակվուն է մագիստրոսական ծրագրուն:³⁸ Կովկասագիտության կամ արվեստի դատնության մեջ մասնագիտացող ոուսանողները ևս այլ լեզուներ՝ իտալերեն, իսդաներեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն սովորելու հնարավորություն ունեն:³⁹ Այդուհանդերձ, ավելի շատ ջանքեր ղետոք է գործադրվեն համագգային մասշտաբով և կրթական գործընթացի բոլոր մակարդակներուն՝ սկսած տարրականից, օտար լեզուների՝ անգլերենի, ոուսերենի, ֆրանսերենի, գերմաներենի, իսդաներենի և իտալերենի ոուուցունը բարելավելու համար, քանի որ վերջիններս Հայաստանի մման փոքր ղետոթյունների համար սեփական սահմաններից դուրս մտավորական կյանքի հետ առնչվելու, թերևս, միակ դարդասն են: Այս լեզուները Երևանուն Պատնության ֆակուլտետի շրջանավարտների միակ միջոցն են հանդիսանուն կրթությունն արտերկրուն շարունակելու, արտասահմանյան հետազոտական կրթաթոշակներից օգտվելու, Հայաստանից դուրս ակադեմիական գիտաժողովներին մասնակցելու և, ինչը դակաս կարևոր չէ, դատնության տեսության ու մեթոդաբանության աժող համաշխարհային գրականության, ինչդես մակ՝ առանձին գիտնականներին հետաքրքրող հետազոտական տարբեր թեմաների շուրջ համեմատական ոուսունմասիրությունների (comparative studies) մասին տեղեկացված լինելու համար: Վերջին տարիներին Երևանուն հրատարակված Հայոց դատնության աշխատությունների գրականության ցանկերը ցույց են տալիս, որ դատնաբանները հագվադեղ են օգտվուն արևնտավրոդական լեզուներով ոուսունմասիրություններից, իսկ եթե մույմիսկ հղուն են կատարուն այդ լեզուներով գրականությանը, դրանք հիմնականուն սկզբնաղբյուրներ են ու միայն հագվադեղ՝ երկրորդային ոուսունմասիրություններ կամ տեսական բնույթի աշխատանքներ: Անկախ մրանից, թե այս դակասը հետևանք է օտար լեզուների թույլ իմացությամ, թե՞ Հայաստանի գրադարաններուն անհրաժեշտ գրականության անհասանելիության, իրավիճակը շտկելը ղետոք է դառնա խիստ առացնահերթ: Ուսանողների օտար լեզուներով հաղորդակցվելու հնտությունները գարգացնելու հնարավոր ճանադարի է Երևանի ղետական համալսարանի և/կամ Պատնության ինստիտուտի մագիստրոսական մակարդակուն մի քանի երկլեզու դատնության դասընթացների ներնունունը (հայերեն-ոուսերեն, հայերեն-անգլերեն և այլն): Եթե մման դասընթացների թեմաները լայն լինեն, դրանցից ընդամենը մի քանիսը կկարողանան միաժամանակ սդասարկել դատնության տարբեր ժամանակաշրջանների մեջ անեմատարբեր հետաքրքրություններ ունեցող բագմաթիվ ոուսանողների կարիքները և կօգնեն գարգացնել այդ ասդիրանտների՝ իրենց գիտակարգի մասին օտար լեզվով հայացքներ փոխանակելու կարողությունը:

Կասկածից վեր է, որ հայ քաղաքական, դիվանագիտական, ռազմական և մտավորական ղափառության մեջ դեռևս առկա են նկատելի բացեր, որոնք ղետք է լցվեն այս ենթագիտակարգերում մոր հետազոտությունների միջոցով: Սակայն, մշված ենթագիտակարգերում այս մոր հետազոտությունները ղետք է իրականացվեն սոցիալական ղատմության ավելի խորը հետաքրքրությանը զուգահեռ և ոչ դրա հաշվին: Հայաստանում սոցիալական ղատմության նկատմամբ ուշադրությունը ղետք է հնարավորինս արագ մեծացնել, որդեսգի հայաստանյան ղատմաբանները հնարավորություն ստանան իրենց փորձը փոխանակել արտերկրի իրենց գործընկերների հետ: Կարծում են սա անելը համեմատաբար ավելի հեշտ է, քանի որ սոցիալական ղատմությունը մեծ մշանակություն ուներ հորհրդային Միությունում, և հետևաբար, այդ ժամանակամիջոցում հիմնավոր գիտելիքներ են կուտակվել այս ենթագիտակարգում: Հորհրդային տարիների բուհական դասագրքերը հետևողական ուրվագիծ ունեին, որով զգալի տեղ էր հատկացված հասարակության սոցիալական կազմին, արտադրամիջոցների սեփականության, հարկերի, առևտրի, քաղաքային ու գյուղական կյանքի մասին քննարկումներին՝ դասագրքում ընդգրկված քաղաքական դարաշրջաններից յուրաքանչյուրի առնչությամբ: Պատմության դրորոցական և բուհական մոր դասագրքերը ղետք է վերադառնան այդ մողելին, իհարկե՝ առանց մի ժամանակ Կրեմլի կողմից քաղաքական ու գաղափարախոսական մղատակներով ղարտադրված որոշ չիմնավորված մեկնաբանությունների: Նման դասագրքերի շնորհիվ, ի հավելումն անցյալի քաղաքական առաջնորդների, ղատերազմների, ճակատամարտերի և դաշնագրերի մասին գիտելիք ստանալուն (որոնցով Հայոց ղատմության դասագրքերը ներկայումս առանց այդ էլ լի են), ղատմությամբ հետաքրքրված հայ դրորոցականները համեմատաբար փորք տարիքից կսկսեն մտածել հայկական ժառանգության հասարակական տեսանկյունների մասին ևս: Ընդհանուր առմամբ, կարծում են՝ Հայոց ղատմության դասագրքերի հետագա բարելավման համար շատ օգտակար կլինի, եթե համեմատենք Հայաստանի ներկայիս դասագրքերում ընդգրկված թեմաների շրջանակը մի շարք արևմտաեվրողական և հյուսիսամերիկյան երկրների ազգային և համաշխարհային ղատմության դրորոցական և բուհական դասագրքերի հետ: Այսդես հայ մասնագետները կառանձնացնեն սոցիալական, մշակութային և բնաղահղանական ղատմության (cultural և environmental history) բաժինները և այլ թեմաներ, որոնք ներկայումս հետաքրքրություն են առաջացնում աշխարհում և հետևողականորեն ներառվում են արտերկրի դասագրքերում: Եթե այդ թեմաներից որոշները դեռևս բաց են հայաստանյան դասագրքերում, հայ մասնագետներն այս ղարագաներում կկարողանան ծրագրեր մշակել, թե ինչդես այդ թեմաները ողջամիտ ժամկետներում ավելացվեն Հայոց ղատմության դասագրքերում:

Օրինակ՝ խորհրդային ժամանակաշրջանի դասագրքերը ցավոր քիչ տեղեկություն էին ղարունակում գենդերային խնդիրների, մասնավորաղես՝ ընտանեկան հարաբերությունների և տարբեր ժամանակներում հասարակության մեջ

կնոջ դերի մասին, եթե չնշենք մշակութային ու բնադաստիարակական դաստնությամբ ավելի նոր ենթագիտակարգերի մասին: Նրանց անհատալ ընդգրկումը դասագրքերի մեջ, ինչդեպ նաև հետագա զարգացումը հայագիտության հովանու ներքո ավելի մեծ մարտահրավեր է: Այստեղ միջգիտակարգային այս թեմաների սահմաններն ընդարձակելու դատարաստ առաջամարտիկների իրական կարիք կա ավելի, քան սոցիալական դաստնության դեմքում: Բարեբախտաբար, Հայաստանում խորհրդային տարիներից գոյություն ունեն կանանց և ընտանիքի մասին որոշակի ուսումնասիրություններ և, ակնհայտորեն, մի քանի այլ գործեր էլ հրատարակվել են անկախությունից հետո: Դրանց եզրակացությունները հեշտորեն կարելի է ավելացնել արդեն գոյություն ունեցող դասագրքերում, և սոցիալական դաստնությամբ նոր ներմուծված մյուս թեմաների հետ միասին դրանք բոլորը ուսանողների ներկա սերնդի մոտ այդ թեմաներով աղագայում լրացուցիչ հիմնավոր հետազոտություն իրականացնելու հետաքրքրություն կհարուցեն, եթե նրանք որոշեն դաստնաբան դառնալ:

Սոցիալական, մշակութային և բնադաստիարակական դաստնության տարածումը ի վերջո անհրաժեշտ կդարձնի դաստնաբանների այսպես կոչված «հին դրոնգի» (նրանք, ովքեր հիմնականում զբաղվում են քաղաքական, դիվանագիտական, ռազմական և մտավորական դաստնությամբ) համագործակցությունը հասարակագետների՝ հնագետների, տնտեսագետների, ընկերաբանների կամ սոցիոլոգների, մշակութային մարդաբանների կամ ազգագրագետների, արվեստաբանների և մյուսների հետ: Այդ իսկ դաստնաբան, Հայաստանի բուհերում դաստնության և մյուս ֆակուլտետների ուսումնական ծրագրերը հետզհետե միտի վերանայվեն՝ բակալավորիատի և մագիստրոսական մակարդակներում միջգիտակարգային ծրագրերի ավելի մեծ հնարավորություններ առաջարկելու համար: Սա շատ լուրջ մարտահրավեր է, ավելի արմատական, քան որևէ այլ բան, որ երբևէ փորձարկվել է խորհրդային Միության փլուզումից ի վեր առկա ֆակուլտետները վերակազմավորելու գործում:

Դրոնգական ու բուհական դասագրքերում ընդգրկված դաստնական տեղեկությունների տիպաբանությունը վերանայելու անհրաժեշտության իմ շեշտադրումը դայնամավորված է նրանով, որ այդ դասագրքերը շատ կարևոր կրկնակի դեր են կատարում: Նախ՝ դրանք ամփոփում են այն, ինչի շուրջ համաձայն են գիտակարգի մասնագետների մեծ մասը, իսկ հետո՝ դրանք նաև հանրային բանավեճերում դաստնության օգտագործման համար որոշակի չափանիշ են սահմանում: Սակայն, անդրադառնալով նաև դեռևս վիճարկելի հարցերին, դրանք լավ աշակերտներին և ուսանողներին դրդում են մտածել ստեղծագործաբար, նույնիսկ խրախուսում են նրանց ձևակերպել նոր հարցեր ու դրանց համար դատասխաններ փնտրել: Ուստի, դասագրքերը, ինչ-որ առումով, գիտակարգի հետագա զարգացման համար ուղի են հարթում:

Ի հավելումն առկա դասագրքերի ձևափոխմանը, կարծում եմ, որ բուհական մակարդակում կարևոր փոփոխություններ դեռևս է ներմուծվեն նաև երիտասարդ դաստնաբանների վերադաստնաբան գործում:

Նախևառաջ, համաշխարհային լուսավորության, հատկապես՝ լուսավորչական տեսության և մեթոդաբանության զարգացման լուսավորչությունը լուսավոր է դասավանդվի բուհական մակարդակում՝ լուսավորչական բոլոր ուսանողների համար: Երևանի լուսավորչական համալսարանում իմ ուսանող լինելու տարիներին, մոտ երեսուն տարի առաջ, ամբողջ խումբը՝ հայոց, խորհրդային, ընդհանուր կամ խորհրդային Միության Կոմունիստական Կուսակցության լուսավորչական մեջ մասնագիտացող ուսանողները, ինչպես նաև հնագիտություն և ազգագրություն մասնագիտություններն ընտրածները, լուսավորչական էին անցնել չորս դասընթաց բաղկացած հետևյալ փնջից. «Հայոց լուսավորչական աղբյուրագիտություն», «ԽՍՀՄ ժողովուրդների լուսավորչական աղբյուրագիտություն» (մեծ մասամբ Ռուսաստանի), «Հայոց լուսավորչական լուսավորչություն» և «ԽՍՀՄ ժողովուրդների լուսավորչական լուսավորչություն» (կրկին՝ մեծապես Ռուսաստանի): 1980-ական թվականներին համաշխարհային լուսավորչական աղբյուրագիտության և լուսավորչական մասին առանձին դասընթացներ գոյություն չուներին: Այս թեմաներով ուսանողները սակավ և սովորաբար չհամակարգված տեղեկություններ էին ստանում ընդհանուր լուսավորչական իրենց դասագրքերի ներածական բաժիններից: Այսօր «Հայոց լուսավորչական աղբյուրագիտություն» ու «Հայոց լուսավորչական լուսավորչություն» դեռևս բակալավրիատի մակարդակի ուսումնական ծրագրի մասն են կազմում: Միևնույն ժամանակ, ԽՍՀՄ ժողովուրդների լուսավորչական աղբյուրագիտության և լուսավորչական դասընթացները հեռացվել և փոխարինվել են համաշխարհային լուսավորչական աղբյուրագիտության և լուսավորչական դասընթացներով:⁴⁰ Այս երկու նոր դասընթացները ողջունելի հավելումներ են ուսումնական ծրագրին: Նաև շատ գոհացուցիչ է, որ ի տարբերություն 1980-ական թվականների վերջերին իմ անցած Հայոց և ռուսական կամ ԽՍՀՄ լուսավորչական աղբյուրագիտության դասընթացի, համաշխարհային լուսավորչական աղբյուրագիտության մասին նոր դասընթացի ծրագրում խուսափել են տարբեր տեսակի սկզբնաղբյուրներ ներկայացնող գլխավոր հեղինակների ու գործերի սուկ թվարկումից՝ փոխարենը խոստանալով հետազոտության մեջ սկզբնաղբյուրների գործածությանն առնչվող մեթոդաբանական խնդիրների վերլուծություն:⁴¹ Մագիստրոսական ծրագրում լուսավորչական տեսության մասին դասընթացներ չկան, բայց մեթոդաբանության ուսուցումը շարունակվում է, որը ներառում է նաև տեղեկատվական տեխնոլոգիաների օգտագործումը:⁴² Այսուհանդերձ, Երևանում վերջին տարիներին երիտասարդ գիտնականների հրատարակած Հայոց լուսավորչական ուսումնասիրությունները լուսավորչական տեսության ու մեթոդաբանության վերջին միջազգային միտումներից օգտված լինելու շատ քիչ վկայություն են ներկայացնում: Նախևառաջ, ժամանակակից համաշխարհային լուսավորչության հիմնարար տեքստերին ծանոթագրություններում տրված հղումները չափազանց քիչ են, սովորաբար՝ ընդհանրապես բացակայում են: Սա նշանակում է, որ, կհանդգնեմ ասել, փութաջան աշխատանք լուսավորչական է տարվի լուսավորչական

ուսանողներին այսօր լայն տարածում ունեցող տեսություններին ու մեթոդաբանություններին տեղյակ դառնալու, ինչպես նաև դրանք իրենց հետազոտություններում գործածելու ուղղությամբ: Ի վերջո, այս գրականությունն է կազմում այն ընդհանուր հիմքը, որի վրա ներկայումս տեղի են ունենում ակադեմիական քննարկումները աշխարհում տարբեր դասագրքերի միջև:

Ի հավելումն դասագրքի տեսության զարգացման ու մեթոդաբանության վերջին միտումներին, դասագրքի համալսարանական ուսանողները, այդ թվում՝ Հայոց դասագրքի մեջ մասնագիտացողները, իրենց ուսման ընթացքում, հավանաբար բակալավրիատի առանձին դասընթացի միջոցով, լինելու է ծանոթանան նաև այսօր աշխարհում գործածվող դասագրքի տարբեր ժանրերին, ներառյալ սոցիալական դասագրքի, դասագրքի ընկերագրությունը կամ սոցիոլոգիան (historical sociology), մշակութային դասագրքի, բանավոր դասագրքի (oral history), համաշխարհային դասագրքի (global կամ world history), մանրադասագրքի (microhistory), կենսագրությունը (biography), դիմապատկերությունը (prosopography) կամ հավաքական կենսագրությունը (collective biography), հոգեդասագրքի (psychohistory), կլիմայագրությունը (cliometrics) և հակափաստական դասագրքի (contrafactual history): Այս ժանրերի մեծ մասը, բացառությամբ թերևս սոցիալական դասագրքի և կենսագրության, Հայոց դասագրքի ուսումնասիրելիս և շարադրելիս հազվադեպ են օգտագործվել: Ուստի, ուսանողներին այս ժանրերի հետ ծանոթացնելու համար լսարանում օգտագործվող առաջին օրինակները լինելու է թարգմանված լինեն այլ մշակույթների վերաբերյալ հոդվածներից և գրքերի գլուխներից: Եթե առաջնորդվենք այս մոտեցմամբ, ապա ուսանողներին լինելու է համեմատաբար կարգալ թարգմանված տեքստերը և ապա դրանք քննարկել լսարանում՝ ներառյալ այդ ժանրերը հայ դասագրքի մեջ և օգտագործելու հետևանքները: Կարծում են՝ այս ժանրերի քննարկումն ու կիրառումը Հայոց դասագրքի մասնագետների մտահորիզոններն ընդլայնելու հսկայական ներուժ ունեն, քանի որ նրանց կողմից նոր հարցեր առաջ քաշել և հայկական անցյալը նոր ուղղությամբ մեկնաբանել:

Այս ժանրերի տարածումը նաև կբորբոքի սկսնակ դասագրքերի հետաքրքրությունը, որոնց միջև խորացման իրենց գիտելիքները մեկ կամ ավելի հասարակական գիտակարգերում, որոնց միջև զուգահեռաբար դասագրքի տարածությունը համար անհրաժեշտ իրենց յուրացրած հմտությունները այլ գիտակարգերում անհրաժեշտ հմտությունների հետ և ապա նորարարական հետազոտություն արտադրել: Այս հնարավորությունը, անշուշտ, առնչակից է այսօր կոչված «հին դարերի» դասագրքերի և հասարակական ուրիշ գիտությունների մասնագետների միջև համագործակցության ընդլայնման ավելի վաղ հնչեցրած իմ կոչին:

Այնու կողմից, համեմատական ​​​​դատմությունը (comparative history) ևս ղեկը է խրախուսվի Հայոց դատմության առաջա մասնագետների համար: Այն կարող է ներառել, օրինակ, մանրակրկիտ դատմությունները այն կայսրությունների, որոնք տիրել են Հայաստանին կամ Հայաստանի հետ ակտիվ հարաբերություններ են ունեցել իրենց երկարատև դատմության ընթացքում՝ թե՛ խաղաղ, թե՛ բռնի: Օրինակ՝ հայաբնակ արևելյան վեց վիլայեթներում և Կիլիկիայում Թանգիմաթի շրջանի բարեփոխումների համեմատությունը Բալկաններում կամ Օսմանյան կայսրության արաբաբնակ մարզերում բարեփոխումների հետ կարող է շատ օգտակար լինել հայաստանյան դատմաբանների մտավոր հորիզոններն ընդլայնելու համար և ստիճել, որ նրանք ուսումնասիրվող թեմայի վերաբերյալ նախկինում չհինչած, նոր հարցեր բարձրացնեն: Կամ 19-րդ դարի այսօրե կոչված Չարթըմի շրջանում հայ ազգայնականության աճը կարելի է համեմատել 19-րդ և 20-րդ դարերում եվրոպական և ոչ եվրոպական այլ ազգությունների մոտ տեղի ունեցող մանաատի ընթացքների հետ: Նման դիտարկումից բացվող հնարավորություններն անսահման են: Հետազոտական աշխատանքներ ու ատենախոսություններ ղեկավարելիս, ակադեմիական խորհրդատուները ղեկը է իրենց ուսանողների ուշադրությունը հրավիրեն մնաց հնարավորությունների վրա:

Որդեսզի հայաստանյան դատմագրությունը միշտ կամի մեջ լինի աշխարհի մյուս մասերում դատմաբանների կողմից կիրառվող մոտեցումների հետ, մեկ ուրիշ արմատական ​​​​քայլ կլինի Հայաստանում Հայոց դատմության բուհական դասախոսներից դասանցելը, որ նրանք ամեն տարի, և գուցե անգամ յուրաքանչյուր ուսումնական կիսամյակի ընթացքում, նաև դասավանդեն հայությանն ամմիջադեա չառնչվող դատմության մվազագույնը մեկ այլ առարկա: Այս նորանծությամբ այդ դասախոսներն ինքնըստինքյան կհայտնվեն ավելի լավ մի վիճակում, որովհետև նրանք այդդիսով շարունակաբար տեղեկացված կմնան Հայոց դատմության մեջ իրենց հետազոտած նեղ թեմայից դուրս նորություններին նույնդես: Միաժամանակ, նրանք հնարավորություն կունենան որդեգրել մյուս ազգերի դատմագրության մեջ արդեն իսկ կիրառվող նոր մեթոդներ, երբ իրենց հետազոտությունն իրականացնելիս և Հայոց դատմության ու Հայաստանի և/կամ հայ ժողովրդի՝ իրենց հարևան կամ մեր մոլորակի վրա գտնվող այլ ժողովուրդների հետ հարաբերությունների մասին գրելիս լինեն:

Կառավարությունը ևս, հատկադես Կրթության և գիտության նախարարությունը, կարևոր դերակատարություն ունի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ֆակուլտետներում և ամբիոններում փոփոխություններ ներմուծելու աստիճանական գործընթացում, ինչդես նաև՝ ուսումնական ծրագրերի և դատմության դրոդցական դասագրքերի վերանայման գործում: Միևնույն ժամանակ, կառավարությունը ղեկը է խրախուսի և օգնի կրթական հաստատություններին շարունակել ընդլայնել անկախության տարիներին հետզհետե ստեղծված արտաքին կամդերը: Այդ կամդերը ներառում են. ա) դատմաբաններ-

րի համար նախատեսված դրամաշնորհների կամ, եթե հնարավոր է, երկարատև կրթաթոշակների ձեռքբերումը Հայաստանից դուրս համալսարաններում սովորելու համար, այն դայնամով, որ ստանալով իրենց աստիճանները՝ նրանք վերադառնալու են և իրենց հետ բերելու են արտասահմանում սովորած գիտելիքներն ու հմտությունները,⁴³ բ) արտերկրում դասավանդելու փորձ ունեցող և հետազոտություններ իրականացրած դասախոսներ հրավիրելը կամ Հայաստանի բուհերում գրանցված ուսանողների համար արտերկրի հեղինակավոր համալսարանների առաջարկած հեռակա ուսուցման դասընթացներին հետևելով վարկանիշ ստանալու հնարավորություններ փնտրելը, գ) ատենախոսություններ ղեկավարելու և/կամ նրանց դաշտդանության ժամանակ երբեմն օտարերկրյա համբավաշատ գիտնականներ ներգրավելու հնարավորություններ փնտրելը, դ) դասախոսական կազմի անդամներին աջակցելը, որ արտերկրում դասախոսելու փորձառություն ձեռք բերեն՝ նրանց համար կարճաժամկետ դասավանդելու համար գործուղումներ գտնելով Հայաստանից դուրս կամ նման առաջարկներ ընդունելու շարժառիթներ տրամադրելով, ե) հետազոտող ուսանողների և երիտասարդ գիտնականների՝ արտերկրում գիտաժողովների մասնակցությանն աջակցելը և գ) Հայաստանում ու արտերկրում անհատ դատմաբանների միջև համատեղ հետազոտություն իրականացնելու մղատակով համագործակցության խրախուսումը:

Այս փոփոխությունների աստիճանական ներմուծումից հետո հաջորդ սերնդի դրդողական և համալսարանական դասագրքերը ոչ միայն կընդգրկեն թեմաների ավելի լայն շրջանակ, քան ներկայումս, այլև կորդեգրեն բովանդակության մատուցման մոր մոտեցումներ: Ներկայիս գործող դասագրքերում գերակայում են միաձայն (single-voice) ու միակողմանի դատումները (one-dimensional narratives), այն փաստարկումով, թե նրանք ներկայացնում են «միակ օբյեկտիվ» մեկնաբանությունը կամ «դատմական ճշմարտությունը»: Գործնականում նրանք բացառում կամ լռեցնում են նկարագրված իրադարձությունների տարատեսակ այլ մեկնաբանությունները: Հետևելով արևմտեվրոպական և հյուսիսամերիկյան շատ երկրների ընթացիկ միտումներին, աղագայի դասագրքերը, հույս ունենանք, գրված կլինեն այնպես, որ գալիք ուսանողների մոտ խրախուսեն քննական (critical) և բազմահայեցակետային (multi-perspective) մտածողություն, ինչդեռ նաև՝ վերլուծական հմտություններ: Եթե դասագրքերը թույլ տան ուսանողներին բացահայտել, որ հայերը, տարբեր մարտահրավերների առերեսվելիս, հաճախ բաժանվել են տարբեր խմբավորումների, և յուրաքանչյուր խմբի կամ դրա ամենաակնավոր ներկայացուցչի դիտանկյունը դասագրքում ներկայացված լինի իր սեփական խոսքերով՝ մախընտրաբար սկզբնաղբյուրներից ուղիղ մեջբերումների միջոցով, աղա հնարավոր է, որ սա դասարաններում դատմության տարբեր կողմերի մասին առողջ բանավեճի առիթ դառնա:⁴⁴ Ավելին, եթե դասագրքերում ավելի հաճախ քննարկվի նաև տարբեր, հատկապես

դեռ վիճելի թեմաների ղատնագրությունը, ղատնության ուսանողները հնարավոր է ավելի քննասեր դառնան և ավելի հեշտ ընդունեն այն իրականությունը, որ «ղատնությունը ավարտված նախագիծ չէ» («history is not a finished project»), հաճախ, այն ավելի շուտ «անվերջանալի բանավեճ» է («an argument without end»): Այս դեռքում ուսանողները կբացահայտեն, որ շատ եզրակացություններ, որոնց կարծես թե անրորեն կառչած ենք այսօր, մեր նախնիների կողմից ընդունելի չեն եղել, և որ հնարավոր է դրանք աղագայում կրկին վերանայվեն կամ նույնիսկ ամբողջովին բացառվեն: Սա նրանց իհարկե ավելի հանդուրժող կդարձնի սեփական հայացքներից տարբեր տեսակետների հանդեմ՝ հանգեցնելով ավելի քաղաքավար բանավեճերի և քննարկումների:

Ամփոփելով՝ սրանք էին մի մտահոգ անձի մի քանի առաջարկությունները Հայաստանում ղատնության, հատկապես՝ Հայոց ղատնության շարադրամքի ու դասավանդման բարելավման առնչությամբ, հուսալով, որ առաջարկված փոփոխությունները աստիճանաբար կօգնեն Հայոց ղատնությունը, հայաստանյան ղատնաբաններին և հայ ղատնագրությանը միասին ավելի տեսանելի դառնալ միջազգային ակադեմիական ասղարեզում: Սակայն, ես արդեն խոստովանել եմ նաև, որ այս առաջարկություններին իսկաղես տարատեսակ արձագանքներ եմ ակնկալում: Արդեն նշել եմ, որ առկա խզումը՝ մի կողմից՝ անկախությունից ի վեր Հայաստանում գերիշխող սկզբնական ազգայնականության հետևորդ ղատնաբանների ու մյուս կողմից՝ Երկրորդ համաշխարհային ղատերազմից հետո համաշխարհային ղատնագրության վրա ազդեցություն թողած տեսական ու մեթոդաբանական փոփոխությունները հաշվի առնելով նոր ճանաղարհի կոչ անողների միջև, հավանաբար հայաստանյան հետխորհրդային, միգրացե նաև՝ արևելաեվրողական հետկոմունիստական հասարակության մեջ առկա ավելի տարողունակ գաղափարախոսական խզման մի մասն է, որը մեղմացման ոչ մի նշույլ ցույց չի տալիս: Տարբեր տեսլականներով ղատնաբանների շրջանում առկա ընթացիկ անհամաձայնություններն այն մասին, թե ինչղես ողտի գարգանա հայ ղատնագրությունը մոտ կամ ոչ շատ հեռու աղագայում, թերևս կարելի է համեմատել 19-րդ դարի այսղես կոչված *գրաղայբարի* հետ, որի շրջանակներում վիճում էին այն մասին, թե արղոյր^օք հայերը ողեսք է շարունակեն գրել մ.թ. 5-րդ դարից ժառանգված *գրաբարով*, թե^օ մշակեն մի նոր բանավոր և գրավոր *աշխարհաբար*, որը հիմնված կլիներ միջանկյալ դարերի ընթացքում առաջացած տեղական բարբառների վրա, որոնք ժողովուրդը լայնորեն օգտագործում էր իր առօրյայում: *Գրաղայբարը* շոշափում էր նաև մտավորական ու մշակութային կյանքի բազում այլ կողմեր և շարունակվեց տասնամյակներ, մինչև հայ հասարակությունը բախվեց նոր մարտահրավերների և առկա ղայբարը կորցրեց իր հրատաղությունը:⁴⁵

- 1 Այս հայտնի մեջբերումն իհարկե Փիթեր Գեյլից է՝ Pieter Geyl, *Napoleon: For and against*, O. Renier (թարգմ.) (New Haven, CT: Yale University Press, 1948):
- 2 Տե՛ս, օրինակ՝ Աշոտ Մելքոնյան, «Ներածություն», Ա. Մելքոնյան, Յ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան, Պ. Հովհաննիսյան և Ե. Դանիելյան, *Հայոց դատմություն*, 10. Հունամիտար բաժին (Երևան: Չանգակ, 2014), էջ 7:
- 3 Մինչխրուշչովյան շրջանի խորհրդային դատնազրության զարգացման մասին մանրագրված ուսումնասիրությունների համար տե՛ս՝ Konstantin F. Shtepa, *Russian Historians and the Soviet State* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1962) և Lowell Tillelt, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian-Nationalities* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1969); Ընալվում Հարությունյան, *Պատմագիտության զարգացումը սովետական Հայաստանում 1920-1963. ուրվագծեր*, (Երևան: Հայաստան, 1967) աշխատությունն արժեքավոր ամփոփումներ է առաջարկում Խորհրդային Հայաստանի տարբեր դատնաբանների կողմից ուսումնասիրված ու տարբեր արժևորումների արժանացած մի շարք վիճահարույց թեմաների վերաբերյալ մինչև վաղ խրուշչովյան ժամանակաշրջանը: Սակայն, Խրուշչովի ժամանակ դեռևս գոյություն ունեցող արտահայտման ազատության սահմանափակումները թույլ չեն տվել Հարությունյանին ամբողջությամբ վերլուծել այդ թեմաների դաշտոնադրյալ հաստատված գնահատումների մեջ տեղի ունեցած արմատական այն փոփոխությունների քաղաքական դատնաբանները, որոնց դատնաբանները դարձրել էին հետևել: Այդ իսկ դատնադր, Հարությունյանի աշխատությունը դեռևս է կարողալ Շտեյնի և Թիլեթի ուսումնասիրությունների կամ Խորհրդային Միությունից դուրս և կոմունիստական վարչակարգի տաղավանդից հետո հրատարակված մնացած բնույթի այլ գործերի հետ համատեղ:
- 4 Տե՛ս, օրինակ՝ Էդիկ Մինասյան, «Հայաստանի հանրադատության կայացման ու ամրադրման դժվարին ուղին (1991-2000 թթ.)», *Հայոց դատմություն*, Հր. Ռ. Սիմոնյան (խմբ.) (Երևան: ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012), էջ 783-784:
- 5 Հարավային Կալիֆորնիայի համալսարանի Հայագիտության ինստիտուտի կողմից 2017 թ. ապրիլին կազմակերպված *Անցման վերջը. Հայաստանը 25 տարի անց. հիմա ի՞նչ* գիտաժողովում իմ ներկայացրած անգլերեն գեկուցման տեսագրությունը տե՛ս https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=LD2WAs_pKuk, այց՝ 13.09.2018: Այդ գեկուցման ամբողջական տեքստը հայերեն՝ Չառա Պողոսյանի թարգմանությամբ, տե՛ս «ԵՊՀ Հայոց դատմության դասագիրքը՝ Արա Սանջյանի համեմատական վերլուծությամբ», *Սիվիլնեթ*, 13 ապրիլի 2017, <https://bit.ly/2L6aVMv>, այց՝ 13.09.2018: Տե՛ս մաև ֆրանսերեն թարգմանությունը Աշոտ Փափազյանի կողմից՝ «Ceux qui contrôlent le présent peuvent reformuler le passé», *NH Hebdo* (Paris), 1ère année: թիվ 45, 27 ապրիլի 2017, էջ 9:
- 6 Հիմնվելով 2017 թ. ապրիլի գեկուցումից հետո ստացած հակասող արձագանքների վրա՝ այս հոդվածի դեղքում ևս խառը արձագանքներ են ակնկալում, քանի որ այն հենված է, ինչդեպ վերը նշեցի, այն մույն համոզումների վրա, որոնք ստի-դեցին իմն քննադատել 2012 թ. դասագրքի որոշ երեսակներ:
- 7 Երևանի դատական համալսարանի Հայ ժողովրդի դատմության ամբիոնի 1958 և 1973 թթ. միջակայքում հրատարակած *Հայ ժողովրդի դատմություն* բուհական դասագրքի երեք հաջորդական բազմահատոր հրատարակությունները, ինչդեպ մաև Խորհրդային Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի 1967 և 1984 թթ. միջակայքում հրատարակած *Հայ ժողովրդի դատմություն* ութհատորյակը հետևում են դարբերացման այս մույն սկզբունքին:
- 8 Պ. Հ. Հովհաննիսյան, «Հայ ժողովրդի դատմության դարբերացման հիմնահարցին մվիրված համաժողով», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, թիվ 4 (1993), էջ 148-161:

⁹ Չետաքրքիր է, որ այն դեղքում, երբ միջազգային մակարդակում ժամանակը նշելիս Պատմաբանները խուսափում են ավելի ավանդական եզրերից՝ Բ.ա. (Քրիստոսից առաջ) և Բ.հ. (Քրիստոսից հետո կամ *anno domini*), քանի որ սրանք քրիստոնեական և հետևաբար արևմտակենտրոն են համարվում, և փոխարենը ներկայումս ավելի հաճախ օգտագործվում են մշակութայնորեն չեզոք համարվող մ.թ.ա. (մեր թվարկությունից առաջ) և մ.թ. (մեր թվարկության) հաղապարակները, հայաստանյան Պատմագրությունը, խորհրդային, աթեիստական մարքսիզմի անկումից և հանրային կյանքում Չայ (ազգային) Առաքելական եկեղեցու հեղինակության վերահաստատումից հետո շարժվում է հակառակ ուղղությամբ:

¹⁰ Այս Պարբերացման հիմքում ընկած սկզբունքների մեկնաբանման համար, տե՛ս ԶԶ ԳՎԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանի զեկույցը 2017 թ. Չայոց Պատմության նոր Պարբերացման մասին գիտաժողովում՝ «Չայոց Պատմության նոր Պարբերացման խնդիրները», *Չայագիտության հարցեր*, թիվ 3 (2017), էջ 199-203:

¹¹ Shtepa, *Russian Historians and Soviet State*, էջ 124-125: Այս հրամանագրի ամբողջական տեքստի անգլերեն թարգմանությունը տե՛ս *History in the U.S.S.R.: Selected Readings*, Marin Pundeff (խմբ.) (San Francisco, CA: Chandler, 1967), էջ 98-99:

¹² Ցավոք, այս հոդվածի շարադրման ընթացքում ինձ հասանելի չէին Պատմության՝ ներառյալ ազգային Պատմության դասավանդումը խորհրդային դոկտրինայի վերադարձնելու խորհրդային ղեկավարության որոշմանն անմիջապես հաջորդող շրջանից հետևյալ հրատարակությունները՝ Չամո Չարությունյան, *Չայոց Պատմության մեթոդական նամակ. Մեթոդական օգնություն Պատմության դասատուներին*, (Երևան: ՀՍԽՖ Լուսժողովուհու Կենտրոնական ծրագրամեթոդական կաբինետ, 1935); Դ. Չորյան, *Ծրագիր Չայաստանի Պատմության (սկզբից մինչև 18-րդ դար)* (Երևան: Երևանի Պետական համալսարան, 1936); *Ծրագիր հայ ժողովրդի Պատմության. ներածություն* (Երևան: Երևանի Պետական համալսարան 1938):

¹³ Shtepa, *Russian Historians and Soviet State*, էջ 242-275; Չարությունյան, *Պատմագիտության զարգացումը*, էջ 116-118:

¹⁴ Այս գիտաժողովում ներկայացված զեկույցումները տե՛ս «Չայոց Պատմության նոր Պարբերացման խնդիրները», *Չայագիտության հարցեր*, հ. 12, թիվ 3 (2017), էջ 194-239:

¹⁵ Խ. Սամվելյան, Դ. Չարությունյան, Ս. Պողոսյան և Բ. Չարությունյան, *Չայ ժողովրդի Պատմություն. Ձեռնարկ միջնակարգ դոկտրինայի համար*, մասն առաջին. Զնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարի վերջը, Ս. Ներսիսյանի, Կ. Ղաֆաղարյանի (խմբ.) (Երևան: ԱրմՖանի հրատարակություն, 1943):

¹⁶ Սիմոնյան, *Չայոց Պատմություն*, էջ 5:

¹⁷ Դ.Գ. Ժամկոչյան, Ա.Գ. Աբրահամյան և Ստ. Ս. Մելիք-Բախչյան, *Չայ ժողովրդի Պատմություն*, հատոր 1, (Երևան: Չայոց Պատմության ինստիտուտ, 1963), էջ 22; Դ.Գ. Ժամկոչյան, Ա.Գ. Աբրահամյան, Ստ. Ս. Մելիք-Բախչյան և Ս. Պ. Պողոսյան, *Չայ ժողովրդի Պատմություն. սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը* (Երևան: Երևանի համալսարանի հրատ., 1975), էջ 22:

¹⁸ Դ. Ժամկոչյան, *Չայ ժողովրդի Պատմություն 12 տրակով*, հատոր 1, Չայաստանը նախնական կոմունիզմի և ստրկատիրական հասարակարգի շրջանում (Երևան: Երևանի համալսարանի հրատ., 1961), էջ 132; Ժամկոչյան և ուրիշներ, *Չայ ժողովրդի Պատմություն*, հատոր 1, էջ 12; Ժամկոչյան և ուրիշներ, *Չայ ժողովրդի Պատմություն. սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը*, էջ 83:

¹⁹ Սիմոնյան, *Չայոց Պատմություն*, էջ 21-24:

- ²⁰ Նույն տեղում: Ավելի հանրամատչելի գրված դատմություններում ու հայկական ՉԼՄ-ներում լույս տեսնող հոդվածներում միաժամանակ ուշադրություն է հատկացվում ծագումնաբանական (գենետիկական) ուսումնասիրություններին և վերջինիս վերագրվող հաստատումներին, թե հայերի՝ իբրև էթնիկ խումբ գենային կազմությունը հազարամյակներով չի փոխվել:
- ²¹ Սիմոնյան, *Հայոց դատմություն*, էջ 25-26:
- ²² Տես նաև՝ Աշոտ Մելքոնյանի գեկուցումը 2017 թ. Հայոց դատմության մոր դարբերացման մասին գիտաժողովում՝ *Հայագիտության հարցեր*, թիվ 3 (2017), էջ 199-203: Չնայած «դետականություն» եզրի հաճախակի գործածությանը 2012 թ. և հետխորհրդային այլ դասագրքերում, վերջիններս, սովորաբար, հստակ սահմանում կամ չափանիշների ցանկ չեն տրամադրում, որդեգրվող ընթերցողներս որոշենք՝ արդյո՞ք կարող ենք որևէ հստակ տարածքի վրա քաղաքական իշխանության որոշակի մակարդակը ներկայացնել իբրև դետություն, թե՛ ոչ: Այս քննադատությունը հնչեցվել է նաև Պատմության ինստիտուտի կողմից այժմ հրատարակվող քառահատոր Հայոց դատմության առնչությամբ, տես՝ «*Կոթողային*» *խայտառակություն*. *գրախոսություն* 37 *ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կողմից տրամադրված «Հայոց դատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերի վերաբերյալ*, Հայկ Դեմոյան (խմբ.) (Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2016), էջ 34:
- ²³ Տես, օրինակ՝ *Հայոց դատմություն*, 6. Հնագույն և հին շրջաններ, Բ. Հ. Հարությունյան (խմբ.) (Երևան, Մանմար, 2013), էջ 6, 31-32, 37-38, 42-54; Աշոտ Մելքոնյան, Արտակ Մովսիսյան և Եղուարդ Դանիելյան, *Հայոց դատմություն*, 6-րդ դասարան (Երևան: Չանգակ, 2013), էջ 34-59; Ա. Մելքոնյան, Հ. Ավետիսյան, Պ. Հովհաննիսյան և Է. Դանիելյան, *Հայոց դատմություն*, 10. Հունամիտար բաժին (Երևան: Չանգակ, 2014), էջ 25-34, 39-68; Artak Movsisian, *Histoire de l'Arménie: Manuel scolaire* (Erévan: éditions de l'Université d'état d'Erévan, 2016), էջ 5, 18-21:
- ²⁴ *Պատասխան մերօրյա զրոյարտիչներին (նյութերի և փաստաթղթերի ժողովածու)* (Երևան: Պատմության ինստիտուտ, 2017), էջ 25:
- ²⁵ Օրինակ՝ Երևանի դետական համալսարանի ռեկտոր և մոր ժամանակաշրջանի դատմության մասնագետ Արամ Սիմոնյանը Հայոց դատմության մոր դարբերացման մասին գիտաժողովում ասել է. «Պատմագիտությունը եղել է, կա և մնալու է քաղաքական գիտություն և ժողովրդի քաղաքական շահերի արտահայտիչը», տես՝ *Հայագիտության հարցեր*, թիվ 3 (2017), էջ 195-196:
- ²⁶ Արմենորեսը՝ Հայաստանի դետական լրատվական գործակալությունը, հաղորդել է Արամ Սիմոնյանի 2009 թ. օգոստոսի 31-ին արտահայտած խոսքը, թե մի՞թե ազգային անվտանգության խնդիր չէ Մ. Խորենացուն մերժելը, քրիստոնեության ընդունման տարեթիվը կասկածի տակ առնելը, Արևմտահայաստանը «Արևելյան Ամատոլիա»-ով փոխարինելը, Արցախի հարցում հակահայկական տեսակետներ արտահայտելը:
- ²⁷ John Barber, *Soviet Historians in Crisis, 1928-1932* (New York: Holmes & Meier, 1981), էջ 82: Ստալինի մամակն ամբողջությամբ՝ իբրև առանձին բրոշյուր, Խորհրդային Հայաստանում տրամադրվել է չորս անգամ՝ 1933, 1935, 1938 և 1940 թվականներին:
- ²⁸ Տես, օրինակ՝ «Կուսակցություն», *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, հատոր 6 (Երևան, 1980), էջ 20-21: Համարվում է, որ Լենինը այս եզրը ստեղծել է 1895 թ. հրատարակված՝ *Նարողնիկության տնտեսական բովանդակությունն ու նրա քննադատությունը* դրոմ Ստրովեի գրքում աշխատության մեջ: Նա ասում էր, որ առարկայականության մորմատիվ մդատակը դատարանքային է և որ այն

ծառայել է իշխող դասակարգի շահերին: Նաև ավելացնում էր, որ մարքսիստները ղեկավար է բացեիքաց ծանաչեն ղրոլետարական հեղափոխությանն իրենց մասնակցությունը և հնարավորության դեղքուն հրատարակայնորեն արտահայտեն իրենց կուսակցականությունը:

²⁹ Տե՛ս, օրինակ, «Հայագիտության զարգացման հայեցակարգը, ոլորտի զարգացման 2012-2025 թթ. ռազմավարությունը և դրա իրականացման միջոցառումների ժամանակացույցը» փաստաթուղթը, հաստատված կառավարության կողմից 2012 թ. հունվարի 12-ին, մեջբերումն ըստ՝ Սիմոնյան, *Հայոց լրատվություն*, էջ 859:

³⁰ Այս համատեքստում տե՛ս՝ «ՀՀ Նախագահ Սերժ Սարգսյանի խոսքը ՀՀԿ նախագահի ընտրությունից հետո», 6-րդ խորհուրդը, <https://bit.ly/2S1tQ7X>, այց՝ 25.09.2018:

³¹ Արմեն Այվազյան, *Հայաստանի լրատվության լուսաբանումը ամերիկյան լրատվագրության մեջ* (Երևան: Արտագերս, 1998):

³² Այս մոտեցման համեմատաբար վերջերս հնչեցված վերահաստատումը կարելի է գտնել Աշոտ Մելքոնյանի հետ հարցազրույցում՝ հրատարակված *Փաստ* օրաթերթում, 2018 թ. փետրվարին: Մելքոնյանն ասում է, որ սկսած 19-րդ դարից, երբ զաղութարար տերությունները սկսեցին իշխել երկրագնդի հսկայական մասերին, նրանք մաս անցկացրեցին հնագիտական ղեղումներ և երևան համեցին Արևելքի հին քաղաքակրթությունների մնացորդները: Գաղութարար տերությունների համար ընդունելի չէր այն գաղափարը, որ այս հին քաղաքակրթություններն ստեղծած ժողովուրդներից շատերը շարունակում էին իրենց գոյությունը ներկայում: Այդ իսկ ղատմառով նրանք առաջ քաշեցին ղատմական մի մեկնաբանություն, որը նղատակ ուներ կտրել դղտիներին, ասորիներին, հայերին և նույնիսկ հույներին ու իտալացիներին իրենց ստեղծած հնագույն քաղաքակրթություններից: Մելքոնյանն ասում է, ղե գաղութարար ուժերը ղնդեցին, որ այդ հնագույն քաղաքակրթությունները հիմնած ժողովուրդներն այլևս գոյություն չունեն, և որ այդ հնագույն քաղաքակրթությունների ժառանգները ոչ ղե այս առաձին ժողովուրդներն են, այլ ողջ աշխարհը: Ըստ Մելքոնյանի, այն ղեզը, ղե Ուրարտական հին ղագավորությունը աղերս չունի արդի հայ ժողովրդի հետ, նույնղես ծագել է այս համատեքստում ու նղատակ է ունեցել Ք.ա. 9-6-րդ դարերը կտրել հայոց հետագա ղատմությունից: Նա մաս ասում է, որ Մովսես Խորենացուն Ք.հ. 5-րդ դարի փոխարեն 9-րդ դարում տեղակայելը այդ նույն գաղութարար նախագծի մասն է: Եվ վերջում, Մելքոնյանը ղանգատվում է, ղե դեռևս կան «մարդիկ, որոնք այն կեղծ դղրոցների ներկայացուցիչներն են, և որոնք հրաժարվում են ընդունել, որ Ուրարտական ղագավորությունը միանգամայն հայկական էր կամ, որ Խորենացին աղրել և գրել է Ք.հ. 5-րդ դարում: Մելքոնյանի համաձայն «այն կեղծ դղրոցների ներկայացուցիչները] ... Ֆինանսական խոշոր միջոցներ ձեղքներին ունենալով, իրենց հսկողության տակ են ղահում անգամ հայկական որոշ կաղույցներ, այդ ղվում մաս՝ սփյուղթյան կաղույցներ: Նաև ղանագամ խոշոր համալսարանների հայագիտական ամբիոններ են գտնվում նրանց անմիջական հսկողության ներքո:» Մելքոնյանն ասում է, որ չի կարող բացատել այն հնարավորությունը, որ «այս տեսությունների ֖ինանսավորման տակ լինի քաղաքական ղատվեր»: «Եղե այդղես եղել է 19-րդ դարի կեսերին, կարող է լինել մաս ներկա ժամանակներում: Միշտ էլ ֖ինանսներն իրենց գղրծն ամում են», տե՛ս «Թե ինչղե՞ս և ինչղ՞: Արևելքի քաղաքակրթական հարստությունը լցրեցին եվրողական ղանգարաններն ու կեղծեցին ժողովուրդների ղատմությունը», <http://www.nyut.am/?p=145148&l=am>, այց՝ 18.06.2018:

³³ Այս կետն ընդգծելու համար ես հաշվել եմ Պատմության իմստիտուտի ուղ խորհրդային շղջանում և անկախությունից հետո հրատարակած Հայոց ղատմության բազմահատղրյակներում քաղաքական, դիվանագիտական, ռազմական և մտավո-

րական Պատմության հարցերին նվիրված էջերի քանակը, որին հետևում է յուրաքանչյուր հատորում նշված ոլորտին հատկացված չափի համեմատությունը համադաստախմբաբար սոցիալ-տնտեսական Պատմությանն ու մշակույթի Պատմությանը նվիրված էջերի հետ: (Ստորև ներկայացվող տոկոսներ հաշվարկելիս յուրաքանչյուր հատորում գաղութներում կան գաղթական համայնքներում հայերի կյանքին նվիրված էջերը հաշվի չեն առնվել:) Տեսնում ենք, որ *Յայ ժողովրդի Պատմության* (1967-1984) չորս հատորներում՝ III-ից VI-ը, որոնք ամդրադառնում են մ.թ. 9-րդ դարի կեսից մինչև 1917 թ. ընկած իրադարձություններին, ին որդեգրած դասակարգման համաձայն քաղաքական Պատմությունը կանոնավոր կերպով կազմում է խոշորագույն հատվածը, սակայն հազվադեպ է հասնում նշված հատորների ամբողջական բովանդակության 50%-ին:

հատոր	քաղաքական Պատմություն	սոցիալ-տնտեսական Պատմություն	մշակույթ
III	36.2%	31.7%	32.1%
IV	43.4%	16.2%	40.4%
V	48.7%	33.0%	18.3%
VI	51.5%	23.1%	25.4%

Ջետ-անկախության շրջանի հրատարակության մեջ (որ աստիճանաբար հրատարակվում է սկսած 2010 թ.), սակայն, ակնհայտ է, որ նույն ժամանակաշրջանին ամդրադառնող հատորներում և գրքերում, քաղաքական Պատմությանը հատկացված բաժինն ավելի մեծ է:

հատոր	քաղաքական Պատմություն	սոցիալ-տնտեսական Պատմություն	մշակույթ
II, գիրք 2	63.7%	16.1%	20.2%
III, գիրք 1	69.6%	13.0%	17.4%
III, գիրք 2	65.3%	4.5%	30.2%

Միտք չեն ունեցել համեմատելու մոր հրատարակության IV հատորի գիրք 1-ը խորհրդային շրջանի VII հատորի հետ, քանի որ կոմունիստական վարչակարգին ենթակա Պատմաբանները հարկադրված էին խորհրդային հասարակության մեջ և, հատկապես, իշխող կոմունիստական կուսակցության աստիճանակարգության ներսում քաղաքական առկա հարցերը որևէ անկախ վերլուծության չենթարկել: Երբ, անկախությանը հաջորդած հրատարակությունն այս մոտեցումը փոխել է և փորձել է առանձնացնել իշխող կուսակցության ներսում առկա քաղաքական մրցակցությունների Պատմությունը դրանց սոցիալ-տնտեսական հետևանքներից:

- ³⁴ 1976 թ. հրատարակված *Յայ ժողովրդի Պատմության* III հատորում, 29 էջանոց մի ամբողջ գլուխ (էջ 278-306) նվիրված էր թոնդրակյաններին և հարակից գյուղական շարժումներին, մինչև շեյն 2014 թ. հրատարակված *Յայոց Պատմության* II հատորի գիրք 2-ում նույն թեմաներին տրամադրված է ընդամենը երեք էջ (էջ 78-81):
- ³⁵ Պատմության ֆակուլտետ, *Երևանի Պետական համալսարան, Կրեդիտային համակարգով ուսումնառության ուղեցույց և դասընթացների տեղեկագիր բակալավրի և մագիստրոսի կրթական ծրագրերով սովորող ուսանողների համար (առկա ուսուցում)*, (Երևան, 2018), տես www.yasu.am/files/Patmutyun_2018-1530614101-.pdf, այց՝ 3.10. 2018:
- ³⁶ Պատմության ֆակուլտետ, *Կրեդիտային*, էջ 30. 37-39:
- ³⁷ Պատմության ֆակուլտետ, *Կրեդիտային*, էջ 30. 39-53:
- ³⁸ Պատմության ֆակուլտետ, *Կրեդիտային*, էջ 575, 577-579, 620. 622-624, 664, 666-669, 712, 714-717:

³⁹ Պատմության ֆակուլտետ, *Կրեդիտային*, էջ 191, 299-304, 444, 549-568:

⁴⁰ Պատմության ֆակուլտետ, *Կրեդիտային*, էջ 33-34, 150-153:

⁴¹ Պատմության ֆակուլտետ, *Կրեդիտային*, էջ 151-153:

⁴² Պատմության ֆակուլտետ, *Կրեդիտային*, էջ 575, 580-582, 620, 625, 664, 669-671, 712, 717-720:

⁴³ Վերջին տարիներին կրթության նդատակրվ արտերկիր ճամփորդելու համար հայաստանյան դատմաբանների ստացած թոշակները այլ հասարակական գիտությունների ուսանողների և երիտասարդ գիտնականների համեմատ քանակադես շատ ավելի քիչ են: Նման անհամադատասխանության դատճառները հարկ է խորադես ուսումնասիրել և իրավիճակը շտկել հնարավորինս արագ:

⁴⁴ Թեդես այս մոտեցումը կարող է հեշտությամբ ընդունվել անցյալի ներհայկական մրցակցությունն ու վեճերը քննարկելիս, իր հարևանների հետ Հայաստանի հակամարտությունները նույն մոտեցմամբ վերլուծելն ու ներկայացնելը հանրային կրթական հաստատություններում և դասագրքերում հավանական է, որ կոշտ դիմադրության արժանանա, հատկադես Ադրբեջանի հետ շարունակվող գինված հակամարտության և Թուրքիայի հետ լարված հարաբերությունների դատճառով: Այս հարցի առնշությամբ այս փուլում միակ իրատեսական խորհուրդը նման փորճերը կրթական հանրային հանակարգից դուրս խրախուսելն է: Այս ուղղությամբ հանատել հանագործակցության շատ լավ օրինակ է՝ *History Education in Schools in Turkey and Armenia: A Critique and Alternatives*, Bülent Bilmez, Kenan Çayır, Özlem Çaykent, Philip Gamaghelyan, Maria Karapetyan and Pinar Sayan (խմբ.) (Istanbul and Yerevan, 2017), տե՛ս նաև՝ <http://caucasusedition.net/wp-content/uploads-/2017/06/Tarih-Vakfi-and-Imagine-Final-Papers-June-20.pdf>, այց՝ 5.10.2018:

⁴⁵ *Գրադայքարի* լեզվաբանական կողմի դատմության համար տե՛ս՝ Հրաշյա Աճառյան, *Հայոց լեզվի դատմություն*, մաս II (Երևան: Հայաստանի դետական հրատ., 1951), էջ 504-568; Տ. Ս. Շահբազյան, *Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը* (Երևան: Հայաստանի դետական հրատ., 1963), էջ 92-154; Սերոբ Ղազարեան, *Հայոց լեզուի դատմություն*, Երրորդ հրատարակություն (Անթիլիաս, Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոսություն, 2007), էջ 435-492: Իմ ունեցած տեղեկությամբ՝ այս ժանանակահատվածի առավել լայն մշակությային և մտավորական արճագանքները մինչև օրս գիտական մանրակրկիտ հետագոտության առարկա չեն դարճել:

ՌՈՒՋԱՆԱ
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՍՅԱՆԻ

ՍԵՂԱԴՐԱԿԱՆԸ.

ԿԱՍԿԱԾԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ

ՅԵՏՔԵՐՈՎ

2017

թվականի օգոստոսին Երևանի քաղաքապետարանի ավագանու Ելք խմբակ-
ցությունն ավագանու նիստի քննարկմանը ներկայացրեց մի նախագիծ, որով
առաջարկում էր Երևանի վեց փողոց անվանափոխել ազգային գործիչների և
հերոսների անուններով:¹ Անվանափոխման ենթակա փողոցների շարքում էր
Երևանի Արաբկիր վարչական շրջանի Սարգիս Կասյան փողոցը, որը նախա-
տեսվում էր վերանվանել կաթողիկոս Վազգեն Առաջին Վեհափառի անունով:²
Կասյան փողոցն անվանափոխելու առաջարկի հիմքում, ի թիվս այլ հիմնավոր-
ումների, գլխավորապես ընկած էր Հայաստանի Ազգային արխիվում դասակարգ-
մի փաստաթուղթ՝ թվագրված 1920 թվականի սեպտեմբերի 20-ով, համա-
ձայն որի՝ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմի-
տեն (կազմում մաս՝ Սարգիս Կասյանը) հրահանգել էր հայ բուլշևիկ կոմու-
նիստներին 1920 թ. աշնանը սկիզբ առած թուրք-հայկական դատերազմում
իրականացնել հակադատերազմական քարոզչություն: Փաստաթղթի նդա-
տակն էր արագացնել Հայաստանի Հանրապետության դատարանները և արտո-
ղային Ռուսաստանի դաշնակիցը համարվող քենալական թուրքիային և,
այդդիսով, նդատել խորհրդային իշխանության հաստատմանը Անդրկով-
կասում ու Արևելքում:³ Ելք խմբակցության՝ անվանափոխման նախագծի տեղե-
կանք-հիմնավորման մեջ փաստաթղթից մեջբերված հատվածին հետևում է
հետևյալ եզրակացությունը. «Միայն այս փաստաթուղթը բավարար էր, որդես-
զի Կասյանի անունով ոչ միայն փողոց չկոչվեր, այլ նա «դատվավոր» առաջին
հորիզոնականները զբաղեցներ Հայոց դատականության դեմ ծանրագույն
հանցանքներ գործածների ցանկում, ով համագործակցել է Հայաստանի
թշնամի ռեժիմների հետ և իրականացրել նրանց քաղաքական գիծը»:⁴

Անվանափոխության վեց նախագծերի մանրամասն ուսումնասիրությունից
դարձ է դառնում, որ փողոցների անվանափոխության հիմնավորումները ոչ թե
ելնում են մեկ ընդհանուր սկզբունքից, որի համաձայն էլ ընտրվել են փողոց-
ները, այլ նախևառաջ, թերևս ոչ այդքան հասկանալի դատաճանաչումով, ընտր-
վել են փողոցները, ադա ներկայացվել նրանց անվանափոխության հիմնա-
վորումներն առանձին-առանձին: Մի կողմ թողնելով այն անխուսափելի խն-
դիրներն ու հարցերը, որոնցով հղի է այս մոտեցումը, կենտրոնամասնք Կասյան
փողոցի անվանափոխության հարցի վրա:

Կասյանը, փաստորեն, մեղադրվում է հակադատական գործունեության մեջ.
նրան սղառնում է Երևանում իր անունով փողոց ունենալու դատվից զրկվելու՝
«անվանազրկվելու» դատիժը:⁵ Վերոնշյալ արխիվային փաստաթուղթն այն
փաստական հիմքն է՝ իրեղեն ադացույցը, որով գլխավորապես հիմնավորվում
է Կասյանին առաջադրած մեղադրանքը: Հետաքրքրական է, որ Կասյան փո-
ղոցի անվանափոխման թեմայով հանրային քննարկումներում հնչեցին փաս-
տական այս հիմքի վավերականությունը կասկածի տակ դնող մի քանի թու-
ցիկ ակնարկներ, որոնք, սակայն, առանձնապես մեծ հանրային արձագանքի
չարժանացան:⁶ Երևանի ավագանու Կրթության, մշակույթի և սոցիալական

հարցերի մշտական հանձնաժողովը 2017թ. սեպտեմբերի 2-ին մերժելով Ելք խմբակցության առաջարկը՝ դատաճառաբանեց, որ չկան հանրային կարծիքը գնահատող ուսումնասիրություններ. փաստաթղթի վավերականության խնդրին չեղավ որևէ անդրադարձ:⁷ Հարցը լուրջ քննարկման առարկա չդարձավ նաև գիտական շրջանակներում: Հաշվի առնելով այս արխիվային փաստաթղթի գիտական և քաղաքական նշանակությունը, ինչդեռ նաև դրա իսկության շուրջ գոյություն ունեցող կասկածները՝ այս հետազոտությունը փորձ է քննելու փաստաթուղթն իր վավերականության տեսանկյունից՝ բացահայտելով դրա արխիվացման, հնարավոր կեղծարարման, հրատարակման և վիճարկման դատությունները:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՎԱՎԵՐԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԿԵՂԾԱՐԱՐՄԱՆ ՀԱՆԳԱՍԱՆՔՆԵՐԸ

Փաստաթուղթը դասվում է Հայաստանի Ազգային արխիվի 1022 Ֆոնդի 3-րդ ցուցակի 275 գործում:⁸ Ֆոնդի անունը ուսերեն է՝ «Институт истории партии при ЦК КП(б)А (истпарт)» (ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին կից կուսակցության դատմության ինստիտուտ (կուսդատ))։ Ֆոնդի 3-րդ ցուցակը ևս վերնագրված է ուսերեն՝ «Копии документальных материалов о революционном движении в Российской империи, установлении Советской власти в Армении, собранные сотрудниками Истпарта» (Ռուսական կայսրությունում հեղափոխական շարժման, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման մասին փաստագրական նյութերի դատձեմներ՝ հավաքված կուսդատի աշխատակիցների կողմից):⁹ Արխիվի Ֆոնդային գործի դատմությունից տեղեկանում ենք, որ նախնական 15 գործից կազմված 1022 Ֆոնդն արխիվ է բերվել 1972 թ. ապրիլի 3-ին ոճն ընկ. Պետրոսյանի կողմից: Այդ գործերի ցանկում մեզ հետաքրքրող փաստաթուղթը ներառված չի եղել: Փաստաթղթի մասին որևէ մշում չկա նաև հետագայում ֆոնդում ավելացված գործերի մասին մշումներում: Փաստաթղթի մասին առաջին գրավոր արխիվային հիշատակությունը տեղ է գտել Ֆոնդի 3-րդ ցուցակում, որտեղ այն մշված է 275 գործի տակ: Ֆոնդի ցուցակի վերջին էջից տեղեկանում ենք, որ ցուցակի կազմման աշխատանքներն ավարտվել են 1989 թ. նոյեմբերի 4-ին, և ցուցակի վերջում դրվել է արխիվի աշխատակից Ամատունի Վիրաբյանի ստորագրությունը:¹⁰

Ցուցակի վերնագրից իսկ ակնհայտ է, որ փաստաթուղթը դատձեմ է: Փաստաթղթի թերթի և տեքստի զննությունից ևս դարձ է դառնում, որ այն բնօրինակ չէ, այլ՝ մեքենագիր դատձեմ:¹¹ Վավերականության տեսանկյունից փաստաթղթի տեքստի հետ կապված առաջին կասկածելի հանգամանքն այն է, որ փաստաթուղթը թվագրված է 1920 թվականի սեպտեմբերի 20-ով, սակայն հայերենի ուղղագրությունն ամբողջովին համադատասխանում է այսօր ընդունված հայերենի ուղղագրության կանոններին:¹² Ներկայիս ուղղագրության մեկնարկը սկսվում է 1922 թվականի մարտի 4-ի դեկրետով իրականացված

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹՈՒՆԻՍՏԱՆԵՐԻ / ԸՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏԻ / ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՐԹԻՍԵՆ ՏՐԱԳԱՆՋՈՒՄ
8
17

Հայաստանի կրթության նախարարի / ընդհանրական կրթության հրահանգում
է կուսակցության բոլոր կազմակերպություններին, թե թիկունքում, թե ռազմական
զորքներում և հասկապես կարսի Գարնիզոն մեկնող բուհակներին, սնհատ զինվոր-
ների շրջանում և առանձին հավաքություններում, եթե հնարավոր է՝ ինչպես նաև
Քուրդիստանի միջոցով ժամաչել լայն պրոպագանդա ընդդեմ պատերազմի, հիմնա-
կան խնդիր դարձնելով՝

1. Թուրքիան այլևս նախկին Թուրքիան չէ և Հայաստանի նկատմամբ ազդեցիկ
նպատակներ չունի։
 2. Քեմալական Թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակիցն է և պայքա-
րում է իր ազգային ազատության համար ընդդեմ իմպերիալիզմի / Մեգլիա-
յի, ֆրանսիայի, Հունաստանի /։
 3. Հանրապետական Հայաստանի հաղթանակը Թուրքիայի վրա՝ կենտրոնի իմպերիա-
լիզմի ուժեղացումը՝ Մերկավոր Արևելքում և զրաբով իսկ կլմանազվի հեղա-
փոխության հաղթանակը Մեղրեկովկասում, ազա նաև Արևելքի խորհրդայնացու-
մը։
 4. Հայ բուհակ կրթությաններին խնդրը պետք է լինի՝ արագացնել հանրապե-
տական Հայաստանի պարտությունը, որով և կարագացվի Հայաստանի խորհր-
դայնացումը։ Այս նպատակի համար պետք է՝
 1. կազմալուծել հայկական կազմով բանակը բոլոր միջոցներով, այն է՝
 - ա / կազմակերպել դասալքություն և ամեն կերպ խանգարել զորահավաքին։
 - բ / իսպառնակատներում հասկացնել զինվորներին, որպեսզի նրանք չկրակեն
առաջացող Թուրքական զինվորների վրա, այլ լքենով դիրքերը վերադա-
նան թիկունք։
 - զ / Զենքարկվել սպաների հրամաններին և հարկ եղած դեպքում ունչացնել
նրանց։
 2. Այս ամենի հետ ամենակալանն է հասկացնել հանրապետական Հայաստանի զին-
վորներին, որ հաղթող Թուրքական ասթայրը հեղափոխական ասթայր է, որը
ուչ միայն իրեն թույլ չի տա որևէ զործողություն պարաված երկրի վերա-
բերյալ, այլ կօժանդակի աշխատավոր հայ ժողովրդին ազատվելու իմպերիալի-
տական զործական դաշնակցականների տիրապետությունից։
 3. Շորից ու նորից բացատրել, որ դաշնակցականների տիրապետությունից ազատ-
վելով Հայաստանը ընդմիջտ կկազմվի խորհրդային Ռուսաստանի հետ ընդմիջա-
վերջ կարվի պատերազմին և սովին ու մշտական ընդհարումներից թայթայված
երկրից կլինան Ռուսաստանի հացով և մասնակիցը կդառնա համաշխարհային
հեղափոխության մեծ զործին։
- Եանոթություն - Գրությունը կարգալ սահմանափակ ժողովում և կարգալուց
հետո անմիջապես այրել, Հայաստանի կրթ. կուս. կենտրոնական կրթության
պնդամներ՝ Ս. կասյան, Ս. Մուսլյան, Ս. Շուրիջանյան, Շ. Արիբախյան, ի. Իով-
լաբյան, Ս. Հովհաննիսյան

Նո. 216 Բացու 1920 Մեդ. 20

«արեղյանական» ուղղագրության առաջին բարեփոխումով, ինչն իր վերջնական հանգրվանին է հասնում 1940 թ. օգոստոսի 15-ին, երբ Հայկական ՍՍՀ Սինիստրների սովետը հաստատում է հայերենի ուղղագրության մեջ մասնակի փոփոխություններ մտցնելու վերաբերյալ լուսժողկոմի առաջարկը:¹³ Տեքստի ուղղագրությունը, ուստի, հուշում է, որ այն մեքենագրվել է 1940 թ. օգոստոսի 15-ից հետո: Ենթադրությունը, թե փաստաթղթի տեքստը կարող էր մեքենագրվել 1920-ականների բնագրից 1940 թ. հետո հաստատված նոր ուղղագրությամբ, քիչ հավանական է թվում, քանի որ նման արտատրության մասին վկայող որևէ մշում, ստորագրություն կամ կնիք չկա ո՛չ փաստաթղթի թերթի վրա, ո՛չ էլ նյութին վերաբերող մեր ձեռքի տակ եղած արխիվային որևէ այլ նյութում:

Կասկածի տեղիք է տալիս նաև փաստաթղթի տեքստի տակ հիշատակված կուսակցական մարմնի հետևյալ կազմը՝ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Սարգիս Կասյան, Ալբանազ Մուսլյան, Ավիս Նուրիջանյան, Շավարշ Ամիրխանյան, Իսահակ Դովլաթյան և Աշոտ Հովհաննիսյան:¹⁴ Այս կազմը չի համադատասխանում Կենտկոմի իրական կազմին հիշյալ շրջանում: Ըստ արխիվային և դատնագիտական հավաստի աղբյուրների՝ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը առաջին անգամ հաստատվել է 1920 թ. սեդտեմբերի 10-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի միստին հետևյալ կազմով՝ Ի. Դովլաթյան, Ա. Նուրիջանյան, Յ. Կոստանյան, Ա. Խանջյան, Ս. Տեր-Գաբրիելյան, միստին հաստատվել են նաև հետևյալ թեկնածուները՝ Շ. Ամիրխանյան ու Վ. Շահգեղյան:¹⁵ 1920 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կազմբյուրոն հաստատել է Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի առաջարկած կազմը բացառությամբ Տեր-Գաբրիելյանի:¹⁶ Կասյանի, Բեկզադյանի և Տեր-Գաբրիելյանի թեկնածությունը ավելացվել է 1920 թ. նոյեմբերի 11-ին,¹⁷ և Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն վերջնականապես հաստատվել է հետևյալ կազմով՝ Նուրիջանյան, Կոստանյան,¹⁸ Դովլաթով, Տեր-Գաբրիելյան, Բեկզադյան, Կասյան, Աղասի: Փաստորեն, ո՛չ սեդտեմբերի 10-ին, ո՛չ հոկտեմբերի 1-ին, ոչ էլ նոյեմբերի 11-ին հաստատված կոմիտեի կազմը չի համադատասխանում փաստաթղթում մշված կազմին: Ավելին, Կասյանի թեկնածությունը Կենտրոնական կոմիտեի կազմում հաստատվել է ընդամենը նոյեմբերին:¹⁹ Հատկանշական է նաև, որ Բաքվում փաստաթղթի տակ ենթադրաբար ստորագրած Աշոտ Հովհաննիսյանը 1920 թ. սեդտեմբերի 20-ին եղել է Հայաստանում,²⁰ իսկ Կենտկոմի կազմում ընդգրկվել է շատ ավելի ուշ՝ 1920-ի դեկտեմբերին:²¹

Հիմք ընդունելով վերոնշյալ խնդիրներն ու ամօշտությունները՝ կարելի է եզրակացնել, որ արխիվում դաժվոր այս դատձենը չի կարող համարվել վավեր փաստաթուղթ գիտական կամ որևէ այլ, մասնավորապես՝ քաղաքական նդատակներով գործածության համար:²² Դրա վավերականությունն առնվազն կասկածելի է: Այժմ փորձեմք հասկանալ, թե երբ, ինչ հանգամանքներում և ինչ նդատակով կարող էր կեղծարարվել այս փաստաթուղթը:

Ինչդեռ նշվեց, փաստաթղթի ուղղագրությունը հուշում է, որ այն մեքենագրվել է 1940 թվականի օգոստոսի 15-ից հետո: Փաստաթղթի հրատարակումը հիշատակող մեր ձեռքի տակ եղած ամենավաղ աղբյուրը վկայում է, որ տեքստը տղագրվել է շրջանառվել է 1988 թ. ինքնահրատ տպրեքականներում:²³ Հաշվի առնելով, որ փաստաթղթի տեքստը առնչվում է Կարսի խնդրին²⁴ հայերի համար այնուհետ մի ցավոտ ու կնճռոտ շրջանում, ինչդեռ 1920-ի թուրք-հայկական դատարանում է, հավանական է, որ նման փաստաթղթի կեղծարարումը կարող էր հետադարձորոշող թաղաքական մոտայնակ: Եթե շարժվենք այս տրամաբանությամբ, ադա դատահական չէր կարող լինել այն ամձանց կազմը, որոնց անունները հայտնվել են տեքստի տակ: Ուրեմն հարց է առաջանում, թե այս գործիչների թիրախավորումը 1940-1988 թթ. ընթացքում ի՞նչ թաղաքական մոտայնակներ կարող էր հետադարձել և ո՞ւմ կարող էր ձեռնադրվել:

Թերևս այս հարցի մասին մտածելու առաջին հնարավոր ուղղությունը կարող է լինել ստալինյան բռնաճնշումների տարիներին նշված գործիչների դատարարումն գործերը «փաստական վկայություններով» ադա հովելու թաղաքական խնդիրը: Փաստաթղթի վեց հեղինակից չորսը՝ Սարգիս Կասյանը, Ասքանազ Սոակյանը, Ավիս Նուրիջանյանը և Իսահակ Դովաթյանը, 1940-ին այլևս կենդանի չէին: Շավարշ Ամիրխանյանը, որքանով մեզ հաջողվեց դարձել, չի ենթարկվել ստալինյան բռնաճնշումներին: Վեց ստորագրյալներից մեկի՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի դատական գործը մեկնարկել է 1937 թվականին, վերջնական դատավճիռը կայացվել է 1941 թվականի հունիսի 9-ին:²⁵ Ուրեմն փաստաթուղթը կարող էր կեղծարարվել որդես «իրեղեն ադա ցույց» Հովհաննիսյանի դատական գործին կցվելու մոտայնակով: Քանի որ մեր ուսումնասիրությունը չհայտնաբերեց փաստաթուղթը կամ դրանից որևէ մեքերում Հովհաննիսյանի դատարարումն գործի կազմում, փաստաթղթի կեղծարարումն այս շրջանում և այս մոտայնակով համարում ենք թիչ հավանական: Հովհաննիսյանի դատարարումն արխիվային գործի ուսումնասիրությունը թիչ հավանական է դարձնում փաստաթղթի կեղծարարումն հնարավորությունը ստալինյան բռնաճնշումների շրջանում մեկ այլ մոտաձառով ևս: Հովհաննիսյանը մեղադրվում էր ազգայնական թաղաքականություն վարելու մեք՝ «սդեցիֆիզմի»²⁶ և «Հայաստանը ԽՍՀՄ-ից դուրսելու» ու «դաշնակցական բուրժուական դեմություն ստեղծելու» ուղղությամբ վարած գործունեության համար:²⁷ Հարցաքննության ժամանակ նրան տրված հարցերից մեկի դատասխանից ակնհայտ է, որ Հովհաննիսյանին, որդես «սդեցիֆիկի», մեղադրում էին Հայաստանի տարածքային սահմաններն ընդարձակելու մտադրություն ունենալու մեք, մասնավորադես՝ Կարսի հարցում:²⁸ Կարում դալքարող հայկական բանակի կազմալուծման մոտայնակ հետադարձող փաստաթուղթն այս առումով ոչ միայն չէր կարող օգտագործվել Հովհաննիսյանին վերոնշյալ մեղադրանքն առաջադրելու համար, այլև՝ ձիշտ հակառակը, կարող էր դաշտոդանել նրան այդ մեղադրանքից: Ուրեմն փաստաթղթի հնարավոր կեղծարարումը ստալինյան շրջանում թվում է թիչ հավանական:

Ստալինիզմին հաջորդած տարիներին Կարսի ճակատագրի հարցում նշյալ գործիչների ուղղակի մասնակցությունը երևան հանող փաստաթուղթը թերևս որոշակի իմաստ և քաղաքական առաքելություն կարող էր ունենալ հակախորհրդային դիմադրության և ազգային տրամադրությունների ձևավորման համատեքստում: Փաստաթղթի կեղծարարման ավելի հավանական թվացող շրջանը, ուրեմն, կարող էր լինել հատկապես 1965-ին ցեղասպանության 50-ամյակին սկիզբ առած և 1980-ականների կեսից նոր թափ ստացած ազգային զարթոնքը, երբ խորհրդային կարգերի հաստատման մեջ իրենց գործուն մասնակցությունը բերած խոհրդահայ հեղափոխական գործիչների հակազգային քաղաքականությունների մերկացումը հակախորհրդային դիմադրության մի կարևոր եղանակ էր:²⁹

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Մեր ձեռքի տակ եղած տղազիր աղբյուրներում փաստաթղթի հրատարակման մասին վկայող ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է 1988 թվականին: Այդ աղբյուրը 1989 թվականի Տիգրան Պասկևիչյանի հարցազրույցն է Կենտրոնի Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի տնօրենի տեղակալ Համբարձում Կարադետյանի հետ:³⁰ Պասկևիչյանի հարցազրույցին նախորդում է Գեղամ Գրիգորյանի նախաբանը: Այստեղ հեղինակը նշում է, որ 1988 թ. ինքնահրատ ղարբերականներում հրատարակվել է մի փաստաթուղթ, որի իսկությունը կասկածի տակ է: Պասկևիչյանի հարցազրույցը Կարադետյանի հետ, փաստորեն, նդատակ ունի լույս սփռել ինքնահրատ ղարբերականներում հրատարակված այս փաստաթղթի կասկածելի իսկության, դրա թեզերի և առհասարակ 1920-ի թուրք-հայկական դատերազմում բռնկված քաղաքականությունների վրա: Պասկևիչյանի առաջին հարցին, թե արդյո՞ք նման փաստաթուղթ գոյություն ունի, Կարադետյանը տալիս է դրական դատասխան առանց որևէ փաստական հիմնավորման: Կարադետյանը, հավանաբար, նկատի է ունեցել արխիվում դաժնորեն և մեր ձեռքի տակ գտնվող փաստաթղթի դատժենը, իսկ եթե, այնուամենայնիվ, նկատի է ունեցել 1920 թ. բնօրինակը, ադա դրա գոյությունը հաստատող որևէ փաստական հիմք չի ներկայացրել:³¹ Այս հարցազրույցը փաստաթղթի վավերականությունը գնահատելու տեսակետից ընթերցելիս կարևոր է հաշվի առնել, որ այն փաստաթղթի իսկությունը գնահատող հետազոտություն չէ, այլ հարցազրույց, որտեղ իսկության մասին հնչող դատողությունները հիմնված են հեղինակի ընթացիկ գնահատականների վրա:

Հիմք ընդունելով Գրիգորյանի վկայությունն այն մասին, որ փաստաթուղթը լույս է ընծայվել 1988 թ. ինքնահրատ ղարբերականներում, փորձեցինք գտնել այդ հրատարակումները: Ուսումնասիրեցինք Հայաստանի Ազգային գրադարանում դաժնորեն *Մաշտոց*, *Հայրենիք*, *Ձանգակատուն*, *Հայ դատ* և *Անկախություն* ինքնահրատ ղարբերականների 1988 և 1989 թթ. համարները, ինչդե

նաև Հայաստանի Ազգային արխիվում պահվող Ղարաբաղյան շարժման 1159 ֆոնդն ամբողջությամբ: Այս որոնումը, ցավոք, որևէ տական արդյունք չտվեց:³²

Փաստաթղթի տեքստն ամբողջությամբ ևս մեկ անգամ լույս է տեսնում *Հայր* թերթի 1990 թ. մայիսի 27-ի համարում «Հույժ գաղտնի փաստաթուղթ. Հայաստանը՝ բոլշևիկյան զոհասեղանի վրա» վերնագրով, այս անգամ առանց որևէ նախաբանի, հարցազրույցի կամ մեկնաբանության:³³ Հաջորդ աղբյուրը, որտեղ ամբողջությամբ հրատարակվում է փաստաթղթի տեքստն ու ներկայացվում դրա իսկությունը կասկածի տակ առնող արխիվային փաստական տվյալներ, *Голос Армении* թերթի 1991 թ. փետրվարի 9-ի թիվ 28-ում լույս տեսած «История и так искажена» հոդվածն է: Նյութի հեղինակը Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնի Հասարակական-քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտի գիտաշխատող Ռեմ Ղազանջյանն է:³⁴ Հոդվածի առաջին մասում տեղ է գտել փաստաթղթի ամբողջական տեքստն ու դրա իսկությունը գնահատող փոքրիկ հետազոտական աշխատանք, որի հիման վրա Ղազանջյանը եզրակացնում է, որ խնդրո առարկա լուրջաբան կեղծ փաստաթուղթ է, բառացի՝ «фальшивка»: Հեղինակը փաստաթղթի մասին խոսելիս օգտագործում է շրջաբերական բառը՝ «Лжрекуля», ինչը ըստ լուրջաբանի արտացոլում է փաստաթղթի մշանակությունը:

Շրջաբերականի իսկության դեմ խոսող փաստական տվյալներ ներկայացնելուց զատ Ղազանջյանն իր հոդվածում սուր քննադատության է արժանացնում փաստաթղթի գոյությունը հաստատող Կարադեղյանի վերը ներկայացված գնահատականը՝ նշելով, որ այն գուրկ է որևէ փաստական հիմքից: Ի տարբերություն Կարադեղյանի չփաստարկված գնահատականի, Ղազանջյանի հոդվածում փաստաթղթի վավերականությունը գնահատող լուրջաբաններն ու եզրակացությունները խարսխված են արխիվային և լուրջաբանական նյութերի վրա: Այս առումով, թերթում հրատարակված լինելու հանգամանքն ամենևին չի ստվերում հոդվածի գիտական արժեքը: Հավանաբար սա է լուրջաբանը, որ լուրջաբանի արձագանքն իրեն երկար սղասեցնել չի տալիս:

Նորանկախ Հայաստանի լուրջաբանության *Հայաստանի Հանրապետությունում* 1991 թ. մարտի 19-ին՝ Ղազանջյանի հոդվածից մոտ մեկ ամիս անց, լույս է տեսնում մի հրատարակում, որտեղ տղադրվում է Տիգրան Ֆարմանյանի հարցազրույցը լուրջաբան Հրաչիկ Սիմոնյանի հետ «Հայ ժողովրդի, Հայաստանի լուրջաբանական ճակատագիրը, ներկան և աղագան» թեմայով: Զրույցին կից տղվում է նաև փաստաթղթի ամբողջական տեքստը: Սիմոնյանը, խոսելով Ղազանջյանի հոդվածի մասին, նշում է, որ փաստաթուղթն ունի «որոշակի թույլ կողմեր, որոնք կասկածի տեղիք են տալիս. իսկադե՞ս դա Հայաստանի բոլշևիկ ղեկավարների ձեռքի գործն է»: Սակայն, նա ավելացնում է, որ նման հարցադրումը սկզբունքային մշանակություն չունի, քանի որ եթե անգամ կոնկրետ փաստաթուղթը կեղծված է, ամենար է ժխտել հայ բոլշևիկների «մեղքը» 1920 թ. թուրք-հայկական լուրջաբանի նախօրեին և ընթացքում: Սիմոնյանն ընդհանուր առմամբ կարծում է, որ փաստաթուղթը «նման էր և

սազական» թուրք-հայկական ղատերազմում հայ բուլշևիկների վարած քաղաքականությամբ: Սակայն նա առարկայականորեն չի բննարկում Ղազան-ջյանի փաստարկները, այլ կեղծարարման հարցը, ըստ եռօրյան, դիտարկում է որոշեալ անեական հարց:

1995 թ. Սերգեյ Վարդանյանը իր *Յայաստանի մայրաքաղաքները* գրքում, նկարագրելով թուրք-հայկական ղատերազմի օրոք Կարսի աղետալի վիճակը, հարց է բարձրացնում, թե ովքե՞ր էին ստեղծված իրադրության մեղավորները:³⁵ Վարդանյանը նշում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը և հայ բուլշևիկները Կարսի վրա հարձակվող թուրքական բանակի բարեկամներն էին, և մեջբերում փաստաթղթից մի հատված՝ հղելով *Յայաստանի Յանրադետության* 1991 թվականի և *Յայքի* 1990 թ. համարներին: Չնայած այն հանգամանքին, որ *Յայաստանի Յանրադետության* 1991 թվականի հրատարակման մեջ նշվել էր, որ կան փաստաթղթի իսկությունը կասկածի տակ դնող «թույլ կողմեր», Վարդանյանի մեջբերման մեջ այս մասին ոչ մի հիշատակություն չկա: Այդուհանդերձ, կարևոր է, որ հղումների համակարգը ընթերցողին դեռևս հնարավորություն է տալիս առաջին սկզբնաղբյուրին դիմելու ղարազայում հասու դառնալ փաստաթղթի կասկածելի ինքնության շուրջ իննսունականների սկզբին ծավալված քննարկումներին: Ուստի, չնայած որ գիտական այս հրատարակությամբ ականատես ենք դառնում, թե ինչո՞ւ է առաջին անգամ կասկածելի փաստաթուղթը լրատվական ձևաչափից անցնում գիտական ձևաչափ և մեկնարկում վիճարկված իր իսկությունը թոթափելու և հավաստի փաստաթուղթ դառնալու երկար և խրթին ճանաղարհը, կասկածելի ինքնության մասին քննարկումների հետ կաղը դեռևս անուղղակիորոն ղախողանված է:

Փաստաթղթի տեքստը *Յայաստանի Յանրադետություն* թերթում վերատոմվում է 1996 թ. մարտի 7-ի թիվ 44 համարում «Կոմունիստական սրիկայություն. ամոթալի փաստաթուղթ» վերնագրով: Յրաղարակման վերնագրից իսկ ղարգ է, որ այն հետաղմողում է քաղաքական մղատակ և գուրկ է փաստաթղթի իսկությունը գնահատող որևէ գիտական հավակնությունից:³⁶ Բուն տեքստին նախորդում է *իրավաբան* Գ. Նազարյանի նախաբանը, որում բուլշևիկ գործիչների կողմից արձակված այս «հույժ գաղտնի» կոչը բնութագրվում է «իրենց սև գործի իմաստն ու հետևանքները գիտակցող» «Բաքվում աղաստանած ջոջերի» «խիստ նողկալի» «դավաճանություն»: Այս հրաղարակման մեջ փաստաթուղթը տրված է որոշեալ հավաստի վավերագիր, իսկ վերջինիս իսկության վերաբերյալ ղատմաբանների մասնագիտական մտահոգություններն ամբողջովին լուրջան են մատնված: Դրա ղատճաղը թերևս այն է, որ հրաղարակումն արված է հրաղարակախոսական (ոչ գիտական) ձևաչափով և մեկի կողմից, ով ղատմաբան չէ: Բուլշևիկ գործիչների դավաճանություններն աներկբայորեն մերկացնող այսղիսի մի վավերագիր տղելու Նազարյանի քաղաքական գայթակղությունն այսղիսով կաշկանղված չէ ղատմագիտության մասնագիտական մեթողներով ու չափանիշներով:

Փաստաթղթի տեքստի հաջորղ հրաղարակումը տեղ է գտնում ղատմաբան

Լեւոնորուշ Խուրշուդյանի *Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին* գրքում:³⁷ Այստեղ փաստաթղթի տեքստի սկզբնաղբյուր է նշվում *Հայաստանի Հանրապետություն* թերթի 1991 թ. մարտի 19-ի հրատարակումը: Այստիսով 1990-ականների մամուլի էջերում հայտնված և հավաստիության տեսակետից վիճարկված այս փաստաթուղթը Խուրշուդյանի թեթև ձեռքով 2000-ականների սկզբին հանրամատչելի լրատվական-տեղեկատվական ձևաչափից դարձյալ անցնում է գիտական ձևաչափ: Այս գրքում այն տղվում է ամբողջական տեքստով՝ վկայակոչվելով որոշ բուլշևիկների դավաճանական գործողությունները բացահայտող վավեր աղացույց: Խուրշուդյանը մի կարճ դարբերությամբ նշում է, որ «վերջին շրջանում որոշ կոմունիստ դատմաբաններ» փորձել են կասկածի տակ առնել փաստաթղթի վավերականությունը:³⁸ Այդուհանդերձ, նա առարկայականորեն չի անդրադառնում վավերականությունը վիճարկող փաստարկներին: Փոխարենը փաստաթղթի իսկությունը հիմնավորում է նմանատիպ բովանդակություններ ունեցող այլ փաստաթղթերի գոյությամբ:³⁹ Փաստորեն կասկածելի դատմական փաստաթղթի վավերականությունը հիմնավորվում է հենց փաստաթղթի թեզերի հավանական վավերականությամբ: Փաստաթղթի բովանդակությունը, տարօրինակորեն, դառնում է նույն այդ դատմանի վավերական իսկությունը հաստատող և լեգիտիմացնող հիմք:

Ավելի քան տաս տարի անց փաստաթուղթը դարձյալ հրատարակ է ելնում արդեն գլխավորապես էլեկտրոնային մամուլի դայանմերում: *Iragir.am* առցանց լրատվական հարթակում հրատարակվում է Վլադիմիր Հարությունյանի 2013 թ. օգոստոսի 6-ի հոդվածը «Կասկածելի թոուցիկը, հայ բուլշևիկները, Ռուսաստանն ու հայկական դեմությունը» վերնագրով: Այստեղ փաստաթղթի սկզբնաղբյուր է նշված բուն արխիվը, որտեղ Հարությունյանի աչքից հավանաբար չէր կարող վրիդած լինել փաստաթղթի գործում ներառված Ղազանջյանի հոդվածը: Հարությունյանը ներկայացնում է փաստաթղթի իսկությունը կասկածի տակ առնող մի շարք հիմնավորումներ և ավելացնում, որ որոշ հրատարակումների «հեղինակներ չեն ընդունում այս փաստաթղթի իսկությունն ու հավաստիությունը, համարում են այն կեղծիք, фальшивка»: Թեև հղում տրված չէ, ռուսերեն այս բառի գործածությունը վկայում է, որ Հարությունյանը ծանոթ է եղել Ղազանջյանի հոդվածին և, ամենայն հավանականությամբ, Ղազանջյանի փաստարկները նրան համոզիչ են թվացել: Փաստաթղթի իսկության դեմ փաստարկներ բերելուց հետո Հարությունյանն առաջարկում է՝ «եկեք «ծալենք և կողքի դնենք» չարաբաստիկ այդ թոուցիկը»: Այնուհետև Հարությունյանը ներկայացնում է որևէ կասկածի տեղիք չտվող այնտիսի վավերագրեր, որոնք աղացուցում են այդ շրջանում «սեփական դեմականության կործանումն աղախովող» բուլշևիկյան քաղաքականությունների գոյությունը: Հատկանշական է, որ Հարությունյանը փաստաթղթի մասին խոսելիս օգտագործում է «թոուցիկ» բառը՝ փաստաթղթին վերագրելով զանգվածային քարոզչություն իրականացնելու նպատակ, մի բան, որով գերազանցվում է փաստաթղթի շրջաբերական նշանակությունը:

Հաջորդը ժամանակագրորեն փաստաթղթին անդրադառնում է ազգագրագետ Յրանուշ Խառատյանը 2014 թ. նույն կայքում տղված իր հոդվածով:⁴⁰ Այստեղ քսանակամներին բուշկիկների թուրքամետ քաղաքականությունների քննարկման համատեքստում, ի թիվս բազում այլ նյութերի, ամփոփ ներկայացված է նաև մեզ հետաքրքրող փաստաթղթի բովանդակությունը: Սակայն, ի տարբերություն մյուս մեջբերումների, որոնց դեղքում հանգամանորեն տրված են գիտական հղումները, փաստաթղթի տեքստի սկզբնաղբյուրը տրված չէ: Պարզ չէ՝ հեղինակն ինչ աղբյուրից է օգտվել փաստաթղթի տեքստին ծանոթանալու համար և, ըստ այդմ, տեղյակ եղե՞լ է արդյոք փաստաթղթի իսկության շուրջ գոյություն ունեցող բանավեճերին: Պարզ է միայն, որ սա առաջին գիտական հրատարակումն է, որտեղ փաստաթղթի կասկածելի իսկության վերաբերյալ որևէ հիշատակություն չկա, ինչդեռ նաև չկա որևէ հղում, որի շնորհիվ հնարավոր կլիներ, թեկուզև անուղղակիորեն, հասու լինել փաստաթղթի հնարավոր կեղծման խնդրին: Խառատյանի հրատարակմամբ փաստաթուղթը դառնում է հղման կարիք չունեցող, ինքնակնհայտորեն վավեր լուսնական վավերագիր:

Չանսալով փաստաթուղթը «ծալելու և կողքի դնելու» սեփական հորդորին՝ Վլադիմիր Հարությունյանը փաստաթղթի իսկությունը հարցականի տակ դնող իր նախկին հոդվածը հրատարակելուց երեք տարի անց՝ 2016 թ., վերահրատարակում է փաստաթղթի տեքստն ամբողջությամբ փաստաթղթերի մի ժողովածուում՝ հղելով Ազգային արխիվում դառնվող փաստաթղթին:⁴¹ Ոչ մի բացատրության չի տրվում զարմանալի այն հանգամանքը, որ տեքստը հրատարակվում է առանց հիշատակելու 2013 թ. այդ նույն փաստաթղթի կեղծարարված լինելու մասին նույն հեղինակի եզրակացությունը կամ առանց ներկայացնելու այն նոր փաստերն ու հանգամանքները, որոնք գուցե ստիպել են հեղինակին վերանայել իր եզրակացությունը և, այդդիմով, վերահրատարակել փաստաթուղթը: Հատկանշական է նաև, որ փաստաթուղթը տեղ է գտել ոչ թե ժողովածուում հրատարակված բուն փաստաթղթերի շարքում, այլ հեղինակի կողմից գրված «Առաջաբանի փոխարեն» հատվածում: Այստեղ, նախկին հոդվածի նման, հեղինակը փաստաթղթի համար գործածում է «թուղթիկ» բառը՝ փաստաթղթին վերստին վերագրելով նախատեսվածից ավելի մեծ նշանակություն: Փաստաթուղթը, փաստորեն, արդեն տղագիր գիտական հրատարակության ձևաչափով առաջին անգամ հանդես է գալիս ամբողջական տեքստով, որդես հավաստի վավերագիր:

Հարությունյանի վերոնշյալ գրքից է օգտվում հրատարակման հաջորդ աղբյուրը՝ Հայկական ուսումնասիրությունների Աճի կենտրոնը,⁴² որի կայքում փոքրիկ քննադատական նախաբանով վերատղվում է վավերականության տեսակետից արդեն որևէ կասկածի տեղիք չտվող փաստաթղթի գիտական հրատարակությունը՝ հղելով Հարությունյանի վերոնշյալ ժողովածուին: Նախաբանի մեջ տեղ է գտնում հետևյալ հետաքրքրական ձևակերպումը. «Ուշագրավ է, որ այս հակահայ կոչի տակ ստորագրած Սարգիս Կասյանի անունով Երևանում կա փողոց»: Փաստորեն, այս վերահրատարակությունը կրում է տեղեկատվա

2675 ЖУ

Лица (свои или чужие)		Лица (свои или чужие)	
1. Имя	Иванов, Иван Иванович	2. Возраст	35 лет
3. Родина	Тифлис	4. Рост	1,75 м
5. Цвет волос	Черные	6. Цвет глаз	Синие
7. Цвет кожи	Средняя	8. Цвет ногтей	Средняя
9. Цвет губ	Средняя	10. Цвет зубов	Средняя
11. Цвет бровей	Средняя	12. Цвет ресниц	Средняя
13. Цвет усов	Средняя	14. Цвет волос на голове	Средняя

Սարգիս Կասյանի կալանավորման ժամանակ վրացական ժանդարմերիայում արված լուսանկարներ և այլ կից տվյալներ, 1914

կան, ինչ-որ առումով նախազգուշական նոտատակ, որին էլ, ըստ էության, որոշ ժամանակ անց արձագանքում է ավագանու Ելք խմբակցությունը: Կասյան փողոցի անվանափոխության Ելքի առաջարկը Աճի կենտրոնի կայքում վերահրատարակված փաստաթղթից մեջբերումներով և այլ կից հիմնավորումներով շուտով ներկայացվում է համադատասխան լիազոր մարմնի դատին:⁴³

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ինչդեռ ցույց է տալիս այս փաստաթղթի հրատարակման և վիճարկման դատությունը, 1980-ականների վերջին և 1990-ականների սկզբին հակախորհրդային ազգային տրամադրությունների վերելքի շրջանում կասկածելի իսկությամբ փաստաթուղթը հիշատակվում կան ամբողջությամբ հրատարակվում է ոչ թաշտոնական մամուլում և շատ չանցած մուտք գործում խորհրդային

¹ Հողվածը գրվել է Կոմունա հարթակի ֆինանսական աջակցությամբ: Արժեքավոր դիտարկումների և խորհուրդների, ինչդեռ նաև կարևոր տեղեկությունների և աղբյուրների համար շնորհակալ ենք Վարդան Ազատյանին, Ամատունի Վիրաբյանին, Գայանե Այվազյանին, Չառա Հարությունյանին, Լուսինե Չերգեշտյանին, Արփի Մանուսյանին, Թամարա Թամանյանին, Տիգրան Պասկևիչյանին, Արսեն Հակոբյանին, Արայիկ Հարությունյանին, Հրաչ Գալստյանին, Հրանուշ Խատատյանին, Սերգեյ Վարդանյանին, Վահան Իշխանյանին, Վահե Թորոսյանին, Վահրամ Աղայանին, Աննա Նիկողոսյանին, Իրինա Շախնազարյանին և Սերուժան Հարությունյանին: Հողվածն առաջին անգամ հրատարակվել է www.arteria.am մշակութային-քննադատական հանդեսում 26.08.2018, տե՛ս <http://www.arteria.am/hy/1534413914>, այց՝ 22.07.2019: Ներկա հրատարակությունը մախկնի լրամշակված տարբերակն է:

² Փողոցների անվանափոխության հարցը ավագանու միատի օրակարգում ներառելու մասին 2017 թ. օգոստոսի 28-ի առաջարկը տե՛ս ավագանու Ելք խմբակցության ղաշտոնական ֆեյսբուքյան էջում, <https://www.facebook.com/117528495533449/photos/a.119132318706400.1073741829.117528495533449/119132305373068/?type=3&theater>, այց՝ 6.06.2018:

Հայաստանի Հանրապետության հիմնադրման առաջին տարում՝ 1991 թ., Երևանի առաջին քաղաքապետ Համբարձում Գալստյանը Կասյան փողոցը վերանվանեց Սիամանթո փողոց: Հաջորդ քաղաքապետ Վանո Սիրադեղյանը 1998 թ. փողոցը կրկին կոչեց իր հին անունով (տե՛ս գրույց Ամատունի Վիրաբյանի հետ, «Նմանվում ենք ոչ թե մերձբալթյան կամ Արևելյան Եվրոպայի երկրներին, այլ Սիջին Ասիային», 15 հուլիսի 2014, *Իրատես.am*, <http://www.irates.am/hy/1405431382>, այց՝ 28.06.2018): Լրագրող, սցենարիստ Տիգրան Պասկևիչյանի ենթադրությամբ Վանո Սիրադեղյանի այս որոշման վրա կարող էր ազդեցություն ունեցած լինել գրող Հրանտ Մաթևոսյանի դրական վերաբերմունքը խորհրդային Հայաստանի վաղ շրջանի դեկավարների նկատմամբ (մասնավոր գրույց հեղինակի հետ, 9 հունիսի 2018, Երևան): Ելք խմբակցության նախագծում հավանաբար նկատի էին առնվում 1990-ականների հենց այս իրադարձությունները, երբ մասնավորապես ասվում էր, որ անկախություն ձեռք բերելուց հետո հակադեմոկրատիկ բոլշևիկ գործիչների անուններից ազատվելու գործընթացը կիսատ էր մնացել, և որ անհրաժեշտ էր հասցնել այն իր տրամաբանական ավարտին:

³ Ելք խմբակցությունն իր առաջարկ-նախագծում, մեջբերելով փաստաթղթից մի հատված, հղում էր Հայկական ուսումնասիրությունների Անի կենտրոնին, տե՛ս ««Հայ բոլշևիկ կոմունիստների խնդիրը՝ արագացնել Հայաստանի դարձումը»․ 1920 թ., սեղտեմբեր», Հայկական ուսումնասիրությունների Անի կենտրոնի ղաշտոնական կայք, 18 դեկտեմբերի 2016, <http://www.aniarc.am/2016/12/18/armenian-bolsheviks-baku-1920-turkey/>, այց՝ 17.07.2018: Կայքում փաստաթուղթը քննադատական փոքրիկ նախաբանով հրատարակվել էր ըստ հետևյալ աղբյուրի՝ Վլադիմիր Հարությունյան, *Կարսի մարզը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմում (աղբյուր 1919 թ.-հոկտեմբեր 1920 թ.): Նյութեր և փաստաթղթեր* (Երևան: Ասողիկ հրատարակչություն, 2016), էջ 21-22: Հարությունյանն այս գրքում տեքստը հրատարակել էր ամբողջությամբ՝ հղելով ազգային արխիվում դասակարգված փաստաթղթին՝ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆոնդ 1022, ցուցակ 3, գործ 275, թերթ 1:

⁴ «Կազգեն Առաջին Վեհափառի անվամբ փողոց անվանակոչելու վերաբերյալ «Ելք» խմբակցության նախագիծ», էջ 5: Շնորհակալ են ժամանակին Ելք խմբակցության ավագանու անդամ Արայիկ Հարությունյանին՝ քաղաքապետարանին

ներկայացված վեց փողոցի անվանափոխության նախագծերի էլեկտրոնային տարբերակները խնդրանքիս ընդառաջ ուղարկելու համար:

- ⁵ Կասյան փողոցի անվանափոխության թեմայով հանրային քննարկումներն ու խոսակցությունները հետագայում ծավալվեցին հենց այս մեղադրական մոտեցման առաջադրած շրջանակի ներսում, որի հիմքում, ըստ ելույթի, ընկած էր մեղադրյալին մերկացնելու և Պատասխանատվության ենթարկելու ընդհանուր տրամաբանությունը: Օրինակ՝ ազգագրագետ Յրանուշ Խատատյանը, անդրադառնալով Կասյան փողոցի անվանափոխության հարցին, Ֆեյսբուքյան իր էջում մի գրառում արեց խորհրդային բռնությունների իրականացման մեջ Կասյանի ունեցած դերի մասին: Այն սկսվում էր հետևյալ հարցով. «Կարևոր չէ, որ Երևանում կա Կասյան փողոց, կարևոր է, թե մենք Կասյանին *դատասխանատու ճանաչո՞ւմ ենք* խորհրդային Կարմիր տետրի հարցում» (ընդգծումը՝ Ռ. Գ.), տե՛ս https://www.facebook.com/hranush.kharatyan/posts/885873671564910?hc_location=ufi, այց՝ 28.07.2018: Տե՛ս նաև «Կասյանից՝ արտագաղթ. գրույց Յրանուշ Խատատյանի հետ ՍիվիլԷնթի տաղավարում», Հայկական ուսումնասիրությունների Անի կենտրոնի թաշտոնական կայք, 18 օգոստոսի 2017, <http://www.aniarc.am/2017/08/18/civilnet-tatul-hakobyan-interview-hranush-kharatyan-august-18-2017/>, այց՝ 28.06.2018; «Բոլշևիկյան ռեմեսանս Հայաստանում. գրույց Վլադիմիր Հարությունյանի հետ», *ՍիվիլԷնթ* լրատվական կայքի յուրօրյան ալիք, 14 սեպտեմբերի 2017, https://www.youtube.com/watch?time_continue=416&v=NoyaX8peQl0, այց՝ 28.06.2018; Վահրամ Թոքմաջյան, «Ա. Միկոյանի և Ս. Կասյանի հակամարդկային ու հակահայկական էջերը, ԻՔՄ», *Առաջին լրատվական*, 4 սեպտեմբերի 2017, <http://www.1in.am/2202799.html#undefined.gbp1>, այց՝ 28.06.2018; տե՛ս նաև գրող Սարիմե Պետրոսյանի Ֆեյսբուքյան գրառումն ու դրա տակ ծավալված քննարկումը, https://www.facebook.com/marine.petrossian/posts/10154912256973494?hc_location=ufi, այց՝ 28.06.2018; երեք հարցազրույց Ելք խմբակցության ավագանու անդամ Դավիթ Խաժակյանի հետ՝ «Երևանում բուլշևիկների ամուններով դողոցները, փողոցները լի ենք տ անվանափոխվեն, դա լի ենք է լինի մեն փոփոխությունների մի մասը. Դ. Խաժակյան», *Թերթ.am*, 5 օգոստոսի 2017, <http://www.tert.am/news/2017/08/05/khajakyan/2450323>, այց՝ 28.06.2018, «Հայաստանի սուվերենության նկատմամբ որևէ ոտնձգություն լի ենք տ դատադարտվի և կանխվի», *Iragir.am*, 16 օգոստոսի 2017, <https://www.Iragir.am/2017/08/16/158710/>, այց՝ 28.06.2018, «ՀՀԿ-ի՝ փողոցների անվանափոխման դեմ հանդես գալը ռուսական ճնշման արդյունք է. Խաժակյան», *Ազատություն TV* յուրօրյան ալիք, 6 սեպտեմբերի 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=Sqh4QrjveXM>, այց՝ 28.06.2018; հարցազրույց Ելք խմբակցության ավագանու անդամ Անի Սամսոնյանի հետ, ««Կասյանը հրամայել է սղանել, վերացնել հայ սղաներին, աղաբարոյականացնել հայկական բանակը». Անի Սամսոնյան», *Առավոտ*, 14 օգոստոսի 2017, <https://www.aravot.am/2017/08/14/902355/>, այց՝ 28.06.2018; հարցազրույց Ելք խմբակցության ավագանու անդամ Տիգրան Ավինյանի հետ, ««Թե Կասյանն ինչ ներդրում է ունեցել հայ սղաների գնդակահարության հարցում՝ սա անքննելի է եւ միանշանակ». Տիգրան Ավինյան», *Առավոտ*, 14 օգոստոսի 2017, <https://www.aravot.am/2017/08/14/902415/>, այց՝ 28.06.2018: Ազգագրագետ Արսեն Հակոբյանը իր «խորհրդայինը հետխորհրդային Հայաստանում» ելույթում խնդրականացրեց «հերոսների և դավաճանների մոդելով» թատնությունը հասկանալու փորձերը, տե՛ս «խորհրդայինը հետխորհրդային Հայաստանում. քարոզչություն, թատնություն և իրականություն: Արսեն Հակոբյան», *Բուն TV*, 25 սեպտեմբերի 2017, <http://boon.am/post-soviet-armenia/>, այց՝ 28.06.2018: Լույնաբովանդակ

քննադատական գրությամբ հանդես եկավ նաև դատաբան Արա Սանջյանն իր ֆեյսբուքյան էջում, տե՛ս
<https://www.facebook.com/ara.sanjian/posts/10155674516114083>, այց՝ 6.06.2018:
 Այս թեմային քննադատական հոդվածով անդրադարձավ նաև լրագրող Վահան Իշխանյանը, տե՛ս Վահան Իշխանյան, «Նկուղային դատախազության զուգահեռները», *Ինքնագիր գրական հանդես*, 4 սեպտեմբերի 2017, <https://inknagir.org/?p=7438>, այց՝ 28.06.2018:

- ⁶ Տե՛ս ««Կասյանը ոչ մի բան էլ չի հրամայել, դա իրականացրել է Գետրոզ Աթաբեկյանը, այդ հրամանը եղել է կեղծիք»։ Ամատունի Վիրաբյան», *Սոսկոտ*, 14 օգոստոսի 2017, <https://www.aravot.am/2017/08/14/902386/>, այց՝ 28.06.2018: Տե՛ս նաև Մարինե Պետրոսյանի ֆեյսբուքյան գրառման տակ Արսեն Հակոբյանի դիտարկումները,
https://www.facebook.com/marine.petrosian/posts/10154912256973494?hc_location=ufi, այց՝ 28.06.2018: Ուշագրավ է, որ փաստաթղթի իսկության վերաբերյալ կասկածներն ունեն ավելի հին ծագում, տե՛ս, օրինակ՝ Рем Казанджян, «История и так искажена», *Голос Армении*, 9 փետրվարի 1991, ինչպես նաև՝ Վլադիմիր Հարությունյան, «Կասկածելի թուղցիկը, հայ բուլշևիկները, Ռուսաստանն ու հայկական դատությունը», *Iragir.am*, 6 օգոստոսի 2013, <https://www.iragir.am/2013/08/06/86502/>, այց՝ 28.06.2018:
- ⁷ Տե՛ս Ելք խմբակցության դաշտոնական ֆեյսբուքյան էջը, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=120635451889420&id=117528495533449, այց՝ 6.07.2018:
- ⁸ Տե՛ս փաստաթղթի լուսանկարը, էջ 193:
- ⁹ Ֆոնդի և ցուցակի ամունների թարգմանությունը ոռուսերենից հայերեն՝ Ռուզաննա Գրիգորյանի:
- ¹⁰ Սեզ հետ մասնավոր գրույցում Վիրաբյանը հիշեց, որ այս փաստաթուղթը տեսել է 1980-ականների կեսին արխիվի «խուլ», այսինքն՝ ընդհանուր վերնագրեր («թուղցիկներ», «շրջաբերականներ» և այլն) ունեցող գործերում, իսկ 1989-ին ինքն է առանձնացրել այն որդեյ առանձին գործ: Նրա վկայությամբ 1980-ականների վերջին այդ փաստաթուղթը արխիվում դեռևս անհասանելի էր հանրության համար, ինչը նշանակում է, որ այն հնարավոր չէր լինի վերցնել արխիվից, առնվազն՝ դաշտոնադատ (մասնավոր գրույց հեղինակի հետ, 19 հունիս 2018, Երևան): Փաստաթղթի վերին աջ անկյունում գետեղված թվերը՝ 8, 13 և 1, ևս խոսում են այն մասին, որ փաստաթուղթը արխիվացված է եղել նախքան 1989 թվականի նոյեմբերը: Առհասարակ գործերի վերին աջ անկյունում գրված թվերը ցույց են տալիս արխիվային գործում տվյալ թերթի թիվը կամ, այլ կերպ ասած, էջը: Այս երեք թվերը, որոնցից երկուսը ջնջված են, վկայում են, որ մինչև մեզ հայտնի ֆոնդային գործի մեջ հանգրվանելը, փաստաթուղթը երկու անգամ ֆոնդային գործ է փոխել: Փաստաթղթի վրա գետեղված թվերից 8-ը գրված է կաղոյտ մատիտով, իսկ մյուս երկուսը՝ 13-ն ու 1-ը՝ սև: Քամի որ 8 թիվը ջնջված է սև մատիտով, կարելի է ենթադրել, որ սկզբում կաղոյտ մատիտով գրված է եղել 8-ը: Երբ փաստաթուղթը մտել է նոր գործի մեջ, 8-ը սև մատիտով ջնջվել է, և ավելացվել է գործի նոր թերթի թիվը՝ 13-ը: Երկրորդ անգամ գործը փոխելիս դարձյալ սև մատիտով ջնջվել է 13-ը և ավելացվել փաստաթղթի այժմյան թերթի թիվը՝ 1-ը: Հետևաբար, առաջին գործի մեջ փաստաթուղթը եղել է գործի 8-րդ, երկրորդում՝ 13-րդ թերթը: Այժմ այն գործի 1-ին թերթն է:
- ¹¹ Թամարա Թամանյանի կարծիքով փաստաթուղթը ոչ թե մեքենագրի առաջին, այլ երկրորդ օրինակն է, այսինքն՝ դատաճեմահամ թղթի միջոցով դատաճեմված օրինակը: Փաստաթուղթը հավանաբար մեքենագրվել է երկու օրինակով, և երկրորդ

օրինակը տեղ է գտել արխիվային գործում (մասնավոր զրույց, 12 հունիսի 2018, Երևան): Թամանյանը 1973-2017 թթ. եղել է արխիվի աշխատակից՝ մի որոշ ժամանակ զբաղեցնելով Հասարակական-քաղաքական փաստաթղթերի բաժնի վարիչի դերերը:

- ¹² Այս անհամադասախառնության մասին տե՛ս նաև Հարությունյան, «Կասկածելի թուղթեր»:
- ¹³ Սիրակ Գյուլբուդադյան, *Հայերենի ուղղագրության դասագրքեր* (Երևան: Երևանի համալսարանի հրատ., 1973), էջ 324-374: Գրքի էլեկտրոնային տարբերակը տե՛ս <http://x.1128831.n5.nabble.com/-td299.html#a302>, այց՝ 28.07.2018:
- ¹⁴ Այս խնդրի մասին տե՛ս նաև՝ Казанджян, «История и так искажена», ինչպես նաև՝ Հարությունյան, «Կասկածելի թուղթեր»:
- ¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 258, թթ. 1-2: Տե՛ս նաև՝ *Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության դասագրքեր*, Օ. Աղայան և այլոք (խմբ.) (Երևան: Հայաստան, 1967), էջ 299:
- ¹⁶ *Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության դասագրքեր*, էջ 299:
- ¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 258, թթ. 10-11: Նաև՝ *Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության դասագրքեր*, էջ 299:
- ¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 258, թ. 11-ում Կոստանյանի անունը գրված է դ-ով՝ Կոստանյան, իսկ թ. 1-ում և 2-ում առանց դ-ի՝ Կոստանյան:
- ¹⁹ 1920 թվականին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության մեկ այլ դաստիարակման մարմին էր Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների Արտասահմանյան բյուրոն, որը հիմնվել էր ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի նախաձեռնությամբ 1920 թ. մայիսին: Բյուրոյի կազմում էին Ս. Կասյանը, Ա. Բեկզադյանը, Ա. Մոսկվանը, Դ. Շահվերդյանը, Զ. Պողոսյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Զ. Կոստանյանը, Գ. Տեր-Սիմոնյանը, Շ. Ամիրխանյանը և Լ. Ուլիբեկյանը: Արտասահմանյան բյուրոն լուծարվել է 1920-ի հոկտեմբերի 1-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կազմբյուրոյի կողմից Հայաստանի Կոմկոսի Կենտկոմի կազմը հաստատելուց հետո, տե՛ս *Հայկական Սովետական Հանրապետության*, հ. 10 (Երևան: [ՀՍՍՀ ԳԱ], 1984), էջ 142: Ինչպես տեսնում ենք բյուրոյի կազմը ևս չի համադասախառնում փաստաթղթի կազմին:
- ²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 22, գ. 670. թթ. 39, 46:
- ²¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 22, գ. 670. թ. 10:
- ²² Այս հետազոտության ընթացքում քսանականների տեքստերի և արխիվային նյութերի հետ աշխատելու փորձ ունեցող բանասեր Սիրանուշ Դվոյանը, ծանոթանալով փաստաթղթին, կասկածներ հայտնեց նաև հայերենի ոճի և բառամթերքի օգտագործման, ինչպես նաև փաստաթղթի վերին աջ անկյունում գետեղված «Հույժ գաղտնի» գրառման կադակցությամբ՝ մշելով, որ լեզուն, ոճն ու վերոնշյալ արտահայտությունը հատուկ չեն 20-ականների տեքստերին (մասնավոր զրույց հեղինակի հետ, 23 հունիս 2018, Երևան): Փաստաթղթում օգտագործված լեզուն խնդիր է համարել նաև Ղազարյանն իր հոդվածում: Նա մասնավորապես մշել է, որ տեքստում օգտագործված «Հայաստանի կոմունիստների /բոլշևիկների/ կենտրոնական կոմիտե», «հայ բոլշևիկ կոմունիստներ», «հանրապետական Հայաստան» անուններն ու արտահայտությունները չեն հանդիպում ո՛չ արտասահմանյան բյուրոյի, ո՛չ էլ Կենտրոնական կոմիտեի քսանականների փաստաթղթերում: Այս ուղղությամբ լրացուցիչ բանասիրական աշխատանքը կարող է ի հայտ բերել մոր փաստական տվյալներ փաստաթղթի վավերականությունն ավելի լիարժեք կերպով գնահատելու համար:
- ²³ Այս մասին ավելի մանրամասն ստորև:

- ²⁴ Տե՛ս փաստաթղթի տեքստը:
- ²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 16, գ. 2297: ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 4, գգ. 867, 868, 869, 870. 871, 872, 872ա:
- ²⁶ 1903-1904 թթ. Պատանի Հովհաննիսյանը Շուշիում անդամակցել է ՀՅԴ ազդեցության տակ գործող Կովկասյան հայ աշակերտական միությանը, ինչից հետո 1904-1906 թթ.՝ Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությանը (ՍԴԲՀԿ): Այդ կազմակերպության կորիզը կազում էին նախկին դաշնակցական կամ դաշնակցական հարումներ ունեցող գործիչներ, որոնք ազգային ինքնորոշման հարցում սկսեցին կարևորել նաև սոցիալական խնդիրներն ու դասակարգային շերտավորումները: Պրոլետարիատի միջազգային դասակարգային դայբարը հասկանալու և կազմակերպելու հարցում նրանք առանցքային նշանակություն էին տալիս առանձնահատուկ՝ «սոցեցիֆիկ», ազգային բնորոշիչներին ու դայնամներին այն ժողովուրդների որոլետարիատի դեմքում, որոնց դարազայում ազգային հարցերի սրությունն անշրջանցելի էր դասակարգային դայբարի ըմբռնման և կազմակերպման համար: Արդյունքում քննադատները (նախևառաջ բուլշևիկ գործիչները) նրանց հեզմականորեն սկսեցին որակել «սոցեցիֆիկ» ածականով. այստեղից էլ ՍԴԲՀԿ անդամներին ուղղված «սոցեցիֆիզմի» մեղադրանքները: Տե՛ս Վարդան Ազատյան, «Ոչ եղիցի չեղեալ, գոր ինչ եղևն»: Աշոտ Հովհաննիսյանի ավարտաճառը և նրա գործում դասակարգայինությունը», ըստ՝ Աշոտ Հովհաննիսյան, *Իսրայել Օրիմ և հայ ազատագրական գաղափարը / Israel Ory und die armenische Befreiungsidee* (Երևան: Հովհաննիսյան ինստիտուտ, 2016), էջ 567-709:
- ²⁷ Ըստ՝ Հանլետ Սիրոզյան, *Հայաստանի խորհրդային տիրակալները* (Երևան: ՎՄՎ-Պրինտ, 2013), էջ 25: Թարգմանությունը ճշտված է ըստ գրքի ռուսերեն առցանց հրատարակության մեջ տեղ գտած բնագրի, տե՛ս <http://noev-kovcheg.ru/mag/2008-10/1394.html>, այց՝ 13.08.2018:
- ²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 16, գ. 2297, թ. 106:
- ²⁹ Արվեստաբան Վարդան Ազատյանը, դատելով մեքենագրի տառատեսակից, նշեց, որ փաստաթուղթը հիշեցնում է 1960-1970 թթ. մեքենագիր: Մեզ հաջողվեց դարձել, որ խորհրդային շրջանում ազգային անվտանգության ծառայությունը գրանցում էր բոլոր տղազրական մեքենաների տառատեսակները, հետևաբար հետագա հետազոտությունն այս ուղղությամբ կարող է նոր փաստական տվյալներ վեր հանել: Օգտակար կլինի նաև թղթի և տառատեսակի լաբորատոր ամալիզը, ինչը, որքանով մեզ հաջողվեց դարձել, Հայաստանում հնարավոր չէ իրականացնել:
- ³⁰ «Չայրված փաստաթուղթ», *Ավանգարդ*, 15 սեպտեմբեր 1989:
- ³¹ Բնօրինակի գոյությունը գնահատելու առումով հետաքրքիր է նաև Գեղամ Գրիգորյանի նախաբանի հետևյալ ձևակերպումը. «1918-20 թթ. հայկական ղեկավարությունը ճանաչելուց հետո մամուլում մեր դաստիարակների տղազրած հողվածներում ևս երևացին այս փաստաթղթի որոշ թեզեր: Այնուամենայնիվ, գաղտնիք մնաց փաստաթղթի ճշմարտացիությունը»: Ուշագրավ է, որ այստեղ հեղինակը հիշատակում է ոչ թե բուն փաստաթուղթը, այլ դրա թեզերը: Այստեղ ևս մեկ անգամ տեղին է շեշտել, որ մեր հետազոտության բուն առարկան փաստաթուղթն է, այլ ոչ թե դրա թեզերը: Վերջիններս քսանականների սկզբին իրոք արծարծվում էին բուլշևիկյան քաղաքականության ծիրում՝ դառնալով թե՛ բանավեճերի առիթ հենց բուլշևիկյան շրջանակների ներսում: Այս առումով հետաքրքրական է վերոհիշյալ հարցազրույցից մի դրվագ: Կարաղետյանը դատում է, որ հիսուսականների կեսին, երբ աշխատում էր *Հայաստանի կոմերիտմիության ծնունդը* (Երևան: Հայաստանի ղեկավարական հրատ., 1956) աշխատության վրա, առիթ էր ունեցել հանդիպելու նախկին Սոցիալական երիտասարդական կազմակերպության անդամ, կոմերիտական Լազիկ

Ահարոնյանին: Վերջինս ղատմել է, որ 1920-ի աշնանը հեռացվել է կոմերիտմիության շարքերից, քանի որ կարծում էր, որ հարկավոր էր զենքին զենքով ղատասախանել: Այս դիրքորոշումը դեմ էր «փաստաթղթի հիմնադրույթներին», ասում է Կարաղետյանը: Վերջինիս խոսքից կարող է ղավալ, ղե 1920-ին նման փաստաթուղթ իրաղես գոյություն է ունեցել: Սակայն ուշին ընթերցումը ակնհայտ է դարձնում, որ խոսքը «փաստաթղթի հիմնադրույթներին», այլ ոչ ղե բուն փաստաթղթի մասին է: Հաշվի առնելով, որ նման «հիմնադրույթներ» 1920-ին շրջանավում էին, այս ողնումը բավարար ղենք կարող համարել փաստաթղթի բնօրինակի գոյությունը հաստատելու համար: Այս եզրակացույթան օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ Կարաղետյանն այս հատվածը ղի բերում որղես փաստաթղթի գոյությունը հաստատող աղացույց, ղնայած որ հենց դրան էր վերաբերում Պասկևիչանի առաջին հարցը: Ահարոնյանի մասին նա խոսում է մեկ այլ հարցի աղիղով: Փաստաթղթի բնօրինակի և Ահարոնյանի հեռացման մասին լրացուցիչ հանգամանքներ ողարզելու նղատակով ուսումնասիրել ենք Կարաղետյանի վերոհիղյալ *Հայաստանի կոմերիտմիության ծնունդը*, ինղղես նաև նույն հեղինակի ավելի ուշ գրված *Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիության ողատմություն* (Երևան: Հայաստան հրատ., 1968) աղխատությունները: Երկու գրղում էլ նշված է, որ Ահարոնյանը եղել է կոմերիտմիության անղան, սակայն բնօրինակի գոյության, դրա վիճարկված «հիմնադրույթներին» և Ահարոնյանին կոմերիտականների շարքերից հեռացնելու մասին որևէ հիղատակում ղկա:

³² Պասկևիչանի հետ մասնավոր գրույցից ևս ղհաղղվեց ողարզել հավելյալ տվյալներ փաստաթղթի, Կարաղետյանի հետ նրա գրույցի և Գրիգորյանի ինքնույթան մասին (մասնավոր գրույց հեղինակի հետ, 9 հունիսի 2018, Երևան):

³³ «Հույժ գաղտնի փաստաթուղթ. Հայաստանը` բուղկհիկյան զոհասեղանի վրա», *Հայք*, 27 մայիսի 1990:

³⁴ Ուղագրավ է, որ 1022 Ֆոնղի ցուցակում և փաստաթղթի գործի ողանակի վրա նշված է, որ գործում կա միայն մեկ ղերթ` փաստաթղթի ղերթը, այնինղ գործի ողանակի ուսումնասիրությունից ողարզ է դառնում, որ կա նաև երկրորդ ղերթը: Դա Ղազանցյանի վերոնղյալ հողվածի կտրածոն է: Ամատունի Վիրաբյանը մասնավոր գրույցում տեղեկացրեց, որ տարիներ առաղ այղ նյուքն ինքն է ավելացրել փաստաթղթի գործին, քանի որ հանղված էր, որ փաստաթուղթը կեղծ է (մասնավոր գրույց, հունիսի 18, 2018, Երևան):

³⁵ Սերգեղ Վարղանյան, *Հայաստանի մայրաքաղաքները* (Երևան: Աղուղոն, 1995), էղ 154-155:

³⁶ Այն հավանաբար տղվել է Հայաստանի Հանրաղետության երկրորղ նախագահական ընտրությունների աղիղով իրականացղող հակակոմունիստական քարղզղության համատեքստում:

³⁷ Լենղղուղ խուղղույթան, *Հայաստանի բաժանումը 1920 ղվականին* (Երևան: Երևանի համալսարանի հրատ., 2002), էղ 164-165:

³⁸ խուղղույթան, *Հայաստանի բաժանումը 1920 ղվականին*, էղ 165:

³⁹ խուղղույթան, *Հայաստանի բաժանումը 1920 ղվականին*, էղ 166-171:

⁴⁰ Հրանուղ Խառատյան, «Քենաղղ ողունների օգնությանը ավարտին էր հասցնում հայերի կոտորածները», *Iragir.am*, 15 հոկտեմբերի 2014, <https://www.Iragir.am/2014/10/15/105353/#sthash.yE3NmQHM.dpuf>, այղղ 17.07.2018:

⁴¹ *Կարսի մարղը Հայաստանի առաղին Հանրաղետության կազմում (աղղիղ 1919-հոկտեմբեր 1920)*, Վլաղիմիր Հարուղույթան (աղխ.) (Երևան: Սողղիկ, 2016), էղ 21-22:

- ⁴² «Հայ բոլշևիկ կոմունիստների խնդիրը՝ արագացնել Հայաստանի դարտությունը. 1920 թ. սեպտեմբեր», Հայկական ուսումնասիրությունների Անի կենտրոն, <http://www.aniarc.am/2016/12/18/armenian-bolsheviks-baku-1920-turkey/>, այց՝ 17.07.2018:
- ⁴³ Փաստաթղթի վիճարկման դատությունը լիարժեք դարձնելու համար հարկ ենք համարում մերկայացնել լրագրող Վահան Իշխանյանի հետ զրույցից մի դրվագ (մասնավոր զրույց հեղինակի հետ, 4 հուլիսի 2018, Երևան): Մոտավորապես 2009 թ. Վահան Իշխանյանը առիթ է ունենում հանդիպել դատմաբան Վլադիմիր Ղազախեցյանին և ծանոթանալ նրա թղթադանակում դասվող փաստաթղթի դատձեմին: Ղազախեցյանը ցույց է տալիս փաստաթուղթը և ասում, որ դրա բնօրինակը չկա, արխիվում դասվում է դատձեմը, բայց հավանական է, որ բնօրինակը ժամանակին գոյություն ունեցել է: Ղազախեցյանը, ըստ ամենայնի, տեղյակ է եղել, որ փաստաթղթի իսկությունը վիճարկված է, և հավանաբար դա է դատձառը, որ ո՛չ փաստաթուղթը, ոչ էլ դրա հետ կապված որևէ հղում չի ներառել իր *Հայաստանը 1920-1940 թթ.* (Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2006) արժեքավոր աշխատության մեջ:
- ⁴⁴ Հայոց դատմության ըմբռնման հարցում այսօրիսի բարդ մոտեցման անհրաժեշտությունը առաջ է քաշել և իր գործերով ի ցույց դրել Աշոտ Հովհաննիսյանը: Տե՛ս, օրինակ, Աշոտ Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի դատմության*, հ. 1 (Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1955); Աշոտ Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի դատմության*, հ. 2 (Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1957):

Սարգիս Կասյանի կյանքի և գործունեության համառոտ մատենագիտություն

Վլադիմիր Ղազախեցյան, *Հայաստանը 1920-1940 թթ.* (Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2006):

Սարգիս Կասյան, *Ընտիր երկեր: [Գողթններ; Նամակներ; Ճանաչում]*, Ծառուր Աղայան և այլոք (խմբ.) (Երևան: Հայաստան հրատարակչություն, 1967):

Կասյանի ինքնակենսագրականը, նամակներն ու լուսամկարները՝ ՀԱԱ, ֆ. 1445, ց. 1, գ. 19; ՀԱԱ, ֆ. 1445, ց. 1, գ. 13; ՀԱԱ, ֆ. 1445, ց. 1, գ. 11; ՀԱԱ, ֆ. 1445, ց. 1, գ. 8; ՀԱԱ, ֆ. 1445, ց. 1, գ. 5:

Համբարձում Կարապետյան, *Մեծ թայքարի մարդիկ: Սարգիս Կասյան, Սահակ Տեր-Պարրիեյան, Գեորգ Աթաբեկյան* (Երևան: Հայրենասիրատ, 1963):

Վաչագան Հարությունյան, *Սարգիս Կասյան* (Երևան: Միտք, 1965):

ԱՇՈՏ
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՄԻՍԱՔ ԽՈՍՏԻԿՅԱՆԸ
ՅԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ.
ԴԱՎԻԹ ԱՆՅԱՂԹԻ ԽՆԴԻՐԸ

Խոստիկյանը Դավթին համարում է Ալեքսանդրիայի դոկտորի ցերեկայացուցիչ: Հիմք ընդունելով սա՝ հեղինակը փորձում է երկու փուլով գնահատել Դավթի փիլիսոփայությունը՝ նախ անդրադառնալով Ալեքսանդրյան դոկտորի փիլիսոփայական արժեքին, ապա որոշելով դոկտորի շրջանակում Դավթի կարևորությունը:

Հարկ է նշել, որ երկու դեղքում էլ Խոստիկյանն իր գնահատականը կառուցում է հիմնվելով գիտական, մասնավորապես՝ բանասիրական բնույթ ունեցող փաստարկների վրա: Առաջին փուլում Ալեքսանդրիական դոկտորի նշանակությունն անտիկ փիլիսոփայության մեջ ղարգելու համար Խոստիկյանը լիովին առավիճում է անտիկ փիլիսոփայության գերմանական դատմագրական ավանդույթին՝ վկայաբերելով ի թիվս այլոց Եղուարդ Ցելլերի, Քարլ Ֆոն Փրանթլի և Ադոլֆ Բուսեի դիրքորոշումները: Իսկ համաձայն այս ավանդույթի՝ Ալեքսանդրիական դոկտորը Արիստոտելի, Պլատոնի և Պյութագորասի մի շարք երկերի շուրջ կառուցված և հիմնականում դրանց վրա ծանրացած փիլիսոփայական մի մեծ ուղղության վերջին այն հանգրվանն էր, որտեղ կենսաբան եղած փիլիսոփայական միտքը այլևս առաջարկելու գրեթե ոչինչ չուներ: Հավատարիմ մնալով Ալեքսանդրիական դոկտորի գերմանական դատմագրության այս դատկերացմանը՝ Խոստիկյանը լմնում է, որ. «Այդ դոկտորը ներքուստ փտել էր և նոր բան այլևս չէր կարող ստեղծել»:³

Արդեն երկրորդ փուլով Խոստիկյանը փորձում է տեսնել, թե հենց Ալեքսանդրիական դոկտորում ինչ տեղ է բռնում Դավիթը՝ որդես փիլիսոփա: Խոստիկյանն իր դատողությունները հիմնում է նույն դոկտորին դատկանող Ամմոնիոսի ու Էլիասի և Դավթի երկերի, ըստ էության, բանասիրական համեմատության վրա: Առաջինի հետ համեմատությունից նա ղարգում է, որ Դավթի յուրահատկություններն, իր բառերով՝ «շաղակրատությունը, Ֆորմալիզմը և թվերի տեսությունը» են:⁴ Իսկ Էլիասի հետ համեմատությունը Դավթի *Սահմանքին* զրկում է անգամ վերջին երկու առանձնահատկություններից՝ թողնելով միայն «շաղակրատությունն ու ճաղաղությունը»: Ելնելով իր հետազոտության այս արդյունքներից՝ Խոստիկյանը հնչեցնում է իր վերջնական եզրակացությունը. «Դավիթը դոկտորի ամենամիճնատիմ ուսուցիչն է: Սա նրա մասին միակ հնարավոր կարծիքն է»:⁵

Բայց այստեղ ղետք է հստակ գիտակցել, թե իրականում ում է ուղղված այս դաժան գնահատականը: Ինքնին Դավիթ փիլիսոփան չէ Խոստիկյանի թիրախը: Խոստիկյանի գրոհը, իսկաղես, ուղղված է ընդդեմ Դավթի երկերը փառաբանող և դրա հեղինակին «գրեթե Պլատոնից և Արիստոտելից վեր կամ առնվազն նրանց կողքին որդես հավասարազորի» դասող *հայկական ավանդության «մոլոր ըմբռնումը» շարունակողների*:⁶ Ըստ Խոստիկյանի՝ սա մի ավանդություն է, որը, փաստորեն, հոգևարք աղորդ հին աշխարհի ամնշան փիլիսոփաներից մեկին երկինք է բարձրացրել և ավելի քան մեկ ամբողջ հազարամյակ ներքողել նրա փառքը: Խոստիկյանը նաև գնում է մեկ քայլ ավելի հեռուն և փորձում բացատրել այս ավանդության առաջացման դատճառները: Մեկուսացած, հունա-հռոմեական մտքից միայն մի քանի դատաղիկների

հասու հայ հոգևոր իրականությունը, որը «Պլատոնից և Արիստոտելից գատ, անգամ անվանադեմ հազիվ թե ծանոթ» էր այլ փիլիսոփաներին, Դավթին «աստարեզ» էր բերել, «որոշես հույների դեմ հայ եկեղեցու համար ղայքարող նախամարտիկ», ով «կարողացել է երախտադարտ հետագա սերունդների աչքում ղատվավոր տեղ զբաղեցնել Պլատոնի և Արիստոտելի կողքին»՝ ստանձնելով «փիլիսոփայության ու նրա մեծագույն գլուխների (Արիստոտելի և Պլատոնի) ղատիվը փրկողի դերը»:⁷ Այստիսով, ըստ Խոստիկյանի՝ հայկական իրականության մեջ հնարավոր չի՝ եղել «ղատկերացնել տրամաբանական» այն «երկերի մեկնությունների ընթացքը», որոնց շարքին էլ ղատկանում են Դավթի գրվածքները, հնարավոր չի՝ եղել տեսնել, «թե ինչ էր արված նախքան Դավիթը և թե ինչ է արել Դավիթն ինքը»: Ուստի, շարունակում է Խոստիկյանը, «ղետք է վերջ դնել նման շափազանցություններին» և «ցույց տալ փիլիսոփային իրեն ղատշաճող տեղը փիլիսոփայության ղատմության մեջ»:⁸

Ինչղես մշեցինք վերևում, մեր նղատակն է քննարկման առարկա դարձնել Խոստիկյանի աշխատության փիլիսոփայական կողմը և խոսել դրա յուրահատկությունների մասին: Բայց ավարտաճան այս հայեցակետից քննելիս առաջինն, ինչ աչքի է զարնում, այն է, որ աշխատության լեզուն ամենկին փիլիսոփայական չէ: Այստեղ բացակայում է Դավթի փիլիսոփայության կենտրոնական հասկացությունների փիլիսոփայական ծավալումը: Դավթի փիլիսոփայության՝ Խոստիկյանի քննարկումներն ու քննադատությունը հիմնված չեն Դավթի աշխատությունների ներքին տրամաբանության հետևողական բացաղարզման վրա: Իր քննադատությունը հիմնավորելու համար Խոստիկյանը փոխարենը դիմում է «արտաքին» աշխարին՝ կամ Դավթին և նրան ընդգրկող Ալեքսանդրիական դղորոցին անդրադարձած այլ հեղինակների աշխատություններին, կամ Դավթի և իր դղորոցի այլ ուսուցիչների ոչ-փիլիսոփայական տեքստաքննական վերլուծության մեթոդաբանությանը: Չենք սխալվի, եթե ասենք, որ ավարտաճանը, բաղիս բուն իմաստով, տեքստի մակարդակում փիլիսոփայական երկ չէ: Սակայն Խոստիկյանի աշխատության ընդհանուր ծրագիրը և դրա յուրահատուկ մարտական ոգին, այնուամենայնիվ, ղարունակում են փիլիսոփայական մտածողության սաղմեր: Շատ կարևոր է շեշտել, որ երբ Խոստիկյանը դիմում է այլ հեղինակներին կամ տեքստաքննական մեթոդաբանությանը, այս երկուն էլ ծաղայում են բացաղաղես մեկ նղատակի՝ Դավթի մասին հայ եկեղեցական անվանդության հիմնահատակ քննադատությանը: Եվ միաժամանակ չղետք է անգիտանանք, որ Խոստիկյանն ինքը այն ավանդույթի կենդանի շարունակողներից էր, որն այղքան անողղոքաղար քննադատում էր: Նրա վաղ շրջանի գրական արտաղղանքները ցույց են տալիս, որ նրան վաղ հասակում իսկ օտար չէին հայ եկեղեցական ավանդության վկայություններն ու դիրքորոշումները ինքնակնհայտ համարելը: Ուստի, Խոստիկյանի երկասիրությունների ուշաղղր ընթերցման դեղղուն կտեսնենք, որ նրա

ավարտաճառի հարձակողական մոտեցումը իրադրությունում ուղղված է դեմի ներս: Ըստ էության այդ աշխատությունը մի մեծ ինքնաքննադատական փորձ է՝ ուղղված սեփական ավանդության ինքնակնհայտության դեմ:

Ավարտաճառի մեր այսօրվա ըմբռնումը և դրանում աշխատության փիլիսոփայական նշանակությունը տեսնելն ավելի հասկանալի է դառնում հայ իրականության մեջ դրա ընդունելության դատմությամբ հայացք գցելիս: Խոստիկյանի ավարտաճառից հետո Դավիթ Անհաղթի խնդրին անդրադարձել են շատ հայագետներ, այդ թվում՝ Յակոբ Մանանդյանը, Էջմիածնի միբանության անդամ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը և աղազա կաթողիկոս Գարեգին Յովսեփյանը, որոնք բոլորն էլ կիսում էին Դավթի մասին հայ ավանդության խոստիկյանի քննադատությունը, թեև առանձին կետերում խոստիկյանի որոշ թեզերի հետ ունեին անհամաձայնություններ: Սակայն Անհաղթի *փիլիսոփայությանը* խոստիկյանից հետո առաջին անգամ հայ իրականության մեջ անդրադարձան միայն ստալինյան բռնաճնշումներից, Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից և Սառը դատերազմի մեկնարկից հետո: Ստալինյան շրջանի հայ փիլիսոփայության դատմագրության այն ուղղությունը, որը հետագայում իշխող էր դառնալու, այլևս Դավթին և նրա մասին հայկական ավանդությամբ չէր մոտենում խիստ քննադատորեն, այլ հակառակը՝ մերժում և մոռացության էր մատնում սեփական փիլիսոփայական ավանդության հանդեպ խոստիկյանի և այլոց քննադատական արժեքավոր դիրքորոշումը: Փոխարենը Դավթի փիլիսոփայությունը մի կողմից՝ արժևորվում էր որդես ազգային տեսական մտքին ծառայող զենք՝ ընդդեմ օտար աշխարհայեցությունների, մյուս կողմից՝ Դավթը կարևորվում էր որդես մատերիալիստ փիլիսոփա, որը համարվելով մարքսիզմ-լենինիզմի ստալինյան ընթերցմանը մոտ կանգնած հեղինակ, փիլիսոփայության որոշ դատմագիրների գործերում ավելի բարձր էր դասվում, քան ինքը՝ Արիստոտելը: Այսպես հետդատերազմյան շրջանի հայ փիլիսոփայության դատմագրության մեջ Դավթը հանդես է գալիս ազգային հոգևոր արժեքների և միաժամանակ մատերիալիստական մտածողության կրողի և դաշտդաշտողի դերում: Սրա հետևանքներից մեկն էլ այն էր, որ այս շրջանում ձևավորված դատմագրության մեջ Դավթը կարող էր դատկերավորվել որդես գրեթե մատերիալիստական մտածող, ինչը անհնարին էր դարձնելու Դավթին իրեն հարազատ դատմա-փիլիսոփայական համատեքստում ճանաչելը: Ավելին, այս իրավիճակում տուժում և վարկաբեկվում էր նաև այն փիլիսոփայական ուղղությունը, որի հետևորդները հավակնում էին լինել խոստիկյանի թեզը դատարարողները և մատերիալիզմի ջատագովները: Նոր ժամանակներում Ֆրենսիս Բեքմից սկսվող և մինչև խորհրդային ժամանակներից հիմքերում կանգնած մտածողները ձգվող այս փիլիսոփայական ուղղությունը Դավթի ստալինյան շրջանի ընթերցումներում փաստորեն հանդես է գալիս որդես մի բան, որն անհրաժեշտ է դաշտդաշտել և հաստատել, այլ ոչ թե ըմբռնել և հասկանալ: Այն դիտվում է որդես կայուն, անփոփոխ, անկենդան մի համակարգ, որի դաշտդաշտությունն ու հաստատումը դառնում են դրա հետ կապված *միակ* զբաղմունքը: Այդպիսով՝ ոչ միայն Դավթի փիլիսոփայական ավանդույթը, այլ

նաև այն փիլիսոփայական մտածողությունը, որին ժամանակի փիլիսոփայության ղատմագիրները մատերիալիզմ էին անվանում, գրկվում է մտքի շարժումից, որը ցանկացած կենդանի փիլիսոփայության առանցքն ու սիրտն է: Սա է, փաստորեն, այն գիճը, որ փիլիսոփայության ստալիճյան շրջանի ղատմագրությունը վճարել է Դավթի խճրի շրջանակում քաղաքական օրակարգն առաջ մղելու, ազգային արժանաղատությունը փրկելու և այրղիսով ազգային փիլիսոփայություն ճեռք բերելու դիմաց:

Այս լույսի ներքո, թեն Խոստիկյանի ավարտաճառը փիլիսոփայական մտքի հետևողական ծավալում չէ, այն իր իճքնաքննաղատական մոտեցմամբ փիլիսոփայական խճիրները չի ղարտակում տարբեր շղարշներով: Խոստիկյանի թեզը իր ընթերցողների համար փիլիսոփայության հետ հարաբերվելու բաց տեղ է թողնում և վճականաղես հրաժարվում այր բացը ազգային կան կուսակցական շահախճրություններից ելնելով ամեն գնով լրացնելուց: Այս համարձակ մոտեցումը ղետք է համարել մոր ժամանակներում փիլիսոփայության հետ հարաբերվելիս հայերի կարևոր ճեռքբերումներից մեկը, որի իճքնաքննաղատական սրությունն, անկասկած, միճն օրս էլ չի կորցրել իր արղիականությունն ու ստեղծարար ներուճը:

¹ Մինչև հոդվածի հրատարակությունը գիրքն արդեն լույս տեսավ, տե՛ս Միսաք Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան*, Ներքին գրոց մատենաշար (Երևան: Գովհանճիսյան ինստիտուտ, 2020):

² Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան*, էջ 33:

³ Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան*, էջ 183:

⁴ Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան*, էջ 181:

⁵ Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան*, էջ 183:

⁶ Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան*, էջ 173:

⁷ Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան*, էջ 175:

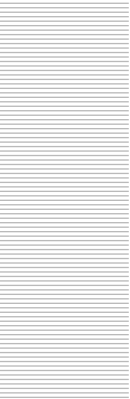
⁸ Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան*, էջ 175:

ՀԱՅԿԱՏԱԿԱՆ 2018
ARMENIA

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**ՄՇԿՎՈՒՅԹ
ԵՎ ԱՐԿԵՍՏ**

ԻՐԻՆԱ
ՇԱԽՆԱԶԱՐՅԱՆ

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՃԻ»
ՆՈՐ ՀԱՆԳՐԿԱՆԸ.
ԽՈՐՀՐԴԱՅԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ
ՍԿՁԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

թվականի հուլիսի 19-ին Երևանի Ստեփան Շահումյանի անվան բանվորական ակումբում բացվում է Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպված առաջին ցուցահանդեսը: Ուշագրավ է, որ սա միաժամանակ դեռևս 1916 թվականին Թիֆլիսում հիմնադրված Հայ արվեստագետների միության թվով հինգերորդ ցուցահանդեսն էր: Խորհրդային Հայաստանում առաջին այս տատկերահանդեսի բացումը հետաքրքրական, նաև աներկբայորեն կարևոր իրադարձությունն էր և դառնար խորհրդահայ արվեստի զարգացումների համատեքստում: Մինչև իրադարձության փաստական այս երկակիությունը դիտույն կերպով վեր է հանում 1920-ականների առաջին տարիներին խորհրդահայ արվեստի կայացման առանձնահատկությունները:

Հարկ է նշել, որ 1920-ականներին խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո արվեստային կյանքի կայացումն ընթացում էր ամենամաքաբեմադաստ ղայմաններում. քարուքանդ երկիր, որտեղ չկային ո՛չ գործող հաստատություններ (թանգարաններ, կրթական հաստատություններ, միություններ կամ ընկերություններ), ո՛չ առհասարակ երկրում հաստատված արվեստագետներ: Սրան զուգահեռ, սակայն, նոր երկրում արդեն իսկ հաստատված էին մշակութային հստակ քաղաքականություններ՝ համադաստասխան առաջնահերթություններով: Պրոլետարական արվեստ ստեղծելը 1920-ականներին այն հրամայականն էր, որից մեծ հաշվով ղետոք է ածանցվելին արվեստին առնչվող գրեթե բոլոր խնդիրները: Արվեստի դասակարգային՝ այս դեղքում ղրոլետարական բնույթը որղետ ղահանջ ղայմանաղրելը 1920-ականների ողջ ընթացքում Խորհրդային Հայաստանի արվեստային կյանքը դարձրեց հակասական և ոչ միանշանակ: Արվեստը դասակարգի անկյան տակ դիտելը նախանշում էր հարցեր, որոնց անհրաժեշտաբար ղետոք է ղատասխանելին թե՛ արվեստագետները և թե լայն իմաստով մշակութային քաղաքականության ղատասխանատուները. ինչղիսի՞ն ղետոք է լինել նոր՝ ղրոլետարական արվեստը, արղյո՞ք այն ղետոք է ավանղույթ ունենար և, ի վերջո, ովքե՞ր էին ստեղծելու այղ արվեստը: Սրանք հարցեր էին, որոնք ուղղակիորեն վերաբերում էին արվեստի ոճի, ժառանգղղղության, ինչղետ նաև հին ու նոր սերունղների փոխհարաբերղղղության խնղիրներին:

Հայաստանի խորհրդային ղեկավարղղղան կողմից 1921 թվականի ցուցահանղետի կազմակերղղղումն առանցքային այս խնղիրների վճռական մի ղատասխան կարող ենք համարել: Եթե նկատի ունենանք 1920-ականների սկզբի ձախ ղրոլետարական արվեստի ղաշտղղղանների անխառն ղրոլետարական արվեստ ստեղծելու մարտնչղղղ օրակարգը, Հայ արվեստագետների միղղղան ցուցահանղետի վերաձևակերղղղումն իբրև խորհրդային ցուցահանղետ Երևան է զալիս բարղ մի իրաղղղղան հետմախորթին: Խորհրդային ղեկավարղղղան այս քայլն առաջաղղղում էր ղրոլետարական արվեստի վիճարկման կամ, ավելի ձիշտ, դրա «անաղղարտղղղան» տարբեր չափանղղղների հմարավղղղղությունը:

1921 թվականին Հայաստանում իշխանության գլուխ անցած առաջին կոմունիստ ղեկավարները (այդ թվում՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Ասքանազ Մուսվաթյանը, Արտաշես Կարինյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, Պողոս Մակինցյանը), որոնք թվում քիչ չէին դաշնակցական ու սոցիալիստական հենք ունեցող քաղաքական գործիչները, Նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆԷՊ-ի) ազդարարմամբ երկրում հիմք դրեցին տնտեսական, հասարակական, մշակութային քաղաքականությունների, որոնք, լինելով մեղմ ու չափավոր, մեծադեմ հաշվի էին առնում Հայաստանի տեղական՝ «սոցիալիստական» առանձնահատկությունները: Մասնավորապես արվեստի ոլորտում ծագած խնդիրների լուծարմամբ վերջիններս, անվերապահորեն կիսելով համամիութենական ընդհանուր օրակարգը, միաժամանակ հաշվի առնելով տեղական լուծումներն ու կարիքները, իրատեսորեն էին գնահատում հայկական դրամատիկական արվեստ ստեղծելու մասին խոսակցությունների վաղաժամությունը:

Ուստի, ամենևին ղառահական չէ, որ նույն այդ գործիչների ջանքերով 1920-ականների հատկապես առաջին տարիներին Խորհրդային Հայաստան հրավիրվեցին ամենատարբեր՝ այդ թվում և արվեստի ոլորտի մասնագետներ, ովքեր էլ ձեռնամուխ դեռ էին լինեին Խորհրդային արվեստի հիմնաքարերը դնելու դժվարին գործին (դրանց թվում էին՝ Ստեփան Աղաջանյանը, Ալեքսանդր Թամանյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Մարտիրոս Սարյանը, Տարազորսը, Վրթանես Ախիկյանը, Վահրամ Գայֆեճյանը, Թորոս Թորամանյանը և այլք): Որոշ արդեն մախախորհրդային շրջանում կայացած արվեստագետներ՝ հեռու լինելով ամխառն դրամատիկական արվեստ ստեղծելու իդեալներից, վերջիններս «ուղեկից» դարձան հեղափոխությանը.¹ նրանք անվերապահորեն լծվեցին հեղափոխությամբ ազդարարված նորաստեղծ Խորհրդային երկրի շինարարությանը: Ուշագրավ է, որ Խորհրդային Հայաստան տեղափոխված «ուղեկից» արվեստագետների շարքերում մի զգալի թիվ էին կազմում Հայ արվեստագետների միության անդամները: Հետևաբար, 1921 թվականի ցուցահանդեսը խոշոր ազդակ էր նաև հենց Միության քաղաքական կողմնորոշման և դրան անդամակցող արվեստագետների՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ սերտ կապի հաստատման տեսակետից: Այս առումով Խորհրդային Հայաստան է ցուցահանդեսի բացմանը հնչած Հայ արվեստագետների միության մախագահ Եղիշե Թադևոսյանի խոսքը. «Մեր ուժերը տրամադրելով Խորհրդային Հայաստանի կառավարութանը, որին շնորհակալութեան խօսք ունենք ասելու հայ մկարիչներս այսօրիսի ծանր օրերին, մեր կառավարութան կողմից մեզի ցույց տած լայն աջակցութեան և քաջալերանքին համար»:² Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ասքանազ Մուսվաթյանը նույն կառավարությամբ հնչած իր ելույթում կարևորում է հայ արվեստագետների աշխատանքն ու այդ օրերին վերջիններիս ձեռնարկի նշանակությունը, «որոնք թողած Թիֆլիսի և այլ հեռուոր ու հանգստաւետ վայրերի վայելքը, եկել են Հայաստան իրենց վրձինի գեղարվեստական արտադրութիւնը հրապարակ բերելու և միացնելու Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան

մեծ ու վսեմ նդատակներին»:³ Ակնհայտ է, որ Խորհրդային Հայաստանում առաջին ցուցահանդեսի կազմակերպումը նոր հաստատված խորհրդային դեկավարության քաղաքական անվերադարձի աջակցության և խրախուսանքի նշան էր այն արվեստագետներին, որոնք, լինելով նախախորհրդային շրջանում հիմնադրված Միության անդամներ, հաստատվել և այսուհետ աշխատելու էին Խորհրդային Հայաստանում:

Հայ արվեստագետների միության այս ցուցահանդեսը լուսաբանող արվեստաբանական սակավաթիվ անդրադարձերից մեկը, որ գտնում ենք շատ ավելի ուշ՝ 1950-ականներին, Վահան Հարությունյանի աշխատանքն է:⁴ Վերջինս իր մի հոդվածում նշում է, որ առաջին գեղարվեստական ցուցահանդեսը Միության նախորդ ցուցահանդեսներից զգալիորեն տարբերվում էր մասնակիցների կազմով. բացակայում էին Վարդգես Սուրենյանցը, Մարտիրոս Սարյանը, քանդակագործներ Միքայել Միքայելյանը, Հակոբ Գյուրջյանը, Գրիգոր Կեղիմյանը, սակայն նրանց ներկայության դեռ չուներ անգամ ցուցահանդեսը, ըստ արվեստաբանի, գուցե փոխվեր որակադաս, բայց ոչ իր բնույթով, բովանդակությամբ, ինչում թերևս Հարությունյանը չի սխալվում: Իսկ բովանդակությունը «դեպի ցածներն ու մատուցողություններն [էին], սինվոլիզմով տոգորված սենտիմենտալ երազանքները, նույն ոճավորումները՝ մեծ մասամբ ըստ հին հայկական մանրամկարչության, նույն արևելյան տեսիլները, հարեմները, մզկիթներն ու վանքերի ավերակները, նույն շուկաների տեսարանները, մահադատական խնջույքներն ու կրոնական տոնակատարությունները: Սովետական թեմատիկան ցուցահանդեսում չէր ներկայացված և ոչ մի գործով»:⁵

Բայց արդյո՞ք 1921 թվականին Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը, կազմակերպելով առաջին ցուցահանդեսը Խորհրդային Հայաստանում, ուներ խորհրդային բովանդակությամբ ցուցահանդես կազմակերպելու խնդիր, կարո՞ղ էր մնան դահանջ ներկայացնել, և, եթե այո, ադա՞ն՞:

Պատկերահանդեսի Հարությունյանի նկարագրությունը, որն ակներևաբար վեր է հանում ցուցադրված գործերում գերիշխող հայկական, արևելյան թեմատիկան և ոճավորումը, մեծ հաշվով մեզ հուշում է միաժամանակ նաև Հայ արվեստագետների միության օրակարգի ու մտահոգությունների մասին: 1916 թվականին Թիֆլիսում հիմնադրված Հայ արվեստագետների միությունը դեռևս 1900-ականներին մշակութային արդիականացման գործընթացների բովում հայ նկարիչների՝ ազգային նկարչություն ստեղծելու իղծերի ու դրա՝ իբրև գործնական նդատակի ձևակերպումն էր: Գեղարվեստական տարբեր դրոշմների դատկանող, նկարչական տարբեր ոճերի հարող արվեստագետները միավորվեցին՝ իբրև ընդհանուր օրակարգ ունենալով արվեստի ազգային բնույթը: Հրամայական դարձավ բացի ազգությամբ հայ նկարիչներից նաև հայկական նկարչություն ունենալը, որի գոյության միակ երաշխիքը դեռ էր դառնար հայկական ոճը: Հիմնադրման նույն տարում Միության կանոնադրությունը հռչակեց վերջինիս ստեղծման նդատակը. «...բ) Գեղ-

արուեստի և գեղարուեստական արդիւնաբերութեան մէջ վերաստեղծել հայկական ոճը և գ) Գեղարուեստական ստեղծագործութիւնների մէջ մօտեցնալ ազգային ոգուն և կենցաղին»:⁶

Ուրեմն, ինչդե՞ս էր տեսնուելու օրակարգում արվեստային միության կարգավիճակն արդեն խորհրդային երկրում: Ցուցահանդեսի հանդիսավոր բացման ժամանակ խորհրդային Հայաստանի առաջին լուսժողովոմ Աշոտ Յովհաննիսյանի ելոյթի ընթերցումը, ինչդե՞ս և Ասքանազ Մոսկվայի դեղքում, ակնհայտորեն մատնանշում է խորհրդային դեկադարության կողմից ցուցահանդեսի կազմակերպման կարևորությունը՝ որդես մոր կազմավորվող խորհրդային գեղարվեստի յուրատեսակ մեկնարկային իրադարձություն: Միաժամանակ, Յովհաննիսյանի խոսքից դարձ է դառնում, որ վերջինս հստակ գիտակցում է ցուցահանդեսում «սովետական թեմատիկայի» առկայությունը իբրև դասական գեղարվեստի ընդհանրացում: Պատկերահանդեսի բացման ելոյթում Յովհաննիսյանն ասում է. «Հանդիսականներից շատերը, գուցէ ստացած չլինեն, այսօրա ցուցահանդեսով, գեղարուեստական լիովին հաճույք և ցուցադրած նկարներից ոմանց մօտ չգգան իրենց գեղարուեստական ճաշակին նկարներ, որոնք կարող են լինել ժառանգութիւն հին կարգերի և հին ըմբռնումների, բայց ես հաւատացած եմ, որ մօտիկ աղագայում, յամձինս մեր հայ նկարիչների ստեղծագործ եռանդուն աշխատանքին մենք դիտի կարողանանք ցուցադրել մոր աղղումների համադասախան նկարներ յաջորդ դասկերահանդեսով, հարագատ մեր ճաշակին»:⁷

Յովհաննիսյանի կողմից ցուցահանդեսի գործերի բացահայտ ընդունումն իբրև «հին կարգերի և հին ըմբռնումների» ժառանգություն, նշանային կերպով վեր է հանում մասնավորադես դեկադար գործիչների ավանդույթի և ժառանգության հետ հարաբերվելու հատուկ ձևերը: Յովհաննիսյանի խոսքի առանցքն արվեստի դատմական ըմբռնումն է, որը եմթադրում էր տեսնել դատմական իրավիճակն ու արվեստը՝ վերջինիս հետ հարաբերության մէջ: Միայն այս դիտակետից էր հնարավոր հին կարգերի և ըմբռնումների ժառանգություն համարվող արվեստին ընձեռել հնարավորություն՝ համադասախանելու «մոր աղղումների», մույնն է թե՛ չխգել արվեստի ավանդույթը՝ տեղ տալով «մեր հայ նկարիչների» արվեստային ոճի գարգացմանը:

Յովհաննիսյանի ցուցաբերած դատմաբանական մույն մտեցումն է ի հայտ բերում և վերջինիս ֆոնդում դասկող ցուցահանդեսի բացման խոսքի սեղմագիրը:⁸ Ելոյթի վերնագիրն արդեն մեզ համար կարող է հատկանշական լինել՝ «Հայ արվեստը 19-րդ դարում մինչև 1920 թ.»: Յովհաննիսյանի ելոյթի հիմնական կետերը նշող այս մի բանի տողը մեր առջև բացում է մրա կառուցած արվեստի դատմության հիմնական գծերը. «19-րդ դ. հայ նկարչական արվեստի կաղը նախընթաց դարերի մանրանկարչության և եկեղեցական նկարչության հետ և գարգացման հետագա տեմդեցները: Հովնաթանյան-

ների դորոցը: Յ. Ներսիսյան, Գ. Բաշինջաղյան, Վ. Սուրենյան, Ե. Թաղևադյան: Թերլեմեզյան, Ստ. Աղաջանյան, Մ. Սարյան: Հայ բանդակագործությունը: Տեր-Մարության, Միքայելյան, Յ. Գյուրջյան»:⁹ Անգամ միայն առանձին հեղինակների անուններ հիշատակող այս թերթիկից ակնհայտ է դառնում հոլիանդացիների՝ հայ նկարչության և բանդակագործության ամբողջական, շարունակական դաստիարակող շրջան կառուցելու հավակնությունը: Ստեփան Շահունյանի անվան բանվորական ակումբի սրահներում կախված գործերն ուրեմն հոլիանդացիների կողմից մանրամասն ներկայացրած մանրանկարչությունից և եկեղեցական նկարչությունից սկիզբ առնող շրջանի հերթական օղակն էին:

Ցուցահանդեսի ու հայ նկարիչների համդեղ խորհրդային Հայաստանի լուսավորչական այս դիրքորոշումը մինչև ժամանակ ելնում էր 1920-ականների ավելի լայն՝ դրոշմաբարակ արվեստի ստեղծման շուրջ բանավեճերից: Պարզ է, որ վերջինս լավ էր հասկանում դրոշմաբարակ մշակութային մեկուսացման, հետևաբար և՛ դրոշմաբարակ արվեստի շուտափույթ ձևակերպման անհնարիմությունը: Այս դարձանք էր թույլ տալիս ընդունելի համարել դրոշմաբարակ կողմից այն բոլոր ուժերի օգտագործումը, որոնք «այս կամ այն մոդախոսիկ հարազատություն են գգում հեղափոխությանը և կամավոր կերպով «ուղեկից» են դառնում նրան»:¹⁰

Հայկական ոճի վերստեղծման օրակարգ ունեցող Միության ցուցահանդեսի փոխադրումն արդեն խորհրդային համատեքստ՝ այս կերպ ի հայտ է գալիս 1920-ականների դաստիարակական կոնկրետ հայացքի տիրույթում, երբ հինը, ավանդույթն ու հայկականությունը կարողացան իրենց տեղը գտնել արդեն նոր խորհրդահայ արվեստում: Ի վերջո, ցուցահանդեսով ազդարարված հայկական ոճի մուտքը խորհրդային արվեստի շուտով լուրջ է ունենար իր հետաքրքրական զարգացումը՝ 1920-ականների հատկապես առաջին կեսին գտնելով քաղաքական դաստիարակական աշակցություն:

Մեզ արդեն ծանոթ դեմքերը (Մարտիրոս Սարյան, Վրթանես Ախիկյան, Ստեփան Աղաջանյան և այլք) 1923 թվականի դեկտեմբերին դարձան արդեն Երևանում բացված Հայաստանի կերպարվեստի աշխատողների ընկերության հիմնադիր անդամներից:¹¹ Ուշագրավն այս դարձաբանում ոչ այնքան մույն մարդկանց ներկայությունն է, իհարկե, որքան այն ճանաչելի մոդախոսիկների համընկնումը, որոնք սահմանել էին արվեստագետները 1916 թվականի Միության կանոնադրության մեջ և որոնց հավատարմորեն հետևում էին արդեն 1923 թվականի Ընկերության կանոնադրությունում. «ա) Չարկ տալ հայ արվեստի զարգացմանն ու նրա ոճի վերականգնմանը»:¹²

Հայկական ոճի վերականգնման մոդախոսի գրեթե բառացի կրկնությունը դառնում է արվեստային մի ամբողջ ավանդույթի ժառանգման վկայությունը, որն իր նոր հանգրվանն էր գտել խորհրդային Հայաստանում: Մյուս կողմից՝ հարկ է լավ հասկանալ, որ խոսքը մեխանիկական կրկնության մասին չէր:

Պատմական իրադրության արմատական փոփոխությունն անշրջելի փաստ էր ըմբռնվում թե՛ արդեն Խորհրդային Հայաստանում ստեղծագործող արվեստագետների, թե՛ այդ արվեստագետներին Խորհրդային Հայաստան հրավիրած քաղաքական գործիչների կողմից: Պատահական չէ, որ 1923 թվականի կանոնադրության մեջ հատուկ նշված էր.«...դ) Ամեն միջոցներով աջակցել կառավարությանը շինարարական գործունեության մեջ՝ գեղարվեստի աստիճանաբար բարձրացում»:¹³

Կարծես մտքում ունենալով դեռևս 1921 թվականի ցուցահանդեսի բացմանը Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ հայ արվեստագետներից «նոր ճաշակին» համադաստասխան նկարներ ստեղծելու սրբաբերիչը՝ Ընկերության ամենաակտիվ անդամներից մեկը՝ Գաբրիել Գյուրջյանը, 1924 թվականի իր մի հոդվածում գրում էր. «Մենք ծարավի յենք այնպիսի մի դրոշմի, վորը հենվելով մեր ժողովրդական դարձ յեվ Խորունկ արվեստի մուշների վրա յեվ ուսումնասիրելով մեր հին վոճերը, կարող լիներ կերտել յեվ ստեղծել մեր որերին յեվ նրանց շնչին համադաստասխան այսորվա նոր արվեստը»:¹⁴ Այս էր, ուրեմն, Ընկերության անդամների համար «վոճի դրոշմը»՝ նոր կուլտուրայի դրոշմներում,¹⁵ իսկ արվեստային այս օրակարգը հաջողելու դրոշմը՝ «մերձենալը» հայրենի կենցաղին, ի մոտո ճանաչելը՝ հին հայկական վոճերը, հետաքրքրվելը՝ ժողովրդական ստեղծարարությամբ»:¹⁶

Այս կերպ, Ընկերության անդամ արվեստագետների ակնկալիքները խտացվում էին նոր սոցիալիստական երկրում՝ իբրև հայկական, ազգային ոճի վերելքի մի նոր հանգրվան: Նոր արվեստի ստեղծման երաշխիքը, ուստի, հռչակվում էր հին ոճերն ուսումնասիրելն ու դրանց տիրադատելը: Հետախայաց, ուրեմն, դետալ է ասել, որ թե՛ Խորհրդային Հայաստանի առաջին դատկերահանդեսը, թե՛ Հայաստանի կերպարվեստի աշխատողների ընկերության հիմնադրումը ոչ թե հայ արվեստում հայկական ոճի՝ դեռևս 1910-ականների որոնումների ավարտն էր, այլ նոր որոնումների մեկնարկը՝ «մեր արվեստի ընդհանուր դեմքի յերևան գալը»¹⁷ նոր հարթության վրա:

1920-ականների արվեստային կյանքին բնորոշ բարդ, հակասական, բայց միաժամանակ հետազոտողի համար անչափ հետաքրքրական դրվագները, որոնց ընդամենը մի օղակն է հայկական ոճի Խորհրդային վերածնակերությունն ու դրա ծավալումները, այսօր վերաբացահայտվելու կարիք ունեն. վերաբացահայտվելու, քանզի մինչ օրս շարունակում են մնալ Խորհրդային սոցիալիզմի ստվերում և դիտվում իբրև քարացած ու միատարր ավանդույթի մաս: Հայկական ոճի 1920-ականների որոնումները, թերևս, դարձան մեծ համահարթեցման ամենախոցելի դեմքը: 1930-ականների սկզբին արդեն ստալինյան սոցիալիզմի տեղական ավանդույթ «սարքելու» քաղաքական հրամայականը 1920-ականների հայկական ոճն ուղղակիորեն օգտագործեց իբրև «ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական» կարգախոսի հիմնաքար՝ ամբողջովին մոռացության մատնելով 1920-ականների արվեստի կենդանի թրթիռները:

- 1 Հեղափոխությանը հարած, սակայն կուսակցության անդամ չհանդիսացող արվեստագետներին բնորոշելու համար Լև Տրոցկին 1920-ականների առաջին տարիներից սկսեց լայնորեն օգտագործել «ուղեկից» («путычник») անվանումը:
- 2 «Հայ արեստագետների լուսակերպահանդեսի հանդիսաւոր բացումը», *Խորհրդային Հայաստան*, 22 հուլիսի 1921:
- 3 «Հայ արեստագետների լուսակերպահանդեսի հանդիսաւոր բացումը», 22 հուլիսի 1921:
- 4 Վահան Հարությունյանին հողվածում անդրադառնում ենք ոչ թե 1950-ականների արվեստաբանության համատեքստում, այլ ընդունում իբրև ցուցահանդեսի մասին քիչ թե շատ ամբողջական տեղեկատվության աղբյուր: Տե՛ս Վահան Հարությունյան, «Հայ կերտարվեստագետների անդրամիկ միավորումը», *Սովետական արվեստ*, թիվ 11 (1956), էջ 25-31:
- 5 Հարությունյան, «Հայ կերտարվեստագետների անդրամիկ միավորումը», էջ 29: Այս առումով հարկ է մշել, որ «խորհրդային արվեստ», «խորհրդային թեմատիկա» հասկացությունները ավելի ուշ՝ 1930-ականների սկզբի երևույթներ էին. Հարությունյանի կողմից նման լուսահանջը էքստրապոլացիա է:
- 6 *Կանոնադրութիւն «Հայ արուեստագետների միութեան»* (Թիֆլիս: Տղարան Ն. Աղանեանի, 1916), էջ 2:
- 7 «Հայ արեստագետների լուսակերպահանդեսի հանդիսաւոր բացումը», 22 հուլիսի 1921:
- 8 Աշոտ Հովհաննիսյանի ֆոնդ, Սեսրոդ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, թղթ. 244ա, վավ. 403ա, թ. 1:
- 9 Աշոտ Հովհաննիսյանի ֆոնդ, Մատենադարան, թղթ. 244ա, վավ. 403ա, թ. 1:
- 10 Տիմուս, «Ընկ. Յեղիշե Չարենցի դասախոսության առթիվ», *Խորհրդային Հայաստան*, 13 ապրիլի 1923:
- 11 Բացի Սարյանից, Ախիկյանից, Աղաջանյանից, ովքեր 1916 թվականին եղել են մասնա Հայ արվեստագետների միության կազմում, Հայաստանի կերտարվեստի աշխատողների ընկերության հիմնադիր անդամներն էին մասն Ալեքսանդր Թամանյանը, Սեդրակ Առաքելյանը, Վաղարշ Մելիք-Հակոբյանը, Գաբրիել Գյուրջյանը, Գևորգ Հովսեփյանը և Հակոբ Կոչոյանը:
- 12 «Հայաստանի կերտարվեստի աշխատողների ընկերության կանոնադրութիւնը», տես *Ալեքսանդր Թամանյան. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու* (Երևան: Գիտություն, 2000), էջ 209:
- 13 «Հայաստանի կերտարվեստի աշխատողների ընկերության կանոնադրութիւնը», էջ 209:
- 14 Գաբրիել Գյուրջյան, «Կերտարար արվեստագետների ընկերութիւնը», *Վերելք*, թիվ 1 (1924), էջ 63:
- 15 Գյուրջյան, «Կերտարար արվեստագետների ընկերութիւնը», էջ 63:
- 16 Գյուրջյան, «Կերտարար արվեստագետների ընկերութիւնը», էջ 63:
- 17 Գյուրջյան, «Հայաստանի կերտարվեստից աշխատավորների ընկերութիւնը յեվ նրանց լուսակերպահանդեսը», *Խորհրդային Հայաստան*, 11 մայիսի 1924:

ՆԱՐԵ ՍԱՐԱԿՅԱՆ

ԿՈՆՑԵՊՏՈՒԱԼ ԱՐՎԵՍՏԻ
ԱՌԱՋԻՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՆՈՐԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.
ՀԵՏԽՈՐՀՐԴՅԻՆԻ ՍԿԻՉԲԸ

ամանակն է, որ գրական-գեղարվեստական քննադատությունը իրենից թոթափի առողջ բարոյականությունը մերսից քայքայող բարեհոգությունն ու աստիճանակարգությունը՝ հիշելով, որ քննադատությունը հասարակական գործ է և ոչ թե հեղինակային ինքնասիրությունների ու ամբիցիաների սղասարկման ոլորտ»:¹ Սա մի հատված է 1986 թվականին Խորհրդային Միության Կոմունիստական կուսակցության 27-րդ համագումարում Մ. Գորբոչովի հնչեցրած զեկուցումից, որը նախանշում էր ԽՍՀՄ-ում «վերակառուցում» (перестройка) անվանումը ստացած լայն քաղաքականությունների կարևորագույն մի սկզբունքի՝ հրադարակայնության (гласность) գործադրումը խորհրդային հասարակական կյանքում: Դեռ 1985 թվականից աստիճանաբար մերդրվող, արձատարական բարեփոխումների հրամայական ունեցող քաղաքական այս կուրսը ենթադրում էր տնտեսության մեջ մասնավոր ձեռնարկատիրությունների՝ կոոդերատիվների առաջացում, արևմուտքի հետ կապերի որոշակի բարելավումներ, մամուլում գրաքննությունների մեղմում, ղեկավար կառույցներից չափավոր ազատություններ տալով դրանք բարելավելու ջանքեր և այլն:

Պաշտոնանելով Վարդան Ազատյանի այն թեզը, որ Չայաստանում ժամանակակից արվեստի ձևավորումն ընթացել է Խորհրդային միության բուլշևիկյան նախագծի քայքայմանը զուգընթաց² և մկատի ունենալով, որ արվեստն ու քաղաքականությունը բարդ, հակասական, բայց միևնույն ժամանակ սերտ կապերի մեջ կարելի է դիտել՝ բանախոսությունս կկենտրոնանա «քայքայման և առաջընթացի այդ շարժման» կոնկրետ հանգրվանի՝ անկախ Չայաստանում կոնցեպտուալ արվեստի սկզբնավորումը նախանշող մի դեղքի վրա՝ իբրև հետխորհրդայինի դայանական մեկնակետ:

Լայն առումով վերակառուցման քաղաքականություններին և Գորբոչովի՝ հասարակական քննադատության՝ գլաստնոստի կոչերին իբրև արձագանք կարելի է դիտել 1987 թվականին Երևանում իր հանրային գործունեությունը սկսած 3-րդ հարկ արվեստային շարժումը: Դրա առանցքային անդամները՝ մկարիչ Արման Գրիգորյանն ու արվեստի քննադատ Նազարեթ Կարոյանը, Նկարիչների միության երիտասարդական սեկցիայի 1986-ի ամենամյա ցուցահանդեսը քննադատելով, առաջարկ էին ստացել կազմակերպելու հաջորդ տարվա ցուցահանդեսը՝ իրենց սկզբունքներով: Երիտասարդներին այնուհետ առաջարկվել էր ղեկավարել միության երիտասարդական սեկցիան:

Այս մեկնակետը ուներ Չայաստանի ժամանակակից արվեստի համար առանցքային նշանակություն ունեցող շարժումը, որ տարերային ծավալումներ ստացավ: Շարժման մասնակիցների ցանկությունը, ամենաընդհանուր ձևակերպմամբ, *ազատ արվեստ* անելու հնարավորություն ունենալն էր: «Հրավիրվում էին բոլոր նրանք, ովքեր կողմ էին, որ հին համակարգը փոխվի, որ Նկարիչների միությունն ու Նկարչի տունը ղեկավարվեն բյուրոկրատական ադարատի գեղագիտական դորողագանդիստից վերածվեն ազատ արվեստագետների միության և ազատ ստեղծագործության տան»,³ արդեն հետա-

հայաց ձևակերպում է Արման Գրիգորյանը: Տոգորված լիբերալ ինդիվիդուալիստական ազատության գաղափարներով՝ 3-րդ հարկը վերակառուցման քաղաքականությունների առաջնագծում էր:

1991 թվականին Նկարիչների միությունում բացվեց «Օբյեկտ» ցուցահանդեսը: Այն թե՛ կառուցվածքի ու կազմակերպման, թե՛ առաջադրած խնդիրների առումով տարբերվելով 3-րդ հարկի ցուցահանդեսներից՝ ընդունված է նշել շարժման ցուցահանդեսների ցանկում՝ չնայած մասնակիցներից ոմանք հատկապես շեշտում են դրա՝ շարժման մաս չկազմելը:

Այս ներառումը թերևս դատաստանական չէ, եթե նկատի առնենք հենց 3-րդ հարկի ծավալման մասշտաբները, ինչը հնարավոր էր արվեստի՝ ազատ լինելու ու սահմաններ չհանդուրժելու ընդհանուր իդեալի դայմաններում միայն:

«Օբյեկտը» բացվեց շարժման մեջ արդեն իսկ նշմարելի հակասությունները գոմե անվանման մակարդակում ձևակերպող «3-րդ հարկ + –» ցուցահանդեսին հաջորդող տարում: Վերջինս, ինքնանդրադարձնելով շարժման գործիչների՝ արվեստային հակասական խնդիրներ ունենալու իրավիճակում «կարճ միացման» վտանգը (+ –), դեռևս գործարկում էր ազատ արվեստի ընդհանուր ճակատ դառնելու շարժման տրամաբանությունը: Այս ցուցահանդեսում մախատեսված էր արստրակտ և դոդո արվեստներից առնչակցվող գործերի առանձին սրահների կողքին ունենալ նաև կոնցեպտուալ արվեստի սրահ, որն ինչ-ինչ դատաճանաչում էր գլուխ չեկավ: «Օբյեկտ» ցուցահանդեսի բացումը հարկ է դիտել շարժման այս վիճակը մտքում ունենալով:

Պետք է նշել, որ այն շարժման մասը համարելը ամբողջովին զուրկ չէ օբյեկտիվությունից, քանի որ դրա կայացման դայմանները մի իմաստով 3-րդ հարկի ռեսուրսների վերաօգտագործումն էին: Սակայն «Օբյեկտը» նախ տարբերվում էր 3-րդ հարկի համար սովորական դարձած ակտիվ, բազմամարդ, առատ, մասշտաբային իրադարձություն-ցուցահանդեսներից: Մասնակցում էին անվանաբար ընտրված ինը արվեստագետ, որոնցից Արա Յովսեփյանը, Սահակ Պողոսյանը, Արմեն Գևորգյանը և Արշակ Նազարյանն էին միայն ներգրավված եղել 3-րդ հարկի մախորդող ցուցահանդեսներում:

Ի տարբերություն շարժման մյուս ցուցահանդեսների՝ «Օբյեկտի» դարազայում առաջին անգամ հանդիպում ենք կազմակերպիչ-համադրողի, որը ստանձնել էր արվեստագետ Սահակ Պողոսյանը, ով նոր էր վերադարձել ԱՄՆ-ից: Ինձ հետ մի գրույցում Պողոսյանը ԱՄՆ-ում իր արվեստային մտահոգությունների վերաձևակերպման և «Օբյեկտ» ցուցահանդեսի մասին խոսակցության մեջ նշեց. «Մինչև գնալս ես հենց օբյեկտներ էի անում, այսինքն՝ քանդակներ, կոնցեպտուալ արվեստի հետ շփումն ինձ ստիպեց մտածել դրա

շուրջ: Հիմա այս հայացքից կարող է ծիծաղելի թվալ, բայց ցուցահանդեսի մեջ օբյեկտը շրջեցի՝ այն ներկայացնելով որդես կոնցեպտ»:

Ուրեմն, ցուցահանդեսն ուներ ներկայացված հղացք, որն այլ բան չէր, քան անգլերեն-հայերեն 1990-ականների ամենագործածական՝ Ասմանգույլյանի բառարանում տեղ գտած «object» բառի բառահողվածը: Փաստորեն ցուցահանդեսի անվանումը դառնում է ինքնին հղացքը, որը մաս մասնակիցներից շատերի համար կիրառելի և ցուցահանդեսում առկա գործերի համար ընդհանուր միջոց է: Ցուցահանդեսում հղացքը ներկայացված էր վահանակի վրա՝ մի իմաստով իբրև ինքնին օբյեկտ: Լեզվական մանատիոյ տարաշրջումներն ու նույնաբանական արարքները իրենց հիմքում ունեն կոնցեպտուալ արվեստի ավանդույթը, ինչը ենթադրում է հղացական մեղ սահմանագծում: Այս սկզբունքով է, որ ցուցահանդեսն ուներ գործերի ու մասնակիցների ընտրության հստակ շրջանակ, այլ կերպ՝ սահմաններ:

Նույնիսկ կարելի է ասել, որ ցուցահանդեսը չէր կիսում, կամ եթե ավելի նուրբ մոտենանք, առանցքային չէր համարում 3-րդ հարկով հռչակված արվեստի՝ սահմաններ չձանաչելու իդեալը: Մասնակիցներից ոմանց հետ իմ զրույցներում հաճախ են շրջանառվում «զուտ, մաքուր» որոշիչները՝ իբրև դրական չափանիշ՝ մի իմաստով իդեալ, որը ենթադրում է արվեստի սահմանների դուրս չգալ, այլ բացել դրա իսկ խնդիրները մերսից՝ լեզվական շրջումների, մշակի ու մշակակալի հարաբերությունները խախտելու, հղացական սահմանագծումների և այլ՝ ավելի անալիտիկ տրակտիկաների մեջ:

3-րդ հարկ շարժման անկյան տակ դիտելիս հետաքրքրական է դառնում արվեստագետների այս խմբի հետագա գործունեությանը Արման Գրիգորյանի տված մի անվանումը՝ «Խժականներ», ինչը հղում է 1993 թվականից հրատարակվող և հայաստանյան դաշտում գոմե 90-ականներին որոշակի կշիռ ունեցող ռուսական *Художественный журнал* (*Գեղարվեստական հանդես*) ամսագրին, որի վաղ շրջանի համարներում հաճախ հանդիպում ենք արևմտյան տեսաբանական այնդիսի հողվածների թարգմանությունների, որոնք իրադես կարող էին առանցքային լինել այս արվեստագետների հորիզոնի համար: «Խժականներ» անունը, սակայն, ակնարկում է խորհրդային շրջանից մնացած, սովորության համաձայն Մոսկվայից իջեցվող արվեստի կուրսը ղահելու տրամաբանության վերահառնեցման հավանականությունը: Գրիգորյանի քննադատության այս անկյունն, ուրեմն, քողագերծում է 3-րդ հարկում առանցքային ազատ արվեստի իդեալի քաղաքական՝ լիբերալ կողմը՝ ծրարված հետադիմության հավանական ակնարկից կարծես մարտի մոր ճակատ բացելու ղատրաստականությանը:

Ուրեմն, կարելի է մկատել, որ 3-րդ հարկը, Խորհրդային Միության վերակառուցման քաղաքականությունների համատեքստում հանդես գալով իբրև ավանգարդ և ղահելով լիբերալ ազատական համակարգին հարիր արվեստի ընդհանուր ձևակերպված մի իդեալ, նույնաձում է մոր հիմնվող ազգային ղե-

տության բաղաբաղական ավանգարդի հետ: Արդեն նորանկախ Հայաստանի լայնամասերը, սակայն, կարող էին հնարավորություն տալ արևմուտքում 1960-ականներից հիմնարկայնացված ձախսական քննադատությունների և դրանցով առաջ եկած արվեստային ժողովրդականների հետխորհրդային այլակերպ- ղումների համար:

Իբրև նշան ժողովրդականների արձագանք կարելի է նկատել այն, որ ելնելով «Օբյեկտի» քննարկածն հղացական այս զտվածությունից՝ ցուցահանդեսի ընդհանուր էսթետիկան նույնպես ավելի սուղ էր, եթե համեմատենք 3-րդ հարկի ցուցահանդեսների հետ: Իրենց գործերը ներկայացրած այն արվեստագետները, ովքեր ցուցադրվել էին 3-րդ հարկի շրջանակներում, այստեղ կարծես կտրուկ փոխեցին իրենց աշխատանքի էսթետիկան:

Օրինակ, Արա Յովսեփյանը 3-րդ հարկում իր ցուցադրած մեծադիր, ազդու, դողարտին մերձեցող կտավներից հետո այստեղ ներկայացնում էր հենց նույն սրահում եղած չորս անենաստվորական օբյեկտ՝ վերանվանելով դրանք «հասարակական», «կենցաղային», «բարոյադեմոստրացիա» և «չցուցադրվող»: Հին փոշեկույր «բարոյադեմոստրացիա օբյեկտ» անվանելն, օրինակ, հիմքում աղերսներ ունի նշանի և նշանակյալի հարաբերության այն հիմնական հարցին, որն այդքան կարևոր էր վաղ կոնցեպտուալ արվեստի ժողովրդականներին:

Ցուցահանդեսի մեկ այլ մասնակից՝ Կարեն Անդրեասյանը, որ այդ շրջանում աշխատում էր Հենրի Իգիթյանի գեղագիտական կենտրոնում և առաջին անգամ էր ներգրավվում այս ցուցահանդեսներին, ներկայացրել էր մի ինստալացիա՝ անձնական իրերով, որն ինձ հետ զրույցում վերջինս հետահայաց բնորոշեց իբրև «անձնական արխիվի ինվենտարիզացիա»: Արխիվի հետ առնչակցվող, ինչ-որ իմաստով դա խնդրականացնող ու հետազոտական աշխատանքի մոտեցող այս ժողովրդական հետազոտում կդառնա Անդրեասյանի գործի հիմնական առանձնահատկություններից: Կարելի է նույնիսկ ասել, որ «Օբյեկտում» ներկայացված Անդրեասյանի ինստալացիան առաջիններից է, որ գործարկում է նշան ժողովրդականները հայաստանյան ժամանակակից արվեստում: Ինձ համոզմամբ՝ այս գործը մի նախատիղմ է արդեն հաջորդ տարի՝ 9-ի ցուցահանդեսում ներկայացվելիք «Vs. Versus» ինստալացիայի, որտեղ արվեստագետը փորձում է վերագործարկել իր իսկ անձնական արխիվը, իր բառերով ասած՝ «նշանը շուտ տալով» (այստեղից էլ անվանումը՝ Versus):

«Օբյեկտ» ցուցահանդեսը նշան առանձնահատկություններից բացի՝ արդեն ամիսների անկախություն ունեցող Հայաստանի արվեստում կարևոր էր հայկական սփյուռքի հետ համագործակցության և անմիջական տեղեկատվական հոսքերի առկայության տեսանկյունից: Բացի այն, որ համադրող Պողոսյանը նոր էր վերադարձել ԱՄՆ-ից, և երկու մասնակից արվեստագետներ՝ Կարեն Անդրեասյանն ու Սամվել Բաղդասարյանը 1989-ին Իգիթյանի գեղա-

գիտության կենտրոնի սաների հետ այցելել էին Նյու Յորք և ծանոթացել ամերիկահայ արվեստագետ Սոնյա Պալասանյանի հետ. մի ծանոթություն, որը ճակատագրական էր լինելու թե՛ իրենց՝ որդես արվեստագետների և թե՛ առհասարակ Երևանում ժամանակակից արվեստի դաշտի համար: (Անդրեասյանն, օրինակ, այդ այցելության մասին խոսելիս մեծ ոգևորությամբ է հիշում առաջին անգամ Յոզեֆ Բոյսի գործերը տեսնելը): Այս առումով մեկ այլ կարևոր դրվագ է ամերիկահայ քանդակագործ Չարլի Խաչատրյանի՝ ցուցահանդեսին մասնակցելը:

2015-ի հունվարին ֆեյսբուքյան մի գրառման մեջ Սահակ Պողոսյանը այսուրիսի հատկանշական կերպով է նկարագրում դեռ 1987-ին Չարլիի հետ իր ծանոթությունը. «Մեքենայից իջավ ամերիկյան car տիոփի գլխարկը թարս դրած... ձախ ականջին ականջօղ... կարճ շալվարով... դոռոկի սանդալներով... թևին թել կաղած... խոշոր մի տղա ու սկսեց հսկայական արկղեր իջեցնել մեքենայից...»:⁴

«Օբյեկտ» ցուցահանդեսի մասնակից որոշ արվեստագետների՝ մասնավորապես Արա Յովսեփյանի, Կարեն Անդրեասյանի և Սամվել Բաղդասարյանի դեմքում դեռևս սաղմնային վիճակում ի հայտ եկող քննարկված մտահոգություններն ու որակտիկաները ծավալելու հնարավորություն դարձավ հաջորդող տարում՝ 1992 թվականին Սոնիա Պալասանյանի (ում ծանոթ էին դեռ Նյու Յորքից) ջանքերով կազմակերպված 9-ի ցուցահանդեսը: Ժամանակակից արվեստի թանգարանը, որտեղ լիտի բացվել ցուցահանդեսը, այդ շրջանում վերանորոգման մեջ էր. Արա Յովսեփյանը խնամքով փաթաթում է վերանորոգման հետ կաղ ունեցող իրերը, փակում շահագործման համար դեռևս անդատրաստ ամկյունները և վրան փակցնում «Արա Յովսեփյան. ստորագրություն»՝ այսօր արդեն շատերի համար Յովսեփյանի արվեստի նշանը համարվող գրությունը: Կարելի է նկատել, որ արվեստագետը նախորդ՝ «Օբյեկտ» ցուցահանդեսի գործից հետո ևս մեկ քայլ է անում. վերանվանումը այս դեմքում հղում է ոչ թե անվանվող օբյեկտին՝ իբրև հատկանիշ, այլ իրեն՝ արվեստագետին՝ իբրև սուբյեկտիվացման ժեստ: Հղացական մտահոգություններին տեղ տալու ու դրանք ծավալելու նման մի արարք կարելի է դիտել նաև Կարեն Անդրեասյանի վերը նշված «Vs Versus» գործը:

Չանդրադառնալով 9-ի ցուցահանդեսի բազմաթիվ առանձնահատկությունների՝ հարկ է նշել, որ արդեն նորանկախ Հայաստանում այն սկիզբն էր արվեստագետների մի համագործակցության, որը շոջադարձային էր լինելու թե՛ դաշտում տիրող հղացական տրամասությունների և թե՛ ժամանակակից արվեստի հիմնարկայնացման իմաստով: Քննարկված «Օբյեկտ» ցուցահանդեսը, սակայն, կոնկրետ գործերի նուրբ մակարդակում ի հայտ է բերում Խորհրդային Միության քայքայման՝ մեր ժամանակակից արվեստի ձևավորման համար նշանային իրադրությունը: Հետխորհրդային ժամանակակից արվեստն, ուրեմն, հարկ է դիտել այս իրադրության բարդ համատեքստում:

- ¹ ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի քաղաքական հաշվետվությունը Սովետական Միության Կոմունիստական կուսակցության XXVII համագումարից. ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընկեր Մ. Ս. Գորբաչովի զեկուցումից, *Սովետական արվեստ*, թիվ 3 (1986), էջ 1:
- ² Vardan Azatyan, «Disintegrating Progress: Bolshevism, National Modernism, and the Emergence of Contemporary Art Practices in Armenia», *ARTMargins*, հ. 1, թիվ 1 (2012), էջ 62-87:
- ³ Արման Գրիգորյան, «3-րդ հարկ», *Ինքնագիր գրական հանդես*, 07.05.2008, <http://www.inknagir.org/?p=1968#sthash.MaezrFK6.dpuf>, այց` 25.05.2018:
- ⁴ Սահակ Պողոսյանի ֆեյսբուքյան գրառումը, <https://www.facebook.com/sahak.poghosyan/posts/918237994867681>, այց` 23.07.2019:

ՀԱՅԿՍՏԱՆ
ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

ASHOT
VOSKANYAN

ARMENIA YESTERDAY...
TOMORROW...

he second volume of the third Annual publication of the Armenian Research Center in Humanities completes the presentation of the material from the *Armenia 2018: Realities and Perspectives* conference. After the general political analyses published in the first volume,¹ this book presents readers with articles that touch upon other academic issues. These did not seem to have the same urgency as the ones published in the first volume and COULD have been allowed the time to evaluate the events taking place in Armenian society in an unrushed and more patient manner. This was supposed to be facilitated by the use of a historic viewpoint in some of the articles, featuring both actual history as well as reflections through an academic approach to history.

However, the *military-political collapse* that preceded the publication of this volume opened a chasm between the readers and this material, making it clear that the issues needed to be considered from a different perspective. That perspective is taking shape in a paradoxical environment, when the past that has been analyzed in these articles and the future they seem to project lack something in between – the present. It is to emphasize the unusual nature of this condition that I decided to repeat the title of the preface from the first volume, but exclude the word “today.” I hope that this *surgical intervention* of mine will underline the current needs for examining the recent past more critically as well as searching for paths to societal renewal.

Let me now say a few words about the articles.

The first section of this volume — “Political Discourses” — starts with *Harutyun Marutyan’s* article titled “Preliminary Observations on the Main Characteristics of the First and Second Armenian Revolutions,” which considers some of the similarities between these two periods of modern Armenian history. There is no need to mention the importance of making such an attempt, and its unavoidable limitations are expected. It is no coincidence that the author has suggested that these are his “preliminary observations.” The questions asked in this article and the recommendations for future study are worthy of appreciation. Readers will find several salient points in the text. But there is one methodological observation that I would nonetheless like to make. The author is a cultural anthropologist by training and he has approached the study of discourses in these two mass movements first and foremost through a field study, centering his attention on the slogans, demands, and public statements of movement leaders. Because of this, there is a lack of focus on the *founding documents* of the first Armenian revolution, primarily the Pan-national Armenian Movement Manifesto and the PAM congress decisions. I believe that there are two reasons for that oversight. The first is that the study views the first Armenian revolution purely as a national liberation movement — the Karabakh, and later, Artsakh movement. It completely ignores its stage of political maturation — the Pan-national Armenian Movement, both from the point of view of its manifesto as well as its way of working. Secondly, in my opinion, comes the fact that the incomplete “Velvet Revolution” of 2018 failed to propose a manifesto text of any kind, saying that this was against its principle of

¹ See *Armenia 2018. Realities and Perspectives / Identity 3 (1)* (Yerevan: Armenian Research Center in Humanities, 2019).

being “ism-free.” That does not mean that it was not based on certain theoretical concepts, even if they had not been explicitly defined. Due to this fact, their examination requires a separate analysis. That work has been done to a certain extent by some of the other authors included in this publication.

One of them is *Vardan Jaloyan*, whose article “A Critical Analysis of Political Communication and Mass Media Discourses in Armenia through the Concept of Populism” seeks to establish that the seemingly contrasting discourses of the authorities of the Republic of Armenia and the opposition are actually the same beneath the surface and both of them are equally populist. The basis for this conclusion is the definition given by Laclau, which says that populist discourse assumes the de facto equivalence of heterogeneous public demands, as a result of which the issues related to different areas are expressed through a single, hollow symbol. The other necessary condition is the demarcation of opposing camps. Populism is particularly relevant in times of political transformation, when the future of society is in question.

In contrast to the above, *Naira Mkrtchyan*’s article “Between Local Experience and Western Discursive Practices: on Some Research Strategies” has a purely methodological focus. I also found it interesting that the questions of how and the extent to which “it is possible to employ the theories, their concepts, principles and methods developed on the basis of what is called western experience in the study of nonwestern experience” are among the core research topics at the Armenian Research Center in Humanities. The solution proposed by the author — “quasification” — is something I can comprehend because I too have tried in the past to combine the western and the local through the Kantian principle of *als ob* — “as if.” However, that approach seems controversial to me now, because it involves the risk of legitimizing vague approaches.

The second section of this volume, “The Perspectives of an Economic Revolution” is a unique one-man show, because the two articles that it includes — “Theory and Practice of the ‘Economic Revolution’ in Armenia. What is it and Can It be Implemented?” and “Shadow Economy in Armenia Before and After the ‘Velvet Revolution’” — have been penned by the same author, *Hrant Mikayelyan*. Both articles focus on the same point and are of particular importance when it comes to determining the economic practices of the “Velvet Revolution” and understanding its undeclared principles. The author invites our attention to the fact that, although the Government expected to see a 30% increase in budgetary collections by intensifying the fight against corruption, that policy did not result in any significant economic outcomes, and could really never do so. The author sees a new civil contract that does not mention corruption as a priority issue as the only way of avoiding the disappointment of a considerable part of the population. After an analysis of speeches and interviews by the Prime Minister and other officials, the author notes that the existing economic policy will have a neoliberal direction, including flattening the tax rate, fiscal discipline, labor market efficiency, and preference for new sectors of the economy over traditional ones. When they use the phrase “economic revolution,” the authorities mean changes in technology, the transformation of the governance system and a decrease in the influence of oli-

garchs, as well as a change in people's perception of power and the economy. Although the Government hopes that the reforms will lead to an increase in incomes and consumption for the majority over a long term, the author feels that there is no link between the reforms and any increase in the standard of living.

The third section of this book is the result of a certain reversal. Instead of the view of Armenia from the Diaspora presented in the first volume, here we propose a "View on the Diaspora," which contains two articles from the pioneer of diaspora studies, *Khachig Tölölyan*, and one from the second-generation diaspora academic *Vahe Sahakyan*. Tölölyan's "Rethinking the Armenian Transnation" defines the content behind the concept of a "transnation" and presents its fundamental significance for the modern study of a diaspora. In a transnationalized diaspora, according to the author, the issue of identity is replaced by a focus on the area of one's activity, which is a movable formation that depends on several intractable, modern connections. In these new conditions, a third space is added to the nation-state dichotomy. The concept of transnationality has been used by Tölölyan in a series of concrete studies, particularly the analysis titled "Elites and Institutions in Armenian Transnation," which was originally published in English in 2000. Given the significance of this text for the study of the diasporic and political public spheres, our editorial body has considered it important to present a translation of it in Armenian.

Vahe Sahakyan's "Diaspora, Ethnicity, and the Concept of the 'Armenian Transnation: Brief Notes on Diaspora Theory and Practice'" successfully complements the issues raised by *Khachig Tölölyan*, emphasizing that the concept of "transnation" does not cover the masses in the diaspora "that act in more than one ethno-cultural field, who have hybrid and multiple identities, and who undoubtedly constitute part of the diaspora regardless of whether or not any government, organization, group, structure or individual considers them part of the diaspora." Based on this, the author considers it necessary to form new methodologies to study the diaspora that will be capable of determining the real and multiple practices of the diaspora.

There is the need to provide justification for the existence of the "History and Historiography" section in this Annual publication dedicated to Armenia 2018. I would like to emphasize that this is not really about actual history, but focuses on how meaning is attributed to certain historic events, i.e. historiographic methodology. The strategies for approaching one's own history have a considerable impact on the identities adopted by a society. The role played in the fate of the Third Republic by the traditional approaches to interpreting history is right before my eyes these days and at this very moment.

One of the prominent figures of Diaspora Armenian historiography, *Ronald Grigor Suny* spoke in his "The Five Cons of History: Remembering (and Learning from) the First Republic of Armenia 100 Years Later" about five principles (each beginning with "con") on which the analysis of historical events should be based. The multifaceted picture he presented of the fall of the First Republic is most instructive. It would be appropriate to devote even more space to this material in the preface if it were not for the painful and unbearable déjà vu we are experiencing these days.

This is the focus of the other Diaspora Armenian historian, *Ara Sanjian*, in his expansive and profound article “The Challenges of Understanding and Presenting Armenian History through Research and Teaching: a Part-insider’s Observations from Outside” dedicated to the transformations undergone by post-Soviet Armenian historiography. Among the phenomena that cause him concern are the unbri-dled primordialism prevailing among the historians of the Third Republic and the neglect of the social aspects of Armenian history. The identification of the actions and political views of the elites with the actions and political views of the nation “leads directly or indirectly to the propagation of a concept of Armenian national unity, which is expected to override regional, class and religious divisions and is usually defined in opposition to other ethnic groups.” In the concluding remarks of the article, Sanjian once again reminds the reader that “history is not a finished project” but rather “an argument without end.”

The other two works in the section continue this approach of critical historiography or, in fact, of historians’ “intellectual purity,” but already at the level of analysis of specific historical texts. *Ruzanna Grigoryan’s* article “Sargis Kasyan’s Indictment: Tracing a Dubious Document” examines the authenticity of a document claiming the “pro-Turkish attitude” during the Armenian-Turkish war in 1920 of a member of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, S. Kasyan. The author is not inclined to give in to the temptation of supporting one political party or the other and sees her academic goal as the detailed study of the creation of the mentioned document and the circumstances of its circulation. On the other hand lies the argument of Prof. H. Simonyan, quoted by the author, according to which such research is not of fundamental importance, because even if the specific document is falsified, it is impossible to deny the “guilt” of the Armenian Bolsheviks on the eve of and during the Armenian-Turkish war in 1920. Although it is difficult in general to argue with the latter, it is also impossible not to note that questioning the significance of studying a particular document relating to a specific person in each individual case would be a fundamental blow to the very essence of a historian’s work.

Ashot Grigoryan’s piece “Missak Khostikyan on the Road to the Establishment of Soviet-Armenian Historiography of Philosophy: the Problem of David the Invincible (Anhaght)” is also in this vein, referring to self-reflection in Armenian philosophy as a way of facing the history of one’s own philosophy. Grigoryan considers that the target of Khostikyan’s dissertation defended in Bern was not so much David’s philosophy as the tradition of exaggerating the significance of David’s works and classifying the author as one of the ancient classics. I think there is a certain exaggeration in the assessments done by both Khostikyan and Grigoryan. David the Invincible was never placed at the same level with Plato or Aristotle at any stage of the historiography of Armenian philosophy, whether pre-Soviet or during Soviet times. His role has been justifiably seen in the fact that he succeeded in introducing world philosophy to the Armenian environment and making it the property of Armenian philosophical thought. But it is also doubtless that, already in the Soviet period, the attitude towards David was more sober than among authors belonging to ecclesiastic traditions. Considering it a convincing critique of the latter group, one can agree with the author that Khostikyan’s bold approach is one

of the important achievements of Armenians in modern times, which has not lost its creative potential so far, when it comes to dealing with philosophy.

The two articles presented in the “Culture and Arts” section are interrelated, insofar as they draw a parallel between the process of developing new concepts of art in Soviet and post-Soviet Armenia. At the same time, it is noteworthy that in the first case, more attention was paid to the pre-Soviet tradition. This is evidenced by *Irina Shakhnazaryan*’s piece “The New Destination of the ‘Armenian Style’ and the Emergence of Soviet-Armenian Art,” drawing attention to party figure and art theorist Ashot Hovhannisyan’s “aspiration to build a wholistic and continuous historical chain of Armenian painting and sculpture.” Thanks to the efforts to recreate Armenian style, tradition and Armenianness reestablish their place in the Soviet-Armenian art of the 1920s. However, the slogan “national in form, socialist in content” introduced in the early 1930s condemns the lively waves of the previous revolutionary art to oblivion. We see a different approach in the years of the genesis of the Third Republic, when new art projects emphasize the novelty first and are less concerned with ensuring continuity. *Nare Sahakyan* in her article “Nascent Conceptual Art in the Newly Independent Armenia. The Beginning of the Post-Soviet” reminds readers that “the formation of contemporary art in Armenia developed in parallel with the processes of disintegration of the Bolshevik project in the Soviet Union.” The author finds that the artistic avant-garde of the Third Republic, formed within the context of the Soviet “perestroika” and based on the overall vision of art corresponding to the liberal system, can be identified with the political avant-garde of the newly established nation-state. I am not sure that this hypothesis is convincing, because, in my opinion, the political avant-garde that brought Armenia to the point of independence (the Armenian Pan-national Movement) was based on a critical reinterpretation of the political tradition of the past, not just a “liberal negation.” Perhaps it is the pursuit of “complete freedom” by the artistic avant-garde of independent Armenia that did not allow the writer to ask questions about its interactions with the artistic modernism of Soviet Armenia that dated back to the 1970s.

I am consciously emphasizing this topic, because it is important not only in terms of researching the artistic avant-garde. I have already spoken in various sections of my analysis, and with regard to different spheres, on the continuity of the recent past and present as well as necessity for their comparative study. The issue raised by the *Armenia 2018* conference — the need to overcome the existing polarized and abstract ideas, to form a new discourse representing the real image of Armenian society — retains its urgency today as well. But today it has appeared in a different context.

While the preface of the first volume of the third Annual publication voiced a concern regarding the inconsistency between the expectations raised by the “Velvet Revolution” and its current results, we now face a much more radical challenge — to review and reevaluate the all processes that have taken place since independence.

November-December 2020

ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**POLITICAL
DISCOURSES**

HARUTYUN
MARUTYAN

PRELIMINARY OBSERVATIONS
ON THE MAIN
CHARACTERISTICS
OF THE FIRST AND SECOND
ARMENIAN REVOLUTIONS

nly one and a half months have passed since the events characterized as a “peaceful, velvet, non-violent, democratic revolution” and it is very hard to offer academic reflections on this phenomenon at this stage. This difficulty is also partially due to the media, TV, radio, and social networks that have overflowed with an enormous variety of discussions and analyses.

To demonstrate the peculiarities of a public phenomenon, to reveal its strengths and weaknesses, you would compare it with another similar event. From such a perspective, I strongly believe that the Karabakh Movement/Armenian Revolution (February 20, 1988 – August 23, 1990) (2.5 years) can be fully compared with the “Second Armenian Revolution” (April 13/17, 2018 – May 8) (22-26 days).¹

“The Karabakh Movement” was qualified as a revolution from the very beginning of the 1988 February rallies. Ronald Grigor Suny was the first to define the Karabakh Movement as an “Armenian Revolution” in a scientific publication. He identified five phases of the “Armenian Revolution” in his 1993 monograph *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*. The last phase is characterized as a transition from the Soviet governance system into an independent democratic state. The Armenian public always characterized the Movement as a “Revolution” in casual communication and even compared it with the Eastern European Revolutions of 1989. However, it was only in the mid-2000s that the academic community (the author amongst them²) started to discuss the issue in writing or public speeches. While the revolutionary nature of the Karabakh Movement came out only after its victorious radical transformation of political and socio-economic realities, the 2018 Revolution was from the start qualified as such by its leader Nikol Pashinyan who declared that they are carrying out a “democratic, non-violent velvet revolution.”³ Thus, from the beginning, the revolutionary leader designated his actions as a “revolution.” This was not an assessment of the ongoing events, rather a unique call (message) addressed to big groups of people dissatisfied by the socio-economic situation in the country and a statement that “radical reforms” were necessary. Thus, the revolutionary leader managed to rally a huge number of people into mass actions of protest.

In the course of time, only one element in the naming of the Karabakh Movement has changed. It took on a more “Armenian” identity and is currently often called the Artsakh Movement proving that in its nominal structure the Movement was strictly Armenian. This is probably due to the fact that “Karabakh” was considered by the international community of historians as a disputed territory in the conflict between Armenia and Azerbaijan. This view is also facilitated by some circles in Armenia who designate the Movement as “The Karabakh National-Liberation War 1988-1994.”⁴ Therefore, the democratic, peaceful and revolutionary nature of the Movement is known only to a very narrow circle of professionals.⁵ On the other hand, the 2018 Movement from the very start presented itself to the world with words such as “velvet, love, solidarity and peace,” as well as a revolution of “values, mentality, dance, livestreams” etc. in the social networks. Describing itself

as such, it became more acceptable and perceivable to the whole world with its multicultural realities.

The characteristics of 1988 and 2018 pose a multifaceted and complex issue. Let's proceed step by step without pretending to be comprehensive in our observations.

The 1988-1990 Movement (I use the terms "Movement" and "First Armenian Revolution" interchangeably) was progressing towards democracy within the borders of one of the world's greatest powers with obvious expressions of authoritarianism: the single-party system that ruled here was gradually breaking down. Mass protests, when evaluated by the top leadership as a threat to the state, were punished by the Center/Moscow, which sent troops, declared curfews, banned demonstrations and detained activists (without trial). I cannot recall cases of an Armenian police or militia using mass violence against the citizens. Probably the strongest reason among many was that the Movement was not just nationwide, but also deeply national. It was aimed to protect the vital rights of the Armenians in Artsakh. The main slogans of the Movement were "Ka-ra-bakh," "Karabakh is ours," "Armenians, unite!"

The 2018 Revolution was unfolding in an independent state with about a thirty-year record of democracy, though nonetheless progressing towards authoritarianism. Mass protests during thirty years of Armenia's Third Republic would, as a rule, often end up in clashes with the Armenian police, the beating up of citizens, trials and imprisonments.⁶ And while the issue of supporting the Karabakh Armenians was serving as a means and opportunity to move towards democracy and build independence in 1988-1990,⁷ in 2018 the topic of Karabakh was not part of the discussion,⁸ and the civic mobilization was against the political authorities hindering the country's socio-economic progress. The Revolution started with the My Step and Reject Serzh initiatives and the main slogans were "Take a step, reject Serzh," "Armenia is ours," "Blow your horn to reject Serzh,"⁹ "We are the owners of our country," "Free, independent Ar-me-nia," "Dukhov (with courage)," "Unite!" etc.

In other words, the First Armenian Revolution confronted a nationalistic issue, where the democratic transformations and the achievement of independence was the solution. In the Second Armenian Revolution, the implementation of radical democratic reforms became a priority: one of the outcomes might be the solution to the question raised thirty years ago by virtue of the "unification and optimism" of all Armenians.

During the years of the Karabakh Movement, the social issues and in particular the themes of corruption, bureaucracy and social justice were raised too, but those were second to the primary issues: independence for Karabakh and recognition of the Genocide.¹⁰ During the 2018 Revolution, the social issues became central; although at first, the focus was only on the head of state, it became clear to everyone that the next step would be the dismantling of the corrupt hierarchy created by the ruling political force.

Among other social issues raised, these were predominant:

- Equality of everyone before the law;
- An end to political and economic persecution;
- Reduction of the credit burden on rural populations;
- Opportunity to implement partial or total forgiveness of agricultural loan obligations;
- Termination of the monopoly on export;
- Changes in the practice of appointing non-professional ambassadors and consuls general;
- Review of the policy of penalties from speed cameras and CCTV, a quick transformation from a state punishing its citizens into a state supporting and cooperating with citizens;
- Quick elimination of the practice of overburdening the parents of Armenian army conscripts;
- Dismantling the practice of controlling education: public schools and public universities by the ruling party;
- Providing full academic self-governance to universities in Armenia;
- Radical transformation of student-university, student-lecturer, pupil-school, pupil-teacher relationships based on the necessity of making education, including civic education, more effective;
- Involvement of more women in the administration system, as well as in the political and public arenas;
- Development of a “no one left behind” policy for each individual in need of treatment and medical care;
- Reform of the electoral system, putting an end to election frauds, falsification of election results and distribution of electoral bribes.

During the First Armenian Revolution, starting from February 1988, the main approach to presenting demands, civil disobedience and protests were via rallies with multiple slogans, marches, sit-ins and hunger strikes, which were always peaceful: no violence or clashes with the police were recorded. It was during the Karabakh Movement (February, July, September 1988) that the first-ever nationwide strike took place in the USSR as a form of protest against the actions of the central government.¹¹ At the time of the Movement, the issue of a transfer of power was not put forward; it arose only in the spring of 1990 in the build up to Parliamentary elections.

During the Second Armenian Revolution, the expressions of civil disobedience were more dynamic as they aimed specifically to paralyze the work of the government. Blocking the streets and highways, disrupting the transport network, etc. all aimed to gain the resignation of the newly appointed Prime Minister and to elect a new Prime Minister who would be “the people’s representative.” Moreover, the blockades were defined as non-violent, since they were carried out by human chains or using cars and trucks, not through barricades.

While these activities were mostly conducted by university students at first, they were soon joined by middle and high school students as well as middle-aged citizens. It is noteworthy that during the Karabakh Movement there were similar incidents (for example, at the beginning of Baghramyan Avenue), when young people lay on the ground to stop the entry of armored vehicles to the area surrounding Opera Square.

It was mentioned above that during the First Revolution there were no clashes with the police, which was probably due to the pan-Armenian emotion of the Movement. The Second Revolution took advantage of the experience from previous decades. People were called upon to be respectful to the police, which they did willingly; various picket signs and slogans were addressed to the police force (often emotional, sometimes with messages of morality). There were even attempts to hug them (sometimes successful), but the most impressive and perhaps the most powerful gesture was the walking towards policemen with raised hands and open palms, which led to the name “the Revolution of Open Hands.” The slogans were “The police is ours,” “Policeman, join us!” “Put down your weapons, reject Serzh.” This tactic prevented mass clashes and pressure by the police, although there were hundreds of registered cases of detention and arrest, which as a rule were marred by the use of batons, intentional bodily harm, and other forms of violence.

Both Revolutions had different types of dialogues. During the Karabakh Movement, it was expressed not only via continuous verbal discussions between acquaintances and strangers, between citizens and the top leadership of the Karabakh Committee, in calls to the people and authorities, in popular anecdotes and jokes that were made up on a regular basis, but also in illustrations. I managed to collect information about around a thousand posters which, in my estimation, were unique mediators and tools to convey the views of the people and society. Up to two dozen thematic groups have been identified in them.¹² One of the characteristics of the Movement was that, from the beginning, at its epicenter of Opera (Freedom) Square, one could well observe the weakening and disappearance¹³ of differences between the young and old, female and male, rural and urban residents, Armenian and Russian speakers. A sort of fraternal atmosphere was formed which many still recall with longing.

The Second Revolution did not last long, its slogans were mostly verbal in nature, and although the attempts for dialogue with the police, as a rule, remained unanswered,¹⁴ it did not discourage the people. Interesting cases occurred of persua-

sion, unique argumentations (with elements of *razbirat* or “street run-ins”), as well as unique dialogues between those that had blocked the roads and the officials trying to reopen them. As a rule, ordinary citizens, even when complaining about the absence of public transportation, approached the issue with understanding — they hoped that such actions would contribute to overthrowing the regime. The visuals¹⁵ created during the Second Revolution were significantly inferior in quantity and quality to those of the First Revolution. In 2018, the text messages and posts in social media — the “banners and billboards” technology of the 21st century — replaced the handwritten posters of 1988-1990. In 1988-1990, you could hardly find two posters that were identical in content or layout. Thirty years later, the opposite was common. However, as in 1988-1990, there was no lack of humor, jokes, and puns, which greatly shaped a real atmosphere of love and solidarity, not just a declarative one.¹⁶

One of the most important achievements of both Revolutions was the victory over fear which was continuously injected into people for decades. This was a fear that had permeated the Soviet reality, rich in its elements of a totalitarian system via its oppressive apparatus (Communist Party committees, “blacklists,” etc.) and the state which had embarked on the path of authoritarianism via beating people, inserting a sense of insecurity in them, potentially “taking people to court,” etc. What emerges before the researcher is a multifaceted yet single-minded crowd of people, gradually seeking freedom and raising the most important issues.

The citizens, who overcame their fear and regained their dignity, displayed marvels of self-organization during both Revolutions. Already by March 1988, one or two weeks after the first rallies, Karabakh committees (according to some data, up to 2,500) were formed in hundreds of communities, villages, townships, organizations, universities, plants and factories all over the country to support the leadership of the Karabakh Movement. These were prototypes of the *people’s popular fronts* formed later in several other republics of the USSR, unique alternatives to the Communist Party, *Komsomol* and trade union committees operating in organizations and institutions in the Soviet Union. These newly established bodies were more than just “support groups,” since in a very short period of time most of them managed to handle the process and the leadership of public mobilization.¹⁷ The Second Revolution progressed so rapidly that it did not reach this point. Streets were being blocked by people that were just getting to know each other, but that was enough to make them cooperate in an organized manner. A call for support on social networks was enough for many to rush immediately to the mentioned place where, for example, a certain number of people were required. In other words, in both cases we are dealing with self-organized citizens, whose “networked” approach as described in 21st century language, is simply worthy of admiration. In the first case, the people self-organized into a hierarchy of Karabakh Committees. This was not a hierarchy of structures that reported “vertically.” The Committees were communication and coordination hubs (especially when the majority of the Karabakh Committee was arrested or went “under-

ground"). In the Second Revolution, the organization was flat: it was a network of communicating individuals.

The center of the First Armenian Revolution was Opera Square, which was later rightly renamed to Freedom Square. Over the next three decades, opposition rallies also took place there, as a rule, but did not achieve their objectives. From the official announcement of the beginning of the Second Revolution on April 17, the rallies kicked off in Republic Square (where the Government building is), which was getting more and more crowded day by day.¹⁸ Perhaps one of the reasons for such a decision was that the Second Revolution had set itself the clear task of a change of Government and the people had always associated Republic Square with the authorities.

The rallies, attended by hundreds of thousands of people during the Karabakh Movement, were not only a demonstration of protest and support, but also an opportunity to obtain credible "first hand" information in the absence of a free press. During the Second Armenian Revolution, the situation was radically different: live online broadcasts, amateur and professional footage posted on social media, and the existence of fast mobile connections allowed the population of cities and villages to stay at home while remaining informed about everything. Whereas, in the beginning, the technology seemed to hinder getting a "critical mass" of people to the streets and squares, sometime later this flood of information ended up enabling big groups of hesitant and undecided people to make decisions accordingly — most of the time in favor of participation in the Revolution.¹⁹ In other words, figuratively speaking, the street and the Internet worked hand in hand.

There are differences in the leadership of the Revolutions as well. In the case of the Karabakh movement, during the Movement itself, the first and second teams of the Karabakh Committee were formed right on stage in front of the people and with their consent. These were people who had known each other previously, but there were also new figures such as researchers, scientists, lecturers, teachers, writers and journalists, who gained experience as orators while giving speeches in front of hundreds of thousands of people. Some of them were already famous for their contributions to national causes, while others entered the Movement only after February 1988. The second team of the Karabakh Committee led the Movement for about two years, enjoying not only the people's trust, but also their faith, love and sympathy. One evidence is the chants of "Com-mit-tee!" heard frequently during the rallies at Opera Square. Despite the different approaches of the Committee members, their cooperation was a brilliant textbook example of collective leadership. After coming to power, all of them without exception were engaged in executive and legislative work, but they did not agree on public administration, which led to the de facto dissolution of the Committee as a team of like-minded people. In the case of the Armenian Second Revolution, we are dealing with an already more-or-less formed political body, having experience in elections and years of parliamentary work, and whom the people already knew and in whom they had faith. There was also the general feeling in the public that "if something

is to change in the country, Nikol will be the one to do it.” So, the future leader of the Revolution already had the reputation of potentially being able to carry out radical changes. A collective governing body was not formed during the rallies at the Second Revolution. In other words, it was represented by the party leadership, but there was only one leader for the people whose name was regularly chanted in Republic Square. After coming to power, many members of that party, as in the case of the Movement, got involved in the governing bodies of the Republic.²⁰

The First Armenian Revolution ended on August 23, 1990, when the newly formed Parliament adopted the “Declaration of Independence of Armenia.” The country was named the “Republic of Armenia” and the process of building an independent state began, which came into effect a year later when the Third Republic was established. The first stage of the Second Armenian Revolution ended on May 8, 2018, when the National Assembly elected the leader of the Revolution as head of the Republic. A Fourth Republic was not declared, in spite of the radical, qualitative change in state administration. However, it can’t be ruled out that this might take place after fresh elections.

The first Prime Minister of the elected Government formed towards the end of the Karabakh movement directly announced that “there will be no de-kulakization [dispossession of the *kulaks*],” in other words, people who had become illegally rich during the Soviet years would not stand on trial. This was mainly due to the aspiration to preserve the unity of the people ahead of the expected escalation of the Karabakh conflict, and perhaps there were other justifications of an economic nature. Nikol Pashinyan, “the candidate for the Prime Minister’s office nominated by the people,” during his speeches at various platforms adhered to a fundamentally different approach: “There will be no vendetta²¹/revenge,” but businessmen and the authorities that had illegally enriched themselves and were involved in corruption schemes would be held accountable before the law.²² This was a very important point, because the illegalities carried out by the authorities had exceeded all limits. Patriotism had weakened in the majority of the population, leading to ever-growing rates of emigration. Sooner or later this would have incapacitated the country’s defense system, and the weakening of the Armenian position in the settlement of the Artsakh question.

The First and Second Armenian Revolutions destroyed many stereotypes both within Armenia and beyond its borders. Apart from the political achievements, changes in the people’s mindset were the vivid manifestations of the Revolution.²³ For example, in the beginning of 1988, there was still a belief that the Communist Party of the Soviet Union was a very powerful structure, strong in its unity, and that nothing would threaten its existence as its leading position in the USSR was set in the Constitution. Being a member of the Communist Party was the most important precondition for the career advancement of thousands of citizens. Likewise, in the last decade, there was a general concern in Armenia that the Republican Party of Armenia was a politically, economically and ideologically coalesced structure within the government, therefore, it was a party which “cannot be de-

feated.” Both stereotypes were destroyed soon after the peoples united will became a tangible factor. In both cases, the simple historic truth that “there is no way to defeat the people”²⁴ was reaffirmed.

In 1988, the de facto leader of the USSR, Mikhail Gorbachev, during a meeting with Silva Kaputikyan and Zori Balayan, described the decision of the NKAO Regional Council and the hundreds of thousands of people rallying to support it as a “knife in the back of *Perestroika*.” The ideological battle against the grassroots movement, attempts to disgrace it, and the imprisonments of activists could not stop the rebellion of the smallest republic of the largest country of the world. The Armenian Revolution won and set the global socialist camp and the USSR en route to their collapse. Over the past decade, the ideas expressed from time to time that Armenia needs revolutionary changes were regularly criticized even by scholarly articles written by the Prime Minister.²⁵ They predicted the political, economic and other negative consequences of a “revolution,” including even the eventual loss of Artsakh. In the same way, the idea of parliamentary struggle as the only way towards democracy was promoted, describing other current political developments as “street” fights or an “armed uprising.” As it turned out this was not true – both Revolutions were successful. In the first case, the Armenians of Artsakh escaped physical destruction and formed a state. In the second case, the Armenian leadership’s approach to resolving the Nagorno-Karabakh conflict underwent radical changes and democratic changes are happening in the power structures of the Republic of Artsakh which led to the strengthening of the internal stability of the state.

May-June 2018

- ¹ The theories of revolution are many and are being regularly reviewed. I accept the approaches by Jack Goldstone (Jack Goldstone, "Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory," *Annual Review of Political Sciences* 4 (2001): 139-187), and in particular his suggested wording — "an effort to transform the political institutions and the justifications for political authority in a society, accompanied by formal or informal mass mobilization and noninstitutionalized actions that undermine existing authorities." (142).
- ² See, in particular, Harutyun Marutyan, "The Main Directions of Changes of Armenian National Identity during the Years of the Karabakh Movement," *Hayagitutyan ardi vichake yev nra zargatsman herankamere. Zekutsumneri druytner [Armenology Today and Prospects for Its Development. Abstracts of Papers]* (in Armenian) Paruyr Muradyan, Babken Harutyunyan et al. (Eds.) (Yerevan: Yerevan University Press, 2003), 55-56; Idem, *Iconography of Armenian Identity, Volume 1: The Memory of Genocide and the Karabakh Movement (Anthropology of Memory 2)* (Yerevan: Gitutyun Publishing House, 2009), 281; Idem, "The Main Peculiarities of the Karabakh Movement or the Armenian Revolution (1988-1990)," *Hambardzum Galstyan, Chugharkvats namakner [Unsent Letters]* (in Armenian) (compiled by Harutyun Marutyan) (Yerevan: Gasprint, 2013), 9-17.
- ³ 'Velvet Revolution' in Armenia; Solidarity Actions in Moscow, New York, Stepanakert (Breaking) – April 17, 2018, https://epress.am/en/2018/04/17/civil-uprising-in-yerevan-continues-demonstrators-numbers-keep-growing-breaking.html?fbclid=IwAR0zNutl8AU-mOMEmBfK3aduS9pnliYSKb6Uue5rFlk_Re8nrzeiaQbT0cg, accessed 4.17.2018.
- ⁴ *Gharabaghyan Azatagrakan Paterazm: 1988-94. Hanragitaran mek hatorov [The Karabakh Liberation War: 1988-94. Encyclopedia in one volume]* (in Armenian) Hovhannes Ayzvazyan et al. (Eds.) (Yerevan: Armenian Encyclopedia, 2004).
- ⁵ Among the causes, the following circumstances are also pointed out. In 1998, when Levon Ter-Petrosyan and his political team left the political landscape, the military leaders of the Karabakh liberation war came to power in Armenia, for whom the problem of liberating Nagorno-Karabakh from foreign invaders had been a top priority from the very beginning. Meanwhile in Armenian reality, various social problems had also been voiced during the Karabakh Movement. Over the next two decades, the publications on the Karabakh Movement and the Armenian National Movement were put aside and even Armenia's independence was presented to the public under the light of the Armenian-Azerbaijani armed conflict; information about the Movement was also nearly missing from the schoolbooks. The developments in the Karabakh Movement were mostly known to the world through the lenses of central Soviet fake press and via the programs of the Central (Moscow) television, that is, there was literally an "information blockade."
- ⁶ Cf. *The speech by PM candidate Nikol Pashinyan (full text)* (in Armenian), 168.am, 8.05.2018, <https://168.am/2018/05/08/948009.html?fbclid=IwAR1mppEzkg04L1QAoKDFIH4cK-wucTFXJ8YS0NDaGR7j5P1iVgJicM9Oydk>, accessed 5.08.2018.
- ⁷ Cf. Vazgen Manukyan, "The Armenian All-National Movement," Idem, *Haykakan yerazanqe goyatevman pakughum. Yeluytneri yev hodvatsneri zhoghovatsu [The Armenian Dream in the Dead End of Survival. Compilation of Speeches and Articles]* (in Armenian) (Yerevan: V. I. V. Aysor yev Vaghe Publishing House, 2002), 17-23; Idem, "It is Time to Run out from the Train," Manukyan, *Haykakan yerazanqe* (in Armenian), 50-79.
- ⁸ "Dear people in Artsakh, please be sure that the Revolution of love and solidarity which took place in Armenia does not contain any threat, just the opposite, it opens many windows of cooperation with the people of Artsakh and Artsakh's state. This is a na-

tional, pan-Armenian time of glory, and as the 1988 pan-Armenian movement led to Artsakh's de facto self-determination, likewise, the results of the current Revolution will be the international de-jure recognition of Artsakh (highlight is mine – H.M.).”

- ⁹ Cf. with the action “*Posignal', yesli protiv Putina*” [“*Blow your horn if you are against Putin*” protest action] (in Russian), <https://www.youtube.com/watch?v=Zzk0PVzoli4>, accessed 4.12.2018.
- ¹⁰ Cf. Marutyan, *Iconography of Armenian Identity*, 23-24, 307-308.
- ¹¹ Marutyan, “The Main Peculiarities of the Karabakh Movement or the Armenian Revolution (1988-1990),” 12-13.
- ¹² Marutyan, *Iconography of Armenian Identity*, 23.
- ¹³ Levon Abrahamian, “Archaic Ritual and Theater: From the Ceremonial Glade to Theater Square” (in Armenian), *Bem* 1 (1990): 7-19; Idem, “Qaosy yev kosmosy joghovrdakan yeluytneri karucvatsqum. Gharabaghyan sharjomy azgagrageti hayacqov” [Chaos and Cosmos in the Structure of Mass Popular Demonstrations (The Karabakh Movement in the Eyes of an Ethnographer)] (in Armenian), *Mshakuyt*, 2-3 (1990): 14-21; Idem, “The Karabakh Movement As Viewed by an Anthropologist,” *The Armenian Review* 43 (2-3) (1990): 67-80.
- ¹⁴ *Ashot, hey Ashot, your granny is around, have you come to beat her up?: Protester to the Police*, <https://www.youtube.com/watch?v=dHZGi fmcM7c>, accessed 5.05.2018; *The Ashot of the Revolution*, azatutyun.am, <https://blog.168.am/blog/150138.html>, accessed 5.05.2018 (both – in Armenian).
- ¹⁵ As a reflection to the question see Mari Taryan, *Ashot, Ira, the “spices” and slogans of #Take a Step Movement* <http://www.mediamax.am/am/news/special-report/28042/>, accessed 4.21.2018.
- ¹⁶ Nikol Pashinyan, in particular, stated that the revolution would take place “not in an atmosphere of hatred, enmity, persecution, and the guillotine, but rather in an atmosphere of a great public dialogue, search for truth, national solidarity and unity.” *The speech by PM candidate Nikol Pashinyan (full text)*, 168.am, 8.05.2018, <https://168.am/2018/05/08/948009.html>, accessed 5.08.2018.
- ¹⁷ Marutyan, “The Main Characteristics of the Karabakh Movement or Armenian Revolution (1988-1990),” 10-11.
- ¹⁸ There was even a meme online with Tamanyan’s statue and words ascribed to him “Looks like I planned the Square too small...”
- ¹⁹ For an expert analysis see, for example, Samvel Martirosyan, “The Revolution of Live Broadcasts” (in Armenian), *Globus Bulletin* 4 (83) (2018): 33-37.
- ²⁰ See my text in Facebook, May 8, 2018, <https://www.facebook.com/hmarutyanvisit> 05.08.2018. It says: “It happened. We won. Hurrah! Now the phase of revolutionary reforms starts. Yes, it will be difficult. And one of the mistakes made 28 years ago should not be repeated, when the Armenian All-National Movement promoted people to political posts based not on merit but loyalty. As *the Armenian proud citizens* won (and those are not just nice words) the authorities should be formed by clever and professional people, professionals who know how to talk to people. This lesson of just 28 years ago, I hope, will be learnt” (in Armenian).
- ²¹ *Nikol Pashinyan–Karen Karapetyan negotiations to take place on April 25* (in Armenian), <https://www.amerikayidzayn.com/a/4361297.html>, accessed 4.23.2018.
- ²² Cf. *The speech by PM candidate Nikol Pashinyan (full text)*, <https://168.am/2018/05/08/948009.html>, accessed 5.08.2018.

²³ See for details Marutyan, *Iconography of Armenian Identity*.

²⁴ Ashot Manucharyan, the Armenian politician and member of Karabakh committee, has been the only person highlighting this idea in his public speeches over the past 10-15 years.

²⁵ The idea of the immutability of the government system was put forward, in particular, by the Prime Minister of the Republic of Armenia Tigran Sargsyan, who promoted the thesis "We must change in content, not in form" in his public speeches, also in his article "How to Make a Revolution?" (in Armenian), *21-rd Dar*, 2 (2007): 160-168. See also *Noravank*, 19.07.2007, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2464&sphrase_id=72011, accessed 5.08.2018.

VARDAN
JALOYAN

A CRITICAL ANALYSIS OF
POLITICAL COMMUNICATION
AND MASS MEDIA DISCOURSES
IN ARMENIA THROUGH THE
CONCEPT OF POPULISM

According to Jacob Torfing, “Discourse is a result of hegemonic articulations that aims to establish both political and moral-intellectual leadership in society.”¹ The mass media with their news, talk shows and entertainment programming reproduce representations of the world and impose a certain value structure. The mass communication messages are seen as a social action, as the most important form of power/influence, as the central sphere where ideologies are manifested.

In Armenia, the mass media are divided into two segments — the pro-government and opposition outlets. The latter publish much more critical materials than the former, yet there can be little difference between the two in terms of the discourses employed. Depending on discourse genre, they use either a romantic-pathetic language when the focus is on culture, or mimic the bureaucratic and formal legal language of the authorities when the subject is about rights, law violations and other similar issues. This means that both the opposition and pro-government journalists agree on issues of national culture, law and other key notions. Discourse analysis is the analysis of the language of power and the power of language, and this fleeting observation above demonstrates that the opposition journalists and their editors share the ideology and hegemony of those in power.

Most scholars admit that considerable shifts in global political discourse have taken place over the last decade (2008-2018). This pertains first of all to the rise of populist/anti-elitist moods. There is a growing influence of movements resisting the system or opposing it. In this competitive political struggle, public relations, networks and information media gain crucial significance. One important factor facilitating this is the crisis of the party system, in particular the emergence of parties “of everything,” for example the Republican Party in Armenia or the Russian party United Russia.²

The crisis in political communication and discourse in Armenia is especially noticeable in the cases of liberal ideology and parties. In the 2017 elections, none of the liberal parties was able to clear the minimal threshold. Yet it is not hard to notice that the main element of the liberal ideology — the rhetoric of rights and law/legitimacy — is shared by the authorities, the opposition as well as non-government organizations.

Why, then, is liberalism in crisis? As Boris Kuprianov writes, “The liberal position has become impossible since the tenet of market self-regulation (the long-forgotten basis of liberalism) is now unacceptable. There are esthetic but also, especially, ethical grounds to reject it. Liberalism has lost its ideological and economic bases. In fact, the ‘opposition’ has now taken the stance of reflecting on any action taken by the other side. The opposition comprises quite an unimaginably incompatible and exotic group of representatives united by the slogan ‘as long as we oppose them’.”³

In Armenia, however, it is not only the political ‘opposition’ that carries the liberal discourse, the non-governmental organizations are also mainly oppositionists. However, the liberal discourse of NGOs is eroding as well. Armine Ishkanian, a

British scholar, has an interesting observation in this regard: “To clarify, civic initiatives are distinct from formally registered, professional NGOs in a number of key aspects, including their organizational structure and decision-making approaches, their strategies and repertoires of action, their rejection of foreign funding and non-reliance on the support of foreign donors. Yet these differences do not mean that they have no ties with NGOs. Quite the contrary, individuals working in NGOs often join civic initiatives, contributing to them in their capacities.”⁴ Let us look at this strange rupture between civic initiatives and the NGO ‘ideology,’ which seems to be only functional in nature. The function of NGOs is to link society and the authorities through public debate, that is, within the limits of legal ideology.

Ideology fulfills itself in discourse by presenting a fact or an event in a certain way. In order to control the social knowledge of the audience, a number of techniques are employed, including distortion and oversimplification of the meaning of words and terms, exploiting, validating and reinforcing stereotypes, segmenting information, adding urgency and sensationalism to it, and so on. How facts and events are selected and combined is particularly important. The concept of populism features prominently in the ideological discourse in Armenia, in the speech of both the former authorities and journalists.

In their conceptual report prepared for the discussion series titled *Detector: Populism and Propaganda in Armenia*, researchers Armen Ghazaryan and Alina Poghosyan write, “Populism and propaganda in Armenia are often related to the topics of nationalism and poverty. Populism and propaganda in Armenia impede a healthy dialogue on domestic processes (democratization, good governance etc.) as well as foreign policy (relationships with Russia and the EU). On the one hand, the authorities manipulate the emotions of the public on important issues; on the other hand, when reacting to the authorities’ decisions, society relies not on facts and well-argued recommendations, but rather on the mere rejection of authorities, emphasizing their immoral and illegitimate character.”⁵

In his “Political populism in the world and in Armenia,” an analytical piece published in *Newmag* magazine, Artak Aleksanyan writes, “Populism is not just an Armenian phenomenon; it is fashionable in global politics. It was the leading trend of the year in 2016 and achieved considerable success on almost all continents.” He notes, “There are a few weeks left before the parliamentary elections, and it is already clear that the campaign will feature highly populist slogans,” adding that “(...) the populists exploit the economic and social interests of poor and unintelligent people, flattering their naïve pride.”⁶

The Armenian mass media give great consideration to the symbol of populism, characterizing some political forces as populist. Among those typically described as populist are the Tsarukyan Alliance/Prosperous Armenia, Armenian Renaissance and Ohanyan-Raffi-Oskanyan alliances. To illustrate, I will quote several headlines from the *Hayots Ashkharh* newspaper: “The Free Democrats also failed to avoid populism,” “We won’t be engaging in populism and time wasting,” “A specter is haunting the Armenian World: specter of populism,” “Within the logic

of pre-electoral populism, populism is not relevant in such questions,” “Realistic solutions, not populism,” “Populism does not have to reduce to the point of stupidity,” “What can be worse than populism? A populism that doesn’t work” and so on. Aram Abrahamyan, chief editor of *Aravot* newspaper, has authored dozens of articles against populism. A search for the word *populism* on the *Irates* newspaper website came up with around 70 results in 2017.

Former PM Karen Karapetyan’s meeting with reporters before the New Year of 2018 is quite characteristic in this context. In particular, he said, “I believe that our life today is such that pragmatism, a rational way of thinking and avoiding populism are the way to go and must become a norm in our lives. You can lead the campaign for this if you want, since you have the greatest influence on the field. The government is highly interested and willing to shape new rules of communication and to offer new content together with the media sphere.”⁷ The quotes above demonstrate that there was an ideological consensus between the former authorities and liberal journalists, at least on the question of populism.

As mentioned, the crisis of party system as well as the rise of activist movements and civic initiatives unmistakably lead to the growth of populist moods. I have also noted that the mass media have produced a certain stereotype of populism, which fits into the framework of both the authorities’ approaches and liberal ideas.

But Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, the authors of the theory of radical (or agonistic) democracy, have a different view on populism. Laclau has detailed his approach in his article “On Populism.”⁸ His theory is constructivist: political practices do not express the essence of political subjects but rather, they build these subjects. In populist political practices, this subject is the people. But these movements are populist based not on their content but rather on their logic of articulation, which is populist.

Laclau starts his analysis from a unit smaller than an individual or a group, which is — the category of *demand*. The word is ambiguous in English: it can mean both a *request* and a *claim*. One group of citizens requires that a street should be paved, others protect minorities, a third group puts forward environmental demands. Authorities meet some of these demands and reject others. These are particularistic and punctual demands which do not cause ruptures in the social body. Laclau calls these political subjects *democratic subjects*.

However, when rejecting demands becomes the strategy for those in power, it triggers an entirely different logic of political articulation. The decision making institution that addresses each demand case by case has a positive logic. But if the request-demands remain unsatisfied, they can be aggregated by negative logic, which forms a chain of equivalence between them. In this *chain of equivalence*, the differentiation between the demands fades, while the demands as such remain. This is the departure point for the populist articulation. In this case, the subject is broader, since it produces a large group of democratic demands unified by equivalence. Laclau calls this subject the *populist subject*.

The populist subject cannot exist if there is no internal frontier. The emergence of a chain of equivalence between different demands indicates that the large mass of unmet demands creates a source of frustration. The populist discourse of equivalence divides the society into two groups — the powerful and the oppressed. At that point, discontent grows to a complaint — the second meaning of the word 'demand.' An internal frontier develops, with its other side featuring, for instance, oligarchic power. The institutional political discourse operates with a syntagmatic logic: there is always a plurality of differing social or political positions; the populist logic is paradigmatic, with only two syntagmata.

What happens at the next step is that one of the particularistic demands (such as "Reject Serzh") becomes, while maintaining its particularity, a symbol for the whole equivalence chain, it becomes a hegemonic sign. The broader this sign is, the poorer its depth. It is enriched by that poverty, given that it has unified heterogeneous demands. Here let us recall N. Pashinyan's words, "We have succeeded and will further succeed because we were able to overthrow fortresses of fear, falsehood, corruption and insolence with our bare hands. Imagine what we can do now when we have authority — legitimate state authority — to make decisions. The Velvet Revolution brought about by the citizens of Armenia, by the Armenian people, has pushed the boundaries of human possibility. Many, if not all, thought this was impossible."⁹ I believe the aforementioned is sufficient to define this revolution as populist in Laclau's terms. Without that chain of equivalence, it is hard to explain the presence of different social classes in the April Revolution.

According to Laclau, if we define populism by such its features as the dominance of the logic of equivalence, the production of empty signifiers, the construction of internal frontiers by appealing to the oppressed, then it becomes obvious that those discourses that rely on this logic of articulation can emerge in any part of the social-institutional structure, whether it be a clientelist political organization, a well-established political party, a labor union, a revolutionary movement or the army. Populism does not characterize the actual politics of these organizations but rather the way of articulating their themes, whatever they may be.¹⁰

In his opinion, all political movements are populist to varying degrees, but populism becomes particularly relevant at times of political transformation, when the future of society is in question. The extent of populism depends on the depth of the chasm separating the political alternatives. In Armenia, this was obviously the case.

- ¹ See *Sovremennii teorii diskursa: mul'tidisciplinarniy analiz* [Modern Discourse Theory: A Multidisciplinary Analysis] (in Russian), *Discourse Studies Series*, (Yekaterinburg: Diskurs-Pi publishing house, 2006), 3.
- ² See Vardan Jaloyan, The 'Cartelling' of Armenia's Party System (in Armenian), *The Changing World: Viewpoints from Yerevan quarterly policy journal* 3 (2012): 104-119.
- ³ Boris Kuprianov, "12 Theses on the Absence of Vote, Dichotomy and Overcoming Silence" (in Russian), <http://gefter.ru/archive/15514>, accessed 19.07.2019.
- ⁴ Armine Ishkanian, "The Development of Civic Initiatives in Armenia" (in Armenian), *Political Discourse*, 24.01.2014, <http://diskurs.am/2014/01/210/>, accessed 10.07.2019.
- ⁵ "Populism and Propaganda in Armenia: a Conceptual Report," prepared by Armen Ghazaryan and Alina Poghosyan (in Armenian), *Boon TV*, 24 August, 2017, <http://boon.am/populism-and-propaganda-arm/>, accessed 19.07.2019.
- ⁶ Artak Aleksanyan, "Political Populism Globally and in Armenia" (in Armenian), <http://newmag.am/2017/populism/>, accessed 19.07.2019.
- ⁷ "PM Holds a Reception for Mass Media Representatives on the Threshold of the New Year" (in Armenian), *Irates.am*, 29.12.2017, <http://www.irates.am/hy/1514540861>, accessed 19.07.2019.
- ⁸ Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Russian translation published by *Vestnik Moskovskogo Universiteta* [Moscow University Herald], Series 12, *Political Sciences* 3 (2009): 54-68, <http://streetuniver.narod.ru/Laklau.doc>, accessed 6.07.2018.
- ⁹ Prime Minister Nikol Pashinyan's Speech in the National Assembly Presenting the Government Program, Part 2, *Armedia*, 7.06.2018, <http://armedia.am/arm/news/61966/varchapet-nikol-pashinyani-eluytn-azgayin-zhoxovum-karavarutyan-tstragiry-nerkayacnelis-mas-2.html>, accessed 19.07.2019.
- ¹⁰ Laclau, "On Populist Reason," 64-65.

NAIRA
MKRTCHYAN

BETWEEN LOCAL EXPERIENCE
AND WESTERN DISCURSIVE
PRACTICES: ON SOME
RESEARCH STRATEGIES

INTRODUCTION

the philosophy of science, the importance of research strategy and its choice seems to be a worn-out issue at first glance. After all, it is beyond doubt that a successful study of reality is largely contingent on which of the available means a researcher will choose to deal with that reality. Yet the banality of this old question is annulled each time the subject matter is a concrete situation and when the researcher needs to be aware of the conditions that make his or her research activity possible in that particular case, and sometimes also the associated “costs.”

This article is chiefly about the strategies that can be employed when, on the one hand, there are no theories, concepts and methods developed on the basis of local experience to study a specific social reality and, on the other hand, due to the uniqueness of the local experience, there is a gap between that reality and the theories, concepts and methods developed on the basis of other experiences. At the same time, the discussion of the questions and their solutions put forward in the article will partly rely on understandings and assumptions that have been criticized, or are no longer in wide use and have been replaced by new ones. Conscious of this circumstance, I still find it appropriate to rely on these understandings and assumptions in the hope that they do shed light on the subject nonetheless, paving the path to possible solutions.

SOCIAL REALITY AND EXPERIENCES OF RUPTURE

In the professional literature, the emergence of the social sciences and humanities is closely associated with the entry of western societies into the age of modernity, and the associated development of industrialization and the policy of colonialism.¹ These sciences were to solve at least two key problems: how to organize the internal life of modernizing western societies in its main dimensions — state/political, economic, etc; and how to relate to the larger world with all the diversity of its formations and units (comprising not only other modernizing western societies, but also those considered to be beyond the West). The attempts to solve these two main problems led to the gradual emergence not only of a growing number of disciplines in the western academic circles, but also theories, principles, concepts and methods, which were closely tied primarily to local western experiences. Moreover, they sometimes clashed with each other or were radically different.² If our starting point is that, besides western experiences, there also exist nonwestern ones, then it becomes obvious that there is ambiguity in the status of social sciences and humanities. And it is in this context that a question may arise as to:

Whether it is possible to employ the theories, their concepts, principles and methods developed on the basis of what is called western experience in the study of nonwestern experience(s).

And if yes, how exactly are they to be applied? Is it vital to develop strategies for their application, given the cultural and political fundamentality within the “western/nonwestern” dichotomy?

These two questions are not at all new and were especially pronounced in the colonial period of nonwestern societies as well as the postcolonial, when different academic circles (both western and nonwestern) attempted to make it a subject of study.³ The first question has largely predetermined the ultimate division of disciplines regarding society, history and culture into the social sciences and humanities. Furthermore, the first group—the social sciences—would study predominately western societies, the ones already in the so-called age of modernity, while the second group, the humanities (and, in particular, anthropology), would look at nonwestern ones that had not yet reached the modern age.⁴

In this sense, the aforementioned questions became a lot more salient and urgent in our society as well following the collapse of the USSR, when western research models widely penetrated the relevant institutions of post-Soviet societies, including Armenia. To be clear, this in no way means that models developed on the western experience had not been applied in USSR academic institutions earlier. The social sciences and humanities in the USSR definitely operated within the frames of western discursive practices, with western theories, and the principles, concepts and methods that they offered. However, it is a known fact that, on the one hand, they had very limited circulation in academia because some of them were banned and, on the other hand, Soviet social thought was generally underdeveloped, that is, the USSR did not have either sufficient empirical or theoretical instruments for a comprehensive study of its own societies.

What at least some researchers were to experience in the post-Soviet situation was the existence of a certain “gap,” a “rupture” between social reality and the means available to study it, which could ultimately have led to declaring any scientific knowledge of that reality impossible. From time to time that “gap” or “rupture” also made its presence felt in continuously evolving change processes (in particular also the Armenian events that have been termed the “Velvet Revolution”) and compels the question of how to deal with (Armenian) social reality in terms of research. It therefore becomes vital for a local researcher to make sense of this “gap” or “rupture” in the first place and find ways out of it. Thus, the following questions probably need to be raised:

If that “gap” or “rupture” is inevitable, and the so-called local scholarly practices are premature and conceptually still unproductive, then what possible solution(s) are available?

If these problems are not at all new to nonwestern societies, then can their experiences propose any strategies in this situation?

Both these questions can have a positive answer if we consider two strategies that have been inspired by some poststructuralist theories. The first strategy was successfully used by G. C. Spivak in her essay “Can the Subaltern Speak? Spec-

ulations on Widow-sacrifice.” Although Spivak herself never gives a name to her strategy, I would suggest calling it at least the “quasification of some key concepts.”

The second strategy is inspired mainly by P. Gilrow’s understanding of the black experience of emancipation from slavery and can be called “selective application of western means of research.”

QUASIFICATION AS A METHODOLOGICAL STRATEGY

It is already well known that the essay “Can the Subaltern Speak? Speculations on Widow-sacrifice,” which has become a classic in postcolonial, feminist and cultural studies was written in the 1980s. The focus of G. C. Spivak’s reflections in it is the silencing of a subaltern woman by examining the main approaches that have evolved and circulated around the Hindu ritual of a widow’s (self)immolation — *sati*. The author builds up her thoughts by putting together two sentences, “*White men are saving brown women from brown men*” and “*The women actually wanted to die*,” and she reconstructs the ritual through two seemingly different — yet, in her argument, mutually legitimizing — approaches, the first being the British-imperialist viewpoint and the second the Hindu-nativist one.⁵

Yet the essay is interesting not only in how Spivak demonstrates the whole anatomy of silencing a subaltern woman, but also how and by what means she does it. First, by virtue of the area of her studies, the essay is written in a critical spirit, which at times even turns to stinging irony.⁶ Yet the whole essay is also imbued with self-criticism, urging the question of what makes the author retain that self-criticism throughout the essay. One of the crucial circumstances is the radical cultural-political difference between the examined reality and the means of its examination, of which the author is clearly aware and which increases the risk of distorting reality and compromising the reliability of the acquired knowledge, and she therefore questions the appropriateness and suitability of doing research within western discursive practices and through western theories, concepts and methods.

On the other hand, it should also be acknowledged that there are virtually no alternatives to the western discursive practices, theories, concepts and methods in the academic arena that would in this case help demonstrate the silence of the subaltern woman and open up the possibility for her to get a voice. And Spivak’s aim is precisely to represent the text of this woman, given that no previous attempt of writing India’s history had ever allowed her voice to be heard.⁷ And here she makes a kind of a “trade-off” — adopting western discursive practices, applying the concepts and the methodological aura of the theories of male thinkers from the First World, as she puts it (in particular those of S. Freud, M. Foucault, J.J. Liotard and others), but highlighting every once in a while that, in the case of S. Freud’s concept of “repression,” for instance, such application should be accepted conditionally and with reservation.⁸

As it turns out, Spivak has the “as if” or “quasi” in her mind by default every time she examines a local reality within western discursive practices and through western theories, concepts and methods.⁹ In other words, when applying these theories, concepts and methods, Spivak uses a strategy that can be called “quasification.” As a result, viewed from the western perspective, the applied theories and concepts certainly lose some of their rigor and validity. Instead, however, some realities that would otherwise never be visible suddenly take shape and clarity, and sometimes even become conspicuous. Moreover, it is at this point that it becomes possible to problematize social structures and relationships that were in principle unquestionable earlier. Thus, even at the expense of quasification of concepts, the study of nonwestern realities through the framework of western discursive practices seems quite justified.

In trying to trace the origins of this strategy, we should invoke the ontology of German philosopher M. Heidegger, in which central importance is given to the concept of *abyss* (*Ab-grund*) as an eternal lack of stable ground.¹⁰ The latter does not in any way imply absence of any ground at all. The abyss is in itself the ground that infinitely defers a state of final foundation or, in other words, is the staying away of ground.¹¹ Thus, the idea of stable and absolute ground that is crucial for metaphysical thought was quasified to become an abyss in post-metaphysical thought, which has taken deep roots in the theories of poststructuralist thinkers.¹²

Coming back to the mentioned methodological issues, it is relevant to ask *whether such “quasification” of concepts is in turn unavoidable, and how it can be explained.* The first question can be answered in the affirmative, and the notion of translation may help provide one possible explanation for quasification. Transmitting theories and concepts from one cultural context to another can be considered an act of translation. And it is well-known that no translation can ever be a perfect and identical transmission and reproduction of the original in a new cultural context. It always leads to the inevitable transformation of the original, thanks to which, as W. Benjamin would put it, the original survives, it lives on and sustains itself in another language.¹³ The quasification of concepts when doing research on local experience within western discursive practices and with western theories and methods is therefore unavoidable, but not terrible. In scholarly terms, such applications are beneficial in particular for the discursive practices of the West as a means for their innovation and release from confinement. And this is something that is only too clear to J. Butler, from the critical thinkers mentioned earlier, which we can conclude from her reflections on cultural translation.¹⁴

If the strategy of conceptual quasification is a way out of the aforementioned “gap” or “rupture,” then what other strategy can offer itself as an alternative path in this situation? On this journey, it is worth looking at another thinker, whose intellectual legacy, just like G.C. Spivak's, is in the interdisciplinary terrain.

SELECTIVE APPLICATION OF RESEARCH MEANS

In his famous work titled *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*, renowned literary theorist, postcolonial intellectual P. Gilroy examines a culture that he coins Black Atlantic, which transcends any ethnicity and nation, and consists of elements of African, American, Carribean or British cultures. In contrast to the holistic view that depicts modernity as monolithic, he views it as a heterogeneous, complex, internally diverse reality. At the same time, P. Gilroy notes that, in this context, the black emancipation from slavery selectively used the ideologies of the age of western revolutions.¹⁵ In that sense, ideologically this emancipation should be viewed not as something completely outside of western modernity but rather as something linked to it — or we can even conclude, inside it — which for P. Gilroy also means that a black intellectual's has an ambivalent relationship with the West.¹⁶

In this sense, acting within western discursive practices, what a researcher implements when studying nonwestern experience is often nothing more than a selective use of western theories and concepts for formulating and solving local problems. This sometimes necessarily implies a combination of various components from different theories, while rejecting their other components. In this case, there are also ambivalent relationships between a local scholar and western discursive practices, theories, concepts and methods, similar to what P. Gilroy describes with respect to the relationship between the west and the black scholar. The local scholar is, on the one hand, in his/her context, with local, nonwestern experience and, on the other hand, s/he is outside of it as s/he is employing western discursive practices. Interestingly, the research activity creates a “terrain” that allows for lively interaction between the western and the nonwestern, the “inner” and the “outer” that is accompanied with the undoing of and ruptures in previously existing boundaries and establishment of new, actually temporary ones. Thanks to this undoing of old boundaries and the establishment of new ones, the western discursive practices, theories, concepts and methods cease to be merely western, thus making the very western/nonwestern division questionable or simply a matter of convention.

Thus, both strategies discussed above discern and establish distinctive relationship between the western and nonwestern, “inner” and “outer,” the universal and the particular, if we allow a vulnerable yet in fact circulated assumption, in which the western, the “outer,” the universal on the one hand and the nonwestern, the “inner” and the particular can be identified with each other. And this is particularly relevant to the problems of positioning, means, and criteria for the reliability of results in research.

THE ARMENIAN EXPERIENCE AND APPLICATION OF STRATEGIES

Now it is time to touch upon the two strategies, quasification and selective application of concepts, with concrete examples.

As we know, one of the widely circulated notions in Armenian discursive reality until recently has been the idea of “historical (in)justice.” It was therefore necessary to find the means of research that would make it possible to study Armenian discursive reality and the role and place of that idea in that reality. The theory chosen for that purpose was a post-Marxist one known for its tradition of discourse analysis and developed by poststructuralist political thinkers E. Laclau and C. Mouffe. In this theory, the concepts of “nodal point” and “hegemony” are central, the first borrowed from J. Lacan (not only by Laclau but also by Žižek) and subsequently elaborated in their discourse analytical approach, and the second borrowed from A. Gramsci. In a nutshell, in this theory the discursive field in any reality is in essence not fixed in terms of meanings, so the signifiers here are floating. But, at the same time, that field is described as having a surplus of meanings. Fixation takes place when a single discourse establishes hegemony over the discursive field. The “nodal point” characteristic of that field temporarily and partially fixes the meanings of the elements of the discursive field — the floating signifiers, thus assuming an ordering role.¹⁷

Hence if we view the idea of “historical (in)justice” as a nodal point, then the ideological dominance or hegemony which characterizes the Armenian discursive reality is clearly outlined — a certain combination of neoliberalism and conservatism. However, the problem is that Armenian discursive reality is difficult to describe as a reality with a surplus of meanings, something that still persists and which manifested also during the event called the “Velvet Revolution.”

On the other hand, it is not possible to entirely deny the existence of any ideological alternatives either. Thus, the dilemma is (was) the following: one had to either abandon this theory, although it allowed to describe and explain that reality, or employ a strategy when using this theory. If we quasify the two key concepts of this post-Marxist theory, “hegemony” and “nodal point,” that is, use them with reservation and conditionally, thereby reducing their rigor and acting as if all conditions for their application were in place, then it becomes possible to act as a researcher within western discursive practices while also capturing Armenian discursive reality. It is just that, in this case, one should exercise caution and have reservations regarding rigor and validity, which can be ensured through self-criticism.

In addition, the event called the “Armenian Velvet Revolution” can also, for example, be studied through this post-Marxist theory. From the prism of this theory, we can take the famous “Take a step, reject Serzh” slogan as an empty signifier, which is a particular demand and is emptied of its own particular content to include all other popular demands, which makes it clear why such a radical political turn was possible in an environment where similar foregoing attempts had been failing for at least a decade. I would like to highlight once again, however, that under scarcity of ideological alternatives and meanings, the concept of hegemony that is central to this theory is applicable only with reservation.

As for the second strategy, we can consider it using the example of the same

event. To briefly present the concepts used to study it, we could call it “emancipation” at this point, but not a complete revolution in Arendtian sense, a focus on issues of social justice in the Rawlsian sense, action towards radical democratization in the post-Marxist sense, etc. In this case, however, the notions of “person,” “rationality,” “well-ordered society” that are cornerstones in J. Rawls’ theory are not applicable once again.

Certainly, one of the main questions is what happens when the researcher applies theories and doctrines representing fairly different intellectual traditions – from premodern to postmodern, from contemporary contractarianism to post-Marxism. The answer is to be in the Derridean, namely, poststructuralist spirit: everything in this situation is very similar to making an ethical-political decision.

CONCLUSION

Thus, while this article considers the application of theories based on the western experience and their concepts, principles and methods in studying nonwestern experiences quite feasible, it still assumes that their use unavoidably entails a “gap,” a “rupture” between the local experience and them. It is therefore appropriate to employ certain strategies for their application, and two of them have been mentioned here. One is the strategy of quasification of some key concepts, and the other is the selective use of western research means. The suitability and effectiveness of these strategies is especially obvious when studying the Armenian experience, particularly in relation to examining Armenian discursive reality and the event called the “Velvet Revolution,” as a result of which they become describable, explicable, and understandable from an academic point of view. These two strategies discern and establish a unique relationship between the western and nonwestern, the “external” and the “internal” and the universal and the particular, opening up space for undoing old boundaries and establishing new forms.

- ¹ See *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*, Imanuel Wallerstein (Ed.) (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1996), 1-32; Ted Benton and Ian Craib, *Philosophy of Social Science: The Philosophical Foundations of Social Thought* (New York: Palgrave, 2001), 26-27; Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1979), 1-4.
- ² It is no wonder that these sciences were given different names in different western countries during their early emergence.
- ³ Indian sociologist, gender scholar Chandra Talpade Mohanti has a remarkable article on this, see Chandra Talpade Mohanty, "Under the Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourse," *Feminist Review* (30) (Autumn 1988): 61-88.
- ⁴ See *Open the Social Sciences*, 20-39.
- ⁵ See Gayatri Chakravorty Spivak, "Can the Subaltern Speak? Speculations on Widow-Sacrifice," *The Imperialism of Representation The Representation of Imperialism* (7/8) (Wedg: Winter/Spring 1985): 120-131.
- ⁶ This irony becomes obvious when G. C. Spivak touches upon the British experience of translating Indian proper nouns. See Spivak, "Can the Subaltern Speak? Speculations on Widow-Sacrifice": 128-129.
- ⁷ See Stephen Morton, *Gayatri Spivak: Ethics, Subalternity and the Critique of Postcolonial Reason* (Cambridge: Polity Press, 2007), 45-59.
- ⁸ See Spivak, "Can the Subaltern Speak?": 122-124.
- ⁹ G. C. Spivak relies not only on the methodological aura characteristic to S. Freud's theory, but also applies J. Derrida's deconstructive approach.
- ¹⁰ See Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007), 18-20.
- ¹¹ See Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie*, (Frankfurt/Main: Vittorio Klostermann, 1989), 379.
- ¹² See Marchart, *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*.
- ¹³ See Walter Benjamin, "Die Aufgabe des Übersetzers," *Gesammelte Schriften*, v. IV/1 (Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag, 1972), 10-11.
- ¹⁴ See Judith Butler, "Restaging the Universal: Hegemony and the Limits of Formalism," Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left* (London, New York: Verso, 2000), 20-21.
- ¹⁵ See Paul Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* (London, New York: Verso, 1993), 44.
- ¹⁶ See Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*, 47.
- ¹⁷ See Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London, New York: Verso, 2001), 112; Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology* (London, New York: Verso, 2008), 95-96.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**THE ECONOMY IN
THE PERSPECTIVE
OF REVOLUTION**

HRANT
MIKAYELYAN

THEORY AND PRACTICE OF
THE “ECONOMIC
REVOLUTION” IN ARMENIA.
WHAT IS IT AND CAN IT BE
IMPLEMENTED?

fter the Velvet Revolution that took place in Armenia in April-May 2018, the new authorities started setting an agenda on making the results of the Revolution visible to the public. Would the political process transform into an economic change? The public was fed exaggerated expectations, and the dominant narrative suggested that if corruption was reduced and money returned from offshore zones, the welfare of citizens would increase immediately and significantly.

To better understand public opinion, let's look at data from opinion polls. Six months before the Velvet Revolution, 28.3% of respondents believed that the financial situation of their families would improve in the coming year, and already in September 2018, a few months after the Revolution, this number grew to 61%.¹ During that time, no economic growth had occurred, but the perception had changed. In May 2018, 78% thought that the new Prime Minister Nikol Pashinyan would be able to solve major issues of the country within six months.

The new government enjoys a much higher level of trust than previous governments.² But this support was given in advance and therefore, in the view of the revolutionaries, it must be justified by delivering the expected results as quickly as possible. After the Revolution, the slogan “economic revolution” was born — a kind of attempt to satisfy the public demand for change. By mentioning “changes,” we generalize the situation, but society was primarily interested in two problems — improvements in the quality of life, and justice (understood as limiting a free hand for oligarchs). While presenting the government's program in the National Assembly, Pashinyan announced that “the economic revolution has begun.”³

WHAT IS “ECONOMIC REVOLUTION” IN THE UNDERSTANDING OF THE NEW AUTHORITIES?

The term “economic revolution” in economic science is not applied to specific events and practices, but to a change in social and economic formations. In particular, one of the founders of institutionalism, Douglass North, called the transition from a society of hunters and gatherers to agriculture as the first economic revolution.⁴

By analyzing the speeches and interviews of the Prime Minister and other government representatives, we can assume that by mentioning “economic revolution,” the authorities also implied technological change, with more focus on the IT sector, changes in methods of governance and a decrease in the influence of oligarchs, a change in the people's approach toward power and economy. In the government's view, this will lead to a quantitative change in the rate of economic growth and qualitative change in the standard of living, which is also expected by the population. But these consequences are secondary, while the primary issue is the general pattern of reforms, which is significantly more important. Nikol Pashinyan stated that the government has a theory and methodology for this “economic revolution,” but did not specify what it was, indicating only the recently adopted tax code.⁵

At the moment, not enough time has passed for the expert community to elaborate an adequate assessment of the new authorities' economic policy. However, judging by the fragmentary information available, we can say that this policy will have a neoliberal orientation.⁶

This includes flattening the tax rate, fiscal discipline,⁷ labor market efficiency, and preference for new sectors of the economy over traditional ones. Taken together, these theses represent a reform program based on the same ideology as the theory and methodology of the economic revolution.

However, the above has a downside. The consequence of the flattened tax rate will be a decrease in budget incomes from income tax. To compensate for these losses, the government will increase indirect taxes. So, the income of the poor will decline, while the upper-middle class and the rich will see their incomes increased and, as a result, inequality will grow. Fiscal discipline implies a fight against tax evasion, which leads to the actual outflow of money from the economy, especially since now the government is making every effort to control external debt. Contrary to popular belief, it is not the super-rich that evade taxes the most (in relative terms), but the poor and small enterprises. Combating the shadow economy might endanger their incomes if the government does not adopt special measures, which could be temporary, but still informal in nature. The preference for the high-tech industry over traditional sectors of the economy, explicitly expressed by the Prime Minister⁸ (it should be noted, that similar statements have been made in the past, for example, by Tigran Sargsyan),⁹ will lead to decreased attention towards agriculture and light industry and, thus, the decline of these sectors.

Complete withdrawal of the government from the management of the economy can create conditions for turbulence, abuse by large players, the formation of oligopolies, and the dominance of foreign capital in certain sectors. These conditions are already in place because a neoliberal course has been applied in the past, but trying to achieve the "ideal model" while strong institutions continue to remain absent might further exacerbate all these problems.

Therefore, despite all its external attractiveness, the neoliberal course contains risks. All this is done in the hope of attracting foreign investment, but the conditions should exist for local investment beforehand. One should not forget that, for decades, domestic investment has been the main force behind the country's economic growth.

IS IT POSSIBLE TO IMPLEMENT THE NEW ECONOMIC POLICY IN PRACTICE?

We have suggested a possible definition for the "economic revolution" in the understanding of the current Armenian political leadership. It is a coherent concept, but even if implemented, does not guarantee a sustainable socioeconomic success. Some of the risk factors have been mentioned above. Let's try to divide them into the following groups.

- Conceptual issues, related to the quality of the model and its applicability to the situation in Armenia,
- Institutional issues, possible related to the quality of implementation of the model in Armenia, and
- External reasons and risks that may prevent implementation of the model.

There are certain questions regarding the quality of the neoliberal reform model within the framework of the Washington Consensus. This model uses the case of Chile (1973-89) as a template and has been consistently implemented during the phase of transition from communism to capitalism in almost the entire post-socialist space (since 1989), as well as, in a modified version, in Georgia (2004-2012). The example of Chile, in fact, gives mixed results,¹⁰ while Georgia, 15 years after this attempt, has still not become a regional leader in terms of living standards and rates of economic development, and social solidarity was never restored.¹¹ Therefore, although the model itself is not controversial, if the core criterion for evaluating its success is the implementation of the reforms and not the improved wellbeing of the people, then the reforms turn into an end in themselves.

Let us consider the extent to which the current authorities of Armenia are able to implement this model. Despite a certain vagueness in the government's program adopted in 2019,¹² the authorities have an understanding of what they want to achieve. To this end, the experience of Georgia and Singapore is being studied, Pashinyan even made a symbolic visit to Singapore, where he met with representatives of the authorities with the aim of developing economic cooperation. Of course, the start of a policy of reforms without a clear plan prepared in advance will reduce their effectiveness. However, the presence of effective bureaucracy in the country, formed over the previous years, could still make it possible to carry out reforms in a fairly short time. The government will face two more challenges. First, it will have very limited resources for substantial reforms, since foreign aid is negligible. Second, a policy of neoliberal reforms in a democratic environment is fraught with a rapid loss of public confidence and political risks for the team that implements them. While Pinochet could neglect these risks and Saakashvili underestimated them, the current government will not be able to disregard this factor. This will lead to the half-heartedness of neoliberal reforms, but at the same time, will prevent the government from implementing the riskiest reforms from a social point of view to the necessary extent so that their effect can be evaluated.

The third group consists of the external factors influencing the achievement of economic success and the implementation of reforms in Armenia. And there are quite a few such factors. One should hardly expect a quick settlement to the Karabakh conflict, moreover expect a solution that would create a stable peace. And this means that military-political risks will persist despite the fact that the borders remain closed. The problem lies not so much in the closure of roads, but in a very limited channel for access to the outside world. For example, the possibility

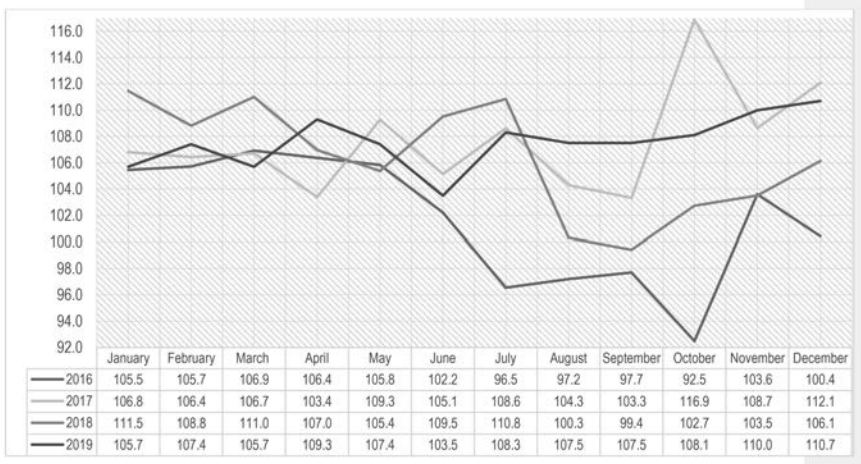
of exporting Armenian products to the countries of the Eurasian Union, as well as Ukraine and a number of EU countries depends on whether there will be a landslide on the border between Russia and Georgia, as well as on how dynamic the influx of tourists along this road will be. The second external challenge is emigration. For decades, emigration has been a problem for state-building in Armenia. But building a modern, technology-based economy is problematic when there is a constant outflow of people — the best talents will constantly leave the country. If the emigration rate and the rate of formation of a new cohort of professionals are comparable, the critical mass that is necessary for the growth of the technology sector of Armenia will never take shape. There are also foreign policy risks that can call the experiment into question, including growing tensions between major global players and also a deepening socio-political crisis in the Middle East.

All of the above, of course, does not mean that the Pashinyan government will not be able to implement its policy. However, this means that the extent of its implementation will be limited due to institutional, domestic and foreign political constraints. This might seem like a minor obstacle along the way, but it can undermine the entire reform policy in the future. To decrease these risks, the government has to account for the interests of different social groups and run adequate information campaigns, explaining the concept of the reforms to the people. The policy itself should be well-calculated and based on economic, not political, considerations.

IMPACT OF THE REVOLUTION ON THE MACROECONOMIC LEVEL

At the moment, it is still impossible to speak with confidence about the results of the economic policy of Nikol Pashinyan's government, since a short time has passed. So far, we can only speak with confidence about the economic results of Pashinyan's political activities. A continued trend of economic growth should be considered as their greatest achievement. At the same time, the rate of this growth has decreased and this slowdown occurred over a period of 14 months — between May 2018 and June 2019. Let's look at monthly economic growth rates in Armenia.

Figure 1. Indicator of economic activity of Armenia¹³

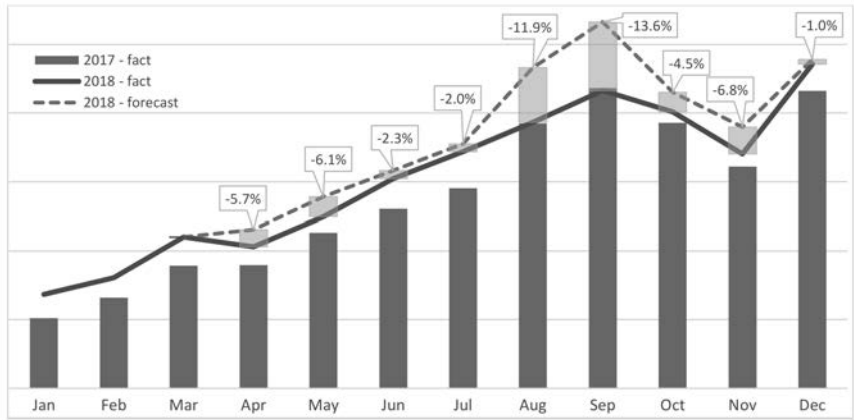
Source: Statistical Committee of Armenia

Note: The growth rates over same months of previous year

The current economic trends were influenced by political events. In April 2016, large-scale armed clashes broke out on the line of demarcation between troops from the NKR and Azerbaijan, an event called the April War of 2016. In July 2016, there was an internal political armed standoff in Yerevan. In September 2016, a new government was appointed, headed by Karen Karapetyan, who had ties to Gazprom. In April 2017, parliamentary elections took place in Armenia. In April 2018, the events known as the “Velvet Revolution” began, as a result of which the previous government was overthrown, and on May 8 Nikol Pashinyan came to power. The period from September to early December was marked by the struggle for political power and, only after the parliamentary elections of December 9, the situation started to stabilize. That effect can be observed starting from December 2018, but the growth rates recovered to the level of the first quarter of 2018 in July 2019. It should be noted that some portion of the growth in late 2018–early 2019 is connected to the combat against the shadow economy and as a consequence, a previously hidden part of the economy was now accounted for.¹⁴

To evaluate the impact of the Revolution itself on the economy, one can try to assess the “baseline figures” of the economy in 2018 and determine the impact of the Revolution in comparison with it. This is possible to do because no other major event took place in Armenia in 2018. I have been making such forecasts for my own calculations regularly during past years, based on general trends, observed in the beginning of the year as well as seasonal factors. In 2016–2017, my forecast seemed to be very accurate (about 0.5% deviation for forecasts made in July) and this will be a practical benchmark for assessing the impact of the revolution.

Figure 2. Dynamics of the economic activity indicator in 2017-18 (actual) and forecast (April-December 2018)

Source: Statistical Committee of Armenia, Author's calculations

Notes: (1) Grey bars — the size of the difference between the actual and the expected value, indicated in percentage terms. (2) The largest difference between the expected and the actual value was recorded in August-September, which was caused by a decline in agriculture.

The total decrease in economic growth rates in 2018, obtained as the ratio between the expected and actual growth, amounted to 5-5.5%. This is quite significant, but due to a high baseline, it was still possible to ensure a fairly decent growth at the end of the year — 5.2% in 2018. But it is more important here that the direct influence of the Revolution (in the process of its implementation) is noticeable by the discrepancy in April-May of about 6% of GDP; in June-July the situation stabilized and the discrepancy was minimal, at the level of 2%, but was later followed by a serious recession. And this decline was caused not by the act of the Revolution itself, but by the policy of the new government (in this case, in relation to agriculture, as well as the mining industry and associated metallurgy).

Finally, let us try to assess the long-term impact of the Velvet Revolution on the country's economic trends. To do this, let us consider how the monthly data for economic growth have changed over recent years, including after the Revolution. In order to exclude seasonal fluctuations, as well as the base effect, we can use the moving annual output volume index as our indicator.

Figure 3. Dynamics of index of economic activity growth (12 months moving average growth and its net monthly change)

Source: Author's calculations, based on Statistical Committee of Armenia data

If we take a closer look at the changes in economic growth, we can see that its moving average annual indicators have been decreasing until July 2019. From the point of view of the economy, the most important thing consists of changes in the trend. And while there was a trend toward acceleration of economic growth in 2017-early 2018, this was reversed in the second half of 2018, and after mid-2019 it reversed again, with growth starting to increase. The post-Revolution economy established its own dynamic state.

CONCLUSION

After the Velvet Revolution and the transition of power in the spring of 2018, there was a certain slowdown in economic growth, caused by instability and political confrontation. After a certain period, relative political stability was established, which contributed to the restoration of economic growth.

The leader of the new government Nikol Pashinyan presented the idea of an “economic revolution.” The population and the authorities may perceive this idea differently. Many in society expect economic growth, justice and a redistribution of wealth to the poor, and at the very least, inclusive growth. The authorities are planning to carry out neoliberal reforms to achieve higher rates of economic growth and the expansion of the IT sector in the economy. Thus, for the authorities, the “economic revolution” is technological and managerial change, while for society it consists of growth in incomes and consumption. In the long run, reforms can provide an increased quality of life for the majority, but this is not necessarily the case.

Under the restoration of justice, the new government understands the abolition of informal and veto players in politics, and a fight against corrupt elites consisting of the Republican Party and its allies. These measures are political and do not transform into an economic result, while many people would expect to get their own portion of the “oligarchic pie.” Even this, limited in its extent policy of restoration of justice, hinders economic growth and investment, but its limited character itself is conditioned by the government’s tendency to compromise on its own political agenda in favor of economic success.

The government’s program, although controversial, is quite ambitious and the new government has the determination to implement it. The main source for controversy is the fact that many reforms have not been discussed within wider groups and thus are poorly balanced. Similar reforms adopted in Georgia, like the flat tax, have led to more inequality. Thus, it would be better to take into consideration the experience of Georgia and Ukraine, and avoid turbulence during the democratization of the country.

The new government has assured the society and business of its viability and has drastically weakened insider control over decision making in the economic field. Thus, it has not only created the basic conditions for economic growth, but also opened the business sector for more diversification and initiatives. Ultimately, this policy has had its biggest input in the labor market and led to a decrease of unemployment and the creation of new micro and small enterprises. Apart from these achievements, there was a less attractive side to doing business in Armenia in the second half of 2018-2019. Lack of competence in governing, poor strategic planning and attempts toward political control over medium and large businesses acted counter to economic growth and created tension among large entrepreneurs, while also limiting any advancement in international rankings.

It can be concluded that the Velvet Revolution has created certain opportunities for economic modernization, but in reality, much more time is needed to summarize the results. However, the major conclusion is that ultimately not much has changed in macroeconomic and financial policy. The government and business are in the process of getting to know each other and learn how to cooperate. If successful, the mid-term development of Armenia can be rather intensive.

- ¹ “Social optimism has grown, expectations are growing, but they are not always met – survey” (in Russian), *Blog Political Geography of the South Caucasus*, 6 October 2018, <https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/83781/posts/34819>, accessed 19.11.2020.
- ² Steve O'Brien, Julie Ray, “Stakes High for Armenia’s New Government,” *Gallup Blog*, 31 May 2009, <https://news.gallup.com/opinion/gallup/257972/stakes-high-armenia-new-government.aspx>, accessed 19.11.2020.
- ³ Ani Mejlumyan, “Armenia Adopts Plan for ‘Economic Revolution’,” *eurasianet.org*, 15 February 2019, <https://eurasianet.org/armenia-adopts-plan-for-economic-revolution>, accessed 19.11.2020.
- ⁴ Douglass C. North, Robert Paul Thomas, “The First Economic Revolution,” *The Economic History Review* 30 (2) (May 1977): 229-241.
- ⁵ “Nikol Pashinyan’s Live Interview with Azatutyun TV” (in Armenian), *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 17 July 2019.
- ⁶ Samson Martirosyan, “Pashinyan’s Neoliberal Reforms Risk Undermining the Values of the Revolution,” *OC-Media*, 5 March 2019, <https://oc-media.org/opinion-pashinyan-s-neoliberal-reforms-risk-undermining-the-values-of-the-revolution/>, accessed 19.11.2020.
- ⁷ Since Pashinyan became PM, Armenia’s external debt stopped increasing and even decreased over a certain period. e.g. *Armenia’s foreign debt down by \$60 million in two months*. PANARMENIAN.NET, 7 May 2019, <http://www.panarmenian.net/eng/news/268535/>, accessed 19.11.2020.
- ⁸ Nikol Pashinyan, “We should transform Armenia from an agrarian country to an industrial one” (in Russian), *Panorama.am*, 17 October 2018, <https://www.panorama.am/ru/news/2018/10/17/Никол-Пашинян-превратить-Армению-промышленная-аграрная/2019470>, accessed 19.11.2020.
- ⁹ Tigran Sargsyan, “Developed Countries are the Ones Producing Knowledge Rather Than Goods,” *Hetq.am*, 26 December 2011, <https://hetq.am/en/article/8470>, accessed 19.11.2020.
- ¹⁰ Ricardo French-Davis, *Economic Reforms in Chile. From Dictatorship to Democracy* (UK: Palgrave MacMillan, 2010, SE).
- ¹¹ Available data show higher inequality in Georgia compared to neighbors, especially income inequality. e.g. Human Development Indices and Indicators: 2018 Statistical Update, UNSP, 2018, http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/GEO.pdf, accessed 19.11.2020.
- ¹² Republic of Armenia Government program (in Armenian), February 2019, <https://www.gov.am/files/docs/3133.pdf>, accessed 19.11.2020.
- ¹³ The indicator is used by the Statistical Committee of Armenia to show the dynamics of national accounts represents the monthly dynamics of the output volume.
- ¹⁴ According to a press conference by the Prime Minister Pashinyan, 51 thousand jobs were moved out of the shadow economy or created in a year (Fact #6). “‘100 Facts about New Armenia’ — Introductory Remarks by Prime Minister Nikol Pashinyan, Delivered at the Press Conference,” *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 8 May 2019, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2019/05/08/Nikol-Pashinyan-Press-Conference/>, accessed 19.11.2020.

HRANT
MIKAYELIAN

SHADOW ECONOMY IN
ARMENIA BEFORE AND
AFTER THE “VELVET
REVOLUTION”

2018, public demand for economic transformation, reforms and social justice took shape and became more pronounced in Armenia. This included, among other things, equal business conditions and the absence of informal “exceptions” to law enforcement and government practice. Fighting the shadow economy seemed to be the ideal way to “kill two birds with one stone.”

The shadow economy had also been a core element of public discourse, as well as government programs, in the past, but the change of authorities made the struggle against it a central element of the new agenda. Due to its political relevance, there is a serious need for an essential discussion of the problem from an economic as well as other points of view.

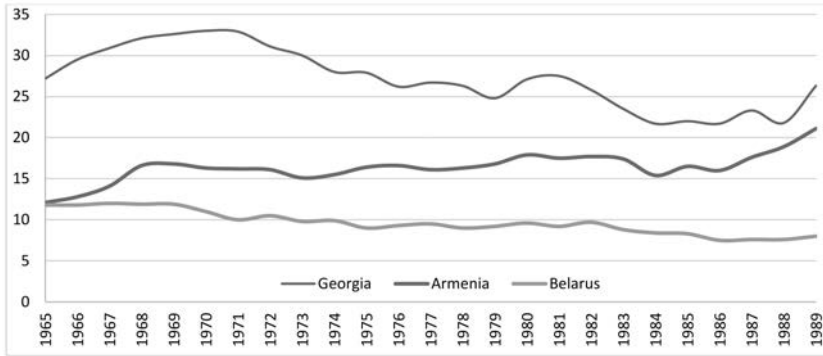
GENESIS OF THE SHADOW ECONOMY IN ARMENIA

As in most other republics of the former USSR, there was an underground market in Armenia, partly compensating the imbalances of the Soviet planned system. While initially a consequence of systemic flaws, the underground market gradually became a substantive institution and, according to existing studies, about one-fifth of national revenues¹ and more than half of the incomes of the population of Soviet Armenia² were generated in it during the Perestroika period.

Armenia was not among the leaders in the former USSR in terms of the relative size of its “second economy.” However, over the decades, there was a tendency toward its growth and this was influenced by both economic and political trends. In particular, the delegitimization of Soviet rule in Armenia in the mid-1960s, taking place against the backdrop of serious demographic and social transformations (urbanization, repatriation from other Soviet republics, declining birth rates and the struggle for recognition of the Armenian Genocide), led to a noticeable growth in the share of the shadow sector in the overall economy — from 12.1% in 1965 to 16.8% in 1969. A similar change took place a second time 20 years later — from 16% of GNI in 1986, the shadow economy grew to 21% in 1989. In fact, this embodied the gradual process of Armenia’s socioeconomic de-Sovietization.

At the same time, this trend was not common in all other republics. While Georgia, where the underground market was always large, tried unsuccessfully to overcome it,³ Belarus, for example, continued the construction of an exemplary Communist society throughout the late Soviet period, which was reflected in a continuous decrease of the share of the shadow economy.

Figure 1. Changes in relative size of the shadow economy in Soviet Armenia, Georgia and Belarus⁴

Thanks to the law on cooperatives, part of the shadow economy was legalized. Moreover, due to inconsistencies in the law, the shadow economy started to grow. In 1990, cooperatives already employed 11% of all workers and generated up to 14% of revenue throughout the economy.⁵ By that time, the initial push for registering cooperatives had ended; instead, the economy as a whole began to sink into the shadow sector. This was caused by the progressing collapse of the Soviet regulatory authorities, primarily the OBKhSS (Department for Combating the Theft of Socialist Property). In 1985, there were 114 people convicted of crimes of stealing state property per 100 registered cases of corruption, while in 1990 this number went down to only 17.⁶ Characteristically, during the collapse of the USSR, the shadow economy was considered by many as the basis for the future market economy, but most entrepreneurs that were accustomed to doing business through corruption did not come out of the shadow even when the market economy was legalized.

As already mentioned, in the late Soviet period, the shadow economy turned from an institutional flaw into a substantive institution. The people that were involved in shadow economic activity, one way or another, grew accustomed to doing business in this way, evading taxes and existing laws, using verbal agreements and developing dispute settlement systems parallel to the state. It is noteworthy that this institution played a considerable role in Armenia's path to gaining independence. In an official economy completely subordinated to the state, informal economic relations made it possible to raise funds for political activities, refugee accommodation and the purchase of weapons by volunteer groups.⁷

During the process of the collapse of the USSR and the transition to a market economy, the public sector, presenting primarily through large-scale industry, suffered the most. The specific characteristic of Armenia in this case was a major collapse of the economy, which occurred almost instantaneously — between August 1991 and September 1993. This did not allow any new intermediate institutions to come up, unless we consider the shadow economy itself to have this role. On the top of that, the state was indebted to the shadow economy, both morally

and materially. In 1990, the budget surplus of the Armenian SSR had amounted to 5.6% of GDP; in 1991 it fell to 1.6%, and in 1992 there was an incredible deficit of 33.7% of GDP. In 1993, the deficit shrunk to 11.9% of GDP⁸ This deficit was covered mainly from domestic sources (where the only area that had accumulated capital by then was the shadow economy), including extrabudgetary funds.

By the end of the Karabakh War in May 1994, the transformational recession of the Armenian economy was complete. The economy began to grow as early as 1994, and inflation fell sharply; the main phase of privatization took place in 1995, and since regulatory institutions were weak, new laws had not yet been adopted, and insiders had great influence on decision-making processes, large-scale abuses occurred during the privatization process, which resulted in a sharp expansion of the shadow economy. Another reason for the growth of the shadow economy was the increase in poverty — until the mid-2000s, more than half of the population of Armenia was below the poverty line.⁹

Thus, in addition to the structural problems common to the post-Soviet space, Armenia featured additional factors such as the war and a vast process of population impoverishment, which had completed by early 1994. The shadow economy “came to the rescue,” serving as an adaptation mechanism, acting as a survival strategy, both for the poorest and the newly-created entrepreneurial class. Since 2000, fighting the shadow economy has been a necessary element in the program of each government, but it has been playing the biggest role in the rhetoric and practice of the new revolutionary government of Armenia, established in 2018.

CLIENTELISM IN ARMENIAN POLITICS AND THE DISCOURSE ON CORRUPTION

Throughout the entire period of independence, the Armenian leadership has tried to pursue a policy aimed at reducing the share of the shadow economy, in order to ensure the expansion of the tax base, as well as reduce corruption and unregulated activities in public life. At the same time, the very structure of power in Armenia, as well as the method of its formation, became the reason why corruption could not be defeated.

This is because the people with the greatest financial, political and social capital, who constituted the political elite of Armenia, were the ones that had power. According to the period when they were co-opted into the elite, they can be divided into three main, approximately equal groups —

- Late Soviet period,
- Karabakh movement, struggle for independence and Karabakh War (1988-1994),
- Period of formation of the new Armenian state (1995-2005).¹⁰

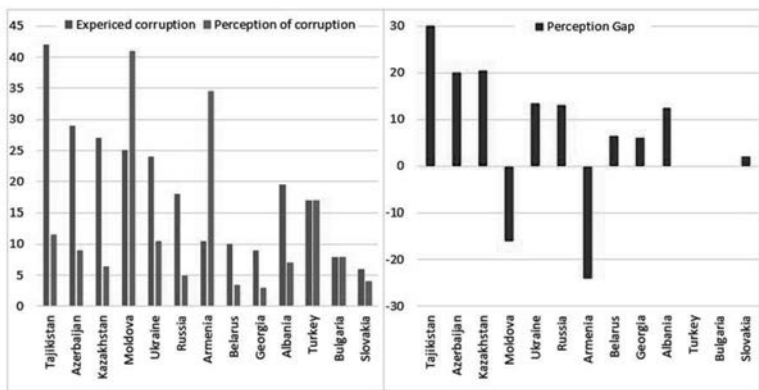
Accordingly, the elite that had already formed used certain corruption mechanisms to preserve and strengthen its positions, including the corruption of voters during elections. At the same time, the state fought corruption, responding to a request for the need to:

- (1) counteract Azerbaijan while having less resources,
- (2) fulfil the demand from Armenian society for more equality and just access to resources,
- (3) communicate with and integrate into European institutions.

Often, the same people combined both roles — maintaining the patron-client system of relationships and their own position in it — along with the fight against corruption in order to fulfil the above goals. This led to the fact that, by the mid-2010s, the Armenian leadership was able to significantly reduce bribery and the share of the shadow economy while still maintaining clientelism in politics.

The prevalence of clientelism as a principle of co-optation into the elite and the general high level of stress¹¹ caused by poverty and the asymmetry of the Karabakh War led to an exaggerated perception of corruption, when people were inclined to believe that the country had a very high level of corruption despite the fact that they themselves had not encountered it in practice. There are several pieces of empirical evidence supporting this statement, the most explicit of which is the EBRD's Life in Transition Survey (III wave), conducted in 2016, according to which, in the year preceding the study, a little more than 10% reported paying bribes in Armenia during contact with government institutions (corruption practice), whereas 35% believed that most of their compatriots do this on a regular basis (perception of corruption).¹² For comparison, corruption practice in Russia amounted to 18%, while corruption perception was only 5%. In Armenia, the perceived level of corruption was many times higher than the real one, and this difference was the most negative in the entire transition region of post-socialist Eurasia.

Figure 2. Perception gap between corruption experience and perception in the transition region

EBRD surveys are not the only evidence showing a relatively low level of corruption in Armenia compared to its perception. Similar results have been obtained, for example, by CRRC polls. In 2013, 27% of Azerbaijani citizens surveyed admitted to corruption practice. In Georgia, this number was only 1%, and in Armenia — 4.3%.¹³ In 2017, these figures were 2% for Georgia and 3.2% for Armenia.¹⁴ Also, according to the World Bank Enterprise Survey, the incidence of business bribery in Armenia in 2013 was 7.1%, while it was 2.2% in Georgia, 15.9% in Azerbaijan, 14.2% in Russia, and 50.4% in Ukraine.¹⁵

Another indicator of the high level of perceived corruption is a large number of results for these keywords in search engines. The data are presented below.

Table 1. The number of Google search results for the keywords “Corruption in ...,” by country

	Number of search results*	Population in 2017**	Number of search results per 100 people
Albania	6,510,000	2,873,000	227
Armenia	11,300,000	2,930,000	386
Azerbaijan	7,900,000	9,862,000	80
Bulgaria	12,200,000	7,102,000	172
Kyrgyzstan	5,270,000	6,202,000	85
Latvia	4,570,000	1,950,000	234
Lithuania	6,370,000	2,848,000	224
Macedonia	5,620,000	2,074,000	271
Moldova	5,870,000	3,550,000	165
Slovakia	5,810,000	5,435,000	107
Tajikistan	6,110,000	8,921,000	68

Notes:

* According to the search results “Corruption Albania,” “Corruption Armenia” and so on. The search was conducted in August 2018 with the exception of Georgia, the results of which are distorted by the presence of the US state of Georgia.

** The population of each country in 2017, according to the World Bank.

It should be noted that the experience of bribery cannot describe all corruption phenomena, such as embezzlement and corruption in the business sector. In addition, in countries with active criminal prosecution of corruption or a significant restriction on freedom of speech, people can underestimate the level of both perceived corruption and (less often) experienced corruption. Finally, the level of approval of the authorities affects the level of perceived corruption, but to a much lesser extent also affects the figures of corruption experience.

THE SHADOW ECONOMY BEFORE AND AFTER THE VELVET REVOLUTION

In the public perception, corruption and the shadow economy are virtually indistinguishable. In fact, these phenomena are closely linked to each other, since a high level of corruption allows enterprises to operate in the shadow economy. The

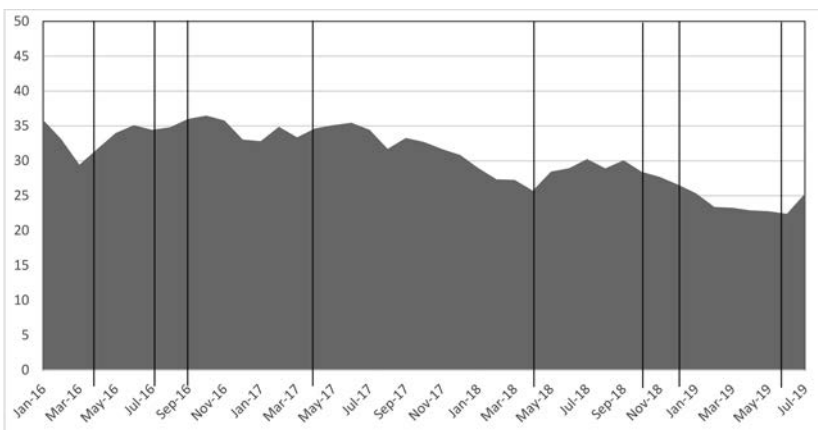
exaggerated perception of corruption-related phenomena and a lack of understanding of their essence gave rise to expectations among the authorities and society that it would be possible to solve a number of political and economic problems by tackling the shadow economy.

First, as already noted, the size of the shadow economy was overestimated. Secondly, it seemed that by combating the shadow economy, it was possible to attract offshore funds that were outside the Armenian economy, which was a misconception. Thirdly, it was assumed that the shadow economy mainly consisted of large businesses evading taxes, while this was only its most visible part and, in terms of percentage, small enterprises, microbusinesses, and the informally employed constituted the biggest share of the shadow economy.

As a result, when in May 2014, the newly-appointed Prime Minister Hovik Abrahamyan declared “a merciless fight against the shadow economy”¹⁶ and tried to persuade big business to move out of the informal economy, his success was very limited. While, at the end of March 2014 (before the appointment of Abrahamyan), the share of the shadow economy in Armenia’s GDP was 37.6%, by the end of his premiership, at the beginning of September 2016, it fell only to 36.0% (although it’s worth considering the several political and economic shocks that occurred while he was in office). It is worth noting that alternative estimates, although less accurate, give comparable figures — 41% in 2009, 35% in 2014 and 36% in 2015.¹⁷

Since the end of 2016, after the change of executive government, however, the struggle has become much more successful, as it relied on institutional changes, as well as electronic document management and a higher quality of accounting for financial transactions, as well as tax and customs reform, including the entry into the Eurasian Union and the adoption of appropriate supranational regulations. The figure below shows the changes in the shadow economy in 2016-2019.

Figure 3. Estimated monthly changes in the shadow economy in Armenia, 2016-2019

Source: Author’s calculation based on modified Gutmann method

Note: Vertical lines mark major political events

After the Velvet Revolution, the intensity of the fight against corruption increased sharply, since battling corruption was the main thesis through which the revolutionaries were in opposition to the old authorities. It was expected that this struggle would affect not only politics and public sentiment, but also the economy, so a 30% increase in budget collection was expected.

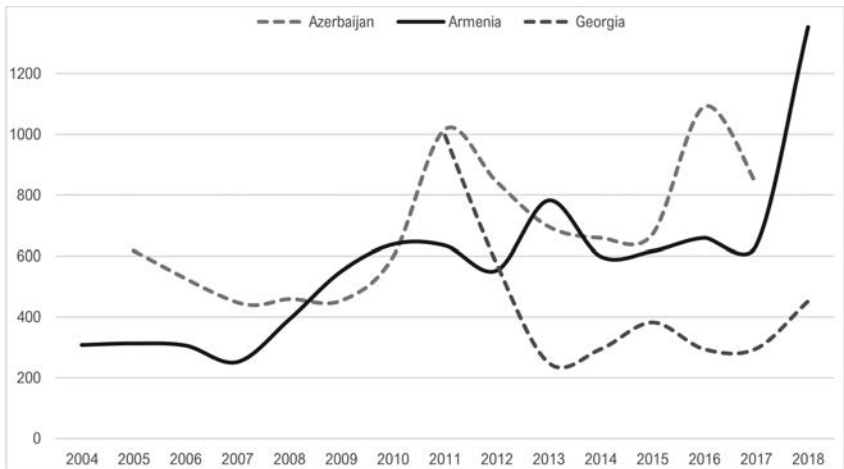
During the first few months after the Revolution, there was a sharp increase in the number of corruption-related cases, which was caused by a higher degree of reporting of these crimes. The changes in these indicators are presented below.

Table 2. Registered statistics of combat against corruption, 2017-2018

	A (2017)	B (2018)	C (2018)	Growth (C/B)
	Jan-Dec ¹⁸	Jan-Apr ¹⁹	May-Sept ²⁰	
All crimes related to corruption	634	380	750	
Daily average	1.74	3.17	4.93	56%
Receiving, paying a bribe and mediation	163	88	318	
Daily average	0.45	0.73	2.09	186%
Abuse of authority	150	55	126	
Daily average	0.41	0.46	0.83	80%

While an average of 53 corruption-related crimes were registered per month in 2017, including 13.6 cases of factual bribery, and these numbers went up to 95 and 22 respectively in January-April 2018, after the revolution, they constituted 150 and 63.6. Over a longer time period, the statistics of corruption-related crimes looks as follows.

Figure 4. Changes in the number of officially-registered corruption-related crimes in the countries of the South Caucasus, 2004-2018

Sources: Monthly statistical publications of the criminal records of Georgia, July 2011-December 2018, reports "Socio-economic situation of Armenia in January-December," 2005-2018, annual publications "Crime and Offense in Azerbaijan," 2012-2018.

Note: Due to the different methodology of statistics in different countries, data between countries may not always be comparable.

As we can see, the new Armenian government made visible efforts to reduce corruption, which ultimately yielded a certain result. According to the May 2019 IRI survey, 63% of respondents said they saw progress in the fight against corruption and only 7% saw a regression.²¹ There is also progress in reducing the shadow economy turnover — while the share of the shadow economy was 26% in the beginning of April 2018, it decreased to 22% in the first half of 2019.

Simultaneously, many new employees were registered. A noticeable increase, up to a third, was registered in the number of supermarkets owned by representatives of the previous Armenian Parliament members.²² During May-September 2018, a total of 33 thousand new employees were registered, the majority of whom were not cases related to seasonality. This was the result of their emergence out of the shadow economy. Thus, about 6% of employees as of October 2018, were not registered before the Velvet Revolution and registered after it.

LIMITATIONS OF ANTI-CORRUPTION POLICY

After the initial stage of post-revolutionary combat against the shadow economy, however, we are faced with a certain limitation that exists at the moment. The fact is that with existing institutions, at the current level of economic development, legal awareness and financial literacy in society, any policy to decrease the shadow turnover will run into a certain limit of its effectiveness, after which it will be almost impossible to expect further reduction.

Given that, by April 2018, the shadow economy was already largely limited, the achievement of first results of a minimal shadow economy could be completed in a fairly small amount of time. In turn, this means that unlike Georgia, where anti-corruption reforms were also implemented 15 years ago, the net result here would not be perceived as very significant even if the same result was achieved.

Also, there are natural limitations to the achievable effect in a number of other areas. For example, it was assumed that a significant part of the amounts taken offshore would be returned to the country. However, after the Revolution, it turned out that, first, the amount of funds transferred to offshore companies was greatly exaggerated, and second, most of these funds were legalized or well hidden. Therefore, the economic effect of the policy of “restoring justice” was not very significant. Also, the effect of lowering market prices of goods monopolized in the past turned out to be very insignificant. By 2018, these products were almost exclusively bananas and sugar, the prices of which really decreased due to increased competition and other factors. The extreme profit levels of importers and owners of retail chains, if they had existed earlier, reduced to nothing as a result of the two devaluations of the Armenian dram (2009 and 2014) and low inflation during the preceding 10 years.

These circumstances create a dilemma for the new Armenian government. Despite the political will to demonstrate significant success in the fight against cor-

ruption, the above-mentioned arguments mean that this is rather difficult, which creates the risk of disappointment in society or the dissemination of a narrative about corruption ties between the past and new authorities. And to abandon the fight against corruption and the shadow economy as the main theses of the new government is also extremely difficult. All its success will be primarily assessed in accordance with the economic results have been achieved thanks to the fight against corruption. Therefore, as a result, part of society will inevitably be disappointed, or the source of legitimacy of the new government will be transformed and a new social contract will be sealed, in which corruption will not be recognized as the primary problem.

- ¹ Buyng-Yeon Kim, Yoshisada Shida, *Shortages and the Informal Economy in the Soviet Republics: 1965-1989*, RRC Working Paper Series 43:28 (March 2014) (Kunitachi, Tokyo: The Institute of Economic Research, Hitotsubashi University).
- ² Gregory Grossman, "Roots of Gorbachev's Problems: Private Income and Outlay in the Late 1970s.," *Joint Economic Committee US Congress Gorbachev's Economic Plans*, vol. 1 (Washington, 1987), 213-229.
- ³ David Law, "Corruption in Georgia," *Critique: Journal of Socialist Theory* 3 (1) (1974): 99-107.
- ⁴ Kim, Shida, *Shortages and the Informal Economy in the Soviet Republics: 1965-1989*.
- ⁵ Hrant Mikaelian, *Shadow Economy in Armenia* (in Russian) (Yerevan: Caucasus Institute, 2017), 72.
- ⁶ Calculation based on: "State office on statistics, state register and analysis of the Republic of Armenia" (in Russian), *Statistical Yearbook of Armenia – 1990* (Yerevan, 1991), 355.
- ⁷ According to sociological interviews by the author with entrepreneurs, organized during the process of work on the *Shadow Economy of Armenia* book.
- ⁸ *Statistical Handbook States of the former USSR. Studies of Economies in transformation*, Paper 19 (Washington: World Bank, 1995), 48.
- ⁹ According to integrated household surveys conducted by the Statistical Committee of Armenia. Each study involves between 5,000 and 8,000 households.
- ¹⁰ See Alexander Iskandaryan, Hrant Mikaelian and Sergey Minasyan, *War, Business and Politics. Informal Networks and Formal Institutions in Armenia* (Yerevan: Caucasus Institute, 2016).
- ¹¹ According to the Gallup's Global Emotions 2019, Armenians were the angriest people in the world. http://cdn.cnn.com/cnn/2019/images/04/25/globalstateofemotions_wp_report_041719v7_dd.pdf, accessed 19.11.2020.
- ¹² EBRD. *Life in Transition (III). A decade of measuring transition* (2016), 29, <http://www.ebrd.com/documents/oce/pdf-life-in-transition-iii.pdf>, accessed 19.11.2020.
- ¹³ CRRC Caucasus Barometer 2013.
- ¹⁴ CRRC Caucasus Barometer 2017.
- ¹⁵ In this case, bribery incidence is understood as the share of entrepreneurs who had to pay a bribe while communicating to the state bodies at least once in the year preceding the study. Enterprise Surveys, The World Bank, <http://www.enterprisesurveys.org>, accessed 19.11.2020.
- ¹⁶ "PM Promises to Fight 'Severely' Against the 'Shadow' and Be More Demanding to His Surroundings," *Mediamax*, 20 May 2014, <https://mediamax.am/en/news/politics/10296/>, accessed 19.11.2020.
- ¹⁷ Leandro Medina, Friedrich Schneider, *Shadow Economies Around the World. What did We Learn Over the Last 20 Years?*, IMF Working Paper 2018/17, 69, <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WP/2018/wp1817.ashx>, accessed 19.11.2020.
- ¹⁸ Statistical Committee of Armenia. Socio-Economic Situation of Armenia in January-December 2017, Crime Statistics (in Russian), 170-190, https://www.armstat.am/file/article/sv_12_17r_550.pdf, accessed 19.11.2020.
- ¹⁹ Statistical Committee of Armenia. Socio-Economic Situation of Armenia in January-April 2018, Crime statistics (in Russian), 123-124, https://www.armstat.am/file/article/sv_04_18r_530.pdf, accessed 19.11.2020.
- ²⁰ Statistical Committee of Armenia. Socio-Economic Situation of Armenia in January-Sep-

tember 2018, Crime Statistics (in Armenian), 149-151, https://www.armstat.am/file/article/sv_09_18a_540.pdf, accessed 19.11.2020.

²¹ *Public Opinion Survey: Residents of Armenia*, Center for Insights, May 6-31, 2019, https://www.iri.org/sites/default/files/armenia_poll_may_2019_final.pdf, accessed 19.11.2020.

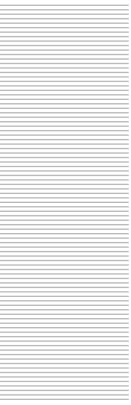
²² Results of combat against the shadow. "SAS Group"'s registered employees number has sharply risen in June. *B4B.am*, 16 October 2018 (in Armenian), <http://b4b.am/archives/news/%D5%BDտվերի-դեմ-դայքարի-արդյունքը-սաս-գրո>, accessed 19.11.2020.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**VIEW ON
THE DIASPORA**

KHACHIG
TÖLÖLYAN

ELITES AND INSTITUTIONS IN ARMENIAN TRANSNATION¹

1. INTRODUCTION²

The sun never sets on the Armenian diaspora. Its constituent communities include — in a descending order that reflects population and not cultural, political, or economic importance — communities in Russia (nearly 2 million), the United States (800,000), Georgia (400,000), France (250,000), the Ukraine (150,000), Lebanon (105,000), Iran (ca. 100,000), Syria (70,000), Argentina (60,000), Turkey (60,000), Canada (40,000), and Australia (30,000). There are some twenty other communities with smaller populations, ranging from 25,000 down to 3,000, in Britain, Greece, Germany, Brazil, Sweden, Egypt, Jordan, Iraq, Kuwait, the Gulf Emirates, Italy, Belgium, the Netherlands, Austria, Romania, Bulgaria, Venezuela, Hungary, Uzbekistan, and Ethiopia.

Distinct and heterogeneous as these communities are, three generalizations can be ventured about them and the global diaspora they constitute. First, communal elites, along with the diasporic institutions, organizations, and associations³ they lead, have been unusually important to them for an unusually long time. These institutions and elites have always done work that is simultaneously philanthropic, cultural, and political. This work has required material resources and communal hierarchies, and has combined selfless voluntarism with socially coerced participation, all in the name of the nation-in-exile. Second, this diaspora is undergoing an accelerating transition from exilic nationalism to diasporic transnationalism. And, third, this transition is challenging the agendas, discourses, and resources of existing institutions, causing changes and occasionally leading to the creation of new organizations.

This essay will narrate the Armenian diaspora's shift from exilic nationalism to diasporic transnationalism, both because the change is interesting for its own sake and because it may offer a demonstration of the importance of institutions, elites, and material resources to other conceptualizations of diaspora. To acknowledge that importance entails a rethinking of the place and role of categories such as leadership, the exercise of power, and the mobilizing potential of nationalism, within actual diasporas as well as in the theory of diasporas. In addition, attending to such factors may also inculcate a certain attentiveness to currently neglected categories such as the sedentariness of diasporas and the impulse towards reterritorialization, as well as to their political practices.

The process of transition in the Armenian diaspora process is not synchronized. It began at different times and proceeds at different speeds. Nor are its urgencies felt and responded to uniformly. The factors that influence the pace and shape of the transition in each diaspora community include its past history, its relation to the “host” nation-state in which it is situated, the extent to which transnationalism and globalization penetrate that state, and the material and institutional resources available to each community. Of necessity, this article neglects much of the detail, variety, and texture of the passage out of exilic and into transnational diasporism. Instead, it offers an overview of some persistent structures and processes that govern both past and current transformations in the Armenian diaspora. Unfashionably, I will emphasize the role of the communal elites and the institutions

they develop in the precarious conditions of diasporic existence. I will argue that organized, institutionally mobilized and sustained connections, combining material and cultural exchange among diasporic communities as well as between the diaspora and the homeland, are key components of a specifically “diasporic” social formation, one that is not only a renamed ethnic group.

In the wake of the contemporary transformation, which is framed by and within globalization, the Armenian diaspora no longer consists of a series of exile communities, fragments of the nation awaiting real or even symbolic repatriation. Rather, diaspora is, and is regarded by an ever larger majority of its members and of its contentious leadership as, a permanent phenomenon. This global Armenian diaspora is made up of communities that have necessarily and inevitably developed local, host country-specific, “ethnic” features.⁴ Each is organized, though not to an equal degree, and each develops institutions to address local needs. While largely locally oriented, a few of these institutions — religious, philanthropic, political — also retain explicitly transnational agendas and seek to foster shared, multilocal, and therefore properly “diasporic” values, discourses, ideologies, orientations, and practices. Individually or taken together, these formations encompass multiple social, cultural, and, on more rare but disproportionately important occasions, political identities that coexist, clash, seek accommodation and consensus. When they succeed in achieving these goals, success rarely proves sustainable over long periods of time, except where ghettoized diasporic forms prevail. In a sense, then, the diasporic community sustains a paradoxical combination of both ethnic and diasporic cultural identities and political practices; the struggle between them strains but also helps define the diaspora as such. Some of these identities are traditional, purist, and parochial, while others include cosmopolitan commitments that entail not a wholesale but, rather, a selective relinquishing of the national (nation in exile) imaginary.

In each of these heterogeneous communities, the specifically diasporic faction of the economic, political, and cultural elites shares a commitment to maintain institutionalized, transnational connections and exchanges with other segments of the diaspora and with the homeland: money and political advice, books and newspapers, disks and videotapes, paintings and films, information and propaganda, priests and party activists circulate through the Armenian transnation.⁵ In all but a few communities, there is division, competition, and struggle, conducted across a range of forms of semiotic and political representation. Competition occurs at all levels: to control institutions and funds; to recruit loyal constituencies; to attract cultural producers to one vision or another of diasporic identity (each entailing specific cultural and political commitments of both the local and transnational varieties); and to deal with the challenges produced anew at the margin, where new identities are continually elaborated as older ones are criticized or abandoned. Such elaboration takes place in verbal, musical, and visual media, as well as through new modes of display, consumption, even philanthropy. In a very few but disproportionately striking instances, the new political and identitarian practices have even been so radical as to result in intracommunal violence.⁶

In a diaspora such as the Armenian, as within nation-states, the (re)production of

culture and of contesting visions of collective identity is a quotidian, persistent, and costly activity, conducted not just by a few individual aesthetic producers but also by larger groups of journalists, intellectuals, teachers, scholars, activists, artists, performers, and entertainers, some of whom are associated with — or, in the case of most teachers, dependent upon — organizations and institutions that offer material support and make ideological claims. These institutions constitute a diasporic civil society that nurtures and sustains the public sphere of debate and cultural production.⁷

Whereas, for Antonio Gramsci, State and Civil Society usually share a common language and a nationality, the diasporic public sphere — particularly its substantial Armenophone component — has until recently remained distinct from the larger, allophone public sphere of its host societies; understandably, it could neither expect nor receive much sympathy or economic and cultural assistance in its efforts to sustain that distinctness from the host society and state. Especially in the Middle East, where, for a long time, Christian Armenians stood quite apart from Muslim society, much of the Armenian diaspora has participated at best variously and unevenly in the culture and politics of the host society. Like other diasporics, even as they resist prejudicial treatment and desire acceptance and some forms of inclusion, the communal elites of the Armenian diaspora, on certain occasions, seek out an exclusion of their own in order to set themselves apart, to some degree, in an enclave created by conscious cultural territorialization. Like some other diaspora elites, they exhibit a preference for a carefully chosen and circumscribed exclusion on their own terms and for the right to draw some communal boundaries, to nurture and maintain certain differences, to imagine and produce autonomously at least some of their identities rather than accepting a collective diasporic subject position assigned wholesale by the host society's dominant regimes of representation. This preference requires the institutionalized counter-production of identities through both aesthetic and mass cultural practices.

Such production and contestation are conducted in old media and new, in the astonishing proliferation of newspapers and books, in radio and television programs, in concerts and commemorative events, in philanthropic and patronage activities, on stages and in exhibition and lecture halls, and recently also on the Internet, as well as in community-funded schools and gatherings ranging from the celebratory to the disputatious. The tone and content of the majority of such Armenian productions has until recently been parochial,⁸ elaborating a form of exilic nationalism. However, individual diasporan voices advocating an opening to host societies have long existed, and such voices are now more insistent and influential than ever. Both kinds of production lend themselves to analysis as texts, some as specifically aesthetic texts. But their very accessibility as texts can mislead and has misled scholars into regarding the semiotic and aesthetic as, in effect, autonomous of the material, which is almost always to say also institutional, forces at work in the diaspora. In fact, these institutions are crucially involved in attempts to direct diasporic cultural and political “modernization,” or, since that term has so much unwelcome baggage from neocolonial discourse about the Third World, to shape Armenian late modernity in the transnational era.

2. STRUCTURES AND THEMES

This article examines the ongoing transformation of exilic nationalism into diasporic transnationalism, both in order to offer an overview of the changes reshaping an old, far-flung, complex, and often institutionally saturated diaspora and in the hope of contributing to the restoration of a certain balance to the wider general discourse on diaspora today, by giving the institutional and material factors involved in this transformation their due. The discourse produced by the Armenian diaspora has no difficulty in acknowledging the importance of these factors; but the scholarly discourse produced *about* diasporas in the United States does not readily engage them and, indeed, becomes almost evasive when confronted with the necessity of talking about the themes of nationalism, power, and the drive towards territorialization⁹ within diasporic settings. These themes and issues are woven throughout the following discussion of diasporic structures and transformations.

A schematic outline of my claims, which can be only partially elaborated and nuanced in the space of an article, must begin with the observation that a justified criticism, when sustained and elaborated by an ever more avid group of scholars and intellectuals, sometimes constructs a caricature of the object it criticizes. Neil Lazarus has pointed out that anti-Orientalist critiques of the West increasingly run the risk of turning that “West” into a caricature. Similarly, critiques of the nation-state and of several (actually quite different kinds of) nationalisms have become so routinely vehement that advocates of diaspora seek to purge and absolve diasporas of all vestiges of their nationalism. Whether nationalism, and especially diasporic nationalism, is problematic is best discussed on a case-by-case basis. Even now, in the increasingly transnationalized Armenian diaspora and at the often-announced twilight of the nation-state, nationalism remains a potent force. Struggles over its nature and desirability as a positive, mobilizing force divide the membership of some diaspora institutions while animating and even invigorating others; criticism and rejection of such nationalism preoccupies a small but audible group of scholars and intellectuals. Like any long-lived social formation, the Armenian diaspora is best understood as composed of those who passionately share the conflicts that divide it about the nature of their local, national, and transnational commitments and identities. The institutions of diasporic civil society provide material support to (and often try to censor or guide or “direct,” in Gramsci’s sense) the public sphere that conducts these debates and conflicts, engaging in a range of cultural productions and political practices, defining, reproducing, and producing the diaspora in the process.

Such conflict — usually, though not in all circumstances, nonviolent — involves the exercise of power: discursive, social, cultural, economic, and sometimes explicitly political. Scholars of diasporas have been reluctant to admit the existence of “stateless power,”¹⁰ a form of power that is both productive and prohibitive and that operates even in those diasporic social formations where personal voluntarism and not communal compulsion is, or appears to be, the general rule. Such reluctance has been common in some of the best — and perhaps especially in some of the most influential — theorizing about diasporas. “Power,” like “nation-

alism,” is a phenomenon from which the scholarly celebration of the diasporic has averted its gaze. Instead, scholarship has come to imagine diasporas as anti-state, antination(alist), and innocent of the exercises of power that stain so many national histories. Diasporas have been idealized as open, porous, circuit-based, cosmopolitan not parochial, deterritorialized, exemplary communities of the transnational moment, and therefore capable of offering — not of ascribing to or imposing upon, as nation-states do to their citizen-subjects — flexible, multiple identities.

There is considerable truth in these accounts, but it is really a half-truth whose neglected other side is that power, institutionalization, and the constraints they entail persist in diasporas. While rightly pointing to textuality, mobility, aesthetic work, and hybrid identity as characteristic producers and products of diasporic cultures, scholarship has come to neglect and even to abject coexisting factors such as the previously mentioned exercises of power and nationalism, as well as the stubborn logic of the sedentary, the drive for location and reterritorialization, that constitutes a countervailing tendency that is the indispensable other of diasporic mobility and porousness. Especially within such quasi-territorial diasporic relocations, but also outside them, impulses toward institutionalization, along with the creation of organizations that claim the privilege of representing their communities and can loosely be termed political, persist. In general, diasporic cultural identities are rarely wholly autonomous from these organizations in the community. Along with the Jewish and the Cuban, the Armenian diaspora offers a salient example of their continuing, albeit constantly evolving, importance.

The transformation of exilic nationalism to diasporic transnationalism involves many institutions and does not happen evenly, nor is it equally observable in all the communities of the Armenian diaspora. The change is happening over time at an uneven pace, depending crucially on location. To invoke Raymond Williams’s terms,¹¹ some Armenian diaspora communities — for example, in Ethiopia — are now *residual*: declining in numbers, situated in polities riven by their own difficulties, they respond to changing local conditions through emigration rather than by adapting and developing new institutions, cultural and social practices, or identities. Others are *emergent* diasporas: for example, in Sweden, in which emigrants from the various (and quite different) Armenian primary diasporas of Turkey, Iran, and the Arab Middle East, alongside very recent arrivals from the former Soviet Union, have begun to develop ways of coexisting and cooperating as a religio-political collectivity; the first Swedish-Armenian has just been elected to that country’s Parliament. Then there are several large, *dominant* Armenian diaspora communities in which the multi-directional transformation is hardest to characterize briefly: within each, many individuals assimilate, while others cling to some aspects of old, tested, and readily available ethnic identities, even as new diasporic ones develop alongside them. Many abandon contact with all Armenian institutions, even as some segments of the community mobilize around well-funded organizations and institutions. Some of these function locally (in one city, say), some translocally (across a whole host country), while a few key diasporic institutions operate transnationally. The United States above all, but also

France, Canada, Lebanon, Syria, and Iran, each have diaspora communities in which such institutions remain important. Finally, there are huge new dispersions of Armenian refugees and migrants who have fled the wars and economic collapse of Transcaucasia; these now number over 2 million in the Russian Republic and across the former Soviet Union, where a diaspora is in the process of emerging beyond the reach of most observers located in the West.

Very little can be said that is equally true of all of these diasporic groups. Nearly all consist of four categories of people who exist at different levels of integration into the host society: the assimilated or nearly assimilated; the comfortably ethnicized; the new migrants and refugees who still hold on to, or are in the grip of, traditional homeland identities; and the diasporic element.¹² These categories are not “stages” in an unidirectional historical trajectory; while often there is a tendency, over time, to move from immigrant to diasporic and then through ethnicity to assimilation, intermediate stabilities and even reversals are possible; the rate and direction of assimilation are neither predetermined nor inexorable. In particular, the diasporic category both loses adherents (to ethnicization and assimilation) and gains them from several sources: from the ranks of recent immigrants who begin to settle in the new country; or from ethnics who respond to the stimulation of increasingly facilitated transnational connections with the homeland; or, indeed, from among those who respond to the work of the transnational institutions whose mission is explicitly theorized as *diasporic* rather than only ethnic and local-communal. In the Armenian diaspora, as the associational bonds provided by older groups, especially those sustained by bonds of village and regional origin, fade, and as many consequently assimilate, a few seek out commitment, status, and the opportunity to be connected to a larger, multilocal network of people and arena of action.

But no communal elite with transnational ambitions can aspire to succeed unless it also addresses local issues. As in the nation-state, so in the diaspora: all politics is local, in the sense that even the most expansively transnational organizations must have a local component and address.¹³ For example, a transnational organization such as the Armenian Apostolic Church, marks the duality of its concerns by a duality of personnel and structure. Its married priests serve local parishes for decades, sometimes over an entire career, even when they do not come from those localities. In contrast, its celibate priesthood acts as a mobile religious bureaucracy of robed executives; they serve as a transnational cadre, characteristically moving from one post to another. Bishops aspiring to the top positions of the diasporic church must typically serve in communities in both the Middle East and North America. In general, and paradoxically, the more successful a transnational diasporic organization is, the more it is likely to have developed local branches and services.¹⁴

This may seem counterintuitive. But in the Armenian diaspora the local is not just the site where only the leadership of local constituencies develops; it is also the site from which many — though not all — of the transnational leaders are recruited. The most successful demonstrate an ability to address local needs in a practical manner, as organizers of the community, contributors to philanthropy,

articulators of its views, and middlemen between it and sources of power (usually the host state) and “big” money (that the state or wealthy co-nationals who are otherwise remote from the local community can be induced to contribute). These local leaders are adept at speaking as representatives of the community from various legitimate sites of enunciation, often because they have attained prominence in the host society, have brought “credit” to the Armenian community but have not severed their links to it. The most skilled, those who emerge as transnational leaders as well, always remember to speak of their local community as simultaneously *rooted* in the host society and *routing*, a node of the transnational diasporic network.¹⁵

Within this structure, cultural producers who create works that provide a positive representation of diasporic life, and that are welcomed by the gatekeepers of the larger representational regimes of the host society, are ardently recruited by diasporic elites. When they withhold their allegiance, as aesthetic producers often do, their attendance and support for events organized by specific institutions is nevertheless sought and publicized, both because it can facilitate fundraising and also because diasporic elites usually recognize the value of cultural legitimization, however oblique, of organizational positions,¹⁶ both vis-à-vis the host society and as a way of recruiting constituencies and sustaining their loyalty and adherence within the community. To offer a recent example, the rock band System of a Down, whose members are young Armenian-Americans, consists of independent cultural producers who have succeeded in the larger society on their own merits and with no assistance from diasporic institutions. The band gave a concert and donated the proceeds as a way of demonstrating its support for ANCA, the Armenian *National* Committee of America (emphasis added), one of two Armenian-American lobbies in Washington, DC, that is engaged in demanding US recognition of the Genocide of the Armenians. Writing about the concert, an anonymous journalist noted that “genocide isn’t usually the stuff that inspires concerts, but for System of a Down, it’s more than a cause, it’s a crusade” (N.A.). Given the importance that some of the major diasporic institutions attach to cultural production and performance, it is no coincidence that most major political and philanthropic organizations support in-house organizations (for literature, theater, dance, and music, as well as for sport and social assistance) whose leaders simultaneously hold middle- or high-level positions in parent organizations and are often cultural producers in their own right — journalists, most commonly, but also poets and writers of prose.¹⁷

More than ever, institutions aspiring to leadership now use globalization — with its efficiencies of communication, travel, funds-transfer, and the exchange of data, ideas, and cultural products — to stay in touch with like-minded groups elsewhere in diaspora and in the homeland, to recruit new constituencies and contributors to their discursive practices, and to adapt and sustain shared transnational agendas. But their agendas differ significantly from their predecessors’. The latter had regarded their diaspora as a nation in exile, awaiting return to the homeland,¹⁸ whose culture they labored to preserve in local enclaves wherever these were available or could be sustained. *Azkaḥbanoum*, literally nation-preservation,

was a key slogan. A few organizations functioned transnationally, to the degree that finances and technology permitted: chiefly the Church, the Armenian Revolutionary Federation-Dashnaktzutiun (ARF), the Armenian Democratic-Liberal Party (ADL), and the Armenian General Benevolent Union (AGBU). The journals they supported sustained a literature that was multicommunal and multilocal, though some communities did not produce but only consumed such works.

Today, diasporic elites have begun to view the totality of diasporic communities as the *permanent Armenian transnation*, in which the watchwords are, simultaneously, greater engagement with (1) the “host nation,” in the older parlance of diasporic discourse, in which the diasporas were still regarded as temporary and tolerated guests; (2) the homeland, easily accessible after the collapse of the Soviet Union; and (3) the global, be it in the form of the UN or NGOs or the Internet and satellite TV. Empowered by the bourgeoisification of the majority of the Western Armenian diaspora communities and the consequent institutional prosperity, as well as by technology, and motivated by a steady shift of ideology and representational practices, the transnation can sustain many of these endeavors. Interestingly, the global moment is marked by a renewed and sophisticated, even intensified, commitment to thorough engagement with the local, in ways that overcome the sense of being exiles in ghetto enclaves.¹⁹ Along with new forms of involvement with the local, and tactical engagement with select aspects of the global, commitment to a concept of the *nation* endures: even as an exilic nationalism has lost ground to diasporic transnationalism, the “nation” concept, like the word itself, persists, remaining folded inside transnationalism and retaining continuing, if changing, significance within the Armenian diasporic public sphere.

3. THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF DIASPORIC COMMUNAL ELITES AND INSTITUTIONS

The emerging Armenian transnation is viewed by its members as having a territorialized state sector in the homeland; a quasi-state sector in the contested, Armenian-inhabited region of Nagorny-Karabakh, which international law places within Azerbaijan but which, *de jure*, is now a secessionist statelet; and diasporic communities everywhere else (see note 5). The diasporic sector has a complex history that, not surprisingly, remains unknown to most non-Armenian scholars.²⁰ It is essential to consider its watersheds at this point, in order to form some idea of the continuity of problems the diaspora faces, the conservatism of some of the sociopolitical and cultural elites’ responses, and the institutional solutions that have been devised. Discontinuity and change become all the more meaningful when viewed from within the matrix of what Fernand Braudel called the *longue durée*:²¹ the historically relevant period stretches back to the turn of the last millennium.

1) 1045–1453: The First Great Period of Dispersion.

During this time, invasions of Armenia by various Central Asian conquerors of Turkic and Mongol origin devastated the land, destroyed the Armenian state, and forced many to flee. Refugee Armenians settled in two regions: around the Black Sea, in what is now the Ukraine and southern Poland, in largely artisanal and mercantile communities subject to indigenous rulers; and in the region of Cilicia (now the southeastern strip of Turkey's Mediterranean coast), where most of the emigrating feudal nobility and highest clergy settled (along with their client populations), achieved domination over the fragmented native peoples — mostly Greek and Syriac, with no single dominant majority — and founded a state that lasted nearly three centuries (roughly 1075–1375). Along with Singapore, this is a rare case of a diasporic minority achieving territorial hegemony and creating a state.²² The diasporic, reterritorialized Armenian state's success demonstrated the relative portability and adaptability of some homeland institutions — churches, scriptoria, courts, manuscript culture — as well as the impulse toward reterritorialization that remains a characteristic strain in many diasporas. At the same time, settlement in coastal areas brought the highland Armenians, for the first time in their history, into contact with maritime peoples; this accelerated the development of a merchant diasporic elite that learned a great deal from Venice and Genoa, rulers of the Mediterranean.

2) 1453–1604: The Period of Diasporic Adaptation to the Great Imperial Urban Consolidations in the Middle East.

In 1453, the Ottoman Turks conquered Constantinople and renamed it Istanbul. The Sultan Mehmet Fatih invited various Christian and, later, Jewish communities to settle in the sparsely populated area, and many dispersed Armenians (from Cilicia, western Anatolia, and the Black Sea littorals of present-day Bulgaria, Romania, and Southern Ukraine/the Crimea) responded. In or around 1461, their community was given new shape as a *millet* by imperial edict. It became a partially self-regulating entity (though, in the last instance, always wholly subordinated to Ottoman power), endowed with a Patriarch of the Armenian Apostolic Church, who, assisted by notables, functioned as the titular leader of a collective ethnarchy and whose authority extended eventually over Armenians and some other Christian minorities throughout the Ottoman Empire.²³ In the Persian Empire, the designation of Isfahan as the new dynastic capital was accompanied by the forcible uprooting of tens of thousands of Armenians from their homeland in 1603-1604; they were marched to and settled in New Julfa, a suburb of the capital. Around this urban center, Armenian villages were also established, and all were led by the notables of the capital, while retaining close contact with the Church in Armenia proper.

3) 1605–1784: The Domination of the Merchant Diaspora.

In this period, the Armenian merchant diaspora flourished, especially in Iran and India but also as far west as the Netherlands and as far east as Java.²⁴ The en-

counter of Armenian merchant capital with French, Dutch, and especially British capital (the East India Company) eventually led to the defeat of Armenian capital, which was smaller in quantity and not backed by a homeland's state apparatus.²⁵ Both prosperity and defeat had political implications, as members of and allies of the mercantile notables, such as individual clergymen and the first lay intellectuals, began to formulate nationalist views in print culture: defeats are often stimuli for cultural mobilization, in diasporas as well as in homelands. Thus the first Armenian newspaper was published by a clergyman in Madras, India, in 1794, some sixty years before a newspaper was published anywhere in the homeland.²⁶ Also during this period, the Armenian Catholic order of monks named the Mkhitarists, by an oddity that requires a lengthy analytical narrative not possible here, emerged as intellectual pioneers of the germinating nationalist tendency, producing dictionaries, poems, and historiographic and pedagogic texts that introduced German, Italian, and French nationalist ideas and practices to the Armenian diaspora,²⁷ much as the Madras and Calcutta intellectuals, a cadet branch of the merchants installed in those cities, had imported British and American concepts of the nation into that same diasporic discourse.²⁸

4) 1784–1923: The Emergence of a Nationalist Leadership and Its Mixed Record.

The Armenian diaspora, starting much earlier than the homeland but in eventual alliance with it, and led by its own economic, intellectual, aesthetic, and political elites, elaborated, funded, and staffed a full range of institutions that slowly framed a more secular, linguistic, and national form of “unity.” This pedagogically oriented system first supplemented, then challenged, and finally displaced (without fully eliminating) the earlier system developed over the previous seven centuries, in which the Church and the notables who funded it held the leadership position of first among equals. Some segments of the leadership elites of the institutions of the new cultural nation — schools, press, print media, libraries, political parties, and philanthropic organizations — eventually sought to commit that diaspora to the political emancipation of the greater part of the Armenian homeland from its rulers. Such attempts were repressed by Ottoman Turkey, as well as by czarist and Communist Russia. Between 1915 and 1918, the Ottoman state genocidally massacred 1.5 million of its 2 million Armenian citizens. Half the survivors joined their co-nationals in a tiny segment of historical Armenia that remained under Russian, later Soviet, domination and which in 1991 became the Republic of Armenia after the collapse of the USSR. The other survivors created a new diaspora: some settled in territories where there had been a small, old Armenian diaspora (e.g., Syria, Egypt, and the USA; there were some 50,000 Armenians in the latter before World War I).²⁹ Others joined an older, well-established settlement (in Iran, where Armenians had lived since 1604), while still others settled in areas where there had been no significant Armenian populations (such as Argentina, today home to a community of 60,000). In each post-Genocide diasporic community there was a varying but, on the whole, impressive level of commitment to rebuilding institutions that had existed in the prosperous old diasporic communities of the great imperial centers, especially Istanbul. No major *new* diasporic institutions were created in this period, or, indeed, until after 1972.

5) 1923–1965: The Period of Reconstruction.

Armenian identity remained national-exilic as major efforts were made by various sectors of old and new diasporic elites to establish, direct, and dominate all the reconstructed institutions — from the religious to the athletic, aesthetic, and philanthropic. Of course, many refugees sought relief in assimilation or ethnicization, while others — depending on locality — either chose to remain or were given no choice but to remain in territorialized enclaves where all political and much of aesthetic representation, including the printing presses and the exhibition halls and stages where such efforts could be funded and enacted, were still largely directed by institutions. The Bourj-Hammoud district of Beirut, still home to 75,000 Armenians today, remains the least transformed of such enclaves, though even it began to change at the end of the second Lebanese civil war of 1990.

6) 1965–1988: The Period of Challenges to the Regime of Reconstruction.

During this time, the laboriously and expensively reconstructed post-Genocide exilic nationalist order was tested, found wanting, and has since remained under relentless transnational challenge. Some of the challenges had existed in muted form in different spheres of diasporic life for decades; others are more recent. Each initially emerged from the internal dynamic of its own domain, but they converged and began to influence each other even as they also challenged the old diasporic, institutional order. They determined — indeed, in the Althusserian sense, over-determined³⁰ — the transition that has become a transformation. As this article does not narrate a full history of the Armenian diaspora, these challenges can only be enumerated and annotated, not discussed in detail. At a minimum, they involved the following phenomena:

(a) *The discursive turn from exile to diaspora.* The Armenian language has for centuries had a number of words for migrants and their dispersed communities, as well as concepts and structures of feeling associated with migrancy. The relations among them are a topic for a separate philological article, but the proliferation is worth noting. In addition to *spurk* (diaspora), the most noteworthy is *gaghut* (from Hebrew *galut*, meaning settlement or colony outside the homeland), whence the verb *gaghtel*, to migrate, *gaghtagan*, migrant, and *gaghtashkhar*, literally “*galut*-world” or diaspora. There is also the more recent *arderkir*, “outside the homeland,” used with a particular political inflection for “diaspora”; the high-cultural *tz’ronk*, the “scattering,” which is descriptive, privileging no particular cause of the dispersion; and, finally, *gharib*, which refers specifically to peasants migrating to urban areas as laborers. The lexical proliferation is one mark of the diachronically layered complexity of thought and feeling concerning coerced and voluntary migrancy in the diaspora. In some communities, few of the listed terms were used for self-description. It is worth noting that what was for a couple of centuries the largest and most important Armenian diasporic community, that of Istanbul, rarely thought of itself as diasporic; except when persecuted by the Turkish state, it regarded itself as “at

home” in an ancient, superbly organized, and institutionally saturated community (*hamaynk*) that was accommodated by the composite society of Istanbul. The point is that not just the material reality of diaspora but also concepts of it, as articulated by ordinary members of the diaspora or by artists, intellectuals, and propagandists, have been heterogeneous, unstable, in conflict. Often, changes in the discourse have anticipated institutional recognition,³¹ as in the 1959-1965 period. The founding in 1959, in Beirut, Lebanon (a community of over 200,000 Armenians), of a weekly named *Spurk* (“Diaspora”) by Simon Simonian formally marks the beginning of a re-turn to diaspora. Its self-nomination perhaps helped to launch, and certainly accelerated, a discursive shift in both ideological and aesthetic production. This predated the full-scale political and institutional acknowledgment of the shift that began after 1965.

(b) *The shifting relationship between the diaspora and the homeland.* There was a constantly evolving interaction between the diaspora’s Middle East-based and Euro-American communities and the homeland’s government, which, though Armenian in personnel and name, worked — after Sovietization in 1921 — entirely as a subaltern of Moscow. This government drew both on the Communist sympathies of working-class Armenians in diaspora (especially France) and on powerful sentimental attachments to the one portion of the homeland that had survived the Genocide, in order to recruit political supporters and financial aid but also to divide and conquer, to combat what it explicitly labeled diasporic “bourgeois nationalist” tendencies. Each twist of Soviet nationalities policy, from Lenin to Stalin to Khrushchev and beyond, had its consequences in the diaspora, creating tensions between nationalist loyalty to the homeland and an equally nationalist rejection of the Communism that dominated it. In 1958, violence broke out between allies and opponents of the Soviet Armenian regime in the Lebanese-Armenian diaspora, and at least thirty Armenians were shot dead by fellow Armenians.³² Before and after that year, communal conflict was marked by fierce and sometimes hysterical rhetoric, involving many cases of coercion and several assassinations, which took place in Greece, Iran, and even the United States. After 1965, a policy of hesitant rapprochement between homeland and diaspora slowly developed and has continued, with many reversals, in the post-Soviet period. The policies of post-Communist Armenian governments have sometimes been problematic for many diasporan organizations unwilling to challenge in conflict. Often, changes in the discourse have anticipated institutional recognition, them openly. That they have proved problematic even after the fall of the Soviet Union indicates that earlier difficulties were not caused entirely by the nature of the Communist regime but, rather, are inherent in the struggle between the homeland’s desire to direct organized diasporic life and the resistance such direction by the diaspora’s institutions and leaders.

(c) *The generational struggle in diaspora.* The first generation of the leaders of the post-Genocide diaspora had been divided among those who had survived Turkey’s Genocide of its Armenian subjects and those who had fled the Soviet purges of Armenia’s nationalist and socialist leaders in 1921. Curiously, as a

result of the internal dynamics of the community and especially of the Cold War, after 1945 the Genocide and Turkey were neglected as rallying points for diasporic political activity; instead, two orientations towards the homeland regime, one servile and one hostile, divisively dominated such activity. A critical stock-taking began in 1965, the fiftieth anniversary of the launching by Ottoman Turkey of the Genocide that had led to the creation of the new diasporas mentioned earlier (see point 4 above). Initiated by young people who were the first post-Genocide generation in diaspora to be well educated in large numbers, and versed in both Armenian and non-Armenian traditions of art, thought, and politics, the stock-taking was marked by a rejection of the anti-Soviet stance of the older leadership and by a return to the challenges a post-Genocide diaspora faced — challenges no longer figured as *azkabahbanoum*, the preservation of national traditions in exile, but, rather, as the full-scale rethinking of Armenian identity in a diaspora acknowledged as permanent. The discursive and organizational struggle that ensued affected many institutions, in particular the ARF, and contributed to the emergence of Armenian terrorism (carried out between 1975 and 1983) directed against Turkey and, on occasion, against fellow Armenians.

- (d) *Changes in the homeland, the result of internal dynamics, that nevertheless influenced the diaspora.* Also in 1965 (see section (c) above), the *annus mirabilis* of recent Armenian history, for reasons that diplomatic history has not yet clarified, the Soviet regime then ruling the Armenian homeland decided to permit rituals of national memory and commemoration that it had banned for decades, though they were routine in the diaspora. Demonstrations involving nearly a million people were permitted in Yerevan, the homeland's capital, where the Genocide and the seized territories, that were once Armenia and are now in Turkey, were publicly recalled. A Genocide memorial was authorized, constructed, and became a site of pilgrimage, drawing homeland visitors and diaspora tourists, whose numbers increased annually after 1965. Another monument was constructed at a spot where, in 1918, a ragtag Armenian army had stopped the advancing, massacring Ottoman Turkish troops bent on completing the Genocide. These two memorials — the Yad Vashem and the Masada of Armenia, so to speak — address diaspora nationalism as much as they speak to homeland discontents.
- (e) *The Hart-Celler Immigration Act of 1965.* This legislation altered the US immigration quotas for many countries, including those in western Asia, where a number of the diaspora's largest and best-organized Armenian communities existed: Lebanon, Iran, Syria, Egypt, and Turkey. Migration to the US began to increase and, after a decade, grew very rapidly as the devastating civil war in Lebanon (1975-1990) and the Islamic Revolution of Iran (from 1979 on) shattered existing polities.

The conjuncture of events and conflicts that unfolded in the period from 1965 to 1988 is characteristic of the intricate challenges that face the scholar of the Armenian diaspora. They involve the internal dynamics of the homeland; the discursive and institutional struggles of the diaspora; the multinational states and

societies of the USSR, Lebanon, Iran, Turkey, and the US; and the Cold War and its profoundly divisive effects on the Armenian diasporas of the Middle East and the US. Narration and analysis of these diasporic phenomena is deeply complicated by the fact that diasporas penetrate, and are penetrated by,³³ a variety of nation-states. This interpenetration is a material fact — diasporic Armenians live with and among others, shaping their lives by daily contact with the host society, culture, and state, and above all with its economy, which is never distinct from their own economy and quotidian concerns. Consequently, many of the institutions of diaspora, especially its media, constantly take note of, “spin,” ideologically inflect and reflect upon events that take place locally and globally and that may affect the Armenians. The clichéd phrase “but is it good for the Jews?” has its Armenian analogue, which embodies the penchant of Armenian discourse to take note, sometimes in cosmopolitan and thoughtful, sometimes in alarmed fashion, of events in homeland, host lands, and throughout the globe. Much of the diasporic public sphere is devoted to reflection on such issues.

7) 1988–Present: Independence and the Struggle Among the New Transnational Elites.

The slow collapse of the Soviet Union, and with it its constituent Armenian Soviet Socialist Republic, accelerated the effects of globalization that were already being felt in the diaspora. Fifteen new republics emerged from the collapse. The Republic of Armenia is one of these. This small state (whose population numbered roughly 3.7 million in 1988) was shattered by an earthquake on 7 December 1988 that killed 25,000 people and left 520,000 homeless. It was further devastated by an undeclared war over the secession and independence of the Armenian-inhabited enclave of Nagorny-Karabakh in Azerbaijan, which, between 1988 and 1994, killed some 15,000 Armenians (and 15,000 Azeris) and turned 300,000 other Armenians (and some 650,000 Azeris) into homeless refugees. The persisting misery has led nearly 2 million Armenians to emigrate from their long-awaited independent homeland (a have a million Azeris from Azerbaijan).

These events galvanized and challenged diasporic discourse, philanthropy, and politics. Not since the Genocide has the location and population distribution of Armenians worldwide changed so abruptly, with a sudden increase in contact between the very different traditions of the homeland and the diaspora. That difference had its most pronounced effects after the ARF and the two smaller diasporic political organizations, the ADL and the Hnchag “Party,” “returned” to Armenia, from which they had been expelled after the 1921 Sovietization of the first independent Republic of Armenia (1918-1920). Funded by the diaspora, these organizations — and especially the ARF — were able to establish offices, start recruiting members, publish newspapers, and run (initially largely unsuccessful) candidates for public office, competing with the local, post-Soviet leadership, whose members had rapidly developed a profitable monopoly on state power. The result was state violence against the ARF, several as-yet unsolved murders, and a general bitterness and disillusionment that is being (partially) addressed only now and

which will remain a major issue for some time to come³⁴ as homeland and diaspora leaderships both recognize that the transnation's different segments, though temporarily united by crisis, do not share the same political goals and principles.

One consequence of these wrenching changes was a conference that took place in Armenia in September 1999, when 800 diaspora delegates from fifty-two countries — some elected, some appointed from the ranks of communal elites — joined 250 officials from Armenia in a conclave to discuss the future of the Armenian transnation, whose quasi-official recognition was marked by this conference. Though this conference was potentially of great economic and political consequence, it is worth emphasizing that many of the diaspora representatives to the conference were, still, journalists, scholars, and writers — producers of discourse.³⁵ They, along with the clergymen and businessmen-philanthropists who were present in large numbers, have since 1784 constituted the diasporic elites that founded, funded, staffed, and ran the institutionally saturated Armenian diaspora, managing (and sometimes mismanaging) its public sphere and the civil society with which the diasporic social formation has been endowed.

4. CURRENT DISCOURSE, CULTURAL PRODUCTION, AND INSTITUTIONAL POLITICS

This article's emphasis on the transnation, on the institutional leadership of diasporic communities, and on issues of nationalism, power, and discursive production may strain the credulity of sociologically and anthropologically versed readers who are acutely aware that, in diasporas as elsewhere, daily life for the vast majority of people is not so much a matter of attending meetings and performances staged by organizations as of earning a living, raising a family, enjoying entertainment, and so on. That is, of course, true. As in every national society, so also in every diasporic community, the majority of the population is *not* routinely and directly involved in the discursive and political life of its institutions, nor engaged actively in the production of culture (unless consumption is regarded as an indispensable part of the circuit of production). Studies of the representational regimes of all societies may focus on the meanings ascribed to and extracted from daily life, quotidian objects, and routine behavior; or on special representational practices, ranging from commemorative events, rituals, dances, or TV to literature and journalism; or they can reflect on that other kind of representation that involves politics, where the few, sometimes elected, sometimes self-nominated, emerging by virtue of skill, service, devotion, and political entrepreneurship, come to speak for the many from legitimized and privileged positions of enunciation, from podiums that address both the diaspora and the host nation. In the Armenian diaspora, the minority who dominate institutions and both kinds of representational regimes (semiotic and political) have been more numerous than in most diasporas (and many nations), and more committed. The most extreme and very rare commitment has manifested itself in a militancy that led to terrorism between 1975 and 1983. The common manifestation of the engagement of ordinary Armenians has been a high per capita willingness to contribute self-taxed income and self-

imposed free labor to sustain the stateless power of their diasporic institutions. The rest of this article will reflect on the mutual imbrication of the material and the discursive in the institutional and ideological production of the culture of new diasporic transnationalism.

Cultural production in the contemporary Armenian diaspora results in a range of cultural artifacts: (1) literary works with an explicitly articulated and theorized aesthetic, largely but not wholly Western in orientation, both in Armenian and in certain dominant languages, such as English, French, and Spanish; (2) sophisticated intellectual and crude polemical discourse, the latter often *ad hominem* and widely read, in all the languages in which Armenian diasporic constituencies are competent; (3) scholarly discourse in Armenian, English, French, Russian, and, increasingly, in Spanish, German, Arabic, Turkish, and Farsi, that is variously addressed to scholarly colleagues and elites in the dominant society but which is also projected as a pedagogy for Armenian constituencies; and (4) the production of images in photography, painting, church decoration, and videography and film, often with religious and especially national themes, iconic images, and motifs (increasingly, the producers who deploy this national vocabulary compete with and are being edged out by artists who aspire to an international audience and who either use the ethnic and national with a lighter touch, as a resource subject to an international aesthetic,³⁶ or move towards abstraction and non-Armenian modes that often reference homeland rather than diasporic Armenianness as a marker); (5) the composition and performance of Armenian or Armenian-inflected music that combines lyrics, melodies, and instruments drawn from homeland and old diasporic traditions with styles ranging from French cabaret singing to jazz and rock and on to Russian and Middle Eastern idioms that only experts can name with accuracy.

In addition to these dominant modes of cultural production, which have large constituencies, there are others, ranging from folk dance to the digital, that, again, are variously residual or emerging in different communities. In the United States but also globally, the major Armenian Web site—cum—listserv in English, Groong@usc.edu, has become very important as a source of information and as a shaper of informed opinion. In the typical month of September 2000, it had 2300 subscribers from fifty-four countries (fifty-four diaspora communities, many with only a few hundred members detached from other diasporic institutions, and Armenia), who received its postings automatically via e-mail. In that month, 1119 individual items were posted, ranging from political news (the majority) to summaries of lectures given by Armenian professors in sites ranging from Los Angeles to Beirut, to two essays of Armenian literary criticism. There were 202,000 unit-pages read (this does not include those who receive the e-mail, but only those who log on to the Web site; one article/posting read is counted as one unit in this reckoning).³⁷ Explicit political ideology on this site is discouraged, but it is nevertheless discernible in some postings. For example, articles discussing the recent elections in Lebanon, in which the dominant Armenian diasporic political organization, the ARF, was defeated for the first time in decades, included many analyses that were informative but hardly objective.

I have taken it for granted that discursive production encompasses not just high culture but also the rhetorical tropes of the vigorous polemic that characterizes the Armenian diaspora and its extraordinarily numerous newspapers; and, equally, that it includes not just the paintings of Arshile Gorky or the films of Atom Egoyan, both cultural producers of Armenian origin and diasporic consciousness, but also the stereotypically nostalgic photographs of Mount Ararat in the lost homeland that adorn Armenian homes and restaurants and act as a marker of ethnodiasporic identity, as the Pantheon does for Greek identity. Stereotype and polemic mark Armenian representational regimes in diaspora and are nurtured by their mutually sustaining alliance with Armenian institutions, including those with explicitly political — often nationalist — aims.

In mature yet ever-changing diasporas such as the Armenian, politics is manifold. On rare occasions, it involves the exercise of force and coercion, normally modalities restricted to state power. In recent decades, the important Armenian diaspora of Lebanon and, in particular, its ARF and Hnchag organizations have maintained organized confessional militias, above all to protect the community in a time when the state was weak and civil war ruinous (first in 1958 and then in the second, vastly more destructive, Lebanese civil war of 1975–1990), but also to enforce their will in armed clashes that sometimes involved Armenians killing other Armenians. In the sphere of nonviolent state politics that still involve the exercise of power, by law Armenians are allowed to elect specified numbers of members to Parliament in Lebanon and Iran; until recently, transnational political organizations such as the ARF dominated these elections, triumphing over occasional independent Armenian candidates. That is beginning to change, slowly, in favor of independents and smaller political groupings. Lebanon has had Lebanese-Armenian ministers in the cabinet for most of the last sixty years, while French-Armenian and Armenian-American politicians and Americans sympathetic to the interests of the Armenian diaspora have been elected with the financial and campaign assistance of diaspora institutions.³⁸ Similar assistance has led to the emergence of diasporic political organizations, above all the ARF, as significant political actors in independent Armenia. In addition, the partial success of such organizations in the homeland has begun to alter personnel and policies everywhere as the diaspora organizations try to balance the commitments and interests of a transnational constituency — in the homeland, in Karabakh, and in specific diasporic communities with widely differing population, economic resources, cultural prestige, and local interests. Few American national organizations, or most diasporic ones, need contend with this level of complexity.³⁹

Armenian diasporic politics often involves status, persuasion, the courting of constituencies into joining community institutions, and the shaping of the consciousness, commitment, and loyalty of both militant cadres and lukewarm supporters. Such support or commitment is demonstrated largely by voluntary donations of time, labor, and money. Only rarely do such activities involve repressive diasporic apparatuses; but they always, and predominantly, involve ideological diasporic apparatuses.⁴⁰ The contestations and conflict can involve wholly local and ethnically enacted issues, such as control of a church or Armenian school board in a

particular city; but they can also entail struggle for the right to lead major transnational organizations. The largest of these has an endowment of over \$300 million (the AGBU, which is led by a woman philanthropist); all others are dwarfed by it and normally have endowments in the \$1–10 million range but, in at least one case, a committed membership of some 7000 who, in certain countries, can rally many times that number of supporters to vote in local elections. Others are tiny independent organizations active in some region of the transnation. Their impact is felt in areas that are specific and manifold and that can include, for example, the subvention of schools and publications in local diaspora communities; the funding of health programs for women and children, including vaccination, in post-Soviet Armenia, where the infrastructure of health is in near-collapse; subventions for artists in Armenia left impoverished by the passing of the Soviet state that employed them; and the construction of water mains, or of roads that have both economic and military importance in a territory that is several thousand miles away from the contributing diasporic community, in Karabakh, the struggling region that is neither in the diaspora nor in Armenia but is regarded as part of the transnation (see discussion on pp. 316–317 and note 4).

As the range of such services indicates, diasporic institutions engage in both cultural and political work. Some diasporic institutions have power in the narrowly political sense; they influence political events in the host nation and dominate major communal institutions. To paraphrase Foucault, they have both productive and prohibitive power. Many more have productive power in the sense that they are involved in extending social services, on the one hand, and the discursive production of meaning and identity, on the other. The question of separating the political from the non-political is always complex in advanced societies, be they diasporic or national. Is politics in the United States real when it involves the Presidency, say, but unreal or less real when it involves, for example, election to the board of the Lutheran Community Hospital or the local school board? Is Black History Month an exclusively cultural or also a political commemorative event?

Only a few of the major institutions of the Armenian diaspora consistently work in one arena. The Armenian Assembly of America and the Armenian National Committee of America, the two successful Armenian-American lobbies operating in Washington, DC, do not routinely interact with cultural producers, except in a rare case involving fundraisers, such as the concert, mentioned earlier, with the rock band System of a Down. These lobbies are professionalized and peculiarly US-American organizations that represent the political interests of their constituencies. On the other hand, the largest and second-oldest political organization in the diaspora, the ARF, has branches that work in numerous spheres of quotidian diasporic life⁴¹ and has always had many intellectuals in its leadership and ranks. The best-known Armenian poet of the diaspora, Vahe Oshagan (1922–2000), was an ARF member and a columnist for its newspapers; several past members and one present member of the ARF Bureau, which leads the global organization, have also been writers of aesthetic works, and many more have been editors of the newspapers this organization funds (including what is currently the sole Armenian-language daily in the US). Even if culture is regarded as primarily a matter of

entertainment and information, illustrations of the imbrication of culture and politics in that guise are not lacking. In Los Angeles, there is an ongoing struggle over an Armenian channel franchise on cable TV: the right to address a growing community (both a political constituency and an economic market) of several hundred thousand can not be situated exclusively in either the economic or the mass cultural realm. That right/license became politicized when a major political organization successfully bid for control of the franchise. This domination of a mode of access to the community by a political group is *not* illegal under American law because the organization that won control is not only political but demonstrably immersed in supporting cultural production in newspapers, journals, radio, and TV.⁴²

In host states where Armenian diasporic political activity of any sort is forbidden and punished by imprisonment or worse, such as Turkey, diasporic life becomes primarily religious, but it still remains deeply involved with language, discourse, and culture. To give a current example, the 55,000 Armenians of Istanbul support two daily newspapers in Armenian (each with a circulation of 2,000) and a pioneering bilingual weekly in Turkish and Armenian with a circulation of 7,000; few American small towns with that population manage to support more than one weekly. In larger communities, such as those of Paris, Beirut, Los Angeles, Montreal, and Toronto (or Cairo and Aleppo in the past), similarly numerous daily, weekly, and periodical publications sustain a lively intellectual debate and have published, in *feuilleton* form, some of the most important Armenian novels, as well as most diasporic poetry. Such papers depend not just on subscriptions and advertisements but also on subventions, which mostly come from organizations with loyal and largely nationalist constituencies.

The long history of Armenians in homeland and diaspora has so often been precarious that the reproduction of the group's identity has ceased to be just a normal matter of quotidian existence — the very fact of endurance and persistence against forces of extermination, in some places, and assimilation, in others, had become a politicized cultural symbol by the nineteenth century. Only in the past two decades has there been an emerging notion of Armenian identity that is differential without being conflictual and so directly political — and this notion, still embryonic, is yet again the invention of scholars and cultural producers, resisted by many in the traditional leadership.

It has been impossible in the space of this article to give a full account of the material resources, numbers, and intensities involved in the struggle over the direction of diasporic Armenian civil society. But there can be no doubt that its aesthetic and intellectual production is dependent on the institutions and elites of its civil society, groups and individuals who have both sincerely philanthropic yet also political motives and who have contributed most of the resources that sustain the spaces where cultural producers publish and perform, as well as the schools where cultural producers and organic intellectuals eke out a living.

Currently, new and widespread prosperity is combining with the increase in the number of individuals who have double or multiple cultural competences, as well as those who have hybrid identities, to contribute to the emergence of a new class

of cultural producers who have gained independence from communal institutions (and have thereby entered into a new relationship of dependency with agents and distributors of cultural products who replace Armenian organizations as gatekeepers of access to larger forums and markets). Predictably, deviation from institutionally preferred and prescribed cultural norms of the past is also on the increase. Indeed, the Armenian institutions themselves are internally divided and uncertain as to whether to continue to insist on these traditional norms or whether to encourage the exploration of discourses, artistic practices, and entertainment that shed such norms, thus gaining some influence over their positioning within an overarching discourse of Armenian identity and diasporic culture.

The struggle over who will produce what new forms of transnational and diasporic Armenian identities is also shaped by the independence of the Republic of Armenia from Soviet rule. While some of its artists — shaped in Soviet times by an odd combination of hidden nationalism and an aspiration to learn from global Western aesthetic norms — still cling to forms of the national imaginary that are intelligible to most diasporic consumers, many more are engaged in the production of hybrid forms, including, for example, Armenian ballads crossed with forms of Russian urban working-class music unknown both to the West and to the Armenian diasporas there. Such innovations are denounced in many diasporic forums, but they are gaining increasing popularity among the formerly largely captive audiences of the diasporic institutions that produced culture. Some of the new non-institutional practitioners represent hope for a newly innovative diasporic culture, but they will not soon replace, and may yet be appropriated or co-opted by, the institutions of the diaspora's civil society. Since the independence of Armenia and the new transnation, these institutions have had to adapt to many wrenching changes, but the long history of Armenian communal, diasporic, and transnational institutions and elites, as stubborn as it is protean, suggests that they will continue to survive, gain new recruits in the homeland and in Karabakh, and pursue the policy of sustaining their vision and project of an Armenian transnation.

- ¹ The article was first published in *Diaspora* 9 (1) (2000): 107-136 (ed. note).
- ² I am grateful to Professor Ellen Rooney of Brown University for reading two drafts of this paper, and to Professors Ina Baghdiantz-McCabe of Tufts University and Ara Sanjian of Haigazian College in Beirut, Lebanon, for information.
- ³ These three are not equivalent, and a different article would discriminate between them in terms of size, agenda, field of action, the kinds of demands they make on members, and the rewards they provide. Since, in this article, the “institutional saturation” of the Armenian diaspora is at issue, I will usually let “institution” stand for “organization” and “association.”
- ⁴ The distinction between “ethnic” and “diasporic” is an important one that is frequently neglected in contemporary scholarship, as other related distinctions (between these two terms and exile, expatriation, minority, migrancy) are also overlooked. I have discussed the terminological and definitional problems elsewhere (see Khachig Tölölyan, “Rethinking Diaspora: Stateless Power in the Transnational Moment” *Diaspora Journal of Transnational Studies* 5 (1) (1996): 3-36; particularly 16-19). In the excessively loose sense in which “diaspora” has come to mean “all people who are dispersed for whatever reason and live away from the homeland of their ancestors,” ethnic groups are a subgroup of diasporas so conceived. But in a sociologically exact sense, a given community (Cuban-Americans or Armenian-Americans, say) consists of fractions: there are the assimilated, who are counted only for the purposes of inflating the figures of the community, for consolation; there are the ethnics, who retain some demonstrable, persistent, and symbolic connections with one or more communal institutions and identities; and there are the diasporic members, strictly defined, who evince consequential efforts to sustain organized, and perhaps institutionalized, connections with other diasporic communities and with the homeland, when possible.
- ⁵ “Transnation” is not a synonym for “diaspora.” The former includes all diasporic communities *and* the homeland, no longer imagined as a nation centered on a state but as a transnation that acknowledges both the permanence of its dispersion and the importance of interconnectedness. Thus the populations of the diaspora, of the Republic of Armenia, and of the Republic of (Nagorny) Karabakh, whose very name and status remain disputed as this Armenian-inhabited enclave of Azerbaijan struggles to secede, are together considered the Armenian transnation. Averill uses the term in a comparable way for the Haitian people and culture in homeland and diaspora. See Gage Averill, “Mezanmi, Kouman Nou Ye? My Friends, How Are You? Musical Constructions in the Haitian Transnation,” *Diaspora* 3 (3) (1994): 253-27.
- ⁶ There are virtually no published studies in English of intracommunal Armenian violence in the Armenian diaspora; Schahgaldian and Sanjian are partial exceptions (see Nikola B. Schahgaldian, *The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974*, PhD (Columbia University, 1979)). Armenian terrorism directed at Turkish officials and originating in diaspora has been a complex phenomenon involving culture and politics, and it has been studied in detail. See Khachig Tölölyan, “Exile Governments in the Armenian Polity,” *Governments in Exile in Contemporary World Politics*, Yossi Shain (Ed.) (NY: Routledge 1990/1), 166-187; Khachig Tölölyan, “Cultural Narrative and the Motivation of the Terrorist,” *Journal of Strategic Studies* 10 (4) (1987): 217-233; Khachig Tölölyan, “Terrorism in Modern Armenian Political Culture,” *Political Parties and Terrorist Groups*, Leonard Weinberg (Ed.) (London: Frank Cass, 1992), 8-21.
- ⁷ I wrote the first draft of this article before I had read Pnina Werbner’s “Diasporic Political Imaginaries,” in which she uses the term “diasporic public sphere” in reference to British Pakistani Muslims. She defines it as “a space in which different transnational imaginaries are interpreted and argued over, where aesthetic and moral fables of diaspora are formulated, and political mobilization generated,” Pnina Werbner, “Diasporic

Political Imaginaries: a Sphere of Freedom or a Sphere of Illusion?," *Communal/Plural* 6 (1) (1998): 11. This exactly applies to some of what goes on in the long-standing and strongly institutionalized Armenian diasporic public sphere. For more detail, see "Exile Governments in the Armenian Polity," in which I distinguish between the traditional government-*in-exile* and the diasporic Armenian government-*of-exile*, in which institutional practices and discourses construct a deeply divided yet functioning public sphere.

⁸ And largely patriarchal, as well, though in a paradoxical manner. Many prominent Armenian women work in cultural production (as journalists, poets, artists, and academics) as well as in advocacy and philanthropic organizations (some of the latter are specifically defined as women's groups, and three are led by women). Nevertheless, like the nation, the transnation consolidates its gender differences into a totality whose sign is masculine. Men and women experience, express, and bear the burdens of diasporicity differently, but the erasure of those differences is a general practice, except in the arts.

⁹ By "territorialization" I mean the emphatic preference of some diasporic individuals and groups for settling in areas where they can be with kin and compatriots; where they can be a substantial minority or a majority; where their religious institutions, schools, shops and restaurants, clubs, and old-age homes can draw on a population base; where geographical but especially cultural borders can be established and symbolically patrolled; and, sometimes, where a power base for electoral and lobbying politics can be developed. All these tendencies coexist with an equally or more powerful tendency to disperse, to move up and out, from ghetto or neighborhood to suburbs. As I have argued (see Khachig Tölölyan, "The American Model of Diasporic Discourse," *Diasporas and Ethnic Migrants*, Rainer Münz, Rainer Ohliger (Eds.) (Oxford, U.K. Frank Cass, 2003), 56-73), the logic of diasporic mobility is acknowledged, embraced, even celebrated; the logic of the sedentary, of a localization that amounts to stubborn reterritorialization (see also Henry Goldschmidt, "Crown Heights is the Center of the World: Reterritorializing a Jewish Diaspora," *Diaspora* 9 (1) (2000): 83-106) and which resonates with nations and boundaries, is not received with the same enthusiasm. "The local" as resistance to the global is welcome; "the local" as a quasi-national rejection of assimilation and embrace of the territorialized enclave is not. William Safran has also written of the ways in which liberal criticism of multiculturalism implies that diasporic territorialization sins against the rights of individuals, especially children, "insofar as [the enclave is assumed to] prepare children less well than an immersion in the majority culture, and to impede the individual goal of upward mobility."

¹⁰ See Khachig Tölölyan, "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment," *Diaspora* 5 (1) (1996).

¹¹ Raymond Williams, "Dominant, Residual and Emergent," Chapter 8, *Marxism and Literature* (Oxford University Press, 1977), 121-127.

¹² See note 4, "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment."

¹³ How local activity takes place differs enormously. Thus membership in the lay structures that work alongside the clergy (and have a substantial influence) always begins at the parish level, but it expands and can eventually send parish delegates to national and homeland conventions, enabling participation in the election of bishops and the work of the Church at the highest levels. There are a few organizations, such as the Armenian Assembly of America, in which the early affiliation is often not local and consists of contributions of funds to the Washington, DC-based lobbying organization, but that is changing, as the Assembly has discovered the importance of what it explicitly calls "grass roots."

¹⁴ See Khachig Tölölyan, "Exile Governments in the Armenian Polity."

¹⁵ James Clifford, *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century* (Harvard University Press, 1997).

- ¹⁶ Of course, this is not to say that diasporas are inherently more interested in culture than nations. But in certain cases — the Armenian emphatically among them — the absence of a nation-state has made those who elaborated and sustained the *concept* of the nation in diaspora very important. In such elaboration, artists and intellectuals have played an indispensable role.
- ¹⁷ This is no exaggeration. The boards and executive secretariats that run major Armenian organizations such as the AGBU (Armenian General Benevolent Union), ARF (Armenian Revolutionary Federation), and ARS (Armenian Relief Society) have, in the past decade, included journalists, essayists, a scholar, and a translator. They used to include many more. Traditionally, philanthropic donations, organizational skill, status in the Church, or an ability to write well while deploying the rhetoric of diaspora nationalism have been the four ways of qualifying for diasporic leadership. Only the board of the Armenian Assembly of America, the first major organization invented in the United States (1972), includes no significant intellectuals and is dominated by business executives and lawyers, with major philanthropic support.
- ¹⁸ So intense was the yearning for return that in 1946–1947, some 105,000 Armenians, then over 10% of the diaspora’s population, accepted an invitation from Stalin’s Soviet government to repatriate to Soviet Armenia. This was not a true repatriation in the sense that these returnees were in fact born not in the portion of Armenia that had been under Russian/Soviet rule since 1828 but in the part of Armenia ruled by Ottoman Turkey and were survivors, or children of survivors, of the Genocide. However, they wanted to live in whatever Armenia was available, and thus permitted themselves to believe that the economically devastated and politically oppressive post-war Soviet Union could accommodate them. Sorely disappointed, many of those who lived on, and their children, left between 1957–1988, settling primarily in California, where they form a distinct community of around 150,000.
- ¹⁹ The engagement with the local is both easy and complicated in the larger diaspora communities: easy because there are so many groups and causes, complicated because the local is so absorbing and feels so representative of the world community of Armenians that it makes the unified transnational effort feel superfluous. Some communities are so large, and draw from so many other sites of migration (Southern California in the 1990s, Beirut in the 1940s–1970s, Istanbul before 1915), that they develop a parochialism of their own (“we are the Armenian world here,” or “we are the citadel, *michnapert*, and capital, *mayrakaghak*, of the Armenian diaspora”). What New York is to the world’s Jews, Los Angeles is becoming to the world’s Armenians, a very important but in some ways parochial world within the diasporic world.
- ²⁰ Adalian offers a helpful survey of the history of the Armenian diaspora in English, with slightly different periodization and a very different perspective concerning the nature of politics in diaspora. See Rouben Paul Adalian, “The Historical Evolution of Armenian Diasporas,” *Journal of Modern Hellenism* 6 (1989): 81-114.
- ²¹ Fernand Braudel, “Histoire et sciences sociales: La longue durée,” *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 13 (4) (1958): 725–53.
- ²² This “rarity” decreases if we include in the category of diaspora the colonizing minorities that arrive, settle, and come to dominate territories inhabited by larger yet technologically less sophisticated populations. Some scholars are willing to speak of these as diasporas (because they are dispersed and are distant from and anxious about their links to the homeland) (Robin Cohen, *Global Diasporas* (University College of London Press, 1997), while others (William Safran, “Cultural Pluralism, Ethnicity and Race,” *Locality, Identity and Diaspora*, U. of Hamburg, Germany, February 11, 2000 conference; Tölölyan, “Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment”) continue to maintain that minorities that have clear advantages of power over the majorities they rule as colonials should not be thought of as diasporas. This view assumes that a disparity of power is an essential factor in the definition of diasporas. In

Cilicia, the Armenians fleeing the advancing Seljuk Turks arrived as a refugee minority, technologically and economically disadvantaged, but were able to dominate the Greek cities and Syriac peasants, who lacked communal coherence and had lost the Byzantine Greek state that once ruled them. Issues concerning the diasporic/colonial nature of settling minorities become particularly complicated when such groups are backed by a powerful diaspora, as was the case of the Jews settling in Palestine between about 1880 and 1948.

²³ The Ottoman and Persian empires, and later the Russian and Western colonial empires, played a significant role in nation-making, from Armenia and Kazakhstan to Algeria and Rwanda. Minorities, tribes, diasporas, and small but territorialized nations commonly develop new institutions and political identities not just through their own efforts but under the shaping impulse of imperial edicts. This is a fact neglected by primordialists and perennialists (who advocate the pre-modern origins of the nation) and misused by constructivists (Gellner, Hobsbawm, and, to some extent, Anderson), who attribute nation-construction to the past few centuries at best and play up the formative role of imperial rule while overlooking the existence of social and cultural formations, endowed with political and religious elites, that were reshaped, not created ex nihilo, by imperial rule.

²⁴ By far the best study of the power and problems of this merchant diaspora in its Persian-based headquarters is to be found in McCabe. See McCabe, Ina Baghdiantz, *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India* (Scholars Press, Atlanta, GA, 1999).

²⁵ Jirair Gerard Libaridian, *The Ideology of Armenian Liberation: the Development of Armenian Political Thought Before the Revolutionary Moment, 1639-1885* (UCLA History Dissertation, 1987).

²⁶ The emergence of "print culture" (see Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, New York: Verso, 1991) and the form of nationalism that may accompany it were almost exclusively diasporan phenomena for Armenians at this time. The small towns and agricultural regions of the homeland, divided between and ruled by the Ottoman and Romanov Empires, did not develop an active, indigenous print culture until the mid-nineteenth century.

²⁷ Bardakjian offers a compact overview of the cultural achievements of this extraordinary group, which began as a localized monastic brotherhood on the tiny island of San Lazzaro in the lagoon of Venice and then became a transnational group that did cultural and religious missionary work wherever there was a significant Armenian diaspora community. See Kevork Bardakjian, *The Mkhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship* (Cambridge, Ma: Publication of the Middle East Department of the Harvard College Library, 1976).

²⁸ About these concepts see Khachig Tölölyan, "Textual Nation: Poetry and Nationalism in Armenian Political Culture," *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, Ronald Suny, Michael Kennedy (Eds.) (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1999), 79-105.

²⁹ For population figures, see Robert Mirak, *Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I* (Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1988). For a rapid survey of the changing literary culture of the old and new Armenian diasporas in the United States, see Khachig Tölölyan, "Armenian-American Literature," *New Immigrant Literature in the United States*, Alpina Sharma Klipping (Ed.) (Westport CT: Greenwood P. 1996), 19-42.

³⁰ Louis Althusser, *For Marx*, Ben Brewster (Trans.) (New Left Books, 1977).

³¹ For a helpful discussion of this sort of discursive creative anticipation operating in a wholly different context of migration, in the British "diaspora" of the American colonies, see Nancy Armstrong, Leonard Tennenhouse, *The Imaginary Puritan. Literature, Intellec-*

tual Labor, and the Origins of Personal Life (Berkeley: University of California Press, 1992), especially chaps. 4 and 5 on "The Work of Literature" and "The Vanishing Intellectual."

- ³² I owe this figure, and the names and dates of those who were killed and, when known, by whom, to Professor Ara Sanjian of the History Department of Haigazian College in Beirut, Lebanon. The 1958 killings so shocked the Armenian community, unaccustomed to more than occasional intracommunal violence, that the events have taken mythic proportions. Figures of 150–300 deaths are often given, but there is no evidence of so many victims' names in the public record. As a boy of fourteen, I, when accompanying my father, a noted and polemical intellectual in the community, survived an attempt to kill us both in Beirut. In the second, prolonged civil war of 1975–1990, Armenians again killed other Armenians, though in smaller numbers.
- ³³ I borrow the term from Brown, who applied it to Lebanese society as a whole, always weak and "penetrated" by competing political powers such as Syria, Israel, the USA, and the USSR. See Carl Brown, *International Politics in the Middle East* (Princeton UP, 1984). In using it for the Armenian diaspora in particular and diasporas in general, I underscore the nature of most diasporic spaces as neither totalized by a single national ideology nor comfortably hybridized, but, rather, penetrated and characterized by the co-presence of ideologies, discourses, and cultures or by the uneasy coexistence of unintegrated practices of diverse national origins.
- ³⁴ Razmik Panossian, "Between Ambivalence and Intrusion: Politics and Identity in Armenia-Diaspora Relations," *Diaspora* 7 (1998): 149-196.
- ³⁵ This author was one of the delegates, charged with writing a report on Homeland–diaspora relations that was distributed to all participants and was one of six such reports to structure two days of general debate on the nature of those relations.
- ³⁶ Like other diasporic artists, Armenians are caught in a bind. On the one hand, they may still depend psychologically and financially, especially at the beginning of their careers, on the approval of a community audience that demands what Ruth Wisse, a specialist in Yiddish, calls "a tribal art" (qtd. in Edward Rothstein, "A Jewish Canon, Yes, But Not Set In Stone," *New York Times*, 24 February, 2001: A15). On the other hand, the existence of a far larger, high-status art market in the host nation and, indeed, in the global ecumene invites them to produce an art that can cross over, that can make claims to "universality." In this sense, diasporic artists and those who produce in small nations, from Haiti to Guinea to Lebanon, are in similar situations. Wisse properly distinguishes two versions of the "universal" in the responses to this bind of Jewish (and, by implication, other) diasporic artists. There is an aspiration to *universalism*, which involves the elimination of tribal traces from the art, or to *universality*, which continues to fashion artifacts marked as "tribal" or "national-diasporic," but designs them to resonate with the aesthetic preferences of the larger art markets. Among Armenian diasporas, it is the French one, aesthetically centered in Paris, that has succeeded best in producing artists with one or both sets of qualities (the singer Charles Aznavour, the visual artists Carzou, Asadour, and Jansem).
- ³⁷ Personal communication from Asbed Bedrossian, who established an earlier Internet community in 1992 and developed and has maintained Groong since 1994. I am grateful to him for his assistance in obtaining this and other information.
- ³⁸ George Deukmejian, the Republican governor of California in the 1980s, was of Armenian origin. Currently, sixteen elected officials at the state level are of Armenian origin and self-identified as Armenians, as well as two more congressional representatives, one a Republican and the other a Democrat. A more striking testimony to the political skills of diasporic organizations may be the fact that, of the 435 members of the US Congress, 89 (24.5%) are members of the Armenian interests caucus, while Armenians, numbering 800,000, make up around 0.3% of the US population.

- ³⁹ The debate as to the degree to which homeland political groups set the political agenda of their diasporic kin, and to what degree the reverse is true, remains unresolved and probably can never be fully resolved. For a review of the debate concerning the Sikh transnation (see Gurharpal Singh, "A Victim Diaspora? The Case of the Sikhs," *Diaspora* 8 (1999): 293-308), who argues that the homeland's agenda remains determinative in that particular case.
- ⁴⁰ I refer to the two terms popularized by Louis Althusser, which have been instrumental in cultural studies, see Louis Althusser, "Ideology and Ideological State Apparatuses," *Lenin and Philosophy and Other Essays* (Monthly Review Press, 1971), 127-186. Applied to diasporas, "repressive" apparatuses can have only a relative meaning — in this essay, they mean the forms of organized coercion that, in the Middle Eastern communities, have sometimes entailed violence. The "ideological state apparatuses" are far more generally applicable to the Armenian diaspora than the term "state" may lead one to suppose, since precisely what Althusser argues is that "state" is more encompassing than the government and may include most producers of organized ideology. The diasporic institutions I have been discussing are active as producers and disseminators of art, discourse, ideology, and representation in the Althusserian sense. That activity is predicated largely upon institutional control of the material resources of the community.
- ⁴¹ The ARF is itself an avowedly political organization whose origins go back 110 years to the socialist and nationalist movement that fought to protect Armenian subjects of the Ottoman Turkish and Czarist Russian empires. Its other branches include, in the US, the Armenian Relief Society or ARS, the Hadassah of the Armenians, made up almost entirely of women; the *Hye Marzakan Enthanour Miyootyun* or HMEM, an athletic organization that has its own scout movement and is arguably the ARF's most popular organization worldwide; the Armenian Youth Federation, AYF; the *Hamazkayin*, a cultural organization that runs bookstores and mobile book centers and stages plays, dances, arts events, and lectures; one daily newspaper in Armenian; one weekly in English; a now-faltering but once very important periodical; a television program; and the Armenian National Committee of America, its lobbying arm in DC. The ARF's members form a majority of the boards of almost half the church parishes and school districts in the US. There are more than 100 churches and some twenty-six day schools, as well as countless Saturday and Sunday schools, in the US. Their budgets are raised entirely through communal self-taxation and amount to several hundred million dollars, though specific accounting to the public has always been evaded by ecretive leadership.

KHACHIG
TÖLÖLYAN

RETHINKING THE ARMENIAN
TRANSNATION

he general subject on which I am focusing is to rethink the concept of *transnation*, the way it is related to the diaspora and in particular to the Armenian Diaspora. While diasporas are an old phenomenon, the transnational is new. Diasporas have existed since at least 585 A.D., both as a concept and as a collectivity. The term *transnational* was first used in 1968, within limited business circles. In the area of political sciences, it has been used since 1971 and has been elaborated incrementally. The first scholars to introduce the concept into political science, Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, ultimately became two of the most prominent figures in American political science, the latter in particular.

Yet, it was only in 1990-1991 — that is, 27 years ago — that the term “transnationalism” entered both the mainstream and truly useful wide academic and intellectual circles. Of course, 1991 was the year of Armenia’s independence and the collapse of the Soviet Union. Indeed, that year was also a turning point for us, the scholars, engaged in academic thought. A range of previously existing yet rarely-used words spread across the humanities and the social sciences with unprecedented rate: *diaspora*, *transnational*, as well as *globalization*, *mobility*, *border-crossing*, in other words the entire migration-related vocabulary. It was as if they all mobilized at once to take up new positions. The word *migration* and its derivatives — *immigrant*, *emigrant*, *migrant* — and then also the neologism *transmigrant* — got multiplied and nuanced in the mobility studies abroad. I have never used the term *transmigrant* in my own writings. In the May of 1991, the first issue of the journal founded by me, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, was published. One day I would like to tell you how the members of the editorial board and I conspired to give the journal this name. Here, I will only mention that we opted for the word *transnational* since its constituent roots simultaneously reflected the importance of a nation but also the fact that with the approaching downfall of the Soviet Union, we were stepping into a new world where nation and nation-unions neither were nor should be the only factors that matter. The new transnational phenomena cutting across the boundaries of the concept of nation and then also the nation-state were sure to surface and make themselves known; that was obvious to us. And they were closely tied not only to globalization and mobility, but also to the fading of old colonialism and increasing momentum of a new postcolonialism. All these words and terms, each used only a little, came together to form a heavy reef that was to shatter the discourse.

The name of the journal I edited would bring together questions of interest also within this conference, importantly those of the diaspora, the national and the transnational, both in the past and in the rapidly changing present. There is an additional point that closely links the above story of the past to the present. About five years ago, an economist friend of mine introduced me to Google Scholar, and I saw for the first time how other scholars reference my articles in their writings. Then I assigned an assisting student to collect data about the most frequently cited sentences and wording.

This was the result. From one of my articles published in 1991, the sentence that

was cited most frequently was: “Diasporas are the exemplary communities of the transnational moment.” The second most-cited was the heading of another article published in 1996, “Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment.” And finally, the third most-cited was again an article heading that read “Elites and Institutions in the Armenian Transnation.” Thus, here are three sentences, two out of which contain the word ‘diaspora,’ and all of which contain the word ‘transnational.’ I had been thinking of myself as diaspora scholar for some 25 years and then I suddenly reflected that I might actually be a transnationalist, although there is no such profession, but still... I should add that the phrase “Armenian transnationalism” that I had used there did not go unnoticed, and there was even a critical paper published in the Beirut-based *Zartonk* newspaper that called ‘transnation’ an anti-national term.

Indeed, what do scholars intend to say by adding the prefix *trans-* to various words? Has anyone cared to consider why the prefix ‘dia’ in the Greek word ‘diaspora’ translates to ‘trans’ in Latin? This is true not only for these words, but in general — ‘dia’ means ‘trans.’ The Armenian for diaspora is *spyurk*, but the Greek word is not exactly *spyurk* (which means “scattered”), it is *dia-spora*, which means “trans-scattering,” “trans-dispersing”... the dissemination of the seed (for instance the sperm) beyond the body, or the dispersing of a nation beyond its homeland. In Latin, the flexible word *transnational* thus refers to phenomena that go beyond and cut across the boundaries of the nation, the national, and presently also the nation-states. Thus, the use of *transnational* somewhat abates the passive idea of just spreading or scattering and amplifies the meaning of going beyond, cutting across boundaries. These linguistic nuances have serious cognitive implications.

The key point for our subject today, I assume, is that the term *diaspora* implies a dichotomy; it juxtaposes the diaspora to the homeland or the diaspora composed of individuals to a nation that has a state. Transnational is a word that claims a trinity, at least in the more or less academic languages in the West. For example, when writing on sexuality, the term *sexual* implies binary categorization into *homosexual* and *heterosexual*. It was the case, at least until recently, that human sexual attraction was defined by these two terms. The word *transsexual* is now used to denote certain identities and to describe certain sexual preferences and behaviors, thereby refusing the rigid binary approach. That is, transsexuals and those writing in their support are rethinking the theory of sexuality, arguing that the binary categorization of homo- and heterosexual is insufficient. Thus, ‘trans-’ is the prefix that is now being attached to a number of concepts to replace a duality with a trinity. It is vital to highlight that introducing the third category does not suppress the earlier two, but makes them more complex. And so, the nation-state/diaspora dichotomy is still there and it continues to play a significant role in our life. However, the meanings and behaviors attributed to the concept of the diaspora in particular — and also to the nation, in my opinion — are now being revisited in response to the undeniable presence of globalization and mobility and the changes that they occasion.

As I already passingly mentioned, both parts of the diaspora/homeland dichotomy are currently undergoing change. To understand why and how this is happening, I need to go back to how the term *transnational* was generalized in 1990-1991 and respond to some studies from that period. By the way, for a better understanding of transnationalism, I would advise reading the large volume titled *Transnational Studies Reader*, published in 2007, consisting of 50 republished articles (including one authored by me) that have contributed to the widespread use of the word *transnational* as a scholarly term.

Interestingly, the contributing authors there are from all major disciplines — all the way from literature to history, anthropology and so on — and in all these areas, there is a discussion about how the word ‘trans’ has taken up its new role. Both there and later also in sociologist Peggie Levitt’s essential work, *The Transnational Villagers*, there is a very important point. They highlight how new forms of migration do not fit into the dichotomy. In her own example, when the Dominicans from the Caribbean islands settled in New York or in Boston as a pre-diaspora of immigrants, what one observed was that their experiences did not match the features of old diasporas — neither the characteristic detachment from the homeland nor the traditional diasporic efforts to maintain ties with the old country. This does not mean they are not a diaspora, even though neither their detachment nor their connection are traditional in form.

A further thing that is absent is the traditional diasporic effort to preserve identity. I am not saying there is no effort at all, but it is no longer in those terms and concepts. They are in regular contact with their native villagers and family members by phone and, today, certainly also by all the means the internet offers. And when it comes to thinking about economic or everyday issues, they refer not only to the American majority or to their pre-diasporic local community or to the homeland, but to all three of them together and concurrently. One known example comes from the Dominicans, but is also common among Mexicans. When it comes to getting married, they start to think that there is this one, there is that one, there is that third option etc., as people commonly do. It doesn’t matter to them whether this one lives in the same street or neighborhood, or in New York, or in the Dominican Republic. To them, it is all one and the same world. There is only one time for them — the transnational — and only one space — again the transnational — which is certainly no longer defined by geographical borders.

Homi Bhabha, theorist Edward Soja and others called this the “Third Space.” It is no longer a space of identity in the way that one’s native land is, or even the way the Bourj Hammoud district of Beirut was. “A Third Space” is a space defined and recognized by practices. And these practices change the meaning of identity. As also young scholars from Armenia write in their proposal to organize a conference on diaspora studies, “When migrant communities claim the title ‘diaspora,’ is it not preferable to *work* on what a diaspora is, stepping beyond the *discourse* on what a diaspora is?” While the wording sounds a bit awkward to me, I assume what they mean is that until now there has only been the discourse defining what

a diaspora is (in my words, what a diasporic identity is), while we ought to think instead of what a diaspora *does*. This aptly describes the case of the Dominicans: not what we are, but what we do and where. It is always in a transboundary space. This questioning indicates some transnationalization in our thinking regarding the diaspora.

A transnationalized diaspora does not really ask what its identity is. It rather asks itself, "Where am I active?" And the answer is "Both here and there" by virtue of the now inextricable, modern level of connectivity. Let me add that the Dominican villagers described by Peggy Levitt do not reflect on these changes, that is, that they do not talk about them in the terms and concepts that we use. They live and act, and through their actions they unconsciously change their identity, the meaning of their lived experience as a diaspora, and consequently also the worldview, practices and identities of those living in their homeland. When I call Armenians a transnation, I want to highlight that they are also in this process. This process involves first of all the diasporic communities, the diasporic segment, but I believe it applies to the home country too. I will refrain from talking about the part of the population in Artsakh since I do not have sufficient knowledge. But I assume that it might also be changing under current circumstances; even back in Soviet times, it was called an "intra-Soviet diaspora." I would like to see studies on how identity and especially practices have been changing in that intra-Soviet diaspora. Not only studies broadly on the Armenian diaspora in the general Russian space, but specifically on this already existing Karabakh diaspora that has been there for decades.

It seems to me that the changes that took place in Armenia in April-May 2018 also show signs of a shift from a dichotomy to a trinity. Our official discourse, both here and within the Diaspora, has been developing within the frame of a nation-state. And this is quite understandable — nations without an independent statehood have been striving to achieve one, at least over the last two centuries. Yet the recent experience has shown us and others as well that, after the restored statehood, its mere existence is not enough. The state may behave as the master of its nation, and not its servant. So, it seems that the nation-state dichotomy needs a third dimension; it requires an internal "third space," which is called the healthy civic space, the public sphere. I have already touched upon this matter, both directly and indirectly, referring to the work of Ashot Voskanyan, Hrach Bayadyan and others. Here, I will add that we, the Diaspora Armenians, also need to abandon this nation-state dichotomy, embrace the vitality of the third space and assist in creating it both in the diaspora and in Armenia.

VAHE
SAHAKYAN

DIASPORA, ETHNICITY, AND THE
CONCEPT OF THE “ARMENIAN
TRANSNATION:”

BRIEF NOTES ON DIASPORA
THEORY AND PRACTICE

When talking about identity, Armenian-Americans often use expressions such as “I am 25% Armenian,” “I am 50% Armenian,” “I am 100% Armenian.”¹ The interesting thing in these statements is that for those who make them, this is perhaps just an expression of blood filiation and genealogy; that is, if one parent is Armenian, then s/he would be 50% Armenian, and if only one of the grandparents is Armenian, then s/he would be 25% Armenian, and if both parents are Armenian, then s/he is 100% Armenian. Yet from the perspective of a diaspora scholar, the more important point here is to understand whether individuals with such self-identification should be considered diasporans.

David² lives in the U.S.; he is 50% Armenian by the above-mentioned criteria. His mother is Armenian and his father is Irish. He is a U.S. Army officer, yet every Sunday he attends one of the local Armenian Apostolic churches with his mother and the family. David does not speak Armenian; his wife is an Armenian from Armenia; their children have Armenian names, but their family language is English. The church that David attends belongs to the Eastern Prelacy of the Armenian Apostolic Church, which has been established by the efforts of the Armenian Revolutionary Federation (ARF) in the 1950s under the jurisdiction of the Catholicosate of Cilicia, and has since been closely affiliated with ARF circles.³

When I asked David “Why don’t you attend St. J. Church?,” he replied: “Because they are Democrats. I am not a Democrat.” I continued my line of questioning: “Would you say then that you are a Dashnak or do you sympathize with the Dashnak party?”⁴ He replied: “No, I am not a Dashnak. The Dashnaks are Socialist. I am a Republican.” As member of the American Republican Party, David had difficulty attending a church under the jurisdiction of the Catholicosate of Ejmiatsin because, in his own assessment, it was the Democrats’ church. Yet David was not a Dashnak sympathizer or member either, since, as he argued, the Dashnaks were Socialist while he was a Republican. David’s American and Armenian identities were intertwined in his everyday life, and it was sometimes challenging for David to clearly separate the American and Armenian constituents of his own identity.

For David, his home is America; the United States is the country of his primary allegiance. Regardless of this, part of his identity is Armenian, and he spends part of his life within Armenian milieus — in his family, in the Armenian church and around other Armenian charitable initiatives.

Here is another example from France. Marseille-based Dominique considered himself French of Armenian origin — *Français d’origine arménienne*.⁵ He did not speak Armenian, and we spoke in English. Dominique invited me to watch the rehearsal of their dance troupe, which consisted entirely of Armenian music and dances; the dance performers and band members were either Armenians — mostly immigrants from Armenia — or second/third-generation French people of Armenian origin. Dominique spent most of his time as a Frenchman, holding a high position in a French organization; yet, he was always involved in Armenian affairs, and had good relations with local and regional French authorities.

There are, certainly, also many people in the diaspora for whom being Armenian is a priority, who do spend most of their everyday life within Armenian environments, organizations and in interactions with other Armenians, who often consider Armenia as their homeland and moving or returning to Armenia as a future possibility, even though they are full-fledged citizens of other countries.

Many such examples of diverse and mixed diasporic identities can be described. Regardless of how scholars, policy makers or leaders of various organizations define Armenianness in the diaspora, it is a fact that these people with hybrid diasporic identities participate in the preservation and activities of diasporic institutions and in the production and reproduction of Armenian diasporic cultures. Therefore, considering all these, how can we define the Armenian diaspora in a way that is more inclusive and does not exclude the above-described people, who self-identify as Armenians in one way or another, are of Armenian descent and are involved in the activities of various diasporic organizations, and part of whose life and everyday activity is spent within Armenian environments and around Armenian matters, but who simultaneously have other, or several other, ethnic or cultural identities?

Abstracting from these practical examples, in what follows I will discuss whether it is possible to characterize the Armenian diasporic practices in ethnic terms, whether ethnicity provides the necessary objective ground for understanding and interpreting a diaspora, and what the boundaries and relations are between the concepts of diaspora, ethnicity and transnation.

The main purpose of this article is to demonstrate that the hybrid realities and diversities encompassing the above-mentioned diasporic examples are better and more objectively analyzed when a diaspora is analyzed in transethnic, translinguistic and transcultural perspectives.

In scholarly approaches, diaspora is often associated with dispersed communities, sharing the same ethnic origin, living in different countries and maintaining connections with their real or imaginary homeland. Scholars in this line of thought discuss the state of diasporas in-between host and home countries. Gabriel Scheffer, Walker Conner, and William Safran, for example, define diasporas as ethnic minority collectivities alienated from their host-countries who maintain direct connections with their homelands.⁶ The proponents of this approach tend to emphasize (and often essentialize) shared ethnic features that unite minority communities living in various countries. In such a perception, the individuals in the examples above would be excluded from the definition of diaspora, even though they have a “diaspora consciousness,” they participate in the operation of diasporic institutions and in the (re)production of diasporic cultures. The question, therefore, is the following: how can one define a diaspora in a way that reflects more accurately the phenomenon of diaspora and includes all the collectivities who directly or indirectly in practice contribute to the perpetuation of diasporic institutions, and cultural (re)production?

A number of contemporary diaspora scholars discuss the hybridity of diasporic identities. Cultural theorist and sociologist Stuart Hall, for example, defines diaspora “not by essence or purity, but by the recognition of a necessary heterogeneity and diversity; by a conception of identity which lives with and through, not despite, difference; by hybridity.”⁷ In this sense, he considers diasporic identities as ever-changing phenomena that constantly produce and reproduce themselves “through transformation and difference.”⁸

Historian of Jewish religion Daniel Boyarin suggests the following interpretation of diasporic identities: “Diasporic cultural identity teaches us that cultures are not preserved by being protected from ‘mixing’ but probably can only continue to exist as a product of such mixing. Cultures, as well as identities, are constantly being remade (...) Jewishness disrupts the very categories of identity because it is not national, not genealogical, not religious, but all of these in dialectical tension with one another.”⁹ Boyarin goes on to argue that Jewishness is impossible to naturally associate with any particular geographical land or to analyze Jewish culture as a “self-enclosed, bounded phenomenon.” It is precisely this conception of identity that allows a Jewish person to simultaneously be an Egyptian Arab, and an Egyptian Arab to be Jewish.¹⁰

Summarizing these conceptions of diaspora, one should also emphasize that diaspora is a phenomenon developing across generations: *In the process of diasporization, descendants of migrants and/or refugees who had settled in various countries as a result of a single wave or several continuous waves of dispersion, develop hybrid identities, first of all as full-fledged citizens/members of their countries, and, at the same time, as bearers of other cultural heritage; through constant negotiations they preserve some identity features (religious, linguistic, cultural, and other) and maintain transnational connections, which make them different from all other local collectivities.*

It is precisely these approaches that offer more inclusive definitions of diaspora and do not exclude from the conceptual domain of diaspora individuals with multiple identities, who consider themselves diasporans, who are involved in the activities of various diasporic organizations and in the (re)production of diverse diasporic cultures while at the same time being full-fledged citizens and members of the countries of their birth or residence.

Conceived in this way, diasporas, including the Armenian diaspora, do not have clear boundaries and cannot be defined strictly by ethnic characteristics. Diaspora boundaries are flexible as the individuals affiliated with and supporting the organizations constituting the diaspora, who contribute to the production and reproduction of diasporic cultures, operate within multiple linguistic-cultural spaces and hold multiple linguistic-cultural identities. In the case of the Armenian diaspora, the diaspora-born generations act as Armenians in some situations, as citizens of their countries in some other situations, and sometimes also as citizens or former citizens of a third country. For example, Armenians from Lebanon, Iran, Turkey, and Syria living in the U.S. sometimes operate across three linguistic-cultural

tural spaces — Armenian, American and respectively Lebanese/Arabic, Iranian, Turkish or Syrian/Arabic. Individuals from Armenia or Azerbaijan who are now based in the U.S. or France, and their descendants too, sometimes act simultaneously in three ethno-linguistic spaces — Armenian, American/French, and Russian/Post-Soviet. Over time, the manifestations and definitions of Armenianness also evolve and transform in the contexts of different countries and under the influence of a number of other circumstances.

An Armenian refugee from Azerbaijan who now lives in the U.S. and is a U.S. citizen defines herself quite straightforwardly: “**Ե՛մ Արմիանկա**” (“I am Armenian”).¹¹ However, she regularly attends the local Russian church because of its proximity to where she lives. Her husband is also Armenian, but their home language is Russian. They are an Armenian family who speak Russian and who are closer to the local Russian-post-Soviet communities than to the Armenian one. There are many other Russian-speaking Armenians, who, just like them, are connected with communities from the post-Soviet states, but who at the same time maintain direct or indirect connections with Armenia and Artsakh.

Armenians from Palestine and Lebanon who have suffered, lost their homes, been displaced and became refugees as a result of the Israeli-Palestinian or Israeli-Lebanese wars, who have suffered not as Armenians but as Palestinians and Lebanese, and who now live in the U.S. and are U.S. citizens quite often approach U.S.-Israel relations more as Palestinians or Lebanese, in both cases naturally opposing American pro-Israel policies. Armenians born in Palestine or Lebanon unavoidably have this layer of identities as well, regardless of the fact that both in Jerusalem and in Lebanon many of them have been brought up first and foremost as Armenians and were educated within Armenian environments.¹²

In the sense suggested in these brief notes, when diaspora is conceptualized as a transethnic and translinguistic phenomenon, the choice of the language in diaspora studies and surveys becomes a matter of utmost importance. In the narrow perception of diaspora, one may assume that a diaspora should speak only one language, namely the ethnic one. Armenians should speak Armenian, Jews should speak Hebrew and so on. Yet the practice of diaspora is different. Diasporas do not have or speak one language. For this reason, studies of a diaspora should also be conducted in multiple languages.

If interviews with diaspora representatives are sometimes conducted in the ethnic language — in Western or Eastern Armenian, in the case of Armenians — then it is important from the standpoint of diaspora practice that researchers ask questions that also reveal the significance of identities other than the Armenian, the importance of not only Armenia but also of the countries of birth and permanent residence for various diaspora Armenian circles.

The importance of these multiple identities certainly varies among various diaspora Armenian circles. There are indeed individuals who, in Khachig Tölölyan’s words, are “vital in the struggles over communal self-definition.”¹³ “They constitute

the 'leadership elites' or, in another parlance, an 'interest group,' whose members staff and fund organizations that have specifically diasporan concerns: they lobby for or against the homeland government (...); or raise funds for the homeland (...); or struggle to mobilize a transnational religious community in the service of a new homeland movement (...) They tend to be citizens of one country who also think of themselves as members of a transnational political and cultural community, sometimes even a transnational nation or 'transnation'.¹⁴ As Tölölyan has noticed, however, the number of such leaders in the diaspora is typically small, although they may have sizable influence on some diasporic circles.

Summarizing this more inclusive approach to a diaspora, that includes not only those who live their life in the diaspora by everyday practices of Armenianness or the so-called ethnically pure Armenians, but also those who act and self-identify as Armenians situationally, who often live and act in multiple linguistic and cultural fields, I would now like to turn to the relationship between the terms "diaspora" and "transnation."

The term "transnation" is sometimes used in contemporary migration studies to denote the transnational connectedness of nations beyond the boundaries of nation-states in the age of globalization and accelerating population movements. Migration scholars have proposed the notions of transnational social spaces and fields¹⁵ to suggest alternative approaches to the prevailing immigration-integration-assimilation unidimensional theories and to avoid methodological nationalism, when migration was analyzed exclusively within the contexts of nation-states.¹⁶ The term "transnation" is predominantly used to point to the imagined transnational community that exists between the communities of citizens of a nation-state established in various countries due to migratory flows and the compatriots in their countries of origin.¹⁷ In this sense, migrant communities from post-Soviet Armenia, established in other countries, may be considered part of the "Armenian transnation," along with their compatriots in Armenia and Artsakh. The term Armenian transnation may also include the "leadership elites" that Tölölyan describes, and some of their followers. The concept of "transnation" implies that the descendants of Armenian migrants living in various countries are necessarily Armenian, hold primarily (or exclusively) Armenian identities and loyalties, and are necessarily connected with each other and the remaining segments of the nation, living in Armenia and Artsakh.

Diaspora is certainly a transnational phenomenon. In Khachig Tölölyan's oft-quoted formulation, diasporas are "the exemplary communities of the transnational moment."¹⁸ Yet, the term transnation, more so than diaspora, contains and implies a certain degree of cultural sameness that is hard to trace between an individual self-identifying as 25% Armenian and 75% American, who never denies his/her Armenian identity and is part of the diaspora, and an Armenian living in Armenia or Artsakh. In this sense, the concept of "transnation" does not include those segments of the diaspora that act in more than one ethno-cultural field, who have hybrid and multiple identities, and who undoubtedly constitute part of

the diaspora regardless of whether or not any government, organization, group, structure or individual considers them part of the diaspora. A large segment of diaspora Armenians with hybrid identities, who regularly participate in the operation of diasporic institutions, and in the production and reproduction of Armenian diasporic cultural forms, who may introduce themselves as representatives of various national groups depending on the situation, are left beyond the limits of the term “transnation.”

In light of these diverse manifestations of diasporas, it is important to develop diaspora research methodologies that would enable recording the actual and diverse practices of diasporas, with the variety of perceptions of homeland and Armenianness. It is important to understand what methods and language(s) should be used in diaspora research to minimize the impact of the preferences of research organizations and individual researchers on the fieldwork and the data collected through various sociological and anthropological methods.¹⁹ This will enable one to understand the actual complexity of diasporas and the diversity of diasporic cultures and identities and, respectively, to develop more informed policies for working with heterogeneous diasporic communities and organizations, for mobilizing a diaspora’s abilities and participating in diasporic processes.

- 1 The article draws upon interviews and observations conducted by the author in Lebanon, France and the U.S. between 2012-2014.
- 2 The names of respondents have been changed for confidentiality purposes. The interview with David was conducted in the U.S. in February 2014.
- 3 The Armenian Apostolic Church in the U.S. has four dioceses, two Western and two Eastern, and each pair of Western and Eastern operate under the jurisdiction of the Catholicosates of Ejmiatsin and the Great House of Cilicia respectively. Dioceses under the jurisdiction of the Great House of Cilicia have been closer to ARF circles, while those under the jurisdiction of Ejmiatsin have had closer relations with AGBU-Ramkavar (Armenian General Benevolent Union — Armenian Democratic Liberal (Ramkavar) party) circles. For further details, see: Vahe Sahakyan, *Between Host-Countries and Homeland, Institutions, Politics and Identities in the Post-Genocide Armenian Diaspora, 1920s-1980s* (PhD Dissertation, Ann Arbor: University of Michigan, 2015), 207-213, 306-328.
- 4 Armenian Revolutionary Federation or Hay Heghap'okhakan Dashnaks'ut'yun is also known as Dashnaks'ut'yun, or the Dashnak party. The ARF was founded in 1890 in Tiflis, Russian Empire, with a nationalist and socialist ideology.
- 5 The interview with Dominique was conducted in September 2012.
- 6 See Walker Conner, "The Impact of Homelands Upon Diasporas," *Modern Diasporas in International Politics*, Gabriel Sheffer (Ed.) (London & Sydney: Croom Helm, 1986), 16-46; William Safran, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1 (1) (Spring 1991): 83-99; Gabriel Sheffer, "A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics," *Modern Diasporas in International Politics*, Gabriel Sheffer (Ed.) (London & Sydney: Croom Helm, 1986), 1-15.
- 7 Stuart Hall, "Cultural Identity and Diaspora," *Identity: Community, Culture and Difference*, Jonathan Rutherford (Ed.) (London: Lawrence & Wishart. 1990), 235-236.
- 8 Hall, "Cultural identity and Diaspora," 235.
- 9 Daniel Boyarin, Jonathan Boyarin, "Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity," *Critical Inquiry* 19 (4) (Summer 1993): 721.
- 10 Boyarin, Boyarin, "Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity."
- 11 Transliteration of Russian is according to the Library of Congress Romanization table.
- 12 It should be noted that not all Armenians, for example in Lebanon, are brought up in exclusively Armenian and Armenian identity preserving environments. See more Anahit Tonapetean, "Western Armenian in Lebanon Today: Realities and Visions," *Armenians of Lebanon (B), Conference Proceedings*, Andranik Tazesean (Ed.) (in Armenian) (Beirut: Haigazian University Press, 2017), 265-266, 270-272.
- 13 Khachig Tölölyan, "Armenian-American Literature," *New Immigrant Literatures in the United States: A Sourcebook of Our Multicultural Literary Heritage*, Knippling Alpana Sh. (Ed.) (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1996), 25.
- 14 Khachig Tölölyan, "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 5 (1) (Spring 1996): 18-19.
- 15 For transnational social spaces and fields, see Thomas Faist, *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces* (Oxford: Clarendon Press, 2000); Peggy Levitt, *The Transnational Villagers* (Berkeley: University of California Press, 2001); Peggy Levitt, Nina Glick Schiller, "Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society," *International Migration Review* 38 (3) (September 2004): 1002-1039; Cristina Szanton Blanc, Nina Glick Schiller, Linda G. Basch, Katherine Ong, *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-states* (London: Routledge, 1993); Nina Glick Schiller, "The Cent-

rality of Ethnography in the Study of Transnational Migration," *Sociology of Diaspora: A Reader*, Ajaya Kumar Sahoo, Brij Maharaj (Eds.) vol. 1, (New Delhi: Rawat Publications, 2007), 118-156.

- ¹⁶ For methodological nationalism and migration, see Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller, "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences," *Global Networks* 2 (4) (October 2002): 301-334; Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller, "Methodological Nationalism, the Social Sciences and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology," *International Migration Review* 3 (37) (September 2003): 576-610.
- ¹⁷ For some critical perceptions of the term "transnation," see, for example, the collection of essays in *State/Nation/Transnation: Perspectives on Transnationalism in the Asia-Pacific*, Brenda S.A. Yeoh, Katie Willis (Eds.) (London and New York: Routledge, 2004) or the following articles: Deborah A. Boehm, "'For My Children:' Constructing Family and Navigating the State in the U.S.-Mexico Transnation," *Anthropological Quarterly* 4 (81) (Fall 2008): 777-802; Amanda Wise, "Nation, Transnation, Diaspora: Locating East Timorese Long-distance Nationalism," *Sojourn: Journal of Social Issues in Southeast Asia* 2 (19) (October 2004): 151-180; Weimin Tang, "Echoes from the Borderlands: Transnation and Cultural Identity in Chuang Hua's Crossings," *Crossings: Journal of Migration & Culture* 1 (1) (2010): 25-36, etc.
- ¹⁸ Khachig Tölölyan, "Nation-State and its Others: In Lieu of a Preface," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1 (1) (Spring 1991): 5.
- ¹⁹ For an insightful discussion of the role of the researcher, see Takeyuki Tsuda, *Strangers in the Ethnic Homeland: The Japanese Brazilian Return Migration in Transnational Perspective*, chapter 1 (New York: Columbia University Press, 2003), 1-54.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ARMENIA 2018

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**HISTORY AND
HISTORIOGRAPHY**

RONALD
GRIGOR SUNY

THE FIVE CONS OF HISTORY:
REMEMBERING
(AND LEARNING FROM)
THE FIRST REPUBLIC OF
ARMENIA 100 YEARS LATER

eaching undergraduates history at the University of Michigan, I usually start my courses by explaining what I mean by the five “cons” of history — five elements that I believe good historians consider, perhaps not fully consciously, to organize their material, their selection of relevant facts, and to frame their arguments and explanations. These “cons” are CONTEXT, CONJUNCTURE, CONTINGENCY, CONTRADICTIONS, and CONFUSION. Tonight I would like to use these historical concepts to tell my own understanding of the history and legacy one hundred years later of the first Republic of Armenia.

As a people, Armenians are more often than not under the control **of** their history rather than **in** control of it. Events in the distant past deeply, almost fatally, influence their thinking about themselves, and victories and defeats of decades, even centuries long gone are replayed, refought, and thereby reproduce ancient divisions and conflicts. Take, for example, the bizarre circumstances in which the first Republic of Armenia emerged, the tragic events surrounding the fall of the Dashnak government in Yerevan in November-December 1920, the establishment of Soviet power, and the revolt (*apstambutiun*) or mutiny (*khrovutiun*) — take your pick — of February to April 1921. These distant events are still the subject of argument and mutual accusation among Armenians, as if what happened then gives legitimacy to one side and eliminates the political claims of the other.

For historians the most important factors ought to be, but seldom are, not what political effects their telling of the story will have, but the actual events themselves: what happened, why they happened, and how they might be interpreted and understood. To accomplish their task historians turn to original sources, as far as they may obtain them, and analyze the fullest possible documentation as intelligently and fairly as possible. Though complete objectivity is never really possible, the obligation of historians is to be fair and open about their biases, methods, and sources so that readers may judge how their history was constructed. Therefore, these five important aspects of historical understanding must be brought to bear on the problem: **context** (the social, political, cultural, intellectual environment in which the events took place, as well as the time when these events occurred); **conjuncture** (the play of large historical processes); **contingency** (the effect of particular events, accidents, personalities); **contradictions** (anomalies, things that don't neatly fit in and run in a different direction from which one as an historian is going); and **confusion** (the humility that one cannot know everything, and all questions cannot be comfortably answered).

What was the CONTEXT of the establishment of the first Republic of Armenia? The broadest and perhaps most important context was the devastating landscape of World War I, a cataclysmic bloodletting in which tens of millions of people were killed; other tens of millions were crippled, displaced, and forced from their normal places of living. For Armenians that context included the massacres, deportations, and forced conversions that have been recognized as the Armenian Genocide. We must add to that the revolutions that convulsed Russia in 1917 and continued through the next five years in a deadly civil war. The revolutions extended the life

of the moribund Ottoman Empire for a few more years, but ultimately the end of the war created the vacuum between the powers — the Ottomans and the Russians — the empires that had for centuries controlled (should we say occupied?) Armenia and provided the brief, fleeting possibility of Armenians creating their own state. Armenia's independence, always precarious, came into existence in May 1918 as the result of an unpredicted political opportunity — the withdrawal of Russia and the imminent collapse of the Ottoman Empire.

The context, then, in which the first republic emerged was EXIT FROM EMPIRE and EXIT FROM CATASTROPHIC, GENOCIDAL VIOLENCE.

In the vacuum created by the retreat of the Russians in 1918, Armenian political leaders in Tiflis reluctantly declared Armenia an independent state. That state managed a brief and difficult survival for about two-and-a half years, largely through the efforts of its own people and its preferred political leaders, the *Dashnaktsutiun*, and through timely, though severely limited aid from Britain and the United States. Independence was possible until the two rival powers reconstituted themselves into Bolshevik Russia and Kemalist Turkey and snuffed out the fragile, improbable, abandoned state that lay between them. Perhaps it is a law of history that Armenia can survive as an independent polity only when the surrounding powers are weak or failed states or equally balanced; otherwise, the fate of the Armenians is to be either divided between them or dominated by the more powerful.

What about the particular CONJUNCTURE of forces that allowed first the existence of independent Armenia and then determined its fall? Closely related to the context in which Armenians found themselves, the conjuncture involved the failure of the Western Powers to come effectively to the aid of a small, isolated republic that aspired to create a democratic state between rival autocracies. Without a benefactor — whether it was the United States or Britain — independent Armenia was unable to survive on its own in the face of the rival ambitions of the Kemalists and the Bolsheviks. Note that in this particular **context**, in this particular **conjuncture**, the actions and desires of Armenians were largely irrelevant. They were not powerful agents able to secure their security; rather they were acted upon by rival powers. Their fate was largely, though not entirely, decided by others. Here the CONTINGENCY of choices and ideological preferences, the ways in which leaders imagined the world, were important factors in the country's fate.

Whether or not they were ultimately decisive, it is difficult to deny that mistakes were made by Armenian leaders. Their geographical ambitions were too great for their physical means to achieve; they had identified most closely with the Western allies, which meant to both Kemalists and Bolsheviks that they were pawns of the imperialists; the Dashnaks who ruled the republic were seen by Moscow and Ankara as enemies of the international socialist revolution, Turkish nationalism, and the anti-colonial aims of both Bolsheviks and Kemalists.

Among the CONTINGENCIES, the particular events and personalities, that might

have moved history in a different direction, one should consider the views of political leaders, their ideologies and aspirations, their will and their errors of perception and judgment. As I have written elsewhere, ultimately the failure of independent Armenia was the fault neither of the leaders of the republic nor of their adversaries within the Armenian community. It was not the result of Dashnak incompetency or aggressiveness, though the ruling party was not entirely blameless. Giving up their Russian orientation for a European orientation in 1918 had been a reasonable enough move in view of the impossibility at the time of Russian aid to Armenia, but it had been a gamble. Indeed it had been quite a long shot. Once the Soviets moved into the Caucasus in 1920, the Dashnaks were faced with a new peril. Soviet Russia would not unconditionally support a republic linked to the Western powers and ruled by a party with a long history of antagonism to the Bolsheviks. The Dashnaks might have acted more quickly to attract Soviet support; they might also have been less provocative toward the Turkish Nationalists. But ultimately they were the victims of the requirements of larger powers.¹

Before I consider the last two “cons” — CONTRADICTIONS and CONFUSION — let’s look first at the fall of the republic and the last ditch effort to restore the republic after the Soviet takeover.

What was the CONTEXT of the Sovietization of Armenia and the February 1921 revolt? By the spring of 1920 the Communists were re-establishing the power of the Russian central government over the independent republics of what had been the Russian Empire. The Russian Civil War was coming to an end, and the foreign interventionist forces that had aided the establishment of these national republics were withdrawing from the scene. By 1920 the political situation had changed drastically. Turkey was reviving under the Kemalists, and the Communists had emerged triumphant in the Russian Civil War. Caught between the advancing Turks and the Red Army in Azerbaijan, the Dashnaks chose to make a political agreement with the Communists and enter a coalition government.

The particular CONJUNCTURE of 1920-1921 came with the Bolshevik victory in the Russian Civil War and the successes of the Kemalist movement. Soviet Russia was most interested in its own security and in promoting an international socialist revolution. Realizing that a new stabilization was underway in the Western capitalist world, the Comintern leaders turned toward the non-Western world, the Middle East, India, and to a lesser extent China in the hope that revolution in what we now call the “Third World” would undermine British imperialism and accelerate the revolution in Europe. This was the theme of the famous Baku Congress of the Peoples of the East in September 1920, at which the Armenian issue was discussed. And it remained a conscious calculation in Soviet policy toward Armenia in the next few years. The fate of Armenia was subordinated to the larger problem of revolution in the Muslim world and to the strategy of gaining allies among Turkish and Persian nationalists. To put it bluntly, “Armenia was expendable to the Soviets and always subordinate to Russia’s revolutionary goals.”²

With Western Armenia largely denuded of Armenians and in the hands of the tri-

umphant Kemalists, only Eastern Armenia, that small portion of historic Armenia that had been under Persian rule until 1828 and then part of the Russian Empire until 1917, remained under the control of Armenians at the end of the Russian Civil War (1918-1921).³ In the crucial months from February to December 1920, the limits of the Western commitment to the Armenian state became clear and the fatal alliance of the Kemalist Turks and Soviet Russia squeezed the republic into submission. Beginning with the London Conference in February, Armenia progressively lost the effective backing of the Allies, and at San Remo in April, Britain, France, and Italy made it clear that despite their sympathy for the losses and loyalty of the Armenians, they would not use force to guarantee the existence of the republic. A vain hope was held out that the United States would take up this burden. Where the Armenians were exposed, as in Marash in southern Anatolia, they were massacred or driven out by the Kemalists. Where they could themselves consolidate their holdings, as in the Kars region, they launched their own operations against the local Muslims. Armenian agents from the republic launched a hapless revolt in Karabakh, claimed and occupied by neighboring Azerbaijan, that led to the killing of hundreds of Armenians in Shushi and elsewhere. The Azerbaijanis held Karabakh at the moment when the Red Army took their capital, Baku, and radically altered the balance of power in Transcaucasia. The Soviets' proximity encouraged local Bolsheviks in Georgia and Armenia to launch rebellions, but the ruling Mensheviks and Dashnaks brutally suppressed them. The May uprising in Armenia brought down the moderate government, which was replaced by a party dictatorship made up of Dashnak Bureau members.

All three of the newly-formed South Caucasian republics aimed to create ethnically homogeneous states with their own people dominant in the national territory. Since Caucasia was an imperial borderland in which were complexly mixed, governments and independent military figures, like Antranik and Nzhde, set out to create "facts on the ground," a policy of nationalizing the territory that could hold.

The Dashnak leaders of Armenia had to deal with a weak and unreliable army and large numbers of Muslims within the boundaries of the republic. They embarked on a nationalizing policy, requiring Armenian language for all new state employees, dismissing Russian officials, and mandating the use of Armenian in the courts. The liberal citizenship law of June 5, 1920, recognized all inhabitants of the republic who formerly had been Russian or Turkish subjects to be citizens of Armenia, and provisions were made for foreign Armenians to apply for citizenship. But at the same time the government launched military campaigns against Muslim villages, driving Kurds and Turks beyond the former Russo-Turkish border. That frontier region, which had been lost by Ottoman Turkey to tsarist Russia in 1878, was contested by the Kemalists, who refused to recognize Armenian claims. Even more ominously for Armenia, when its army attempted to move into Muslim-populated Nakhichevan, the way was barred by Soviet and Turkish troops linked in a pseudo-Red alliance. In July the British garrison in Batumi, the last Allied troops in Transcaucasia, withdrew, leaving the Armenians alone before more powerful enemies.

Such policies were based on the increasingly influential discourse of the nation that held that a “nation,” however conceived, required a distinct territory in which it dominated. That gave it the right to rule itself and form an independent state. These efforts at nation-state building created deep hostilities and anxieties between the peoples of the South Caucasus that remain to the present time. The unmixing of peoples was embedded in the creation of the three republics.

Armenian diplomatic efforts moved along two separate tracks: one in the West that led to the still-born Treaty of Sèvres that created on paper a large Armenian state with borders drawn by Woodrow Wilson; the other in Moscow and Yerevan with representatives of Soviet Russia in an equally futile effort to obtain protection against the Turkish nationalists. Armenians, both in the republic and abroad, drew together through 1920 in their support for the independent state. They shared a hope that sometime in an unforeseeable future the tiny Caucasian entity would become the nucleus of a larger, united Armenian state that would include the lands of historic Armenia, lands that had been cleansed of Armenians by the Young Turks in 1915-1916. In late May 1920 President Wilson send a request to Congress to allow him to establish an Armenian mandate over Armenia, but the Senate “irreconcilables,” led by Senator Henry Cabot Lodge, voted down his proposal. With the Allies backing away, Armenia’s independent future increasingly depended on working out a reliable relationship with Soviet Russia. But the Soviet leaders were themselves divided between moderates, like Commissar of Foreign Affairs Georgii Chicherin, who were ready to establish peaceful state-to-state relations with Armenia and Georgia, and militants, like Sergo Orjonikidze, who pushed for a revolutionary or military takeover of the remaining South Caucasian republics.

Chicherin pledged support for the independent state and tried to convince the Armenians to give up their claims to Turkish Armenia. But the Armenians refused. Serious differences over Nakhichevan, Zangezur, and Karabakh also divided Armenia and Soviet Russia. Even as talks between the two states continued, Red Army units moved into the disputed areas, and fighting broke out between Soviet and Armenian troops in Zangezur. A Soviet plenipotentiary, Boris Legran, negotiated a brief end to the fighting, and in the accord of August 10 recognized “the independence and full self-determination of the Republic of Armenia.”⁴ That same day, at the other end of Europe, representatives of Armenia signed the Treaty of Sèvres, tying the republic’s fortunes to empty Western promises. Ten days later Soviet Russia signed a treaty of friendship with the Turkish Nationalists under Kemal, and Armenia was caught between the Soviet hammer and the Kemalist anvil.

The endgame for the republic began early in September, when Turkish troops launched an attack across the former Russo-Turkish border. Events moved quickly. Though Moscow was sympathetic to the anti-imperialist agenda of the Kemalists, both sides were suspicious of the intentions of the other regarding South Caucasia. Legran signed a generous draft treaty in Yerevan, granting Soviet

recognition of many of Armenia's territorial claims, but in Moscow and Baku in the meantime Soviet policy had shifted toward the militants' position favoring Sovietization of the republic. The demoralized Armenian army panicked at Kars, losing the fortress-town on October 30 to the forces of General Kiazim Karabekir and effectively sealing the fate of the Armenian republic. The Turkish army occupied Aleksandropol' (Gyumri) and advanced toward Karakalisa, forcing the Armenian government to sign a humiliating armistice. Worried by the Turkish successes, Soviet Russia offered to mediate the conflict. Yerevan and Angora agreed. One set of negotiations directly with the Turks took place in Aleksandropol', while another went on with Soviet plenipotentiaries in Yerevan.

The Communist militants decided to take matters in their own hands and on November 29 declared Armenia a Socialist Soviet Republic. The Red Army moved into Armenia from Azerbaijan, preempting the efforts of Legran to effect a peaceful transfer of power. Nariman Narimanov, leader of Soviet Azerbaijan, magnanimously, unilaterally settled the territorial disputes with Armenia by gifting Nakhichevan, Zangezur, and Karabakh to newly-declared Soviet Armenia. (He would change his mind about that "gift" later.) In contrast, the Turks demanded a radical reduction of Armenian territory. The Dashnak government decided to transfer power to the Soviets but in order to stave off further Turkish advances also to sign the harsh terms proffered by the Turks. General Dro (Drastamat Kanayan), the plenipotentiary of the Dashnak government of Armenia, and Silin, the representative of Soviet Russia, proclaimed Armenia an "independent socialist republic" on December 2, 1920. A few hours later the delegation of the former government signed the Treaty of Aleksandropol', which though technically illegal established what became the border between the new Armenian Soviet Republic and nationalist Turkey.

At the moment of Sovietization the country was at the nadir of its modern history. Not only had Armenians had been driven out of the Turkish-held parts of the Armenian plateau in the genocidal massacres and deportations of 1915, the population of Russian Armenia had also fallen precipitously since the outbreak of World War I because of warfare, migration, and disease. By 1920 only 720,000 lived in Eastern Armenia, a decline of thirty percent. Moreover, almost half of that population was made up of refugees. Many of the social and political institutions that Armenians in the Caucasus and in Turkey had built up over centuries had been destroyed. The Armenian middle class, the once privileged elite of Tiflis and Baku, was now suspect in the eyes of the new Soviet governments in Georgia and Azerbaijan. Their unenviable choice was either to accommodate themselves to the alien socialist order or to emigrate to the West. In the seven years of war, genocide, revolution, and civil war (1914-1921) Armenian society had in many ways been "demodernized," thrown back to its precapitalist agrarian economy and more traditional peasant-based society.

The first tasks of the new Soviet government in Yerevan were to rebuild the economy, feed the "starving Armenians," and establish their new political order. The Dashnaks and Communists had agreed that all power was to be handed over to

a revolutionary Committee (*Heghkom*, *Revkom*) made up of five Communists and two Dashnaks, the latter to be approved by the former. No repressive measures were to be carried out against the Dashnaks or other non-Communists. It was generally understood that the Dashnaksutiun remained the most popular party among the Armenians and that the Communists had very little support in the country, except for a few hundred radical intellectuals and workers. The population was weary of war, hungry, sick, and politically apathetic, which was indicated by the lack of resistance to the entry of the Red Army into Yerevan. Rather than protest, silence greeted the new government. The “revolution” that brought the Communists to power had been allowed to happen in order to prevent Eastern Armenia from being overrun by the Turks, and Armenians hoped that the Red Army would drive the Turks from Aleksandropol and other parts of occupied Armenia.

Here is where CONTINGENCY comes in: the accident of who came to rule in those first moments of Soviet power in Armenia. The first Soviet government, headed by Sarkis Kasian (1876-1937), was made up of very young and militant Communists, like Askanaz Mravian, Avis Nurijanian, Ashot Hovhannisyian, and Aleksandr Bekzadian. Marked by years of underground work, these young Communists were deeply hostile to the Dashnaks, who, after all, had suppressed the revolts by Armenian Bolsheviks and executed some of their comrades. Completely inexperienced as administrators, insensitive to the weariness and desperation of the people they now governed, the *Heghkom* moved quickly to impose its authority. It set up a secret police organization modeled on the Russian Cheka within days, and all governmental institutions of the old republic were abolished. Disregarding the agreement creating a coalition government, the Communists arrested many Dashnaks. The old Russian imperial law code, which had been used in the independent republic, was replaced by the legal statutes of the Soviet Russian republic. And most onerous of all, the economic policy, later known as War Communism — nationalization of banks and industries, confiscation of food stuffs, severe restrictions on the market — was imposed on Armenia.

The rapidity and harshness of the Communists' initial policies created great dissatisfaction with the Soviet government. The government was unable to alleviate the shortages of food and fuel caused in part by the Menshevik Georgian blockade of Armenia. Red Army men moved into villages and seized grain from the peasants to feed soldiers and townspeople. The hope that the Red Army would drive out the Turks proved illusory. Bolshevik Russia viewed the Turkish nationalists as allies against Western imperialism and was reluctant to challenge them in Armenia.

The early Soviet historian, B. A. Borian, wrote about the economic terror of the first Soviet Armenian government:

The Revolutionary Committee started a series of indiscriminate seizures and confiscations, without regard to class, and without taking into account the general economic and psychological state of the peasantry. Devoid of revolutionary planning, and executed with needless brutality, these confiscations

were unorganized and promiscuous. Unattended by disciplinary machinery, without preliminary propaganda or enlightenment, and with utter disregard of the country's unusually distressing condition, the Revolutionary Committee issued its orders nationalizing food supply of the cities and the peasantry. With amazing recklessness and unconcern, they seized and nationalized everything — military uniforms, artisans tools, rice mills, water mills, barbers' implements, beehives, linen, household furniture, and livestock.⁵

In January 1921, 560 Armenian army officers, including the Dashnak heroes, Si-likov and HezARBekian, were rounded up and deported to Azerbaijan. General Dro was "invited" to go to Moscow. The next month Hovannes Kachaznuni, the former prime minister of independent Armenia who had stayed behind in Yerevan, was arrested and placed in a Cheka prison. But he remained there only eight days. When the Red Army marched out of Armenia to overthrow the Mensheviks in Georgia in February 1921, Dashnak leaders saw their opportunity to rid themselves of the hated Communist regime. The initial Dashnak resistance to Soviet rule was outside the capital, in Zangezur, led by Ruben Pasha, and in Karabakh, led by the Bulgarian Armenian Colonel Nzhde. On the morning of February 18, Dashnak insurgents entered Yerevan, driving the Communists before them. The Bolsheviks made their last stand at the railroad station, and at noon an armored train carried them from the city in defeat. The Red Army, busy Sovietizing Georgia, was unable to come to their rescue.

When the Cheka prisons were opened, a scene of horror greeted the liberators. Seventy-five bodies were discovered, hacked by axes. Among the dead were the Dashnak heroes, Hamazasp and Colonel Korganov. The Dashnaks responded by arresting Bolsheviks, some of whom were subsequently killed. The new government was headed by Simon Vratsian, who appealed to the West to aid the new Armenia. Armenians fought Armenians for the next few months, with Russian troops shelling Yerevan and eventually returning from Georgia to re-establish Soviet power. The Dashnaks fled into the mountains of Zangezur where they held out until April.

The rebellion had a sobering effect on the Communists. Moscow replaced the militant Revkom with a new government headed by Aleksandr Miasnikov (Miasnikian) (1886-1925), a man trained in the law but with a long period of service fighting on the western front during the Russian Civil War. He was commissioned by Lenin, the chairman of the Soviet government in Moscow, to carry out a more moderate policy toward the Caucasus. In an often reproduced letter to his Caucasian comrades, Lenin pointed out that the Soviet republics in Transcaucasia were more backward, "more peasant than Russia," and that socialist policies had to be implemented very slowly. He called on the party to exercise "greater gentleness, caution, concessions in dealing with the petty bourgeoisie, the intelligentsia, and especially the peasantry." Lenin was suspicious that many Communists were not sensitive to local and ethnic peculiarities, that their "internationalism" and calls for unity with Soviet Russia were really disguised forms of Russian nationalism. "Scratch a Communist," he once said,

“and you will find a Great Russian chauvinist!” A degree of autonomy for the smaller nationalities was necessary, he believed, in order to win them over to the Soviet cause. By now Russia had adopted the more moderate economic policy known as NEP (the New Economic Policy), which denationalized much of the economy and gave the peasants the right to control their own grain surpluses. The second Soviet Armenian government came to Yerevan far more willing to compromise their more extreme goals than had the first half a year earlier.

So, where are CONTRADICTION and CONFUSION? They come later, when historians turn their gaze on the fraught events of the years 1918-1921. One hundred years after the establishment of the first republic, its story remains a source of contention (another “con”) and confusion. Questions remain unanswered. For some Armenians the first republic and the February Revolt was a brief blaze of glory, a moment of national self-assertion against overwhelming odds, and should be understood as a patriotic defense of the nation. For others it was a futile attempt to reverse historical destiny, and ultimately it did little to improve conditions for the Armenians. My own reading is that the first republic was too ambitious in its attempts to create a greater Armenia, given its very limited resources and its powerful adversaries. The Soviets too were overly ambitious at first. The excesses of the first Soviet government were the principal cause of the rebellion, and that resistance was understandable and justified. The Kasian government, like the pro-Stalin elements in Georgia, were unwilling to work with broader social and political forces, as advocated by Lenin, and thereby lost an opportunity for a more peaceful, less traumatic transition to Soviet rule. The revolt was a warning that Lenin and Miasnikian heeded, and for a time there was a more moderate policy in the Caucasus. The Soviets considered establishing a coalition government in Georgia with the Mensheviks and negotiated with the Dashnaks in Riga about cooperation. But very soon the almost-visceral militance of hardened Civil War veterans overwhelmed these more moderate impulses. Those people closest to Stalin, like Orjonikidze, pushed for a more uncompromising policy toward nationalists, and the Soviet regime lost the most promising opportunity to develop a broader political base for their program.

The story of the tiny Armenian state hovers between tragedy and pathos and can be told either as a tale of circumstances beyond Armenian capabilities or the failures of its leaders. In the century that followed that initial effort to found a democratic state would be repeatedly revived. At this very moment it is being renewed in the streets and halls of government in post-Soviet Yerevan.

- ¹ Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century* (Chico, CA: Scholars Press, 1983), 32-33.
- ² Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, 33.
- ³ The last year of the first Republic of Armenia has been masterfully told in a detailed narrative in Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume III: From London to Sèvres, February-August 1920* (Berkeley, CA: University of California Press, 1996); and *The Republic of Armenia, Volume IV: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization* (Berkeley, CA: University of California Press, 1996).
- ⁴ Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. 4*, 95.
- ⁵ Bagrat A. Bor'ian, *Armeniia, mezhdunarodnaia diplomatiia i SSSR* (in Russian) (Moscow-Leningrad, 1929), 126.

ARA SANJIAN

THE CHALLENGES OF
UNDERSTANDING AND
PRESENTING ARMENIAN
HISTORY THROUGH
RESEARCH AND TEACHING:
A PART-INSIDER'S
OBSERVATIONS FROM
OUTSIDE

Like many of the other papers delivered at the conference *Armenia 2018: Reality and Perspective* in June 2018, I had to make substantial revisions to its earlier drafts because of the political earthquake which had shaken Armenia two months earlier. When my paper's original abstract was submitted to the conference organizers in March, the country seemed to be firmly under the hold of authoritarianism. There was substantial criticism in my abstract on several aspects of the dominant trend in post-Soviet historiography in Armenia and an argument that its shortcomings were keeping it largely cut off from contemporary schools of historical theory and methodology discussed and practiced widely worldwide. However, I had also cast doubt on the ability of the few alternative circles of writing history in Armenia to force through any meaningful change in the discipline because of the prevailing socio-political conditions. Like many both inside the country and abroad, I also pleasantly surprised with the subsequent success of the anti-government protests in April 2018 and the resultant change in government. I quickly noticed that most people in Armenia had entered a period of euphoria. Many individuals and groups across society now felt that their voices could finally matter. Many specialists were coming up with sweeping suggestions to improve various aspects of life in the country, including science and education. I took this new mood into consideration when, at the prompting of the conference organizers, I revised my abstract in early June 2018. Urged by a few respected colleagues in Armenia, plus encouragement from the conference organizers, I presented at the conference not only my assessment of the road covered by historians in Armenia, especially those focusing on the history of the Armenian people, since the end of the Communist era, but also offered some suggestions on how to improve the current state of affairs in this discipline with the expectation that it can eventually become an active participant in the ongoing historiographical debates across the world. The article in your hands is an expanded version of the revised talk delivered in Yerevan.

Being an ethnic Armenian from the Diaspora and offering advice on developments in Armenia has always been a tricky venture since the country's regaining its independence in 1991 and even earlier. Because I anticipate that what I will suggest will get a mixed reaction (see below), I feel obliged to explain here that the reference in the title to my being a 'part-insider' emanates from my continuous reading of books on history, especially Armenian history, published in Yerevan, since my high school years in Lebanon in the early 1980s, followed by my five years as a resident student at the Faculty of History at Yerevan State University, the links I have maintained with various research institutions and individual academics in Armenia since my graduation, first, as Chairman of the Department of Armenian Studies at Haigazian University in Lebanon and, now, as Director of the Armenian Research Center at the University of Michigan-Dearborn, and finally the many visits I have paid to Armenia during the past two decades. The 'part-outsider' description, on the other hand, is based not only on my birth, childhood and adolescence outside Armenia, but more importantly on my three years of education for a PhD degree in the United Kingdom and the subsequent twenty-three years of college-level teaching and research in Lebanon and the United States.

HISTORY IS AN ARGUMENT WITHOUT END¹

Perceptions of what history is and what it should be, including how it should be taught and researched, are continually affected by changes in politics, society and culture. Debates on these issues frequently occur even in societies which are considered stable, let alone those undergoing drastic changes, like the situation is in Armenia since April 2018. The current revolutionary fervor, including any serious attempt to change the curriculum and push for the adoption of new theories and methodologies, will only underscore the divergence in opinions among the proponents of various approaches to history which have crystallized in Armenia during the past quarter century of political independence, but will also provide a new political and cultural milieu for those disagreements to continue and evolve.

POST-SOVIET ARMENIAN HISTORIOGRAPHY: THE WAY THINGS ARE

Most historians, other academics, and public intellectuals in Armenia have periodically proclaimed in recent years their joy and contentment for the end of the state-imposed, so-called Marxist-Leninist ideology of the Soviet era.² The Soviet state, having structured itself on a rigid ideology, always kept history writing under watch. However, ideological interpretations frequently changed at the very top, at times sharply, especially during the years up to the death of Joseph Stalin in 1953. Accordingly, there were zigzags in the top-down instructions which the Kremlin or its subordinate leaderships in the union republics imposed on historians. However, the grievances that we hear today from contemporary historians in Armenia, who grew up and were educated in the post-Stalin era, appear to pertain mostly to the relatively stable situation which took shape during the early years of Nikita Khrushchev's leadership in the mid-fifties and persisted until Mikhail Gorbachev's *perestroika* in the late 1980s.³

Many contemporary Armenian historians in high administrative positions are also on record that historiography in Armenia has advanced significantly in the past twenty-five years. They point to their newly found ability to tackle topics, which had previously been suppressed by Soviet censorship for political and other reasons. These include the analysis of Armenia's territorial disputes with Georgia and Azerbaijan after the disintegration of the Russian Empire in 1917, the excesses of the Stalinist regime in Soviet Armenia, or the dissident movement under Khrushchev and his successor, Leonid Brezhnev. These historians also assert that they now can also study in more detail topics, which the Communists had previously disapproved of as 'nationalistic,' including the Armenian national-liberation movement in the late Ottoman Empire and the Armenian Genocide during World War I. Finally, they also draw attention to the possibilities they now enjoy in providing new interpretations to past events and experiences, different from the bygone dictates of the Soviet regime.⁴

My own assessment of where the discipline of history, particularly the researching and presentation of Armenian history, stands in Yerevan at this juncture is more

restrained. I agree with the above valuation to the extent that that many of the new studies published in Armenia since the disintegration of the Soviet Union have provided useful additions to our knowledge of the past and also because some of the new interpretations offered by historians in post-Soviet Armenia regarding particular pivotal moments and personalities in Armenian history are indeed for me, and I assume for many others too, more plausible than those once dictated by the Soviet leadership. However, I am also already on record of having openly expressed back in April 2017 a number of important reservations about the way the textbook of Armenian history published by the Department of Armenian History at Yerevan State University in 2012 was written and edited.⁵ This volume, we assume, was to some extent a summation of the road covered by Armenia-based experts in Armenian history since the end of the Communist era, and I am returning in this article to some of my concerns expressed then before proceeding to offer suggestions on how to improve the situation, especially, I repeat, as regards enabling historians in Armenia to become active participants in the ongoing historiographical debates on the world stage.⁶

In studies on history published in post-Soviet Armenia there are extremely few direct references to Marxism — more precisely, to its official Soviet version(s) — which were once proclaimed unequivocally to be the only true ideology and methodology suitable for scholars. Many, though *not* all, of Soviet Marxism's grounding principles have also been dropped, most visibly the principle of periodizing world and hence Armenian history into five major epochs according to the dominant mode of production in each era. It was contended during the Soviet epoch that Armenia had also passed through the stages of Primitive Communism (until the establishment of the Kingdom of Urartu in the ninth century B.C.E.), Slave Society (from the ninth and, more compellingly, the fourth century B.C.E until the third century C.E.), Feudalism (from the fourth to the early nineteenth century C.E.) and Capitalism (from the second half of the nineteenth to the early twentieth century), and that it had entered after the Bolshevik Revolution in October 1917 the ultimate stage of Socialism and Communism.⁷ Soon after the demise of the Soviet Union, the now defunct Armenian Union of Historians (*Patmabanneri haykakan enkerutyun*) organized on May 9, 1992, a scientific conference to agree upon a new periodization for Armenian history.⁸ However, the conclusions presented at the end of gathering were not followed strictly in the following years. Instead, recent publications — like the new four-volume edition (in eight books) of *Hayots patmutyun* [History of the Armenians], gradually being published by the Institute of History at the Armenian National Academy of Sciences since 2010, the college textbook, *Hayots patmutyun*, published by the Department of Armenian History at Yerevan State University in 2012, as well as all school textbooks now used for the sixth to ninth and then from the tenth to the twelfth grades are following a four stage periodization, whereby the Ancient (*Hin*) Period covers developments from pre-history to the end of the third century A.D., i.e. the eve of Armenia's Christianization.⁹ The next era, the Middle (*Mijin*) Ages, extends from the beginning of the fourth to the mid-seventeenth century, while the period from the second half of the seventeenth century to the declaration of Armenia's independ-

ence on May 28, 1918 constitutes the Modern (*Nor*, literally 'New') Period. Finally, the epoch since May 1918 comprises Recent (*Noraguyn*, literally 'Newest') History.¹⁰ This new principle is not much different from the periodization scheme used in Tsarist Russia, which the Soviet government reintroduced with its May 16, 1934 decree concerning the teaching of "civilian" history in Soviet schools. The decree required that civilian history be divided into ancient, medieval, and modern periods.¹¹ It was applied most consistently in relation to world history, with another epoch, the Recent Period, added in the post-World War II era to distinguish events after the Bolshevik Revolution (seen as the dawn of the Communist stage) from those of the earlier, Capitalist and Imperialist stage, which extended until October 1917. In Soviet Armenia, this division into ancient, medieval and modern periods was applied to Armenian history in one of the early attempts to reintroduce Armenian history in the school curriculum after the said 1934 decree: Hamo Harutyunyan's *Hay zhoghovrdi patmutyan tsragri nakhagits* [Draft Program of the History of the Armenian People], published by the Institute of Qualification of Teachers in 1938. It is not referred to, however, in *Tsragir hay zhoghovrdi patmutyan* [Program of the History of the Armenian People], compiled by Serob Poghosyan, Hamo Harutyunyan and Mkrtich Nersisyan and published by the Yerevan State Pedagogical Institute in 1939 and 1940.¹² It appears, however, that this pattern of periodizing Armenian history according to three periods quickly gave way to the five modes of production approach. The latter was formalized during the discussion of periodization of Russian and other national histories in the Soviet Union, which were held in the late 1940s and early 1950s upon instructions from the central authorities.¹³ With its return to Armenian history writing after 1991, this four period periodization differs only slightly from the scheme used for world history in the Soviet Union for decades: official Christianization in the early fourth century is now seen as the dividing line between the Ancient and Medieval periods in Armenia — instead of the fall of the western Roman Empire in 476 C.E. in world history, and the declaration of Armenia's independence on May 28, 1918 is now depicted as the dawn of Recent History — instead of the Bolshevik Revolution on October 25, 1917. However, the search for a new consensus toward periodization, appears to continue. On April 13-14, 2017, the Union of Historians of Armenia (*Hayastani patmagetneri miutyun*), a non-governmental organization, held another conference, in conjunction with several state-run, research and academic institutions, all financed from Armenia's state budget, on "The Problems of the New Periodization of the History of Armenians." For its organizers "the aim of the scientific conference was to revisit the classical periodization of Armenian history and to develop new formats to attune Armenian history to the context of world history."¹⁴

Nevertheless, some, usually minor, Soviet-era Marxist concepts and formulations are still unconsciously referred to or followed in the secondary literature published in Armenia a quarter of a century after the collapse of the Communist system, especially among historians of the elder generation, who have studied under the Soviet regime. Such fragments seem to have a better chance of survival when they do not appear to clash openly with the now prevailing primordial nationalist mindset, which has made a triumphant return in Armenia to fill the void left by Soviet Marxism.

The philosophical foundations of primordial nationalism in writing history — more specifically, the histories of nations and nation-states — are usually traced to the ideas of German Romanticism in the late eighteenth and early nineteenth century. Armenian historians of the modern era, beginning with the Father Mikayel Chamchyan of the Mkhitarist Congregation in Venice in the late eighteenth century, also composed their histories largely according to this model. They initially followed the medieval tradition set in Movses Khorenatsi's *Patmutiwn Hayots* [History of the Armenians] that the rebellion of Hayk against Bel was the historical genesis of the Armenian nation. This was the approach in all surveys and textbooks published by Armenians, historians and laymen, until the 1890s. Thereafter, the narrative of Armenian origins shifted to the hypothesis of the disintegration of the proto-Indo-European language and the subsequent migrations of Indo-European speakers to various parts of Europe and western Asia. While not strictly primordial as the story of Hayk and Bel, this new version was nevertheless perennial, as studies in the late nineteenth and early twentieth century usually presented the Uartians, whose kingdom collapsed in the early sixth century B.C.E., and the proto-Armenians as two distinct entities. Even if these two groups later mingled, as historians of Armenia in the early twentieth century contended, that blending occurred after there had been an earlier distinctive Indo-European *Armen* identity. Historians of Armenia following this pattern were in line with the thinking of foreign historians dealing with other nations and other parts of the world for primordial nationalism remained dominant in history writing across the world in the nineteenth and the first half of the twentieth century.

During first decades of Soviet rule, the Bolsheviks displayed a mixed attitude toward national histories, both Russian and those of the titular nationalities of the union republics. The old guard of historians and other so called 'loyal bourgeois experts' were initially left free — including in Armenia — to pursue their established research agendas. The latter also continued teaching in universities. Many already established pre-Soviet historical interpretations thus persisted at the elite level during this initial phase. At the same time, the Bolsheviks totally excluded national histories from the curricula of other types of educational institutions, including the public-school system.

National histories — Russian (disguised as "History of the Peoples of the USSR") and other — were brought back into the Soviet school curriculum in the mid-1930s. In Armenia, the first high school Armenian history textbook of the Soviet era came out in 1943.¹⁵ Unfortunately, no comparative analysis exists about the differences — but for our purpose, more importantly, the similarities — this textbook had with the Armenian history textbooks of the late tsarist period or those which were being used across the Armenian Diaspora in the 1930s. Such a study would make us discover the extent which Soviet Marxist historiography accommodated primordialism in the 1930s, despite the Marxist assertion that nations were the product of only the bourgeois capitalist stage in history.

The returning primordial nationalism (now without even the necessity of cloaking itself with the jargon of Soviet Marxism) has now reached new levels in post-Soviet

Armenia. The 2012 Armenian history college textbook contends that the territory of historical Armenia was much larger than what earlier textbooks published by the same department under Soviet rule said in the 1960s and 1970s; it was 400,000 square kilometers,¹⁶ instead of 300,000 square kilometers as previously stated.¹⁷

Moreover, the same textbook contended that the formation of the Armenian people occurred much earlier than what was said under Soviet rule. The textbooks of the 1960s and '70s put the beginning of this process at the end of the seventh century B.C.E., i.e. at the time of the decline of the Kingdom of Urartu, and its end in the early second century B.C.E, when the Artashesian Dynasty was established.¹⁸ The 2012 textbook, however, puts the start of this process at the end of the fourth and the beginning of the third millennium B.C., when the earliest speakers of the Armenian language are believed to have broken away from other Indo-Europeans. It fixes the culmination of this process in the sixth-fifth centuries B.C., i.e. soon after references to Urartu disappear from the historical record.¹⁹

The narrative in the 2012 textbook about Armenian ethnogenesis also goes hand in hand with the assertion that Armenians have been living continuously, since their emergence at the end of the fourth millennium B.C., in their cradle, i.e. from a much earlier period than what was said under Soviet rule. It places the proto-homeland of the Indo-European peoples unequivocally on the Armenian Highland by relying solely on the theory proposed by the Soviet linguists Tamaz Gamkrelidze and Vyacheslav Ivanov in the 1970s and 1980s. The textbook does not allude to the existence of other theories on the location of the Proto-Indo-European homeland, let alone to the reality that a few of these other theories currently enjoy a wider following in international academic circles compared to that of Gamkrelidze and Ivanov.²⁰ The reader is told that once the ancestors of all other peoples who, like the Armenians, initially spoke the proto-Indo-European language left the Armenian Highland, the Armenians remained its sole inhabitants, arguably as early as the beginning of the third millennium B.C. Thereafter, the Armenians have lived uninterruptedly in their cradle for millennia — up to the present. This interpretation supports both the primordial and perennial attributes of Armenian self-perception. It fixes Armenian origins a few thousand years earlier *and* in the same area where their existence is later unequivocally attested in written primary sources from the late sixth century B.C. It also indirectly downplays, not to say totally excludes, the participation of other ethnic groups in the ethnogenesis of the modern Armenian people. According to this interpretation, one may say that Armenians emerged by default when everybody else left what was once a common homeland. Thereafter, while the assimilation of some Armenians among other ethnic groups is acknowledged, there is very little discussion in the 2012 textbook, if any, about the assimilation of other, probably smaller ethnic groups among Armenians in recorded history. This is essentially an argument for a linear nationhood and a continuous, mostly unchanging Armenian national identity.

The 2012 textbook also asserts that Armenians have enjoyed much longer periods of statehood than what was said during the Soviet era. It claims that the first Ar-

menian state emerged in the 28th-26th centuries B.C.²¹ and, thereafter, Armenian statehood persisted on the Armenian Highland almost continuously until the Mongol invasions in the thirteenth century A.D. Urartu, now called the Kingdom of Ararat, is depicted in this textbook simply as one link in a continuous chain of Armenian peoplehood and statehood, i.e. just another dynasty in the long list of dynasties which succeeded one another to rule Armenia for thousands of years.²²

The same arguments about the origins of the Armenians, them being the sole inhabitants of the Armenian Highland for millennia, and the persistence of Armenian statehood for millennia are also asserted in all recent Armenian history school textbooks that this author has reviewed.²³ The first book of the four-volume Armenian history set, currently being published by the Institute of History — where the story of Armenian origins and the first states on the Armenian Highland will be covered, — is not out yet, but the editors of this multi-volume work are on record that the concept of statehood “passes like a red thread” through all the volumes:

During the realization of this project we have radically reviewed the wrong and politically dangerous notion that the Armenian people did not have statehood for centuries on end. The reality is that Armenian statehood, which has a five thousand-year history, has hardly ever been disrupted. To the contrary, there has always been a continuous chain of statehood, which has come down to the twenty-first century through various manifestations: kingdoms, principalities, autonomies, semi-independent mountain communities, bastions [sghnakh], melikdoms, even by way of religious authority, and finally in the shape of independent statehood.²⁴

However, the major challenge that the proponents of primordial nationalism in Armenia have faced in recent years is that, unlike pre-Soviet times, this approach no longer has that almost universal acceptance among international academic circles it once enjoyed. During the seventy-year Soviet interlude, and especially since the end of World War II, as Soviet Armenian historiography remained forcibly isolated from many intellectual developments on the other side of the ‘Iron Curtain,’ major shifts in the global political and democratic landscape pushed historians in western Europe and north America to gradually question this largely linear metanarrative on the origins and evolution of modern nations. That is why, as we shall further explain below, historians outside Armenia, including those specializing in Armenian Studies, have not been much receptive to the above-mentioned new interpretations by their peers in post-Soviet Armenia. Yet the dominant primordial nationalist group among historians in Armenia — whose views dominate in the official publications of the Academy of Sciences and Yerevan State University, as well as middle- and high-school textbooks to the total exclusion of other interpretations — have taken up this challenge, often by politicizing the matter, and the writing of history in general,²⁵ and turning many of their preferred conclusions into what some often describe as “national security issues.”²⁶

The writing of history was already much politicized during the Soviet era, often

making historians of that era working under the dictates of the Communist Party extremely uncomfortable. Foreign students of Soviet historiography argue that the role of the Communist party leadership to dictate what the 'historical truth' constituted was formalized through Joseph Stalin's letter, "O nekotorykh voprosakh istorii bolshevizma" [Some Questions Concerning the History of Bolshevism] addressed to the Editorial Board of the magazine *Proletarskaia Revoliutsiia* [Proletarian Revolution] and published in October 1931. In this letter, Stalin asserted that some historical interpretations which served the cause of the dominant Communist ideology and its political objectives had to be treated as axioms, while views opposed to these axioms should be branded as slander and not made the subject of discussion.²⁷ Even after citing Stalin had become a taboo in the Soviet Union not long after his death in 1953, the view in the Kremlin as regards the relationship between ruling party ideology and the writing of history did not change much. After destalinization, quotes from V. I. Lenin, the founder of the Soviet state, were oft-repeated to justify what was called the principle of *partiinosť* ('party-mindedness,' 'partisanship,' or 'party spirit'; translated to Armenian as *kusaktsakanutyun*).²⁸ This principle often led representatives the Soviet political and historiographical establishment to brand proponents of historical interpretations they disliked as 'falsifiers of history.'

However, even after the collapse of the Soviet system and despite the claims by contemporary Armenian historians that they are now free of the shackles imposed by the Communist government, political considerations — now defined in the language of 'nation' rather than 'class' — appear to remain high when mainstream historians present their opinions on various thorny historical issues. During the period when the Republican Party was in full political control, up to April 2018, the government officially described Armenian Studies, including history, as a powerful tool "guaranteeing the national and cultural security of Armenians" and a factor energizing the consolidation of independent statehood and the growth of Armenian national self-consciousness.²⁹ Historians and educators were frequently enjoined to instill the above-mentioned interpretations of the Armenian past in the minds of their students and the general public as certainties beyond any reasonable doubt. Moreover, as another facet of the prevailing perennial approach, Armenians were usually portrayed in history textbooks and many secondary studies as consistently homogenous and proud of their ancient heritage, yet also often victims of oppression by their neighbors or by large empires. It was widely argued that such convictions — based on the principles of primordialism, perennialism and the essentialism of Armenia identity — if inculcated among students, would help develop a society conscious of its individuality and perhaps even exceptionality, as well as resolute in defending its current homeland against aggressive neighbors and re-expanding it again to attain its past, more extended, historical borders at any opportune moment in the future. The need to prepare a nation with soldiers ready to sacrifice their lives for the defense of the homeland was highlighted especially after the Four-Day War of April 2016, which made it evident that a new all-out armed confrontation against Azerbaijan may reoccur any moment. It should be underlined, however, that such an approach to history writing was

not created in the Republican era from scratch; the Republicans inherited this approach and worked toward its institutionalization, and a quick examination of the existing public discourse suggests that many Armenians continue to remain attached to this approach even after the change in government in May 2018.

This new, post-Soviet trend in Armenian historiography is arguably in line with the general upsurge of nationalistic feelings in the post-Communist world and the South Caucasus in particular. In Armenia's case, the ongoing war against Azerbaijanis over Mountainous Karabakh (Artsakh), plus Turkey's refusal to recognize the Armenian Genocide during World War I, its full support for Azerbaijan in the latter's conflict with the Armenians, and its continuing transportation blockade of Armenia have all contributed to this surge. The recurrent emphasis in post-Soviet Armenian school textbooks that Armenian culture is unique also leads to the portrayal of inter-ethnic boundaries in Armenia's neighborhood as historically well-defined and impenetrable. In direct contrast to the predictably favorable self-image of Armenians in Armenian historiography, Turks and Azerbaijanis are generally portrayed in the secondary literature and more consistently in textbooks in dark colors. Armenia's other neighbors — Georgians, Russians and Kurds — usually get mixed appraisals depending on the particular context. Despite Georgians being at times portrayed as friends of the Armenians, historiographical disputes also flare up not only with the Azerbaijanis, but sometimes with the Georgians as well. Some of these disputes are the outcome of the mutually contradictory ways these nationalities draw up the territorial limits of their respective ancient homelands in the historical maps they publish or in the studies they produce. Indeed, Armenian historians have conducted so called 'paper wars' against Georgians and Azerbaijanis since the late Soviet era, and those directly engaged in such polemics have regularly been praised at home as patriots courageously defending their nation's heritage against attempts by its neighbors to rob Armenia of elements of its history and unique culture.³⁰

However, as we have already said, many of the above-mentioned, drastic assertions put forward by historians in Armenia regarding Armenian origins, ancient Armenian history, and even some of their assertions in the context of Armenian-Azerbaijani and Armenian-Georgian historiographical polemics, are met with some skepticism abroad. The reason for this doubt is that these arguments are often very difficult to defend through modern, international criteria for evaluating evidence, especially after the shift away from primordial nationalism in world historiography. In 1998, Armen Aivazyan attempted to explain this divergence in views between Armenian Studies scholars based in Armenia and those in the United States through a hypothesis that some interpretations, which are unacceptable in Aivazyan's view, are pushed forward by US-based scholars as part of a policy coordinated by NATO and the United States with the aim of weakening Armenia vis-à-vis Turkey, America's NATO ally. Aivazyan contended that many Armenian Studies experts in America had joined this plot for self-seeking reasons.³¹ Aivazyan's work was later endorsed in a statement by the Department of Armenian History at Yerevan State University, issued on December 19, 2001. Since then, this claim about the treason of foreign-based historians of the Armenian people

has resurfaced time and again in Armenia.³² It is noteworthy to add that if about two decades ago, the target of accusations were solely scholars based outside Armenia, now some individuals and groups in Armenia are also often included among those accused of being under the control of foreign centers of influence. Indeed, seeing a destructive western influence in Armenian historiography can now also be weighed within the broader suspicions among considerable sections of society in Armenia today who are very suspicious, to say the least, toward all kinds of western/European influences in various walks of life in the country. These groups in Armenian society fear that there is a broader, preconceived plan by western and more particularly European liberals to wreck the traditional fabric of Armenian society in general and pave the way for the eventual total destruction of the Armenian people.

POST-SOVIET ARMENIAN HISTORIOGRAPHY: THE WAY THINGS SHOULD CHANGE

Returning to the narrower confines of historiography, it must be strongly emphasized that although Armenian Studies experts based outside Armenia — and, more recently, also some Yerevan-based historians who are not part of the dominant trend described so far — are usually attacked for their reluctance to repeat the by now established conclusions of post-Soviet Armenian primordial nationalist historiography, the latter's ascendancy within the country is certainly *not* the only feature where contemporary historiography in Armenia diverges from recent trends in this discipline worldwide.

Arguably the most pivotal such divergence in recent Armenian history school and college textbooks, plus four of the eight volumes of *Hayots patmutyun* published by the Institute of History which I have been able to see so far, is the re-expansion of political history at the expense of social history, which was quite prominent during the Soviet era.³³ Social history is perhaps being downplayed because it may be associated in the minds of many in Armenia with the now shunned Soviet Marxism. It was under Soviet rule, after all, when the country's political leadership instructed Armenian historians to pay more attention to the social and economic aspects of history. However, the reversal of this trend since independence is a development which goes against the grain on the international scene. It is a typical case of throwing the baby out with the bathwater. History writing across the globe has been paying more and more attention to social history in recent decades, and for Armenia and Armenians to be present in the current historiographical debates, the Soviet-era legacy should be expanded — with some adjustments to reflect current international trends — rather than reduced or dismissed.

This decline in interest in engaging in social history has, perhaps predictably, led to a renewed focus on the actions and public discourse of the political, military and religious elites, at the expense of the lower strata in society, as well as the study of medieval and modern instances of social conflict. The actions and political views of the elites are usually identified with those of the nation. This approach

leads directly or indirectly to the propagation of a concept of Armenian national unity, which is expected to override regional, class and religious divisions and is usually defined in opposition to other ethnic groups. In the 2012 college textbook, for example, there is a total blackout of all forms of intra-Armenian social conflict. Proponents of this approach frequently argue that this kind of national unity is necessary, and perhaps even sufficient, to bring successes to the Armenian nation.

Within this context of propagating the necessity of national unity, Armenia's national church, the Armenian Apostolic Church, has also been generally portrayed since 1991 as a major pillar, and often as *the* major pillar, of Armenian identity. Even Roman Catholic and Evangelical Armenians, let alone more recent ethnic Armenian adherents of other Christian denominations or other religions, are getting very rare mention in contemporary Armenian historiography. In this case, this trend continues the Soviet approach. Armenian historiography under the Communist regime also focused solely on the Armenian Church. Even within the context of the Communist negativism toward religion in general, Soviet Armenian historiography was certainly more negative toward Armenian Catholics and Evangelicals rather than the Armenian Apostolic Church, perhaps because the Soviet regime had less to fear from the latter, the headquarters of which was under its firm control. Contrary to Soviet times, however, previously highlighted medieval religious-sectarian movements, most notably the Paulicians and Tondrakians, have now all been kicked out unceremoniously from the 2012 college textbook. There is some mention of the Tondrakians in the Institute of History's recent four-volume set, but it is much briefer than what was covered in the eight volumes published during the Soviet era, and it criticizes the movement for undermining the spiritual unity of the Armenian people.³⁴

The study of gender relations in history was not part of Soviet-era surveys and textbooks even in the relative heyday of social history. Predictably, this situation has not changed during the twenty-seven years of independence, now that there is less interest in social history in general. This trend again diverges from the growing international interest in gender history in the past few decades, and the fact that gender relations are now regularly covered in new textbooks used in Western Europe and North America. This contrast, I believe, should also be remedied in the teaching of history in Armenia at the earliest opportunity.

In addition to this diminished interest in social history, equally, if not more, disquieting is the aloofness of contemporary historians in Armenia from pursuing new historical theories, subfields and methodologies which historians abroad have adopted and have already been practicing in recent decades. In Armenia, however, after Marxism was dropped, most dissertations, which I have had the opportunity to consult, claim to have followed historicism or historicism (*patmakanyun*) as their methodological guideline, largely ignoring more recent theoretical and methodological approaches which have criticized the shortcomings of this nineteenth century school and tried to suggest and follow new ways to make better and more reliable use of the existing primary sources. The absence of new methods in the works of most contemporary historians in Armenia also keeps the

questions asked by them confined mostly to the types of questions raised by historicists in the late nineteenth century. Many new questions, now commonly asked by contemporary historians worldwide, unfortunately remain absent in the latest works on history produced in Armenia.

Any delay in introducing changes aimed at making historians in Armenia readier to experiment with new theories and methodologies and thus ask new types of questions about the Armenian past will condemn Armenian historiography to continued isolation from their peers worldwide and from the ongoing scientific exchanges of the latter. If the Soviet-imposed “Iron Curtain” was the main cause behind the estrangement between historians in Armenia and this abroad until Gorbachev’s *perestroika* in the late 1980s, economic difficulties, including the scarcity of international scholarships, travel and research grants for Armenian historians, has resulted in the persistence of this Soviet-era isolation. For myriad reasons, historians in Armenia have failed to benefit from the fall of the “Iron Curtain” and move in step with recent theoretical and methodological trends in historiography worldwide. Extremely few historians in Armenia today have had regular contact with their peers abroad — some trips to Armenian Diaspora communities excepted. For example, almost all faculty currently teaching in the Departments of Armenian History, World History and History of Armenia’s Neighbors at Yerevan State University have completed their university education, up to their Candidate’s and Doctoral degrees, in Yerevan. Extremely few among them have any experience of studying or teaching history abroad. This has led to a closed circle consisting of professors and their own former students-cum-colleagues, with extremely few links with colleagues abroad.

HOW TO MOVE FORWARD?

The “Velvet Revolution” in April-May 2018 has encouraged many individuals and groups in Armenia to come up with radical suggestions to improve various facets of life in the country, including education and science. Prior to this political change, there was already a dedicated minority among historians in Armenia, who also criticized the state that the mainstream Armenian historiography was in and demanded change, even though these alternative circles do not always agree amongst themselves on major theoretical and methodological issues. Indeed, they have often criticized the mainstream from different standpoints. One may expect that these alternative circles of writing history, which were readier to embrace recent international practices, will also come forward with suggestions and actions to improve the research and teaching of history in Armenia.

My article can be seen within this broader trend of demand for change. Following the request of some colleagues in Armenia whom I respect, plus encouragement by others, I will next list a number of suggestions which I think will improve history teaching and research in Armenia and thus help the integration of Armenia-based historians in the ongoing historiographical and other intellectual debates worldwide, and also raise Armenia’s profile among this community of international

scholars. Humans have inhabited the territory of Armenia since the Paleolithic Age. Moreover, Armenians have been continuously mentioned in the historical record for millennia, and Armenian has a rich medieval and modern written heritage. Therefore, the land of Armenia, the Armenians and the study of their past can offer a lot to the ongoing international academic exchanges in the humanities and social sciences.

Over a quarter of a century has passed since I graduated from the Faculty of History at Yerevan State University in 1991. During the preparation of this article, I compared the curriculum of my time there during Gorbachev's *perestroika* and *glasnost'* with that which is being taught now,³⁵ and I will present some of my observations and suggestions in this regard in the next paragraphs.

In 1986-1991, students in the Faculty of History were not required to take courses in the Armenian language. It is very positive that two courses have now been added as requirements for all undergraduate students in the faculty.³⁶ Judging, however, from the lack of consistency which I continue to notice from time to time in the structure of some works authored by younger historians, more effort should be spent to improve essay writing skills among Armenian history students, not only through these two courses, but also through tutorials in the later stages of their education, as well as during the supervision stage of candidate-degree dissertations. Establishing an academic writing center to offer such assistance can be an option.

Courses in Russian and what are still lumped together as “foreign” languages (English, French and Russian) were required in 1986-1991 and it is commendable that they remain so. At the undergraduate level, students majoring in Armenian or world history should take 8 credits each of Russian and one western European language.³⁷ The teaching of English (but not of Russian or the other “foreign” languages) continues in the Master of Arts (M.A.) program.³⁸ Students majoring in Caucasian Studies or in Art History have opportunities to study other languages, too: Italian, Spanish, Georgian and Azerbaijani.³⁹ However, much more effort should be spent nationwide and at all levels of the education process, starting from the elementary level, to improve the teaching of foreign languages — English, Russian, French, German, Spanish and Italian — because the latter are arguably the only gateway for small nations, like Armenia, to get connected with intellectual life beyond their own borders. These languages also provide the only means for graduates of the Faculty of History in Yerevan to continue their education abroad, benefit from the availability of foreign research fellowships, participate in academic conferences outside Armenia, and, not less importantly, remain up-to-date about the growing world literature on the theory and methodology of history, as well as comparative studies related to the research topics of individual scholars. The bibliographies of works in Armenian history published in Yerevan in recent years indicate that historians rarely make use of secondary sources in western European languages and that, even if they cite some sources written in those languages, these sources are mostly of primary, and rarely of secondary or theoretical nature. Whether this shortcoming is caused by weak comprehension

skills in foreign languages or is the consequence of lack of availability of the necessary literature in Armenia's libraries, remedying the situation must be a high priority. A possible avenue to improve the students' communication skills in foreign languages is the introduction of a few bilingual history courses — Armenian-Russian, Armenian-English, etc. — at the graduate level at Yerevan State University and/or the Institute of History. If the topics of such courses are broad, just a few of them will be able to cater at the same time the needs of many students with wide-ranging interests in different time periods and help improve these postgraduate students' ability to exchange views on their discipline in a foreign language.

It is beyond doubt that there are still noticeable gaps in Armenian political, diplomatic, military and intellectual history which should be filled through new research in these subdisciplines. However, this new research in these subdisciplines should be accomplished in parallel with, and *not* at the expense of, deeper interest in social history. Attention to social history should be increased in Armenia as quickly as possible to enable Armenian historians to exchange their expertise with peers abroad. It is relatively easy, I think, to do this for social history enjoyed prominence under the Soviets and solid knowledge was therefore accumulated in this subdiscipline during that time span. The Soviet era college textbooks followed a consistent outline which allocated considerable space to discussions about the social composition of society, ownership of the means of production, taxation, trade, and urban and village life for each of the political epochs covered. New history school and college textbooks should return to this pattern — minus, of course, some of untenable interpretations once imposed by the Kremlin for political and ideological purposes. With such textbooks, Armenian schoolchildren interested in history can begin to think about the social facets of the Armenian heritage from a relatively young age, in addition to acquiring knowledge about the political leaders, wars, battles and treaties of the past which are amply covered in the Armenian history textbooks at present. Overall, I think it will be very beneficial for the future improvement of Armenian history textbooks if we compare the range of topics covered in the existing textbooks in Armenia with national and world history school and college textbooks in a select group of western European and north American countries. Thus, Armenian specialists will identify those social, cultural and environmental history and other topics, which currently generate interest worldwide and are now consistently featured in textbooks abroad. If some of these topics are still missing in Armenia's textbooks, they can then draw up plans on how to add these topics to Armenia's history textbooks within a reasonable period of time.

For example, Soviet era textbooks unfortunately had little to say about gender issues, particularly family relations and the role of women in society during successive epochs, let alone the more recent subdisciplines of cultural and environmental history. Their immediate inclusion in textbooks and their future advancement under the Armenian Studies umbrella pose a more arduous challenge. Here, more than in social history, there is a real need for pioneers ready to push the frontiers of these inter-disciplinary topics. Luckily, there is some secondary literature on women and the family in Armenia from the Soviet era and, obviously, a few other works have been published since independence. Their conclusions can

easily be added to the existing textbooks and, together with other newly inserted social history topics, they will all quickly spawn interest among the present generation of students to conduct additional solid research on these topics in the future if they decide to become historians.

The expansion of social, cultural and environmental history will ultimately necessitate the cooperation of historians of the so called 'Old School' — who mostly deal with political, diplomatic, military and intellectual history — with social scientists — i.e., archeologists, economists, sociologists, anthropologists, art historians and others. Therefore, the curricula of the history and other departments at the institutions of higher learning in Armenia should be gradually revised to offer more opportunities for inter-disciplinary programs at the undergraduate and graduate levels. This is a very serious challenge, more radical than anything that has been experimented with in the restructuring of existing departments since the collapse of the Soviet Union.

My emphasis on introducing changes in the type of historical information covered in school and college textbooks is because the latter play a very important dual role. They first summarize what most academics in the discipline agree on and they also set some sort of standard for the use of history in public debates. However, through their treatment of issues which are still being debated, they also push good students to think creatively, even encourage them to devise new questions and then try to find answers to these questions. Hence, in some sense, textbooks lay down the path for the future development of the discipline.

In addition to modifying the existing textbooks, I believe that important changes should also be introduced in the training of young historians at the university level.

First and foremost, the teaching of world historiography, especially the evolution of historical theory and methodology, should be widened for all college-level history students. During my time as a student at Yerevan State University some thirty years ago, the whole class — students specializing in Armenian, Soviet, world or Soviet Communist Party history, plus archeology and ethnography majors — had to take four courses in this cluster: the primary sources of Armenian history; the primary sources of the history of the peoples of the USSR (largely, Russian history); Armenian historiography; and the historiography of the history of the peoples of the USSR (again, largely Russian historiography). There was no equivalent course in the late 1980s about the primary sources or the historiography of the world. Students only received little and mostly uncoordinated information about these topics from the introductory sections of their world history textbooks. Currently, the primary sources of Armenian history and Armenian historiography are still part of the curriculum for the Bachelor of Arts (B.A.) level. At the same time, the courses on the primary sources and historiography of the history of the peoples of the USSR have been eliminated and replaced by a course on the primary sources of world history and another course on the theory and methodology of history writing.⁴⁰ These two new courses are welcome additions to the curriculum. It is also very gratifying that, unlike the courses on the primary sources of Armenian and Russian/USSR history

which I took in the late 1980s, the syllabus of the new course on the primary sources of world history avoids a simple listing of major authors and works representing various types of primary sources, and instead promises to analyze methodological issues related to the use of primary sources in research.⁴¹ There are no courses on the theories of history at the M.A. level, but instruction continues on methodology, including the use of information technologies.⁴² Nevertheless, studies in Armenian history published in recent years by young scholars in Yerevan provide very little evidence that good use is being made of the most recent international trends in the theory and methodology of history. To start with, there are extremely few references — usually, none — to the fundamental texts of contemporary world historiography in the annotations. This means that work should continue — intensively, I dare add — to make history students aware of the now prevalent theories and methodologies and employ them in their research. This body of literature constitutes, after all, the common ground over which current academic exchanges take place among historians across the globe.

In addition to the evolution of the theories of history and the most recent trends in methodology, college students in history, including those specializing in Armenian history, should also get acquainted during the studies — possibly through a separate course at the B.A. level — with the various genres of writing history currently practiced worldwide, including social history, historical sociology, cultural history, oral history, global or world history, microhistory, biography, prosopography or collective biography, psychohistory, cliometrics and contrafactual history. Most of these genres — except perhaps for some social history and biography — have rarely been touched when writing Armenian history. Hence, the initial examples which have to be used in classroom to make students acquainted with these genres have to be translated from among articles and book chapters dealing with other cultures. If this approach is followed, students should be asked to read these translated texts and then discuss them in class, including the possibilities of using these genres to write Armenian history. I believe discussing and applying these genres hold immense potential to broaden the horizons of future Armenian historians, pushing them to ask new questions and look at the Armenian past through new prisms.

The promotion of these genres will also augment interest among aspiring historians to deepen their knowledge in one or more social science disciplines as well, to combine the skills required in history writing with those in other discipline and then produce new groundbreaking research. This possibility is certainly associated with my earlier call for the expansion of cooperation among historians of the so called 'Old School' and experts in other social science disciplines.

On a different note, comparative history should also be encouraged for future experts in Armenian history. It may include, for example, the detailed histories of the empires which ruled over Armenia or with whom Armenians had intense contacts, both peaceful and violent, at different times in their long history. For example, comparing the *Tanzimat* reforms in the six Armenian-inhabited *vilayets* and Cilicia with those in the Balkans or the Arabic-populated provinces of the Ottoman Em-

pire can be very helpful in widening of the Armenian historian's mental horizons and make him/her pose previously unasked questions about the topic studied. Or, the growth of nineteenth-century nationalism during the so called Armenian Awakening can be compared with similar processes among other European or non-European nationalities in the nineteenth and twentieth centuries. The possibilities from this viewpoint are immense. Academic advisers should bring such possibilities into the attention of their students when supervising their research papers and dissertations.

Another radical step to make sure that Armenian history writing will always remain in touch with new approaches practiced by experts writing the history of other parts of the world is to require university professors of Armenian history in Armenia to also teach at least one course per year — and perhaps even one course per semester — in non-Armenian history. This innovation will automatically push these professors to a better position where they will remain abreast of novelties outside their immediate topic of research in Armenian history. They will also be able to adopt new methods already used in the writing of the history of other nations when they themselves research and write about Armenian history and the connections of Armenia and/or the Armenian people with their neighbors and other peoples on our planet.

The government, especially the Ministry of Education and Science, also has an important role to play in the gradual process of introducing changes in the structure of faculties and departments at the institutions of higher learning, as well as revising the curriculum and school history textbooks. At the same time, the government should also encourage and help educational institutions to further extend the scope of foreign links they have gradually established during the years of independence. These relations include (a) the obtaining of grants — or, if possible, extending scholarships — specific to historians to study in universities outside Armenia with the understanding that they would return after receiving their degrees and bring back with them the expertise they have acquired outside Armenia;⁴³ (b) inviting visiting lecturers with experience in teaching and conducting research abroad or exploring possibilities for students registered in universities in Armenia to take credit for following distance learning courses offered by prestigious universities abroad; (c) exploring possibilities of sometimes involving respected foreign academics in the process of supervising dissertations and/or their defense; (d) assisting faculty members to get experience abroad through finding for them or providing them with incentives to accept fixed short-term teaching fellowships outside Armenia; (e) assisting research students and young scholars to participate in academic conferences abroad; and (f) encouraging collaboration between individual historians in Armenia and abroad with the aim of producing joint research.

Once these changes are gradually introduced, the next generation of school and college textbooks will not only cover a wider range of topics than at present, but they will also adopt new approaches to present their content. Currently, single-voice and one-dimensional narratives dominate the existing textbooks, which

claim to present the “only objective” interpretation — or the “historical truth” — and practically exclude or silence all other interpretations of the events described. Following the current trend in many west European and north American countries, future textbooks will hopefully be written in such a way to encourage critical thinking, multi-perspectivity, and analytical skills among their prospective student users. If textbooks allow students to discover often that Armenians were divided into factions when confronting various challenges and the perspective of each faction or one of its more prominent proponents is presented in the textbook through their own words (preferably through a primary document or as a direct quote), then this may lead to healthy debates in classrooms about various aspects of history.⁴⁴ Moreover, if textbooks also discuss more frequently the historiography of various — especially still controversial — topics, history students may end up becoming more inquisitive and more accepting of the reality that “history is not a finished project,” but often nothing more than “an argument without end.” Students will then discover that many of the conclusions that we appear to be strongly attached to today were not shared by our ancestors and that they may again be revised or even altogether dismissed in the future. This will certainly make them more tolerant about views different than theirs, leading to a politer tone during debates and discussions.

To conclude, these were some suggestions by one concerned individual about how to improve the writing and teaching of history, especially Armenian history, in Armenia with the hope that the changes proposed will gradually help Armenian history, historians in Armenia, and Armenian historiography all become more visible on the international academic arena. However, I have also admitted already that I do anticipate a mixed reception for these suggestions. I have already maintained that the existing chasm between primordial nationalist historians dominant in Armenia since independence and those calling for a new path by taking into account the theoretical and methodological changes which have affected historiography worldwide after the end of World War II is arguably part of a much broader ideological schism within post-Soviet Armenian — we may even say, post-Communist Eastern European — society, which shows no sign of abating. The current disagreements among historians with different visions of how Armenian historiography should develop in the near- or medium-term future can be likened perhaps to the so called *grapaykar* of the nineteenth century on whether Armenians should stick to writing in the Classical Armenian language (*grabar*) inherited from the fifth century C.E. or develop a new standard spoken and written language (*ashkharhabar*) based on the vernaculars which had emerged and were widely used by the masses in their daily lives. The *grapaykar* also touched upon various aspects of intellectual and cultural life and went on for decades until it was overtaken by event and newer challenges.⁴⁵

- 1 This famous quote is, of course, from Pieter Geyl, *Napoleon: voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (1946), translated into English by O. Renier as *Napoleon: For and against* (New Haven, CT: Yale University Press, 1948).
- 2 See, for example, Ashot Melkonyan, "Neratsutyun" [Introduction], A. Melkonyan, H. Avetisyan, A. Movsisyan, P. Hovhannisyanyan, E. Danielyan, *Hayots patmutyun* [History of the Armenians] 10, Humanities section (Yerevan: Zangak, 2014), 7.
- 3 For informative studies on the evolution of Soviet historiography until the Khrushchev era, see Konstantin F. Shtepa, *Russian Historians and the Soviet State* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1962) and Lowell Tillett, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian-Nationalities* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1969). Sh. R. Harutyunyan, *Patmagitutyun zargatsume Sovetakan Hayastanum 1920-1963: urvagtser* [The Development of the Science of History in Soviet Armenia 1920-1963: Sketches] (in Armenian) (Yerevan: Hayastan, 1967) provides valuable summaries about a number of thorny topics, which were studied and evaluated by different historians in Soviet Armenia until the early Khrushchev era. However, limitations on freedom of expression, which were still in place under Khrushchev, prevented Harutyunyan from analyzing in full the political reasons behind some of the radical shifts in the officially-approved evaluations of these topics, which historians were obliged to follow. Harutyunyan's work, therefore, should be read in conjunction with the studies by Shtepa and Tillett, or works of similar nature published outside the Soviet Union or after the collapse of the Communist regime.
- 4 See, for example, E. G. Minasyan, "Hayastani Hanrapetutyun kayatsman u amrapndman dzharin ughin (1991-2000 tt.)" [The Difficult Road to the Establishment and Consolidation of the Republic of Armenia] (in Armenian), Hr. R. Simonyan (Ed.), *Hayots Patmutyun* (Yerevan: Yerevan State University Press, 2012), 783-784.
- 5 See the video recording of my presentation in English at the conference "End of Transition: Armenia 25 Years On. Now What?" organized by the University of Southern California Institute of Armenian Studies in April 2017, https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=LD2WAs_pKuk (accessed on 13 September 2018). See the full Armenian text of this presentation, translated from English by Zara Poghosyan, in "EPH Hayots patmutyan dasagirke Ara Sanjiani hamematakan verlutsutyamb" [Analysis of the Yerevan State University Textbook on the History of Armenians by Ara Sanjian] (in Armenian), *Civilnet*, 13 April 2017, <https://www.civilnet.am/news/2017/04/13/%D4%B5%D5%8A%D5%80-%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%B8%D6%81-%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%A4%D5%A1%D5%BD%D5%A1%D5%A3%D5%AB%D6%80%D6%84%D5%A8%D5%9D-%D4%B1%D6%80%D5%A1-%D5%8D%D5%A1%D5%B6%D5%BB%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%AB-%D5%B0%D5%A1%D5%B4%D5%A5%D5%B4%D5%A1%D5%BF%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%BE%D5%A5%D6%80%D5%AC%D5%B8%D6%82%D5%AE%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B4%D5%A2/312642>, accessed 13.09.2018. See also its French translation by Achod Papazian in "Ceux qui contrôlent le présent peuvent reformuler le passé" [Those Who Control the Present Can Rewrite the Past] (in French), *NH Hebdo* (Paris), 1ère année, N° 45, 27 avril 2017, 9.
- 6 Based on the conflicting responses which I received after my presentation in April 2017, I anticipate mixed responses to this article as well, for it is based, as I said above, on the same convictions which had made me criticize some aspects of the 2012 textbook.
- 7 The three successive multi-volume editions of the college textbook *Hay zhoghovrdi patmutyun* [History of the Armenian People] (in Armenian), published by the Department of the History of the Armenian People at Yerevan State University, published between 1958

and 1973, as well as the eight-volume *Hay zhoghovrdi patmutyun*, published by the Institute of History at the Soviet Armenian Academy of Sciences between 1967 and 1984, all follow this principle of periodization.

- ⁸ P. H. Hovhannisyán, “Hay zhoghovrdi patmutyan parberatsman himnahartsin nvirvats hamazhoghov” [Conference Dedicated to the Problem of the Periodization of the History of the Armenian People] (in Armenian), *Lraber hasarakakan gitutyunneri* (4) (1993): 148-161.
- ⁹ It is interesting that when historians at the international level are moving away from the more traditional terms B.C. (“before Christ”) and A.D. (*anno domini*) when referring to time because these appear to be Christian- and hence Western-centric and they are more frequently using instead the seemingly culture-neutral B.C.E. (“before common era”) and C.E. (“common era”), Armenian historiography is moving in the other direction after the collapse of Soviet, atheistic Marxism and the return of the Armenian (national) Apostolic Church into prominence in public life.
- ¹⁰ For an interpretation of the principles behind this periodization, see the presentation of Ashot Melkonyan, the Director of the Institute of History at the Armenian National Academy of Sciences, at the conference on a new periodization for Armenian history in 2017, in *Hayagitutyán hartser* [Armenological Issues] (in Armenian), the triannual academic journal of the Institute for Armenian Studies at Yerevan State University (3) (2017): 199-203.
- ¹¹ Shteppa, *Russian*, 124-125. See the English translation of the full text of this decree in Marin Pundeff (Ed.), *History in the U.S.S.R.: Selected Readings* (San Francisco, CA: Chandler, 1967), 98-99.
- ¹² Unfortunately, I did not have access during the writing of this article to the following publications from the period immediately after the Soviet leadership’s decision to bring back the teaching of history — including national history — into Soviet schools: Hamo Harutyunyan, *Hayots patmutyan metodakan namak* [A Methodological Memo for the History of the Armenians] (in Armenian), published by the People’s Commissariat for Education (1935); H. Zoryan, *Tsragir Hayastani patmutyan (skzbits 8rd dar)* [Program for the History of Armenia (From the Beginning to the 8th Century)] (in Armenian), (1936); and *Tsragir hay zhoghovrdi patmutyan: Neratsutyun* [Program of the History of the Armenian People: Introduction] (in Armenian), published by Yerevan State University in 1938.
- ¹³ Shteppa, *Russian*, 242-275; Harutyunyan, *Patmagitutyán*, 116-118.
- ¹⁴ The presentations made during this conference are published in *Hayagitutyán hartser* 12 (3) (2017): 194-239.
- ¹⁵ Kh. Samvelyan, H. Harutyunyan, S. Poghosyan, B. Harutyunyan, *Hay zhoghovrdi patmutyun: Dzermark mijnakarg dprotsneri hamar* [History of the Armenian People: Textbook for High Schools] Part I: From Most Ancient Times to the End of the Eighteenth Century, M. Nersisyan, K. Ghafadaryan (Eds.) (Yerevan: ArmFAN, 1943).
- ¹⁶ Simonyan, *Hayots patmutyun*, 5.
- ¹⁷ H. G. Zhamkochyan, A. G. Abrahamyan, St. T. Melik-Bakhshyan, *Hay zhoghovrdi patmutyun*, vol. 1 (Yerevan: Haypetusmankhrat, 1963), 22; H. G. Zhamkochyan, A. G. Abrahamyan, S. T. Melik-Bakhshyan, S. P. Poghosyan, *Hay zhoghovrdi patmutyun: skzbits minchev XVIII dari verje* [History of the Armenian People: From the Beginning to the End of the 18th Century] (in Armenian) (Yerevan: Yerevan University Press, 1975), 22.
- ¹⁸ H. Zhamkochyan, *Hay zhoghovrdi patmutyun 12 prakov* [History of the Armenian People in 12 Volumes] (in Armenian), vol. 1: Armenia in The Period of Primitive Communism and Slave Society (Yerevan: Yerevan University Press, 1961), 132; Zhamkochyan et al., *Hay zhoghovrdi patmutyun*, vol. 1 (1963), p. 124; Zhamkochyan et al., *Hay zhoghovrdi patmutyun: skzbits minchev XVIII dari verje* (1975), 83.

- ¹⁹ Simonyan, *Hayots patmutyun*, 21-24.
- ²⁰ Simonyan, *Hayots patmutyun*. In more popular histories and articles in the Armenian mass media, prominence is also given to genetic studies and related claims that the genetic make-up of the Armenians as an ethnic group has not changed over millennia.
- ²¹ Simonyan, *Hayots patmutyun*, 25-26.
- ²² See also the presentation of Ashot Melkonyan at the conference on a new periodization for Armenian history in April 2017, published in *Hayagitutyun hartser* (3) (2017): 199-203. Nevertheless, despite this repeated use of the term 'statehood' in the 2012 and other post-Soviet textbooks, the latter usually fail to provide a clear definition or a listing of criteria for readers to decide whether we can describe a certain level of political authority over a specific territory as a state or not. This criticism has also been made in relation to the four-volume Armenian history now being published by the Institute of History; see Hayk Demoyan (Ed.), "*Kotoghayin*" *khaytarakutyun: Grakhosutyun HH GAA Patmutyan institute koghmits t'pagrvats "Hayots patmutyun" bazmahatoryaki error d' hatori arajin ev erkrord grkeri veraberyal* ["Monumental" Disgrace: A Review Concerning the First and Second Books of the Third Volume of the Multi-Volume "History of the Armenians" Printed by the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia] (in Armenian) (Yerevan: The Armenian Genocide Museum-Institute, 2016), 34.
- ²³ See, for example, B. H. Harutyunyan (Ed.), *Hayots patmutyun*, 6: Most Ancient and Ancient Periods (Yerevan: Manmar, 2013), 6, 31-32, 37-38, 42-54; Ashot Melkonyan, Artak Movsisyan, Eduard Danielyan, *Hayots patmutyun*, 6th grade (Yerevan: Zangak, 2013), 34-59; A. Melkonyan, H. Avetisyan, A. Movsisyan, P. Hovhannisyan, E. Danielyan, *Hayots patmutyun*, 10, Humanities section (Yerevan: Zangak, 2014), 25-34, 39-68; Artak Movsisian, *Histoire de l'Arménie: Manuel scolaire* (Erévan: éditions de l'Université d'état d'Erévan, 2016), 5, 18-21.
- ²⁴ *Pataskhan merorya z'rtachnerin (nyuteri ev pastatghteri zhoghovatsu)* [Rejoinderer to Today's Slanderers (Collection of Materials and Documents)] (in Armenian) (Yerevan: Institute of History, 2017), 25.
- ²⁵ For example, Aram Simonyan, the rector of Yerevan State University and a historian of the modern period, told the conference on a new periodization for Armenian history in April 2017 that "historical study has been, is and will remain a science of political [nature] and expresses the political interests of the people"; see *Hayagitutyun hartser* (3) (2017): 195-196.
- ²⁶ Armenpress, Armenia's state-owned news agency, reported Aram Simonyan saying on August 31, 2009 that rejecting Movses Khorenatsi, questioning the date of the Christianization of Armenia, replacing the toponym Western Armenia with "Eastern Anatolia" and expressing anti-Armenian opinions about the Artsakh question were all issues of national security.
- ²⁷ John Barber, *Soviet Historians in Crisis, 1928-1932* (New York: Holmes & Meier, 1981), 82. See the full English translation of Stalin's letter in <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1931/x01/x01.htm>, accessed 14.06.2018.
- ²⁸ See, for example, 'Kusaktsakanutyun,' in *Haykakan Sovetakan Hanragitaran* [Soviet Armenian Encyclopedia] (in Armenian), vol. 6 (Yerevan, 1980), 20-21. Lenin is believed to have coined this term in *Ekonomicheskoe soderzhanie narodnichestva i kritika ego v knige g. Struve* [The Economic Content of Narodism and the Criticism of it in Mr. Struve's Book] published in 1895. He argued that the normative goal of objectivity was delusional, and that it served the interests of ruling classes. He added that Marxists should openly acknowledge their partisanship on the side of the proletarian revolution and publicly express their *partiinnost'* whenever possible.
- ²⁹ See, for example, the document 'Hayagitutyun zargatsman hayetsakarge, volorti zargatsman 2012-2025 tt. razmavarutyune ev dra irakanatsman mijotsarumneri zhamanakatsuytse' [The Concept of the Development of Armenian Studies, the Strat-

egy of the Sector's Development in 2012-2015 and the Timetable of Measures for Its Implementation] (in Armenian), approved by the government on January 12, 2012, as quoted in Simonyan, *Hayots patmutyun*, 829.

³⁰ See, within this context, the sixth advice in "President Serzh Sargsyan's remarks after the election as Chairman of the R[epublican] P[arty of] A[rmenia]," 26 November 2016, posted online at http://www.president.am/hy/press-release/item/2016/11/26/President_Serzh-Sargsyan-RPA-16th-Convention-November-26/, accessed 25.09.2018.

³¹ Armen Ayvazyan, *Hayastani patmutyan lusabanume amerikyan patmagrutyan mej* [The Coverage of the History of Armenia in American Historiography] (in Armenian) (Yerevan: Artagers, 1998).

³² A relatively recent re-assertion of this claim is found in an interview with Ashot Melkonyan, published in the newspaper *Past* in February 2018. Melkonyan says that starting in the mid-nineteenth century, when colonial powers began to rule large parts of the globe, they also conducted archeological excavations and uncovered remnants of the ancient civilizations of the East. He continues that the colonial powers disliked the idea that many of the peoples who had forged these ancient civilizations continue to exist to this day. They therefore came up with historical interpretations which aimed to cut off the Copts, Assyrians, Armenians, even Greeks and Italians, from the ancient civilizations which the latter had created. Melkonyan says that the colonial powers argued that the peoples who had established these ancient civilizations no longer existed and that the whole world, not these specific peoples, were heirs to these ancient civilizations. According to Melkonyan, the thesis that the ancient Kingdom of Urartu was not connected to the modern Armenian people also emerged within this context and aimed at cutting off the ninth-sixth centuries B.C. from the rest of Armenian history. He also argues in that placing Movses Khorenatsi in the A.D. ninth century, instead of the fifth century, was also part of the same colonial design. Finally, Melkonyan laments that there are still "people, who are representatives of those pseudo-schools" which refuse to accept that the Kingdom of Urartu was fully Armenian or that Khorenatsi lived and wrote in the A.D. fifth century. For Melkonyan, these so-called pseudo-schools have huge financial means at their disposal and are thus keeping even some Armenian institutions, including Diasporan structures, under their surveillance. He adds that the Armenian Studies chairs in various large universities are also under the immediate watch of these wealthy pseudo-schools. He says that he cannot exclude the possibility that there can be political orders behind the financing of these theories; "it was so in the mid-nineteenth century, and it can also be so in our times. Finances are always effective;" see "Te inchpes ev inchu Arevelki kaghakakrtakan harstutyune Itsretsins evropakan tangarannern u keghtsetsin zhoghovurdneri patmutyune?" [How and Why Did They Pack the Civilizational Wealth of the East in European Museums and Falsified the History of Peoples?], <http://www.nyut.am/?p=145148&l=am>, accessed 18.06.2018.

³³ To underline this point I have calculated the number of pages devoted to political, diplomatic, military and intellectual history in the late Soviet-era and post-independence editions of the multi-volume Armenian histories published by the Institute of History, followed by a comparison of the sizes allocated to the former category in each volume to the number pages devoted to social and economic history and to history of culture, respectively. (The pages devoted to the life of Armenians in the colonies or expatriate communities /*gaghut*/ in each volume were not taken into consideration when calculating the following percentages.) We see that in the four volumes, III to VI, in *Hay zhoghovrdi patmutyun* (1967-1984), which deal with developments from the mid-ninth century C.E. to 1917, political history regularly constituted the largest chunk among the categorization I have followed, but it rarely reached 50% of the total content of those volumes:

volume	political history	social and economic history	culture
III	36.2%	31.7%	32.1%
IV	43.4%	16.2%	40.4%
V	48.7%	33.0%	18.3%
VI	51.5%	23.1%	25.4%

In the post-independence edition (gradually published since 2010), however, the large share given to political history in the volumes and books covering the same period is evident:

volume	political history	social and economic history	culture
II, bk. 2	63.7%	16.1%	20.2%
III, bk. 1	69.6%	13.0%	17.4%
III, bk. 2	65.3%	4.5%	30.2%

I did not consider comparing the new volume IV, book 1 with the Soviet-era volume VII appropriate within this context, because historians under the Communist regime were obliged not to provide any independent analysis of internal politics in Soviet society and especially within the ruling Communist Party hierarchy. The new, post-independence edition has changed this approach and attempted to separate the history of political rivalries within the ruling party from their social and economic consequences.

³⁴ Volume III of *Hay zhoghovrdi patmutyun*, published in 1976, had devoted a full chapter with 29 pages (278-306) to the Tondrakians and concurrent peasant movements, while in book 2 of volume II of *Hayots patmutyun*, published in 2014, the same topics are covered only in three pages (78-81).

³⁵ Faculty of History, Yerevan State University, *Kreditayin hamakargov usumnarutyun ughetsuysyts ev dasentatsneri teghekagirk bakalavri ev magistrosi krtakan tsragrerov sovorogh usanoghneri hamar (arka usutsum)* [A Guide for Education Through a Credit System and Handbook of Courses for Students Studying in Bachelor's and Master's Educational Programs (on-campus education)] (in Armenian) (Yerevan, 2018), www.y-su.am/files/Patmutyun_2018-1530614101-.pdf, accessed 3,10.2018.

³⁶ Faculty of History, *Kreditayin*, 30, 37-39.

³⁷ Faculty of History, *Kreditayin*, 30, 39-53.

³⁸ Faculty of History, *Kreditayin*, 575, 577-579, 620, 622-624, 664, 666-669, 712, 714-717.

³⁹ Faculty of History, *Kreditayin*, 191, 299-304, 444, 549-568.

⁴⁰ Faculty of History, *Kreditayin*, 33-34, 150-153.

⁴¹ Faculty of History, *Kreditayin*, 151-153.

⁴² Faculty of History, *Kreditayin*, 575, 580-582, 620, 625, 664, 669-671, 712, 717-720.

⁴³ The scholarships received by Armenian historians in recent years to travel abroad for the purposes of study have been much less in quantity compared to students and young scholars in other social science disciplines. The causes of this incongruity have to be studied in depth and the situation remedied as quickly as possible.

⁴⁴ While this approach may quickly get accepted when discussing intra-Armenian rivalries and disputes in the past, following the same course when analyzing and presenting Armenia's conflicts with its neighbors in public educational institutions and textbooks is likely to generate rigid resistance, especially because of the ongoing armed conflict

with Azerbaijan and the tense relations with Turkey. At this stage, all that can be realistically suggested in this regard is to encourage such attempts outside the public education system. A very good example of joint cooperation in this direction is Bülent Bilmez, Kenan Çayır, Özlem Çaykent, Philip Gamaghelyan, Maria Karapetyan, Pinar Sayan (Eds.), *History Education in Schools in Turkey and Armenia: A Critique and Alternatives* (Istanbul and Yerevan, 2017), <http://caucasusedition.net/wp-content/uploads/-2017/06/Tarih-Vakfi-and-Imagine-Final-Papers-June-20.pdf>, accessed 5.10.2018.

⁴⁵ For the history of the linguistic aspect of the *grapaykar*, see H. Acharyan, *Hayots lezvi patmutyun* [History of the Armenian Language], Part II (Yerevan: State Publishing House of Armenia, 1951), 504-568; T. S. Shahpazyan, *Arevmtahay ashkharhabari arajatsume* [The Emergence of the Western Armenian Vernacular] (in Armenian) (Yerevan: State Publishing House of Armenia, 1963), 92-154; Serob Ghazarean, *Hayots lezui patmutiwn*, Third edition (Antelias: The Armenian Catholicosate of Cilicia), 435-492. To my knowledge the broader cultural and intellectual ramifications of this episode have not been subject to scholarly scrutiny.

RUZANNA
GRIGORYAN

SARGIS KASYAN'S
INDICTMENT:
TRACING A DUBIOUS
DOCUMENT

INTRODUCTION

August 2017, the Yelk (“Way Out”) Faction of the Council of Elders of Yerevan presented a draft bill at a meeting of the Council, proposing to rename six Yerevan streets after national figures and heroes.¹ Among the streets subject to renaming was Sargis Kasyan Street, located in Yerevan’s Arabkir administrative district, which was planned to be renamed after His Holiness Catholicos Vazgen I.² The main grounds presented, among other arguments, for renaming the street included a document stored at the National Archives of Armenia and dated September 20, 1920, which stated that the Central Committee of the Communist Party of Armenia (with Sargis Kasyan as a member) had commanded the Armenian Bolshevik Communists to conduct anti-war propaganda during the Turkish-Armenian War that broke out in the fall of 1920. The purpose of the document was to expedite the Republic of Armenia’s defeat to Kemalist Turkey, deemed an ally to Soviet Russia, and to thus foster the establishment of Soviet rule in Transcaucasia and the East.³ An excerpt quoted from the substantiation document supporting Yelk’s renaming proposal is followed by the conclusion that “This document alone suffices to not just never name a street after Kasyan, but to list him in the ‘honorable’ leading positions among those who committed the gravest crimes against Armenian statehood, collaborated with regimes hostile to Armenia and carried out their political agenda.”⁴

Careful examination of the draft proposals for renaming six streets clearly shows that the grounds for renaming do not follow a common principle of selection but rather, for reasons not quite clear, the streets were selected first, with subsequent justifications presented for each. Putting aside the imminent problems and questions that such an approach potentially bears, let’s focus on the question of renaming Kasyan Street.

Kasyan thus stood accused of anti-state activity: he was facing the possible penalty of being deprived of the honor of a street bearing his name, being “discredited.”⁵ The aforementioned archival document was the main factual ground, the material proof, used to substantiate the charges against Kasyan. Interestingly, there were a few fleeting remarks questioning the authenticity of this factual ground during the public discussions on the renaming of Kasyan Street, but they did not find much public resonance.⁶ The Yerevan Council of Elders Standing Commission for Culture, Education, and Social Issues rejected Yelk Faction’s proposal on September 2, 2017, on the grounds of lack of public opinion surveys; there was no reference to the issue of the document’s authenticity.⁷ The issue was not scrutinized in academic circles either. Taking into account the scholarly and political significance of this archival document, as well as the existing doubts concerning its authenticity, this study was undertaken as an attempt to examine the document in terms of its authenticity by uncovering the histories of how it was archived, possibly fabricated, published and disputed.

THE ISSUE OF THE DOCUMENT'S AUTHENTICITY AND THE CIRCUMSTANCES OF ITS POSSIBLE FORGERY

The document is kept as file 275 in register 3 of fund 1022 of the National Archives of Armenia.⁸ The fund name is in Russian: “Институт истории партии при ЦК КП (б)А (истпарт)” (Institute of Party History (HistPart) under the Central Committee of the CP (b) A). Register 3 of the fund is also titled in Russian, “Копии документальных материалов о революционном движении в Российской империи, установлении Советской власти в Армении, собранные сотрудниками Истпарта” (Copies of documentary materials on the revolutionary movement in the Russian Empire, establishment of Soviet rule in Armenia, collected by HistPart associates).⁹ The history of the archive's fund file informs that the fund 1022, initially consisting of 15 files, was brought to the archive on April 3, 1972, by a person named comrade Petrosyan. The document in question was not listed among these files. Nor is there any mention of the document in the records about files added to the fund later. The first written archival mention of the document was in register 3 of the fund, under the file 275. We learn from the last page of the register that compilation work for the register was completed on November 4, 1989, and the register was signed by Amatuni Virabyan, then an associate of the archive.¹⁰

The register title itself clearly suggests that the document is a copy. Examination of the paper and the text of the document further clarified that it is a typewritten copy, not an original.¹¹ The first thing in the document that makes us doubt its authenticity is that it is dated September 20, 1920, whereas its Armenian orthography is in full compliance with the Armenian orthographic rules of today.¹² The advent of the present orthography commenced with Abeghyan's first orthographic reform, enacted by the decree of March 4, 1922, and achieved its final state on August 15, 1940, when the Council of Ministers of the Armenian SSR approved the proposal of the People's Commissariat of Enlightenment (LusZHoghkom) to introduce partial changes in Armenian orthography.¹³ The text's orthography, therefore, suggests that the document was typewritten only after August 15, 1940. The assumption that the text could be typewritten from the original document of the 1920s using the new orthography (introduced after 1940) does not hold well since there is no mention, signature or stamp that would confirm such retyping either on the document sheet or in any other available archival material on the matter.

The following composition of the party body at the bottom of the document text leads to additional doubts: members of the Central Committee of the Communist Party of Armenia Sargis Kasyan, Askanaz Mravyan, Avis Nurijanyan, Shavarsh Amirkhanyan, Isahak Dovlatyan, and Ashot Hovhannisyan.¹⁴ This list is not consistent with the enlisted members of the Central Committee during the period in question. According to credible archival and historical sources, the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Armenia was formed for the first time on September 10, 1920, at the session of the Caucasus Bureau of the Central Committee of the Russian Communist (Bolshevik) Party, and had the following members: I. Dovlatyan, A. Nurijanyan, H. Kostanyan, A. Khanjyan, S. Ter-

Հոկտեմբեր 28 1920
17

Հայաստանի կոմունիստների/բոլշևիկների/ կենտրոնական կոմիտեն հրահանգում է կուսակցության բոլոր կազմակերպություններին, թե թիկունքում, թե առջև կանգնելու և հասկապես կարսի դարձնելու մեկնող բոլշևիկներին, սնհատ գինավորների շրջանում և առանձին հավաքությունում, երես հնարավոր է՝ ինչպես նաև թուրքիկների միջոցով ծայրալեզ լայն պրոպագանդա ընդդեմ պատերազմի, հիմնական ինդիո դարձնելով՝

1. Թուրքիան այլևս նախկին Թուրքիան չէ և Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիվ նպատակներ չունի:
2. Հեմալական Թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակիցն է և պայքարում է իր ազգային ազատության համար ընդդեմ իմպերիալիզմի /Մեքլիսյի, ֆրանսիայի, հունաստանի/:
3. Հանրապետական Հայաստանի հարթակը Թուրքիայի վրա՝ կենտրոնակի իմպերիալիզմի ու ժողովրդամբարձր Սրբեկավոր Արևելքում և դրանով իսկ կլամազմի հերափոխության հարթակը Մեղրեկովատում, ապա նաև Արևելքի խորհրդայնացումը:
4. Հայ բոլշևիկ կոմունիստների ինդիոը պետք է լինի՝ արագացնել հանրապետական Հայաստանի պարտությունը, որով և կարողացվի Հայաստանի խորհրդայնացումը: Այս նպատակի համար պետք է.

1. կազմակերպել հայկական կալոդ բանակը բոլոր միջոցներով, այն է՝ ա/ կազմակերպել դասալքություն և ամեն կերպ խանգարել գործազավթին: բ/ ռազմաճակատներում հասկացնել գինավորներին, որպեսզի նրանք չկրակեն առաջացող Թուրքական գինավորների վրա, այլ լքենով դիրքերը վերադառնան թիկունք:

գ/ Չենթարկվել սպաների հրամաններին և հարկ եղած դեպքում ուղևացնել նրանց:

2. Այս ամենի հետ ամենակապանն է հասկացնել հանրապետական Հայաստանի գինավորներին, որ հաղթող Թուրքական ասթյարը հեղափոխական ասթյար է, որը ուղևորվում է իրեն թույլ չի տա որևէ գործողություն պատրված երկրի վերաբերյալ, այլ կռիվների աշխատավոր հայ ժողովրդին ազատվելու իմպերիալիստական բորժակական դաշնակցականների տիրապետությունից:

3. Նորից ու նորից բացատրել, որ դաշնակցականների տիրապետությունից ազատվելով Հայաստանը ընդմիջտ կկազմի խորհրդային Ռուսաստանի հետ ընդմիջտ վերջ կարվի պատերազմին և սովին ու մշտական ընդհարումներից թաղթված երկիրը կլինի Ռուսաստանի հացով և մասնակիցը կդառնա համաշխարհային հեղափոխության մեծ զործին:

Ենտրություն - Գրությունը կարգալ սահմանափակ ժողովում և կարգալուց հետո անմիջապես այրել: Հայաստանի կոմ. կուս. կենտրոնական կոմիտեի սնհատներ՝ Ս. կասյան, Ա. Մուսավյան, Ա. Նուրիջանյան, Ե. Ախրիբախյան, Ի. Իովլայան, Ա. Հովհաննիսյան

Նո. 218 Բացու 1920 ՍԵԳ 20

ARMENIA 2018 | REALITIES AND PERSPECTIVES | 21

Gabrielyan. S. Amirkhanyan and V. Shahgeldyan were also approved as nominated candidates at that session.¹⁵ On October 1, 1920, the Central Committee's OrgBureau approved the members nominated by the Caucasus Bureau, except for Ter-Gabrielyan.¹⁶ Kasyan, Bekzadyan, and Ter-Gabrielyan were nominated for membership on November 11, 1920,¹⁷ and the Central Committee of Armenian Communist Party was approved with the following final composition: Nurijanyan, Kostanyan,¹⁸ Dovlatov, Ter-Gabrielyan, Bekzadyan, Kasyan, and Aghasi. Thus, none of the compositions approved on September 10, October 1, or November 11 coincide with the list in the document. Moreover, Kasyan's candidacy as a member of the Central Committee was confirmed only in November.¹⁹ It is also noteworthy that Ashot Hovhannisyan, an alleged signee of the document in Baku, was in Armenia on September 20, 1920²⁰ and was enlisted in the Committee much later, in December 1920.²¹

Based on the aforementioned issues and inconsistencies, we may conclude that this copy in the archive cannot be treated as an authentic document to be used for academic purposes or any other, including political ones.²² Its authenticity is disputable, to say the least. Now let us try to make sense of when, how and for what purpose the document could have been fabricated.

As discussed earlier, the document orthography suggests it was typewritten after August 15, 1940. The earliest source on hand mentioning the document's publication indicates that the text was printed and circulated in 1988 in self-published (*samizdat*) periodicals.²³ Taking into account that the document text is related to the issue of Kars in such a painful and thorny period for Armenians as was the Turkish-Armenian War in 1920, forging such a document could conceivably have had a certain political objective. If we follow this logic, the list of the persons whose names had appeared at the bottom of the text could hardly be a coincidence either. This begs the question of what could be the possible political ends of targeting these figures in the period between 1940-1988, and who could have gained from it.

One possible line of thought on this question is the political task of supplying "factual evidence" for the conviction cases of the mentioned figures during the years of repression under Stalin's era. Four out of the six signatories of the document — Sargis Kasyan, Askanaz Mravyan, Avis Nurijanyan, and Isahak Dovlatyan — were not alive by 1940. Shavarsh Amirkhanyan was not subjected to Stalin-era repressions. The court case of one of the signatories, Ashot Hovhannisyan, began in 1937, with the final verdict issued on June 9, 1941.²⁴ Hence, the document could be fabricated as "material proof" to be enclosed with Hovhannisyan's case. However, since our research did not find the document or any excerpts from it in Hovhannisyan's conviction case, the forgery of the document during this period and for this purpose sounds unlikely. There is yet another reason why the fabrication of the document during Stalin-era repressions was unlikely, as the examination of the archival case of Hovhannisyan's conviction shows. Hovhannisyan was charged with having a nationalistic agenda, namely, with "specifism"²⁵ and activities towards "splitting Armenia from the USSR" and "creating a bourgeois Dashnak

state.”²⁶ It is obvious from his answer to one of the questions during his interrogation that Hovhannisyán, as a “specifist,” was accused of plotting the expansion of Armenia’s territorial boundaries, in particular with respect to Kars.²⁷ In this sense, the document that pursued the objective of dissolving the Armenian army fighting in Kars could not be used for charging Hovhannisyán with the above-mentioned accusations and could have even been used to protect him against them. Thus, in all likelihood, the document was not forged in the Stalin era.

In the years following Stalinism, the document disclosing the direct involvement of the aforementioned political figures in deciding the fate of Kars could perhaps have some meaning and political purpose in the context of anti-Soviet resistance and shaping a nationalist mood. A more plausible period for the document fabrication could thus be the national awakening that emerged in 1965, with the 50th anniversary of the Genocide, which gained new momentum in the 1980s. This is when the unveiling of the anti-national policies of Soviet Armenian revolutionary figures, who had their active share in the establishment of Soviet rule, came to be an important approach to anti-Soviet resistance.²⁸

TRACING THE DOCUMENT’S PUBLICATION

The earliest mention in available printed sources referring to the publication of the document dates from 1988. This source is Tigran Paskevichyan’s interview in 1989 with Hambarzdum Karapetyan, the deputy director of the Armenian branch of the Marxism-Leninism Institute of the Central Committee.²⁹ Paskevichyan’s interview featured a foreword by Gegham Grigoryan, who noted that a document with dubious authenticity was published in self-published periodicals in 1988. Paskevichyan’s interview with Karapetyan basically aimed to shed light on the doubtful authenticity of this document published in the *samizdat* periodicals, on the theses therein and, overall, on Bolshevik policies in the Turkish-Armenian War of 1920. In response to Paskevichyan’s first question on whether such a document existed, Karapetyan gave an affirmative answer, but without any factual argumentation. What Karapetyan probably had in mind was the copy of the document that was kept in the archive and is now at our disposal too; nonetheless, if he meant the 1920 original, he failed to provide any factual evidence in favor of its existence.³⁰ When reading this interview from the point of view of assessing the document’s authenticity, it is important to keep in mind that it was an interview and not an investigation into authenticity, and judgments regarding the latter were based on the author’s own conclusions.

Based on the evidence given by Grigoryan that the document was published in the *samizdats* of 1988, we set out to find them. We examined the 1988 and 1989 issues of the *samizdat* periodicals *Mashtots*, *Hayreniq*, *Zangakatun*, *Hye Dat*, and *Ankakhutyun*, as well as the entire fund 1159 of Karabakh Movement in the National Archives of Armenia. Unfortunately, this search did not reveal any significant results.³¹

The full text of the document was published once again in the May 27, 1990 issue of *Hayq* newspaper with the headline “Strictly Confidential Document: Armenia on the Bolsheviks’ Sacrificial Altar,” this time without any preface, interview or commentary.³² The next source in which the document text was published in full along with the presentation of factual archival data questioning its credibility was the article titled “History is Already Distorted” (“История и так искажена”) published in issue 28 dated February 9, 1991 of the newspaper *Golos Armenii*.³³ The author was Rem Kazanjyan, a research associate at the Institute of Sociopolitical Studies of the Central Committee of Communist Party.³⁴ The first section of the article included the full text of the document along with a small research work assessing its authenticity, based on which Kazanjyan concluded that the copy in question is a forged document or *falshivka*,³⁵ in his own words. The author used the word “circular” about the document, which duly reflected the purpose of the document.

In addition to bringing factual evidence against the authenticity of the circular, Kazanjyan sharply criticized Karapetyan’s aforementioned statement about the existence of the document, pointing out that it lacked any factual basis. Unlike Karapetyan’s unsupported statement, Kazanjyan’s claims and conclusions pertaining to the document’s authenticity are grounded in archival and historical materials. In this sense, the fact that it was published in a newspaper in no way diminishes the academic value of the article. This probably explains why a response to the article was quick to appear.

On March 19, 1991, about a month after Kazanjyan’s article, an article was published in *Hayastani Hanrapetutyun* (“Republic of Armenia”), the official newspaper of newly-independent Armenia, which included Tigran Farmanyan’s interview with historian Hrachik Simonyan on the “Historical Fate, Present and Future of the Armenian Nation.” The printed full text of the document was posted with the interview. Speaking of Kazanjyan’s article, Simonyan pointed out that the document did have “certain weak points that raise doubts — is it truly the work of Armenian Bolshevik leaders?” He went on to say, however, that this question was of no principal significance, since the “guilt” of Armenian Bolsheviks ahead of and during the Turkish-Armenian War of 1920 was undeniable, even if this particular document was forged. Overall, Simonyan believed that the document “resembled and matched” the Armenian Bolsheviks’ policy in the Turkish-Armenian War. However, he did not substantively discuss Kazanjyan’s arguments, overlooking instead the question of forgery as a nonessential one.

In his book titled *Capitals of Armenia* published in 1995, Sergey Vardanyan described the devastating situation of Kars at the time of the Turkish-Armenian War and raised the question of who was to blame for this situation.³⁶ Vardanyan noted that Soviet Russia and the Armenian Bolsheviks were friendly with the Turkish Army that was attacking Kars and quoted an excerpt from the document, referencing the 1991 and 1990 issues of *Hayastani Hanrapetutyun* and *Hayq*, respectively. Even though the 1991 publication in *Hayastani Hanrapetutyun* included a remark on the “weaknesses” that question the document’s credibility, Vardanyan

made no mention of this. Importantly, however, the reference system still allowed the reader to access the discussions around the dubious identity of the document in the early 1990s when resorting to the primary source. Therefore, although we see how, through this academic publication, the dubious document moved from the news space to the academic space for the first time, and started the long and delicate path of shaking off its disputed authenticity to become a credible document, the residual ties to discussions on its dubious identity can still be traced.

The text of the document was reprinted in issue 44 of *Hayastani Hanrapetutyun* on March 7, under the headline “Communist Villainy: A Shameful Document.” The title alone indicated its political purpose, with no academic objective to assess the document’s authenticity.³⁷ The document text was prefaced by lawyer G. Nazaryan, who characterized this “strictly confidential” call by the Bolshevik leaders as a “most despicable” “treason” by “bigwigs taking refuge in Baku” who “were well aware of the meaning and consequences of their own shady deals.” In this publication, the document was represented as an authentic one, while the professional concerns of historians about its credibility were entirely silenced. This was probably because the publication was done in the oratory (non-academic) genre and by someone who was not a historian. Nazaryan’s political temptation to publish such a documentary piece that would unambiguously unmask the treacheries of Bolshevik figures was thus not constrained by academic methods and standards of historical studies.

The next publication of the document’s text appeared in historian Lendrush Khurshudyan’s book *The Division of Armenia in 1920*.³⁸ Here, the March 19, 1991 publication in *Hayastani Hanrapetutyun* was referenced as the source of the document text. Thus, almost effortlessly, the dubious document that appeared on the pages of the press in the 1990s once again passed from the news space into the academic space, thanks to Khurshudyan. In this book, it was published in full and was referred to as authentic proof disclosing the Bolsheviks’ treacheries. In a short paragraph, Khurshudyan pointed out that “some Communist historians have recently” tried to question the authenticity of the document.³⁹ However, he did not substantively address these authenticity-questioning arguments. Instead, the credibility of the document was substantiated by the existence of other documents with similar content.⁴⁰ Thus, the credibility of the dubious historical document was substantiated by the plausible credibility of the theses it contained. The content of the document, strangely enough, became the basis for endorsing and legitimizing the authenticity of that same copy.

Over a decade later, the document was again center stage, this time predominantly in the electronic media. Online news platform *Lragir.am* published Vladimir Harutyunyan’s article titled “The Dubious Leaflet, the Armenian Bolsheviks, Russia and the Armenian State,” dated August 6, 2013. The archive was referenced here as the source of the document, and so Harutyunyan could have hardly missed Kazanjyan’s article included in the document file of the archive. Harutyunyan stated several arguments questioning the authenticity of the document and added

that the “authors of some publications do not accept the credibility and authenticity of this document and consider it to be a fake, a *falshivka*.” Albeit without reference, the use of this last Russian word indicates that Harutyunyan was familiar with Kazanijan’s article, and his arguments had most probably sounded convincing to him. After discussing arguments against the document’s authenticity, Harutyunyan suggested that “we should fold and put aside this miserable leaflet.” Harutyunyan then went on to present indubitable evidence in favor of the existence of Bolshevik policies that “ensured the destruction of own statehood” during that period. It is noteworthy that Harutyunyan used the word “leaflet” for the document, thus ascribing it the purpose of serving mass propaganda, something that went beyond its function as a circular.

An article written by Hranush Kharatyan and published on the same website in 2014 was chronologically next to touch upon the document.⁴¹ Here, the content of the document in question was briefly presented among many other materials in the context of discussing the Bolsheviks’ pro-Turkish agenda in the 1920s. Unlike other citations, however, which have detailed academic references, the primary source of this text was not provided. It is unclear what source the author used to familiarize herself with the text and whether she was aware of the existing debates around the document’s authenticity. It is only clear that this was the first scholarly publication that had no mention of the document’s dubious authenticity, nor did it have a reference, which could have served as a clue, albeit an indirect one, on the position regarding its possible fabrication. With the publication of Kharatyan’s article, the document became a self-evidently valid historical record that needed no reference.

Three years after publishing his previous article questioning its authenticity, disregarding his own call to “fold and put aside” the document, Vladimir Harutyunyan republished the full text of the document in a 2016 compilation, referencing the document kept in the National Archives.⁴² There was no explanation on why the text was now published without a mention of the same author’s earlier conclusion about its forged nature, or without giving any new facts or circumstances that might have led the author to revisit his conclusion and thus republish the document. It is also noteworthy that the document was included in the section “Instead of a preface” written by the author and not in the main body of documents. Here too, as in his previous article, the author used the word “leaflet” for the document and thus once again attributed a greater significance to the document than intended. In this way, the document for the first time appeared in full text in the form of a printed academic publication, as a credible original.

Harutyunyan’s book was used by the next publication source, ANI Armenian Research Center.⁴³ The academic publication of the document that now had undoubted authenticity was reprinted on the Center’s website with a reference to Harutyunyan’s compilation and with a short critical introduction. The latter included the following interesting wording: “It is noteworthy that Sargis Kasyan, who signed this anti-Armenian statement, has a street named after him in Yerevan.”

Photos taken during Sargis Kasyan's detention in the Georgian gendarmerie, and other accompanying materials, 1914.

Basically, this reprint had the purpose to inform and, to a certain extent, warn, which was essentially soon responded by the Yelk Faction of the Council of Elders. Yelk's proposal to rename Kasyan Street, along with quotes from the document reprinted on ANI Center's website and other accompanying argumentations were soon to be submitted to the judgment of the respective authorized body.⁴⁴

SUMMARY

As the history of the document's publication and dispute shows, during the rise of the anti-Soviet nationalist mood in the late 1980s and early 90s, this document of dubious authenticity was either mentioned or fully published in the non-official press and soon afterward it penetrated into the official press of Soviet Armenia, and then independent Armenia. During these years, the document was predominantly discussed among the circle of historians, who would by all means touch upon the issue of the questionable authenticity of the document along with substantive discussions on the theses it contained. From the mid-1990s onwards,

the document text began to be published as authentic archival material without any mention of its dubious authenticity, and it further entered the field of academic publishing. In the initial period, it still maintained a reference to its doubtful authenticity in academic publications. Later, in the second decade of the 2000s, the document was ultimately verified as reliably authentic via academic publications that circumvented the topic of its doubtful authenticity and veiled any mention of its fabrication. It then re-entered the press, from where, through Yelk Faction's proposal and now as a verified archival original, it regained its previous political significance, which had been the objective when it was probably forged. The document thus became an indictment used to factually prove Kasyan's anti-Armenian political activities in the early 1920s.

This accusatory approach to examining Kasyan's work based on a dubious document, which should not have been considered credible until after allegations of its inauthenticity had been substantially examined and disproven, has been publicly used to revive and discuss such complex and knotty political matters as the Soviet history, heritage, and memory of the 1920s. The political and scholarly means used to approach and evaluate the historical occurrences of this period are not only inadequate considering the complexity of the matter, but are so problematic that, as we have seen, they become a subject of scrutiny in their own right. So what is the truth that is revealed through our experience of dealing with the possible fabrication of this document and the resulting uncertainties? What are the problems that confront us through this experience? Perhaps it is that history, born amidst conflicts of interests of multipolar forces, consists not only of authentic documents and credible evidence, but also of forgery, omissions, redactions, and the aspirations that engender and nurture them. And if we are ever to find adequate ways to relate to the "theses" in the documents of that tense period of the 1920s, then it must be precisely by confronting the complexity of how that history was made.⁴⁵

- ¹ This article was prepared with the financial support of the Commune platform. We are grateful to Vardan Azatyan, Amatuni Virabyan, Gayane Ayvazyan, Zara Harutyunyan, Lusine Chergeshtyan, Arpy Manusyan, Tamara Tamanyan, Tigran Paskevichyan, Arsen Hakobyan, Arayik Harutyunyan, Hrach Galstyan, Hranush Kharatyan, Sergey Vardanyan, Vahan Ishkhanyan, Vahe Torosyan, Vahram Aghasyan, Anna Nikoghosyan, Irina Shakhnazaryan and Meruzhan Harutyunyan for their valuable comments and advice, as well as for important information and sources. This article was first published in the cultural critique magazine www.arteria.am on August 26, 2018, see <http://www.arteria.am/hy/1534413914>, accessed 2.07.2019. The present publication is a revised version.
- ² For the August 28, 2017 proposal to include the street renaming issue in the meeting agenda of the Council of Elders, see the Yelk Faction's official Facebook page, <https://www.facebook.com/117528495533449/photos/a.119132318706400.1073741829.117528495533449/119132305373068/?type=3&theater>, accessed 6.06.2018.
- In 1991, the first year of establishment of the Republic of Armenia, the first mayor of Yerevan, Hambarzum Galstyan, renamed Kasyan Street as Siamanto Street. The next mayor, Vano Siradeghyan, renamed the street back to Kasyan in 1998 (see the interview with Amatuni Virabyan, "We Have Started Resembling the Central Asia Rather Than Baltic or Eastern European Countries," July 15, 2014, *Irates.am*, <http://www.irates.am/hy/1405431382>, accessed 28.06.2018). Journalist and screenwriter Tigran Paskevichyan assumed that this decision by Vano Siradeghyan could have been influenced by writer Hrant Matevosyan's positive outlook towards early-period Soviet Armenian leaders (personal communication with the author, June 9, 2018, Yerevan). The draft bill of the Yelk Faction probably referred to these events of the 1990s when it stated that, following independence, the process of eliminating the names of anti-state Bolshevik figures had been left unfinished and should be pursued to its logical end.
- ³ In their draft proposal, the Yelk Faction quoted an excerpt from the document by referencing the ANI Armenian Research Center, see *Hye Bolshevik komunistneri khndire — aragatsnel Hayastani partutyune. 1920 t., september* [Armenian Bolshevik Communists' Task to Expedite Armenia's Defeat: September 1920] (in Armenian), official website of ANIARC, December 18, 2016, <http://www.aniarc.am/2016/12/18/armenian-bolsheviksbaku-1920-turkey/>, accessed 17.07.2018. The document had been published on the website with a brief critical foreword according to the following source: Vladimir Harutyunyan, *Karsi marze Hayastani Arajin Hanrapetutyuan kazmum. nyuter ev pastatgher* [Kars marz (province) within the First Republic of Armenia (April 1919 - October 1920): Materials and Documents] (in Armenian) (Yerevan: Asoghik Publishing, 2016), 21-22. In this book, Harutyunyan published the text in full, referencing the document kept in the national archive: National Archives of Armenia (NAA), fund 1022, register 3, file 275, f. 1.
- ⁴ *Vazgen Arajin Vehapari anvamb poghots anvanakochelu veraberyal "Yelk" khmbakt-sutyun nakhagits* [Draft bill by Yelk Faction to name a street after His Holiness Vazgen the First] (in Armenian), 5. I am grateful to Arayik Harutyunyan, then a Yelk member of the Council of Elders, for sending the electronic versions of the renaming bills for six streets submitted to Yerevan Municipality, in response to my request.
- ⁵ The subsequent public discussions and debates on renaming Kasyan Street evolved precisely within the frame set by this accusatory approach, which had the underlying general logic of exposing the accused and charging him with responsibility. For example, ethnographer Hranush Kharatyan, touching on the issue of renaming Kasyan Street, wrote a Facebook post about the role Kasyan had in implementing Soviet repressions. The post opened with the following question: "It's not the presence of a street named Kasyan in Yerevan that matters, but the question of whether or not we hold him responsible for the Soviet Red terror" (emphasis by author), see https://www.facebook.com/hranush.kharatyan/posts/885873671564910?hc_location=u

fi, accessed 28.06.2018. See also *Kasyanits artagaght: zruyts Hranush Kharatyan het Civilneti taghavarum* [From Kasyan to Migration: Interview with Hranush Kharatyan at Civilnet Studio] (in Armenian), ANI Armenian Research Center's official website, August 18, 2017, <http://www.aniarc.am/2017/08/18/civilnet-tatul-hakobyan-interview-hranush-kharatyan-august-18-2017/>, accessed 28.06.2018; *Boshevikyan renesans Hayastanum. zruyts Vladimir Harutyunyan het* [The Bolshevik Renaissance in Armenia: A Conversation with Vladimir Harutyunyan] (in Armenian), YouTube channel of *Civilnet* news website, September 14, 2017, https://www.youtube.com/watch?time_continue=416&v=NoyaX8peQl0, accessed 28.06.2018; Vahram Tokmajyan, A. *Mikoyani ev S. Kasyani hakamardkayin u haka-haykakan ejere, IQM* [The Antihuman and Anti-Armenian pages of A. Mikoyan and S. Kasyan, UIC] (in Armenian), *Arajin Lratvakan* [First News Agency], September 4, 2017, <http://www.1in.am/2202799.html#undefined.gbpl>, accessed 28.06.2018; see also writer Marine Petrossian's facebook post and the discussion below it, https://www.facebook.com/marine.petrosian/posts/10154912256973494?hc_location=ufi, accessed 28.06.2018; three interviews (in Armenian) with Davit Khazhakyian, Yelk Faction member of the Council of Elders, including: "Yerevan schools and streets bearing Bolsheviks' names must be renamed; this should be part of the big changes: D. Khazhakyian," *Tert.am*, August 5, 2017, <http://www.tert.am/am/news/2017/08/05/khajakyan/2450323>, accessed 28.06.2018, "Any infringement upon Armenia's sovereignty must be condemned and prevented," *Lragir.am*, August 16, 2017, <https://www.lragir.am/2017/08/16/158710/>, accessed 28.06.2018, "RPA's position against the renaming of streets is a result of Russian pressure: Khazhakyian," *Azatur TV's* YouTube channel, September 6, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=Sqh4QrjveXM>, accessed 28.06.2018; interview with Yelk Faction member of the Council of Elders, Ani Samsonyan "Kasyan ordered to kill, annihilate Armenian officers, to demoralize Armenian army: Ani Samsonyan," *Aravot*, August 14, 2017, <https://www.aravot-en.am/2017/08/14/198155/?s=>, accessed 28.06.2018; interview with Yelk Faction member of the Council of Elders T. Avinyan "Kasyan's contribution to Armenian officers' execution is unquestionable and unequivocal," *Aravot*, August 15, 2017, <https://www.aravot-en.am/2017/08/15/198173/>, accessed 28.06.2018. In his talk on "The Soviet in post-Soviet Armenia," ethnographer Arsen Hakobyan problematized any attempts of understanding history "using a model of heroes and traitors," see *Khorhrdayine hetkhorhrdayin Hayastanum: qarozchutyun, patmutyun ev irakanutyun: Arsen Hakobyan* [The Soviet in post-Soviet Armenia: Propaganda, History and Reality: Arsen Hakobyan] (in Armenian), *Boon TV*, September 25, 2017, <http://boon.am/post-soviet-armenia/>, accessed 28.06.2018. Historian Ara Sanjian wrote a critical note along similar lines on his facebook page, see: <https://www.facebook.com/ara.sanjian/posts/10155674516114083>, accessed 6.06.2018. Journalist Vahan Ishkhanian also addressed this topic with a critical article, see Vahan Ishkhanian, *Nkughayin patmutyan zugahernere* [Parallels of Basement History], *Inknagir Literary Magazine*, September 4, 2017, <https://inknagir.org/?p=7438>, accessed 28.06.2018.

⁶ See "Kasyan has not ordered anything, Gevorg Atarbekyan has, that order was a forgery," Amatuni Virabyan, *Aravot*, August 14, 2017, <https://www.aravot-en.am/2017/08/15/198179/?s=>, accessed 28.06.2018. See also Arsen Hakobyan's comments under Marine Petrossian's facebook post, https://www.facebook.com/marine.petrosian/posts/10154912256973494?hc_location=ufi, accessed 28.06.2018. It is noteworthy that doubts pertaining to the document authenticity have earlier origin, such as in Rem Kazanjyan's "История и так искажена" [History is already distorted], *Golos Armenii*, February 9, 1991, as well as in Vladimir Harutyunyan's *Kaskatseli trutsike, hye bolsheviknere, Rusastann u haykakan petutyune* [The Dubious Leaflet, Armenian Bolsheviks, Russia and the Armenian State] (in Armenian), *Iragir.am*, August 6, 2013, <https://www.lragir.am/2013/08/06/86502/>, accessed

8.06.2018.

- ⁷ See the official Facebook page of Yelk Faction, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=120635451889420&id=117528495533449, accessed 6.06.2018.
- ⁸ See the photo of the document.
- ⁹ The names of the fund and the register were translated from Russian into Armenian by Ruzanna Grigoryan.
- ¹⁰ In our personal communication, Virabyan recalled that he had seen this document in the mid-80s among the “dull” cases, that is, those with general titles (such as “leaflets,” “circulars,” etc.), and he had himself set it apart as a separate file in 1989. As he testifies, this document in the archive was still unaccessible to the public in the late 1980s, which suggests that taking it from the archive would not be possible, at least not officially (personal communication with the author, June 19, 2018, Yerevan). The three numbers in the top right corner of the leaflet, 8, 13 and 1, also suggest that this document was archived before November 1989. In general, numbers in the top right corner of files indicate the number of the given sheet in the archival file, that is, the page. These three numbers, two out of which are struck out, show that the document had twice changed its fund file before landing in the fund file of interest. From the numbers on the document, “8” is written in blue pencil, while the two others, “13” and “1”, are in black. Since 8 is struck out with a black pencil, it can be assumed that it was the initially written number. When the document was included in the new case, 8 was struck out with the black pencil that was used to number the file’s new sheet as 13. When changing the file for the second time, 13 was struck out again with a black pencil to add the current page number of the document, 1. Therefore, the document was the 8th sheet in the first and the 13th in the second file. Now it is the first sheet of the file.
- ¹¹ In Tamara Tamanyan’s opinion, the document is the second rather than the first typewritten copy, that is, the copy obtained by using carbon paper. The document was plausibly typewritten in two copies, the second of which appeared in the archival case (personal communication, June 12, 2018, Yerevan). Tamanyan was an Archive associate during the years 1973-2017 and was heading the department of Social-Political Documents for a while.
- ¹² For discussion of this inconsistency, see also Harutyunyan, “The Dubious Leaflet.”
- ¹³ Sirak Gyulbudaghyan, *Hayereni ughghagrutyun patmutyun* [History of Armenian orthography] (in Armenian) (Yerevan: Yerevan University press, 1973), 324-374. For the electronic version of the book, see <http://x.1128831.n5.nabble.com/-td299.html#a302>, accessed 28.06.2018.
- ¹⁴ For discussion on this issue, see also Kazanjan’s “History is Already Distorted,” as well as Harutyunyan’s “The Dubious Leaflet.”
- ¹⁵ NAA fund 1022, register 3, file 258, ff.1-2. See also *Hayastani Komunistakan kusaktsutsyan patmutyan urvagtsar* [Historical Outlines of the Communist Party of Armenia] (in Armenian), T. Aghayan et al (Eds.) (Yerevan: Hayastan publishing, 1967), 299.
- ¹⁶ *Historical Outlines of the Communist Party of Armenia*, 299.
- ¹⁷ NAA fund 1022, register 3, file 258, ff. 10-11, also *Historical Outlines of the Communist Party of Armenia*, 299.
- ¹⁸ In f. 11 of NAA fund 1022, register 3, file 258, Kostanyan’s name has “d” in it, i.e. Kostandyan, while in ff. 1 and 2 the “d” is absent — Konstanyan.
- ¹⁹ In 1920, another official body of the Armenian Communist Party of Armenia was its Foreign Bureau of Armenia’s Communist Organizations founded at the initiative of RC(b)P Central Committee’s Caucasus Bureau in May 1920. The Bureau’s members were S. Kasyan, A. Bekzadyan, A. Mravyan, D. Shahverdyan, H. Poghosyan, A. Nurijanyan, H.

Kostanyan, G. Ter-Simonyan, S. Amirkhanyan and L. Ulibekyan. The Foreign Bureau was dissolved on October 1 of the same year after OrgBuro of RC(b)P confirmed the staff of the Central Committee of the Armenian Communist Party, see: *Haykakan Sove-takan Hanragitaran* [Armenian Soviet Encyclopedia], vol. 10 (Yerevan: [ASSR AS], 1984), 142. As we can see, the Bureau's composition is not consistent with the one in the document.

²⁰ NAA fund 1021, register 22, file 670, ff. 39, 46.

²¹ NAA fund 1021, register 22, file 670, f. 10.

²² During this study, philologist Siranush Dvoyan who has experience working with texts and archival materials of the 1920s, expressed her doubts upon familiarizing herself with the document with regard to the style and the vocabulary of Armenian used in it, as well as the "strictly confidential" note in the top right corner. She noted that the language and style as well as this phrase are not typical of the texts from the 1920s (personal communication with the author, June 23, 2018, Yerevan). The language used in the document was also considered problematic by Kazanjyan in his article. In particular, he noted that the namings and phrases used in the document such as "The Central Committee of Communists [Bolsheviks] of Armenia," "Armenian Bolshevik Communists," "Republican Armenia" cannot be found in either the Foreign Bureau's or the Central Committee's documents from the 1920s. Further philological elaboration in this direction may reveal new factual data for a better assessment of the document's authenticity.

²³ A more detailed account of this follows later in the text.

²⁴ NAA fund 1191, register 16, file 2297. NAA fund 1191, register 4, files 867, 868, 869, 870, 871, 872, 872a.

²⁵ Between 1903-1904, a young Hovhannisyan was affiliated with the Armenian Students' Union in Shushi, which was under the influence of the ARF, and later with the Armenian Social-Democratic Labor Organization (ASDLO) in 1904-1906. The core team of that organization consisted of former Dashnak (ARF) or Dashnak-leaning actors who soon began to also highlight social issues and class stratifications in the national self-determination question. In their vision of the international class struggle of the proletariat, they attached key significance to particular — i.e. "specific" — national characteristics and conditions for peoples whose urgent national issues were an indispensable part of understanding and leading the class struggle. As a result, their critics (with Bolshevik actors in the forefront) began to label them with the derisive adjective "specific"; hence, the accusations of "specifism" against ASDLO members. See Vardan Azatyan, "Voch yeghitsu chegheal, zor inch eghevn: Ashot Hovhannisyan avartatchare ev nra gortsun patmagitutyune" [That Which has been cannot unbecome: Ashot Hovhannisyan's Dissertation and his Active Historical Studies] (in Armenian), Ashot Hovhannisyan, *Israyel Orin ev hye azatagrakan gaghapare / Israel Ory und die armenische Befreiungsidee* [Israyel Ori and the Armenian Liberation Idea] (in Armenian) (Yerevan: Johannissyan Institute, 2016), 567-709.

²⁶ See Hamlet Mirzoyan, *Hayastani khorhdayin tirakalhere* [Armenia's Soviet Rulers] (in Armenian) (Yerevan: VMV-Print, 2013), 25. The translation was compared for accuracy with the original in the online publication of the book in Russian, see <http://noev-kovcheg.ru/mag/2008-10/1394.html>, accessed 13.08. 2018.

²⁷ NAA fund 1191, register 16, file 2297, f. 106.

²⁸ To art critic Vardan Azatyan, the font style of the document's typewriting resembled the one produced by typewriters in the 1960-1970s. We were able to learn that during the Soviet period, the National Security Service registered all the font styles of typewriting machines, hence further research into this matter may bring new factual data to light. Conducting a laboratory analysis of the paper and the font would be of additional use, but, to the best of our knowledge, is not feasible in Armenia.

²⁹ *Chayrvats pastatught* [An Unburned Document] (in Armenian), *Avangard*, September 15, 1989.

³⁰ The following wording in the foreword by Gegham Grigoryan is also interesting in terms of assessing the existence of the original: “After the recognition of Armenian statehood in 1918-20, some theses from this document also appeared in the articles of our historians published in the press. However, the veracity of the document remained unknown.” Interestingly, the author does not mention the document here, but rather the theses it contained. It is once again appropriate to highlight here that our subject is the document itself and not the theses therein. The latter were indeed a subject of discussion in the scope of Bolshevik policies in the early 1920s, sparking heated debates within those very same Bolshevik circles. A fragment from the aforementioned interview is interesting from this point of view. Karapetyan reports that, when working on his *Hayastani komeritmiutyun tsnunde* [The birth of Armenia’s Komsomol] (in Armenian) (Yerevan: Armenian State Publishing, 1956), in the mid-50s, he had the chance to meet former member of the Spartak youth organization, Komsomol Nazik Aharonyan who told him that she had been expelled from the Komsomol in the fall of 1920 because she believed that guns should be used to respond to guns. This position stood against the “theses of the document,” says Karapetyan. It may seem from his words that such a document did exist in 1920. Yet, a careful reading makes it obvious that he was referring to the “theses of the document” and not any document itself. In view of the fact that such “theses” were in circulation in the 1920s, we cannot consider his statement sufficient to confirm the existence of the original document. Another circumstance in favor of our conclusion is that Karapetyan does not present this fragment as evidence for the existence of the document, although Paskevichyan’s first question was precisely about that. He recalled Aharonyan in response to another question. To further examine the original document and Aharonyan’s expulsion, we studied Karapetyan’s aforementioned work, *The Birth of Armenia’s Komsomol*, as well a later work by him, *Hayastani leninyan komeritmiutyun patmutyun* [History of the Leninist Komsomol of Armenia] (in Armenian) (Yerevan: Hayastan publishing, 1968). In both books, it is stated that Aharonyan was a member of the Komsomol, but there is no mention of the existence of the original document, its questionable “theses” or expelling Aharonyan from Komsomol ranks.

³¹ Personal communication with Paskevichyan did not yield further information about the document, his interview with Karapetyan or Grigoryan’s identity (personal communication with the author, June 9, 2018, Yerevan).

³² *Huyzh gaghtni pastatught. Hayastane` bolshevikyan zohaseghani vra* [Strictly Confidential Document: Armenia on the Bolsheviks’ Sacrificial Altar] (in Armenian), *Hayq*, May 27, 1990.

³³ A Russian-language newspaper published in Yerevan, Armenia, previously known as *Kommunist* [The Communist] and renamed *Golos Armenii* [Voice of Armenia] in 1990 (translator’s note).

³⁴ Interestingly, the notes on the respective register of fund 1022 and on the file case of the document say that the file has only one sheet (the document), whereas the study of the file folder shows that there is a second sheet, too. It is a clip from Kazanjan’s aforementioned article. Amatuni Virabyan said in our personal communication that he had added this material to the document file years ago, since he was convinced that the document was forged (personal communication, June 18, 2018, Yerevan).

³⁵ Falshivka, (Rus. **Фальшивка**) — something fake, phony (translator’s note).

³⁶ Sergey Vardanyan, *Hayastani mayraqaghaknere* [Capitals of Armenia] (in Armenian) (Yerevan: Apollon, 1995), 154-155.

³⁷ It was probably printed in the context of the anti-Communist propaganda carried out on the occasion of the second presidential elections of the Republic of Armenia.

- ³⁸ Lendrush Khurshudyan, *Hayastani bazhanume 1920 tvakanin* [The Division of Armenia in 1920] (in Armenian) (Yerevan: Yerevan University Publishing, 2002), 164-165.
- ³⁹ Khurshudyan, *The Division of Armenia in 1920*, 165.
- ⁴⁰ Khurshudyan, *The Division of Armenia in 1920*, 166-171.
- ⁴¹ Hranush Kharatyan, *Kemale rusneri ognutyamb avarin er hastsnum hayeri kotoratsnere* [Kemal was Finishing the Slaughter of Armenians with the Help of Russians] (in Armenian), *Iragir.am*, October 15, 2014, <https://www.Iragir.am/2014/10/15/105353/#sthash.yE3NmQHM.dpuf>, accessed 17.07.2018.
- ⁴² Harutyunyan, *Karsi marzy Hayastani Arajin Hanrapetutyun kazmum: nyuter yev pastatgher*, 21-22.
- ⁴³ *Hay Bolshevik komunistneri khndiry — aragatsnel Hayastani partutyuny, September 1920* [Armenian Bolshevik Communists' Task to Expedite Armenia's Defeat: September 1920] (in Armenian), *ANI Armenian Research Center*, <http://www.aniarc.am/2016/12/18/armenian-bolsheviks-baku-1920-turkey/>, accessed 17.07.2018.
- ⁴⁴ For a more complete account of the history of how the document has been questioned, we believe a fragment from a conversation with writer Vahan Ishkhanyan should be mentioned here (personal communication with the author, July 4, 2018, Yerevan). In around 2009, Vahan Ishkanian had an opportunity to meet historian Vladimir Ghazakhetsyan and familiarize himself with the copy of the document kept in his folder. Ghazakhetsyan showed him the document and added that its original could not be found, that the archive held its copy but it was plausible that the original once existed. Ghazakhetsyan was most probably aware that the document's authenticity was questionable, a possible reason why he included neither the document nor any reference to it in his valuable work *Hayastane 1920-1940 tt.* [Armenia in 1920-1940] (in Armenian) (Yerevan: RA NAS Institute of History, 2006).
- ⁴⁵ The need for such a complex approach in understanding Armenian history was put forth and demonstrated through the work of Ashot Hovhannisyan. See for instance Ashot Hovhannisyan, *Drvagner hye azatagrakan mtqi patmutyan* [Fragments from the History of Armenian Liberation Thought] (in Armenian), vol. 1 (Yerevan, ASSR AS publishing, 1955); Ashot Hovhannisyan, *Drvagner hye azatagrakan mtqi patmutyan*, vol. 2 (Yerevan: ASSR AS publishing, 1957).

Brief Bibliography on Sargis Kasyan's Life and Career

Vladimir Ghazakhetsyan, *Hayastane 1920-1940tt.* [Armenia, 1920-1940] (in Armenian) (Yerevan: RA NAS Institute of History, 2006).

Sargis Kasyan, *Yntir yerker: Hodvatsner, Namakner, Tcharer*, [Selected Works: Articles, Letters, Speeches] (in Armenian), Tsatur Aghayan et al (Eds.) (Yerevan: Hayastan Publishing, 1967).

Kasyani inqnakensagrakane, namaknem u lusankarnere [Kasyan's Autobiography, Letters and Photos] (in Armenian), NAA 1445/1/19; NAA 1445/1/13; NAA 1445/1/11; NAA 1445/1/8; NAA 1445/1/5.

Hambardzum Karapetyan, *Mets payqari mardik: Sargis Kasyan, Sahak Ter-Gabrielyan, Gevorg Atarbekyan* [People of Great Struggle: Sargis Kasyan, Sahak Ter-Gabrielyan, Gevorg Atarbekyan] (in Armenian) (Yerevan: Haypethrat, 1963).

Vachagan Harutyunyan, *Sargis Kasyan* (in Armenian) (Yerevan: Mitq, 1965).

ASHOT
GRIGORYAN

MISSAK KHOSTIKIAN ON THE
ROAD TO THE ESTABLISHMENT
OF SOVIET-ARMENIAN
HISTORIOGRAPHY OF
PHILOSOPHY: THE PROBLEM OF
DAVID THE INVINCIBLE
(ANHAGHT)

The Ashot Johannissyan Research Institute in the Humanities is preparing for publication Missak Khostikyan's dissertation in Armenian, entitled *David der Philosoph*, which Khostikyan defended at the University of Bern in 1907.¹ This gives us an opportunity to reevaluate the importance of this work and to rediscover the history of its reception. In this article we will adopt a philosophical perspective to discuss the dissertation on its own right as well as in relation to later works on David while considering the possibilities for the development of philosophical thought in Armenia.

Khostikyan was one of those graduates from the Gevorgyan Seminary who, dedicated to the grand project of the reformation of the Armenian Apostolic Church, left to continue his studies in Europe. Thus, he had the opportunity to rediscover the familiar tradition of the Armenian Church from a new, foreign perspective. In many ways, it is this gaze cast from the outside that allowed him to write his multi-layered work, which subjects the Armenian tradition around philosopher David — known in the Armenian tradition as David the Invincible — to the harshest criticism.

In every phase of its development, Khostikyan's dissertation is closely linked to the academic debates of his time and theories proposed by prominent scholars in the field. The work clearly reveals the interconnection of four different scholarly fields. Historical-bibliographical, historical-theological, historical-philological and historical-philosophical arguments and justifications follow and complement each other in the three chapters of the work. Through these different methodologies, Khostikyan is trying to solve a grand and ambitious problem: to cast light on the convoluted Armenian legend around the figure of David and his works and to reveal the historical truth behind it, while at the same time evaluating David as a *philosopher*.

In the first two chapters Khostikyan addresses the first part of the problem and attempts, in his own words, "with the help of the torch of European critical scholarship," to bring to light the historical truth about the philosopher David, a truth that had been immersed in "impenetrable darkness."² In a sense, the two chapters are a complex, interlinked and logically conceived three-pronged historical-bibliographical, historical-philological and historical-theological critical attack on the Armenian tradition around David, a preparatory assault before the final confrontation on the philosophical front.

Khostikyan launches this final attack in the third and last chapter of the dissertation. Based on the results of the previous two chapters, Khostikyan considers David as a representative of the Alexandrian school. It is on this grounds that the author attempts to assess David's philosophy in two phases: firstly, he reflects on the philosophical import of the Alexandrian school and secondly, he evaluates David's significance within the framework of the school.

It is noteworthy that in both cases Khostikyan constructs his evaluation on the basis of scholarly arguments, particularly those of philological nature. In the first phase, and in order to find out the significance of the Alexandrian school in an-

cient philosophy, Khostikyan fully relies on the German historiographical tradition by referencing Eduard Zeller, Karl von Prantl, Adolf Busse among others. According to this tradition, the Alexandrian school was the terminus of a large philosophical direction constructed around and heavily dependent upon several works by Aristotle, Plato and Pythagoras, a direction in which the waning philosophical thought had almost nothing to offer. Adhering to this conception of the Alexandrian school in German historiography, Khostikyan claims that “the school was internally rot and was no longer able to create anything new.”³

Already in the second phase, Khostikyan attempts to establish the role of David as a philosopher within the Alexandrian school itself. Khostikyan bases his judgments on the essentially philological comparison of the works of Ammonios and Elias from the same school with that of David’s. From the comparison with the former he demonstrates that the peculiarities of David, according to his words, are “propensity to babble” combined with “formalism and his mystical attitude towards numbers.”⁴ Whereas the comparison with Elias deprives David’s *Sah-manq* even of the last two characteristics leaving only the “propensity to babble and haste.” Based on the results of his research, Khostikyan pronounces his final conclusion: “David is the most unoriginal teacher of the school. This is the only possible opinion about him.”⁵

Nevertheless, one needs to clearly realize at whom this harsh evaluation is directed. Khostikyan’s target is not David the Philosopher himself. Khostikyan’s attack in reality addresses the “*fallacious*” followers of the Armenian tradition who glorify David’s works and place their author “nearly above or at least equal to Plato and Aristotle.”⁶ According to Khostikyan, this is a tradition that in fact, elevated an insignificant philosopher of the agonizing ancient world and sang to his praise for about a millennium. Khostikyan goes a step further and attempts to explain the reasons of the formation of this tradition. The isolated Armenian spiritual world, aware of only a few fragments of Greco-Roman thought, “that hardly knew any other philosopher apart from Plato and Aristotle, even by name,” had brought David to the “arena” “as a vanguard in fighting against Greeks on behalf of the Armenian Church,” and “[David] was able to take in the eyes of the beholden future generation a venerable place next to Plato and Aristotle,” while assuming the “role of the savior of the pride of philosophy and that of its greatest minds (Aristotle and Plato).”⁷ Thus, according to Khostikyan, in the Armenian context it was impossible “to imagine the processes of interpretation of those works on logic” to which David’s treatises belonged, and it was impossible to see “what had been done before David and what David himself produced.” Therefore, Khostikyan continues, “all exaggerations must be put to an end” and “the philosopher must be shown his real place in the history of philosophy.”⁸

As mentioned above, our aim is to bring about the philosophical aspect of Khostikyan's work as a subject of discussion and to discern its characteristics. But the first thing that strikes the one who examines the dissertation from this perspective is that the language of the work is not a philosophical language at all. The philosophical unfolding of the central concepts of David's philosophy is missing here. Khostikyan's discussions and criticisms of David's philosophy are not based on a consistent exposition of the internal logic of David's works. To substantiate his criticism, Khostikyan instead turns to the "outside" world — either to the works of other authors who referred to the Alexandrian school that included David, or to the critical textual and strictly speaking non-philosophical methodology applied to the examination of David and other teachers of his school. We will not err if we claim that the dissertation, at the textual level, is essentially not a philosophical treatise. However, the overall aim and the peculiarly militant spirit of Khostikyan's work contain the seeds of philosophical thinking. It is important to highlight that both the references to other authors and to the method of critical textual analysis serve a single purpose for Khostikyan — to subject the Armenian ecclesial tradition around David to a fundamental critique. At the same time, we should not forget that Khostikyan himself was one of the living carriers of the very same tradition that he was so severely critiquing. His early literary productions show that even at an early age he was familiar with taking the testimonies and positions of the tradition of the Armenian Church as self-obvious. Therefore, a careful reading of Khostikyan's work would reveal that the arrow of the attack in his dissertation is indeed pointed inward. Essentially this work is a great attempt at self-criticism directed against the self-obviousness of his own tradition.

Our above conception of the dissertation and the evaluation of its philosophical importance becomes more clear when we look at the history of its reception in the Armenian context. After Khostikyan's dissertation, many armenologists focused on the problematic of David the Invincible, such as Hakob Manandyan, member of the Etchmiadzin's congregation Galust Ter-Mkrtychyan and future Catholicos Garegin Hovsepyan, who all share Khostikyan's criticism of the Armenian tradition around David, even though they disagreed with some of his theses. However, for the first time in the Armenian context, *the philosophy* of David the Invincible was referred to in the aftermath of Stalinist repressions, World War II and the inception of the Cold War. The direction of the history of the Armenian philosophy of the Stalinist period, which was to become dominant, no longer referred to David and the Armenian tradition around him from a critical perspective. On the contrary, it disavowed and erased the invaluable position of Khostikyan and others towards their own philosophical tradition. Instead, David's philosophy was on the one hand valued as a weapon in the hands of national theoretical thinking against foreign worldviews, and on the other hand, David was reassessed as a materialist philosopher, who by the virtue of standing close to the Stalinist reading of Marxism-Leninism, in the works of some historians of philosophy was considered more superior than Aristotle himself. Thus, in the post-war historiog-

raphy of Armenian philosophy, David appears as a carrier and defender of both national spiritual values and of materialist thought. As a result, in the historiography of this period, David could be portrayed as an almost materialistic thinker, which would make it impossible to get to know David in his own historical-philosophical context. Moreover, in this situation, the philosophical direction, whose followers aspired to denounce Khostikyan's thesis and were advocates of materialism, were themselves damaged and discredited. This philosophical direction that in modern times stretches from Francis Bacon up to the thinkers who were formative for the foundation of the Soviet state, in fact appears in David's readings of the Stalinist period as something that needs to be defended and affirmed rather than understood. This direction appears as a stable, static and lifeless system whose defense and affirmation become the *sole* occupation. Therefore, not only the tradition of David's philosophy, but also those directions in philosophical thinking that historians of philosophy call materialism, are deprived of the movement of thought, which is at the core and heart of any living philosophy. This, in fact, is the price that the history of philosophy of the Stalinist period paid for the advancement of the political agenda within the framework of David's problematic, in order to salvage national dignity and thus acquire national philosophy.

In this light, although Khostikyan's dissertation does not present us with a consistent development of philosophical thinking, neither thanks to its self-critical approach does it conceal philosophical problems beneath various veils. Khostikyan's thesis leaves an open space for his readers to relate to philosophy and resolutely refuses to fill that space with national or party interests at all costs. This courageous approach should be considered as one of the important achievements of the Armenians in modern times when relating to philosophy, an approach whose astute self-criticism undoubtedly has not lost its relevance and creative potential.

- ¹ See Misak Khostikyan, *David the Philosopher* (Yerevan: Johannissyan Institute, 2020).
- ² Khostikyan, *David the Philosopher*, 33.
- ³ Khostikyan, *David the Philosopher*, 183.
- ⁴ Khostikyan, *David the Philosopher*, 181.
- ⁵ Khostikyan, *David the Philosopher*, 183.
- ⁶ Khostikyan, *David the Philosopher*, 173.
- ⁷ Khostikyan, *David the Philosopher*, 175.
- ⁸ Khostikyan, *David the Philosopher*, 175.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ARMENIA 2018**

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

**ART AND
CULTURE**

IRINA
SHAKHNAZARYAN

THE NEW DESTINATION OF
THE “ARMENIAN STYLE”
AND THE EMERGENCE OF
SOVIET-ARMENIAN ART

July 19, 1921 the first art exhibition organized in Soviet Armenia opened in the Stepan Shahumyan Worker's Club in Yerevan. Interestingly, this was at the same time the fifth exhibition of the Armenian Artists' Union founded in Tbilisi back in 1916. The opening of this very first exhibition in Soviet Armenia was to become an interesting and undoubtedly significant event in the context of the evolution of the history of Soviet Armenian art. This factual ambiguity of the same event aptly demonstrates the specificities of the formation of Soviet Armenian art in the early 1920s.

It should be noted that after the establishment of the Soviet system in the 1920s, the artistic life was making its way in most unfavorable conditions: a destroyed country with neither functional institutions (museums, educational institutions, unions or societies), nor artists who had settled in the country. At the same time, however, in the new country clear cultural policies had already been in place with their respective priorities. Producing proletarian art was the imperative of the 1920s, from which virtually all problems pertaining to art were soon to derive. The imposition of a class — in this case a proletarian — characteristic on art as a requirement made the artistic life of Soviet Armenia throughout the 1920s both contradictory and complex. Viewing art from the perspective of class, brought about questions that both artists and those responsible for the cultural policy broadly defined were soon to confront. What should the new proletarian art be like? Should it have a tradition? Last but not least, who were to create this art? These were questions that were directly relevant to the problems of style and the inheritability of art, as well as to the relationship between the old and new generations.

The organization of the 1921 exhibition by the Soviet Armenian leadership can be conceived as a definitive answer to these key questions. If we bear in mind the militant agenda of the left proletarian art of the early 1920s that propagated pure proletarian art, the repurposing of the Armenian Artists' Union's exhibition as a Soviet exhibition will appear against the backdrop of a rather complex situation. With this step, the Soviet leadership put forward the possibility of contestation of proletarian art or more precisely, the possibility of different criteria for its "purity." The first communist leaders who came to power in Armenia in 1921 with the launch of the NEP (the New Economic Policy) (Alexander Miasnikyan, Askanaz Mravyan, Artashes Karinyan, Ashot Hovhannisyan, Poghos Makintyan amongst them), included several political figures with Dashnak and "Specificist" backgrounds in their ranks. They laid the foundations for economic, social and cultural policies that were both mild and moderate, and to a great extent reckoned with the local — "specific" — features of Armenia. In particular, when dealing with issues related to the arts, while unequivocally sharing the broader Soviet agenda, they at the same time took into consideration the local conditions and needs and thus had a realistic view of the prematurity of the discussions regarding the formation of Armenian proletarian art.

It is, therefore, not accidental that due to the efforts of these same actors, various specialists, including artists, were invited to Soviet Armenia especially in the early

1920s. They were to set for the difficult work of laying the foundations of Soviet art (amongst them were Stepan Aghajanyan, Alexander Tamanyan, Panos Terlemezyan, Martiros Saryan, Taragros, Vrtanes Akhikyan, Vahram Gaifetchyan, Toros Toramanyan and others). As accomplished artists already in the pre-Soviet period who were far from the ideals of producing pure proletarian art, they became “fellow travelers” of the revolution¹ and unconditionally dedicated their efforts to the construction of the newly-founded Soviet country proclaimed by the revolution. Remarkably, a considerable number of “fellow travelers,” who had moved to Soviet Armenia, were members of the Union of Armenian Artists. The 1921 exhibition was therefore a major impetus also in terms of the Union’s political orientation and establishment of close ties of its member artists with Soviet Armenia. In this regard, the opening speech of the president of the Armenian Artists’ Union, Yeghishe Tadevosyan, is rather symbolic: “. . . [We] dedicate our efforts to the Soviet Armenian government, to whom we have words of gratitude for their big support and encouragement to us at this difficult time for Armenian artists.”² On the same occasion, in his speech, Askanaz Mravyan who was the People’s Commissar of Soviet Armenia’s Foreign Affairs, valued the work of the Armenian artists and the significance of their initiative in those days, “who have left the pleasures of Tbilisi and other remote and comfortable places for Armenia to bring to the arena the artistic product of their paintbrushes and to contribute it to the great and noble pursuits of the Soviet Armenian government.”³ The organization of the first exhibition in Soviet Armenia was a clear sign of the Soviet leadership’s unconditional political support and encouragement to those artists who, being members of the Union established in the pre-Soviet period, had now settled in Soviet Armenia to work there.

One of the few art critical reflections on the Union’s exhibition from a later period in the 1950s is Vahan Harutyunyan’s writing.⁴ In one of his articles he mentions that the first art exhibition considerably differed from the Union’s previous exhibitions in terms of the composition of its participants: Vardges Surenyants, Martiros Saryan, sculptors Mikael Mikaelyan, Hakob Gyurjyan, Grigor Kepinyan were amongst those who did not attend. Yet the art critic was perhaps not mistaken in his belief that their presence at the exhibition might have changed the latter’s quality but not its nature or the subject. And the subject included «landscapes and still lives, sentimental dreams infused with symbolism, the same stylizations mostly in line with the old Armenian miniature painting, the same oriental visions, the harems, the mosques and the church ruins, the same scenes of bazaars, ancestral feasts and religious celebrations. The Soviet thematic was not represented in a single work at the exhibition.”⁵

But should the People’s Commissariat of Enlightenment have had the task of organizing an exhibition with a Soviet thematic when undertaking the first art exhibition in Soviet Armenia in 1921? Could it have made such a demand, and if yes, from whom?

Harutyunyan’s account of the exhibition, which clearly reveals the dominance of

Armenian and oriental themes and styles in the exhibited works, after all also hints towards the agenda and concerns of the Armenian Artists' Union at the time. Already in the 1900s in the midst of the processes of cultural modernization, the foundation of the Armenian Artists' Union in Tbilisi in 1916 crystalized the aspirations and practical goals of Armenian artists. Artists belonging to different schools and adhering to different painting styles were united with the common agenda of a national character for art. It became an imperative to have not only Armenian artists but also Armenian art, and the Armenian style was to become the only guarantee for its existence. In the same year of its foundation, the Union declared the purpose of its establishment in its charter, "...b) To recreate the Armenian style in fine arts and fine art industry and c) To come close to the national spirit and the way of life in artistic works."⁶

Then, how would the status of an art union pursuing the agenda of reviving the Armenian style be viewed in a Soviet country? The speech delivered by Ashot Hovhannisyan, the first Commissar of Enlightenment of Soviet Armenia, similar to Askanaz Mravyan's speech, clearly demonstrates the importance that the Soviet leadership attached to the organization of the exhibition as a kind of a starting point for the newly emerging Soviet fine arts. At the same time, it becomes clear from Hovhannisyan's speech that he was well aware of the difficulties of presenting the "Soviet thematic" of the exhibition as a requirement. In his opening speech Hovhannisyan states: "Many of the visitors might have not experienced full aesthetic pleasure from today's exhibition, and some of the exhibited paintings, which are likely to be the legacy of the old order and old understandings, might not be close to their artistic taste, but I am convinced that in the near future, thanks to our Armenian artists' vigorous creative work, we should be able to feature paintings in the next exhibition that are consistent with the new experiences and are agreeable to us."⁷

Hovhannisyan's explicit regard for the works in the exhibition as a legacy of "the old order and old understandings" marks the specific ways in which the leading political actors related to tradition and heritage. The core of Hovhannisyan's speech is the historical understanding of art, which implied consideration for the historical situation, while viewing art in relation to it. This was the only standpoint from which an art considered the heritage of the old order and understandings could be given the chance to correspond to "new experiences," that is, not to break with the tradition of art and give space to the development of the artistic style of "our Armenian painters."

The very same historical approach adapted by Hovhannisyan is also revealed in the synopsis of his opening speech for the exhibition found in Hovhannisyan's archive.⁸ The title of the speech itself is rather telling: "Armenian art from the 19th century through 1920." The following lines in the synopsis outlining the main points of his speech open up for us the key features of the history of art that he developed: "The relationship of nineteenth-century Armenian painting with miniature and ecclesiastical painting of the previous centuries and the trends of its further

development. The school of Hovnatanyans. H. Nersisyan, G. Bashinjaghyan, V. Surenyan, Y. Tadevosyan. Terlemezyan, St. Aghajanyan, M. Saryan. Armenian sculpture. Ter-Maruqyan, Mikaelyan, H. Gyurjyan.”⁹ Hovhannisyán’s aspiration to build a wholistic and continuous historical chain of Armenian painting and sculpture is evident even in this small sheet mentioning only individual names: the works hanging on the walls of the Stepan Shahumyan Workers’ Club were, then, for Hovhannisyán, another link in the chain that began with miniature and ecclesiastical painting.

At the same time, the position of the People’s Commissar of Enlightenment towards the exhibition and Armenian artists stemmed from the wider debates around the creation of proletarian art in the 1920s. Clearly, the Commissar was only too aware that neither the proletariat’s cultural isolation nor a rushed formulation of proletarian art was possible. This stance made it acceptable that the proletariat use all those forces, which “for one purpose or another, would feel affinity to the revolution and would willingly became its ‘fellow travelers’.”¹⁰

The transposition of the Union’s agenda of reviving the Armenian style now to the Soviet context thus appears under the concrete historical gaze of the 1920s, whereby the old, the traditional and the Armenian could find their place in new, Soviet-Armenian art. Ultimately, the entry of the Armenian style into Soviet art heralded by the exhibition was soon to have its curious development, enjoying official political support especially in the first half of the 1920s.

Figures already familiar to us (Martiros Saryan, Vrtanes Akhikyan, Stepan Aghajanyan and others) were amongst the founding members of the Society of Visual Art Workers of Armenia that had opened in Yerevan in December 1923.¹¹ What matters more here is not as much the presence of the same persons but certainly the alignment of those identifiable aims which the artists had defined in the Union’s charter in 1916 and faithfully observed and carried all the way to the 1923 charter of the Society, which stated: “a) To promote the development of Armenian art and revival of its style.”¹²

The almost word-for-word repetition of the aim to revive the Armenian style speaks for the legacy of an entire artistic tradition that had found its new destination in Soviet Armenia. It should be clear at the same time that this was not about mechanical repetition. The radical change of the historical reality was conceived as an irreversible fact both by the artists already working in Soviet Armenia and the political actors who had invited them there. Unsurprisingly, the 1923 charter had a special stipulation to “d) Assist the government in construction in the area of fine arts as much as possible.”¹³

One of the Society’s most active members, Gabriel Gyurjyan, wrote in a 1924 article (as if having in mind Hovhannisyán’s expectation that Armenian artists would create paintings in accordance with the “new taste,” an expectation that he had expressed at the exhibition opening in 1921): “We are eager for a school that would rely on the examples of our simple, yet deep national popular artworks

and would study our old styles to ultimately be capable of devising and creating today's new art that would be adequate to our days and to their spirit."¹⁴ This was, then, "the problem of style under new culture" for the members of the Society,"¹⁵ and the premise for achieving this artistic agenda was to "get closer to the native way of life, to become closely familiar with the old Armenian styles and to show interest in folk creativity."¹⁶

In this way, the expectations of the artists, who were members of the Society, were crystallizing in a new socialist country conceived as a new destination for the ascent of the Armenian national style. The study and mastery of old styles was therefore declared as the guarantor for creating new art. Retrospectively, then, it should be noted that both the first art exhibition in Soviet Armenia and the founding of the Society of Visual Art Workers of Armenia did not mark the end of the earlier quest of the 1910s for the formation of the Armenian style in Armenian art. Rather, it inaugurated new searches, "the appearance of the collective face of our art,"¹⁷ on a new plane.

The complex and contradictory fragments of the artistic life in the 1920s, of which the Soviet reformulation of the Armenian style and its subsequent developments were only one aspect, are extremely rewarding for a researcher. Today they are in need for rediscovery since to this day they are otherwise overshadowed by Soviet Socialist Realism and viewed as part of a petrified and homogeneous tradition. The 1920s' searches for the Armenian style became perhaps the most vulnerable case of such a homogenizing approach. By the early 1930s, the political imperative to "make up" a local tradition of Stalinist Socialist Realism directly used the Armenian style of the 1920s as the cornerstone of its slogan "national in form, socialist in content" and completely obliterated the vibrancy of the 1920s' art.

- ¹ From very early on in 1920s Leon Trotsky began using the designation “fellow travelers” («попутчик») for those artists who had supported the revolution but were not Communist Party members.
- ² “The grand opening of Armenian artists’ exhibition,” *Soviet Armenia*, 22 July, 1921.
- ³ “The grand opening of Armenian artists’ exhibition,” *Soviet Armenia*, 22 July, 1921.
- ⁴ Vahan Harutyunyan’s work is referred to in the article not in the context of the 1950s art criticism but as a relatively comprehensive written source of information about the exhibition. See Vahan Harutyunyan, “The First Union of Armenian Artists” (in Armenian), *Soviet Art* (11) (1956): 25-31.
- ⁵ Harutyunyan, “The First Union of Armenian Artists” (in Armenian): 29. It should be noted in this regard that the notions of “Soviet art” and the “Soviet thematics” belonged to a later period, the early 1930s, and in this sense Harutyunyan’s expectation to find such categories is an extrapolation.
- ⁶ “Charter of the Armenian Artists’ Union” (in Armenian) (Tbilisi: Aghanyan’s Publishing House, 1916), 2.
- ⁷ “The Grand opening of Armenian artists’ exhibition,” 22 July, 1921.
- ⁸ Matenadaran (the Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts), Archive of Ashot Johannissyan, register 244a, file 403a, ff. 1.
- ⁹ Matenadaran (the Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts), Archive of Ashot Johannissyan, register 244a, file 403a, ff. 1.
- ¹⁰ Timus, “On Comrade Yeghishe Charents’s lecture” (in Armenian), *Soviet Armenia*, 13 April, 1923.
- ¹¹ Besides Saryan, Akhikyan, and Aghajanyan, who were also members of the Armenian Artists Union in 1916, the founding members of the Society of Visual Art Workers of Armenia included Alexander Tamanyan, Sedrak Arakelyan, Vagharsh Melik-Hakobyan, Gabriel Gyurjyan, Gevorg Hovsepyan and Hakob Kojoyan.
- ¹² “The Charter of the Society of Visual Arts Workers of Armenia” (in Armenian), see *Alexander Tamanyan: Collection of Documents and Materials* (Yerevan: Gitutyun, 2000), 209.
- ¹³ “The Charter of the Society of Visual Arts Workers of Armenia,” 209.
- ¹⁴ Gabriel Gyurjyan, “The Society of Visual Artists” (in Armenian), *Verelk* (1) (1924): 63.
- ¹⁵ Gyurjyan, “The Society of Visual Artists”: 63.
- ¹⁶ Gyurjyan, “The Society of Visual Artists”: 63.
- ¹⁷ Gyurjyan, “The Society of Visual Art Workers of Armenia and their exhibition,” *Soviet Armenia*, 11 May, 1924.

NARE
SAHAKYAN

NASCENT CONCEPTUAL ART
IN THE NEWLY INDEPENDENT
ARMENIA. THE BEGINNING
OF THE POST-SOVIET

criticism and self-criticism are a natural principle of our society's life. Without them there can be no progress. It is time for literary and art criticism to shake off complacency and servility to rank, which erodes healthy morals, and to remember that criticism is a social duty and not a sphere serving an author's vanity and ambitions."¹ This is an excerpt from Mikhail Gorbachev's speech at the 27th Party Congress of the CPSU in 1986 which heralded one of the most important principles of the broader politics of perestroika — glasnost' (to voice, to make public) — in Soviet society. This political course with potential implications for radical reform that was being gradually implemented presupposed the introduction of private enterprises — cooperatives — to the economy, improvement of the relations with the West, easing of censorship of the media and reformation of state institutions by granting them moderate freedoms, and other reforms.

My paper takes up from Vardan Azatyan's thesis that in Armenia the formation of contemporary art developed along the processes of the disintegration of the Bolshevik project in the Soviet Union.² By viewing art and politics as linked through complex, contradictory and at the same time inextricable threads, this paper focuses on a specific episode of "this movement of advance and retreat" that arguably marks the beginning of conceptual art in the newly independent Armenia as that which heralds "the post-Soviet condition."

The artistic movement the 3rd Floor that launched its public activities in Yerevan in 1987 can be considered as formed in response to Gorbachev's calls for social criticism within the politics of glasnost', broadly conceived. The key actors of the movement — Nazareth Karoyan and Arman Grigoryan — who had criticized the annual exhibition of the Artists' Union the previous year, were now invited to organize that year's annual exhibition according to their own principles. Thereafter these young men were invited to head the Youth section of the Union.

This starting point for the movement, whose development was thereafter spontaneous, was of key importance for the formation of contemporary art in Armenia. The participants of the movement, if we were to formulate their agenda on general terms, wished to be granted the possibility of making *free art*. As Arman Grigoryan put it retrospectively, "We invited all those who were for the transformation of the old system, who wanted to turn the Artists' Union and Artists' House from the artistic mouthpiece of a state bureaucratic machine into a union of free artists and a house of free creators."³ Enthused about the ideas of liberal individual freedom, the 3rd Floor was in the vanguard of the politics of perestroika.

The exhibition "Object" opened at the Artists' Union in 1991. While often listed as a 3rd Floor exhibition, although some of the participants especially liked to emphasize that it didn't belong to the movement, "Object" differed from the movement's customary events both in terms of its organizational structure and the problematic it proposed. However, perhaps the inclusion of "Object" amongst the

3rd Floor's exhibitions is not accidental if we are to take into consideration the scale of the movement, possible only because it adhered to the broad ideas of freedom and intolerance of any boundaries.

"Object" followed another show the previous year that had formulated the already noticeable contradictions within the movement in its title "3rd Floor +-." Reflecting upon the perceived danger of short-circuiting (+-) in the conditions of artistic disagreements by the participants of the movement, the exhibition was still operating on the movement's logic of preserving a common front for free art. In this exhibition it was intended to have a separate room dedicated to conceptual art, alongside the rooms displaying abstract and pop art works, an idea that for some reason failed to materialize. The opening of "Object" needs to be considered in light of these circumstances that the movement found itself in at the time.

It should be noted that to consider the exhibition as part of the movement is not without foundations since its organization involved the utilization of the resources of the 3rd Floor. But "Object" first and foremost differed from the already customary 3rd Floor exhibition — events that were crowded, vibrant and large-scale. Nine artists who were nominally chosen participated in it, and amongst them Ara Hovsepyan, Sahak Poghosyan, Armen Gevorgyan and Arshak Nazaryan, who had been involved in the previous exhibitions of the 3rd Floor.

As opposed to the other exhibitions of the movement, in the case of "Object," for the first time we are dealing with an organizer-curator in the figure of Sahak Poghosyan who had just returned from the USA. In a conversation with me on the exhibition and when referring to the reformulation of his artistic concerns in the USA, Poghosyan mentioned: "Before leaving I was making objects, that is sculptures, and dealing with conceptual art helped me to think about it. Now from this perspective, it might seem funny but in the exhibition I inverted the object presenting it as a concept."

The exhibition's concept was nothing more than the dictionary definition of the word "object" from one of the most referred to English-Armenian dictionaries in the 1990s, edited by Mariam Asmangulyan. Thus the title of the exhibition was the concept itself that in turn utilized by many of the participants and generally served as a medium for the works in the exhibition. The concept was presented on a banner, which itself, in one sense, became an object. Such linguistic inversions and analogies are grounded in the tradition of conceptual art, which presupposed a narrow conceptual framing. It was through this principle that the exhibition obtained a clear framework for the selection of the participants, in other words, it obtained boundaries.

We could even claim that the exhibition discarded, or put in a more nuanced way, it failed to emphasize the 3rd Floor's declared ideal of the rejection of boundaries in art. In some of my conversations with the participants the adjective "pure" is often referred to as a positive criterion implying art's confinement within its boundaries while opening its own problematic from within, through linguistic inversions,

troubling the relationship between the signifier and the signified, proposing conceptual framings and other analytic practices.

From the perspective of the 3rd Floor, a designation characterizing the subsequent activities of the group offered by Arman Grigoryan is especially interesting. He calls them “KhZh-ists” referring to the Russian magazine *Khudojestvenny Zhurnal* (*Moscow Art Magazine*) published since 1993 and which had a reputation on the Armenian artistic scene of the 1990s. In the early issues of the magazine we come across translations of Western theory, which could be especially key for the development of the horizon of thinking for these artists. However, the designation “KhZh-ists” implied the possibility of resurrecting the common Soviet logic of implementing the artistic course imposed from Moscow. This angle of criticism offered by Grigoryan thus reveals the political side of the ideal of free art key for the 3rd Floor, an ideal that is embedded in liberalism and is motivated by the readiness to open a new front of battle if suspected of regressive conservatism.

Thus, it can be noted that the 3rd Floor acting as an avant-garde within the context of perestroika politics and preserving a general ideal for an art appropriate to the liberal order, identified with the political avant-garde of the newly forming nation state. However, now it was the conditions of the already independent Armenia that provided a ground for the post-Soviet transformations of leftist critical discourses and emergent artistic practices that had been institutionalized in the West since the 1960s. We can note that echoing these practices and given the already discussed conceptual purity of “Object,” the overall aesthetics of the exhibition was also minimalist if we were to compare it with the 3rd Floor’s exhibitions. The artists presenting their works here, who had also participated in the framework of the 3rd Floor, seemed to have drastically changed the aesthetics of their works. For instance, Ara Hovsepyan, after having shown his large-scale and impressionable work adhering to pop art, here presented four very ordinary objects located in the same room and renamed these “social,” “everyday,” “morally bankrupt,” and “unexhibited.” As an example, naming an old vacuum cleaner a “morally bankrupt object” has essential affinities with the fundamental question of the signifier and the signified that had been of such importance for early conceptual art practices.

Another participant of the exhibition, Karen Andreassian, who was working at the time in Henrik Igityan’s Center for Aesthetics and who became involved in these exhibitions for the first time, presented an installation with personal belongings which, in a conversation with me, he retrospectively described as “an inventory of a personal archive.” This research-based practice of dealing with the archival and somewhat problematizing it, was later to become the key characteristic of Andreassian’s work. We can even claim that Andreassian’s installation displayed in Object was amongst the first to functionalize the above-mentioned practices in Armenian contemporary art. I believe that this work is the prototype of the installation “Vs. Versus” presented the following year in the Exhibition of the 9 where the artist attempted to re-utilize his personal archive — in his own words — “by inverting the sign” (hence, the title Versus).

Apart from the mentioned characteristics the exhibition “Object” was pivotal in terms of establishing collaboration with the diaspora and opening up direct communication with the outside world within the artistic community of a country that had gained independence only a few months before. Besides the curator of the exhibition Sahak Poghosyan who had just arrived from the USA, two of the artists, Andreassian and Samvel Baghdasaryan, had travelled to New York in 1989 along with the students of Igityan’s Aesthetic Center where they met US-Armenian artist Sonia Balassanian. This acquaintance was to become fateful for them as artists as well as for the contemporary art scene in Yerevan as a whole (for instance, Andreassian, when talking about this visit, recalls with great enthusiasm seeing the works of Joseph Beuys for the first time). In this sense, US-Armenian sculptor Charlie Khachadourian’s participation in the exhibition is another important episode.

In a Facebook post of January 2015 Sahak Poghosyan describes his acquaintance with Charlie Khachadourian in 1987: “[He] came out of a car with an American cap worn in reverse... with an earring in his left ear... in shorts... wearing cork sandals... a band around his wrist... a huge chap, and started unloading big boxes from the car.”⁴

For some of the artists of the exhibition “Object” and particularly for Hovsepyan, Andreassian and Baghdasaryan, the above discussed concerns and practices that were yet at a nascent stage had a chance to be developed in the Exhibition of the 9 organized a year later in 1992 with the efforts of Balassanian (who they had known since New York). The Museum of Modern Art where the exhibition was supposed to open was at the time undergoing renovation. Hovsepyan meticulously wrapped the objects used for renovation, closed off the corners not yet ready to be utilized and posted “Ara Hovsepyan: signature” on them, a signature that has since become a familiar sign for Hovsepyan’s works. We may note that the artist made yet another step after the exhibition “Object”: the act of renaming here did not refer to the object renamed as its attribute but to the artist himself and to his gesture of subjectivization. Andreassian’s above mentioned work “Vs. Versus” can be considered a similar act of giving in to conceptual concerns and developing them.

Without discussing the various other characteristics of the Exhibition of the 9, it needs to be mentioned that already in the newly independent Armenia it marked the beginning of collaboration between artists that was to become a turning point both for the discourses in the field and the institutionalization of contemporary art. However, it was the exhibition “Object” that, at the nuanced level of concrete artworks, reveals the signifying role of the disintegration of the Soviet Union for the formation of contemporary art in Armenia. Hence, the post-Soviet contemporary art needs to be considered in the context of this complex situation.

- ¹ "Political Report of the CPSU Central Committee to the 27th Party Congress," a report by Mikhail Gorbachev (Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1986), 52.
- ² Vardan Azatyan, "Disintegrating Progress: Bolshevism, National Modernism, and the Emergence of Contemporary Art Practices in Armenia," *ARTMargins* 1 (1) (February 2012): 62-87.
- ³ Arman Grigoryan, "3rd Floor," *Inknagir Literary Magazine*, 07.05.2008, <http://www.inknagir.org/?p=1968#sthash.MaezrFK6.dpuf>, accessed 25.05.2018.
- ⁴ Sahak Poghosyan's Facebook post, <https://www.facebook.com/sahak.poghosyan/posts/918237994867681>, accessed 23.07.2019.

հեղինակներ | authors

thomas.schrapel@kas.de

ԴՐ. ԹՈՄԱՍ ՇՐԱՊԵԼԸ Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամի «Քաղաքական երկխոսություն Չարավային Կովկաս» տարածաշրջանային ծրագրի տնօրենն է: Ուսանել է դատաւնություն և հնագիտություն Բեռլինի Յուլիսբուրգի համալսարանում: 1983-1985 թթ. դասախոսել է նույն համալսարանում: Ադա եղել է գիտաշխատող Բեռլինի Պերգամոն թանգարանում: 1989-1993 թթ.՝ գիտաշխատող Թրիրի համալսարանում: 1993 թվականից Յին աշխարհի դատաւնության և հնագիտության դոկտոր է: 1993-ին քաղաքական խորհրդական է եղել Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամում: 1998-2003 թթ. աշխատել է որդես քաղաքական խորհրդական Գերմանիայի Բունդեսթագում: 2004-2010 թթ. եղել է Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամի Մոնղոլիայի գրասենյակի ղեկավարը, 2010-2012 թթ.՝ ԿԱՅ հետազոտական վարչության քաղաքական խորհրդականը: 2012-2016 թթ. եղել է ԿԱՅ Ալբանիայի գրասենյակի ղեկավարը: 2016 թ. մարտից Կոնրադ Ադենաուեր հիմնադրամի «Քաղաքական երկխոսություն Չարավային Կովկաս» տարածաշրջանային ծրագրի տնօրենն է:

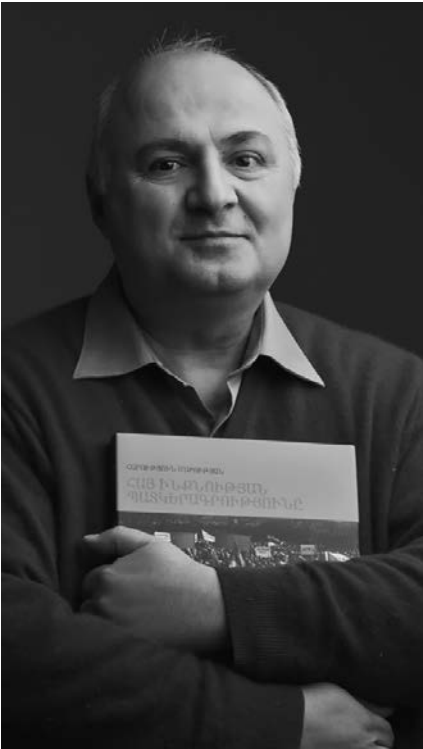
DR. THOMAS SCHRAPEL is the Director of the Regional Programme Political Dialogue South Caucasus of the Konrad-Adenauer-Stiftung. He studied History and Archaeology at Humboldt University Berlin. From 1983–1985 he was lecturer at Humboldt University Berlin. After he worked in Berlin Pergamon Museum as Scientific Assistant. 1989–1993 was Scientific Assistant at the University of Trier. 1993 PhD in Ancient History and Archaeology. In 1993 he was Political Advisor at the Konrad-Adenauer-Stiftung (KAS). From 1998–2003 he worked as Political Advisor at the German Bundestag. Then from 2004–2010 he was KAS country director in Mongolia. 2010–2012 he became Political Advisor at KAS Research Department. 2012–2016 he was KAS country director in Albania. Since March 2016 is the Director of Regional Programme Political Dialogue South Caucasus of the Konrad-Adenauer-Stiftung.

ashot.voskanyan@gmail.com

ԱՇՈՏ ՈՍԿԱՆՅԱՆ փիլիսոփայության դոկտոր է, դոցենտ: Դասավանդում է ՀԱՀ-ում: Փիտակապ հետաքրքրությունների շրջանակն է՝ հասարակական գիտությունների մեթոդաբանությունը, հերմենևտիկան, ուսցիոնալություն և հասարակության արդիականացման տեսությունները ու ազգային ինքնության հիմնահարցերը: Ավելի քան հիսուն գիտական՝ հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն հրատարակումների հեղինակ է, որոնց թվում՝ *Հասկացման անխուսափելիությունը. դրվագներ փիլիսոփայական հերմենևտիկայի և կազմաբանդան տատմությունից* (Եր., 2015) և *Չարենցի ժամանակը (Ոգու մասին)* (Եր., 2017) մենագրությունները: 1993-ին հիմնադրել է Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնը, որի նախագահն է մինչ այժմ: Կենտրոնի Տարեգրքերի կազմողն է և գլխավոր խմբագիրը: 1990-1995 թթ. եղել է ՀՀ ԳԽ ղառգամավոր և Նախագահության անդամ: Հետագայում՝ ՀՀ ԱԺ ղառգամավոր, ինչդես նաև ՀՀ Սահմանադրական հանձնաժողովի անդամ և Ազգային եկեղեցական ժողովի ղառտվիրակ: 1995-2002 թթ. ՀՀ դեսղամն էր մի շարք եվրողական երկրներում, այդ թվում՝ Ավստրիայում և Գերմանիայում: Եղել է ՀՀ մշտական ներկայացուցիչը ԵԱՀԿ-ում և Վիեննայում տեղակայված ՄԱԿ-ի կազմակերղություններում: 2002-2017 թթ. մի շարք ղառշտոններ է զբաղեցրել ՀՀ ԱԳՆ-ում:

ASHOT VOSKANYAN PhD (habil. in Philosophy), Adjunct associate professor at the AUA. Fields of scientific interest: methodology of social sciences, hermeneutics, theories of rationality and social modernization, problems of national identity. More than 50 publications in Armenian, Russian, German, English and French, author of monographs *The Inevitability of Understanding: Essays on the History of Philosophical Hermeneutics and Deconstruction* (Yerevan, 2015) and *The Charents' Time (On the Spirit)* (Yerevan, 2017). Founder and President of the Armenian Research Center in Humanities (ARCH) since 1993, Editor-in-chief of the ARCH Periodicals. Member of Armenian Parliament (1990-95 and 1995-97), Chairman of Standing Committee on Ethics, Member of Parliaments' Presidium (1990-95). He was also a member of the Constitutional Commission of the Republic of Armenia and a delegate to the National Ecclesiastic Council. Ambassador of Armenia to Austria, Hungary, Czech Republic and Slovak Republic, Permanent Representative of RA to OSCE and UN Organizations in Vienna (1995-1997, residence Vienna), Ambassador of Armenia to Germany (1998-2002). In 2002 - 2017 he held a number of posts in the MFA RA.

hmarutyan@yahoo.com

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՐՈՒԹՅԱՆ Պատմական գիտությունների դոկտոր է (2007), Հայոց ցեղաստանության թանգարան-ինստիտուտ - հիմնադրամի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արդիականության ազգաբանության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող: Հեղինակ է *Интерьер армянского народного жилища (вторая половина XIX–начало XX века* (Եր., 1989), *Հիշողության դերն ազգային ինքնության կառուցվածքում. տեսական հարցադրումներ* (Եր., 2006), *Հայ ինքնության Պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղաստանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* (Եր., 2009, հայերեն և անգլերեն) մենագրությունների, համահեղինակ է ևս հինգ կուլտիվ մենագրությունների: Հեղինակել է ավելի քան հարյուր վաթսուներեք գիտական հոդվածներ: Սարությանի հետազոտությունների բնագավառն ընդգրկում է ցեղաստանության հիշողության և ազգային ինքնության, կուլտիվ և Պատմական հիշողության, ազգային շարժումների, Պատկերագրության խնդիրները: 2012 թ. Հ. Սարությանն արձանացել է Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի 2011 թ. «Հայոց ցեղաստանության ճանաչման գործունեացման ակադեմիայի ակադեմիկոսների կողմից ներդրած անձանց շնորհվող նրցանակին»:

HARUTYUN MARUTYAN is the Director of Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Head Research Fellow at the Department of Contemporary Anthropological Studies in the Institute of Archaeology and Ethnography NASA RA. Harutyun Marutyan is the author of three monographs: *Iconography of Armenian Identity. Volume 1: The Memory of Genocide and the Karabakh Movement* (Yer., 2009, both in Armenian and English), *The Role of Memory in the Structure of Identity: Questions of Theory* (Yer., 2006, in Armenian), *The Interior of Armenian Folk Dwellings (second half of the 19th–beginning of the 20th century)* (Yer., 1989, in Russian), co-author of five monographs, and author of more than a hundred and sixty scholarly articles and publications. His research interests include genocide memory, national identity transformation, Armenian Genocide memory, modern national movements, iconography, traditional Armenian culture, and poverty-related issues. He is a recipient of the President of the Republic of Armenia Prize (2011), nominated in the category of persons having made a valuable contribution to the recognition of the Armenian Genocide.

jaloyan@list.ru

ՎԱՐԴԱՆ ՋԱԼՈՅԱՆ AICA՝ Արվեստի քննադատների ազգային ասոցիացիայի անդամ է, անկախ հետազոտող: Հայաստանում և արտերկրում հրատարակված նրա ուսումնասիրությունները նվիրված են ժամանակակից արվեստին, մշակույթին, կրոնի դաստնությանը, ազգայնականությանը, քաղաքականությանը: Ջալոյանը հրատարակվել է *Գարուն*, *Կրոն և հասարակություն*, *Բնագիր*, *Ինքնագիր* հանդեսներում, *Շրջան*, *Լրագիր*, *Հետք*, *Հայկական ժամանակ*, *Ժամանակ* և այլ տղազիր և թվային լրատվամիջոցներում ու կայքերում: ԱրտԼաբ Երևան քաղաքական արվեստի խմբի անդամ է:

VARDAN JALOYAN is a Member of the National Association of Art Critics (AICA Armenia) and an independent researcher. The subjects of his publications include contemporary art, culture, history of religion, nationalism, and politics. Jaloyan's works were published in *Garun*, *Kron ev hasarakutyun*, *Bnagir*, and *Inknagir* magazines, and among other print and digital news media and websites, in *Shrjan*, *Lragir*, *Hetq*, *Haykakan Jamanak*, and *Jamanak*. He is a member of the political art group ArtLab Yerevan.

naira.mk@gmail.com

ՆԱԻՐԱ ՄԿՐՏՉՅԱՆԸ փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու է, դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է անցումային հասարակությունների վերաբերող հիմնախնդիրները, սոցիալական և հումանիտար գիտությունների իմացաբանական ու մեթոդաբանական հարցերը, ինչդեպևս նաև արդարության ժամանակակից և հետկառուցադաշտական մի շարք քաղաքական տեսությունները:

Ավելի բան քան գիտական հրատարակումների հեղինակ է հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն և գերմաներեն լեզուներով:

Դասավանդում է Երևանի Պետական համալսարանում:

NAIRA MKRTCHYAN holds a PhD in Philosophy and is an associate professor. Her scope of academic interests includes issues concerning transitional societies, epistemological and methodological aspects of the social sciences and humanities, as well as contemporary theories of justice and post-structuralist political theories.

She has authored more than twenty scientific publications in Armenian, English, Russian and German.

She teaches at the Yerevan State University.

grant.mikaelian@gmail.com

ՀՐԿՆՏ ՄԻԶՎՅԵԼՅԱՆ քաղաքագետ է, տնտեսագետ, Կովկաս ինստիտուտի (Երևան) աշխատակից: Հետազոտական հետաքրքրությունների շրջանակը ներառում է ղետական հաստատությունների և ոչ ղաշտոնական ոլորտի, ժողովրդագրության և սոցիալական կյանքի դինամիկայի քաղաքական գործընթացներում արտացոլման ուսումնասիրությունը: Հեղինակ է *Ստվերային տնտեսությունը Հայաստանում* գրքի, ինչդես նաև մի շարք հոդվածների՝ նվիրված Հարավային Կովկասի երկրների արտաքին և ներքին քաղաքականություններին, ազգայնականությանը, կոմֆլիկտներին ու միգրացիային: ԵՊՀ ՏՆտեսագիտության ֆակուլտետի ասպիրանտ է:

HARANT MIKAYELIAN is a political scientist, economist, employee of the Caucasus Institute (Yerevan). The scope of his research interests includes studying how state institutions and the non-formal sphere, as well as demography and dynamic changes in social life are reflected in political process. He is the author of the book *Shadow Economy in Armenia*, as well as a number of articles on the issues of foreign and domestic policies, nationalism, conflicts and migration in the South Caucasus countries. He is a doctoral student of the Faculty of Economics at Yerevan State University.

ktololyan@wesleyan.edu

ԽԱՉԻԿ ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆ ունի նախ գիտական, առաջ գրական դաստիարակություն: Վկայած է Հարվարդ համալսարանին Մոլեկուլյար Բիոլոգիա ճիւղին (BA), եւ Բրաուն համալսարանին, անկէ ստանալով Համեմատական գրականութեան PhD, մասնագիտանալով դաստիարակական (narratological) եւ վիճակի համակարգի մէջ:

1979-2009 հիմնած եւ խմբագրած է *Pynchon Notes* գրաքննադատական դարբերաթերթը: Հրատարակած է հայերէն բազմաթիւ յօդուածներ, որոնք լոյս տեսած են Փարիզի *Յաւաջին* մէջ: Անոնցմէ տասնեակ մը հրատարակուած են 1990-ին իբրեւ գիրք՝ *Սփիւռքին մէջ*:

1980-ական թթ. Թեյօլեան սկսած է հրատարակել յօդուածներ հայկական ահաբեկչութեան մասին, առաջ 1991-ին եղած է հիմնադիր խմբագիրը *Diaspora: a Journal of Transnational Studies* դարբերաթերթին: Սա Սփիւռքագիտութեան հիմնադիր հրատարակութիւն կը համարուի, հրատարակուած նախ Օքսֆորդ, առաջ Թորոնթոյի համալսարաններու հրատարակչարաններուն կողմէ:

KHACHIG TÖLÖLYAN was first trained in science (BA, Harvard, in molecular biology), then in comparative literature, at Brown University, from which he received his PhD, specializing in narratology and the modern novel. He is the author of articles on several 20th Century American novelists, especially Thomas Pynchon; he was also the co-founder and co-editor of a journal devoted to the study of his work, *Pynchon Notes*, published from 1979 to 2009. Tölölyan also published numerous articles on cultural and social issues of the Armenian diaspora in the Paris newspaper *Haratch*, some of which were published in 1980 as a book, *Spyurkin Mej*.

In the 1980s, Tölölyan published a number of articles on Armenian terrorism committed by diaspora Armenians, and in 1991 he was the founding editor of a periodical titled *Diaspora: a Journal of Transnational Studies*, which is generally considered the foundational publication for the emerging discipline of diaspora studies, launched by the Oxford University Press and, since 1996, published by the University of Toronto Press.

vsahakyan@gmail.com

ՎԱԿԵ ՍԱԿՎԱԿՅԱՆԸ Պատմական սոցիոլոգ և սփյուռքագետ է, ԱՄՆ Միչիգանի համալսարանի Դիրբորնի մասնաճյուղի Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող-հետազոտող: 1999 թ. ավարտել է ԵՊՀ Սոցիոլոգիայի ֆակուլտետը, 2002 թ. ղաշտոմանել ատենախոսություն և ստացել սոցիոլոգիական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 2000-2008 թթ. դասավանդել է ԵՊՀ Սոցիոլոգիայի, իսկ 2010-2017 թթ. Միչիգանի համալսարանի Մերձավոր Արևելյան ուսումնասիրությունների ֆակուլտետներում: 2015-ին Միչիգանի համալսարանում ղաշտոմանել է ատենախոսություն «Հնդունող երկրների և հայրենիքի միջև. հաստատությունները, քաղաքականությունը և ինքնությունները հետ-ցեղաստանական հայ սփյուռքում (1920-1980-ական թվականներ)» թեմայով: Ատենախոսությունն արտացոլում է 2012-2014 թթ. հեղինակի կողմից՝ Լիբանանում, Ֆրանսիայում և ԱՄՆ-ում անցկացրած ղատնագիտական և սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունների արդյունքները: Սասնագիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են ազգայնականության, միգրացիայի, սփյուռքի և էթնիկության ուսումնասիրության հարցերը:

VAHE SAHAKYAN is a historical sociologist and diaspora scholar, who works as researcher and information resources specialist at the Armenian Research Center, University of Michigan-Dearborn. Dr. Sahakyan has graduated from the YSU Department of Sociology in 1999, and defended his PhD dissertation in 2002, earning a doctoral degree in Sociology. He has held various teaching, research and administrative positions at Yerevan State University (2000-2008), and at the University of Michigan (2008-2017). His second doctoral dissertation, successfully defended at the Department of Near Eastern Studies of the University of Michigan in 2015, explored in detail the local conditions in Lebanon, France and the United States, the international and transnational developments, as well as the efforts of individual Armenian leaders and activists that shaped the institutions, politics and identities in the post-Genocide Armenian Diaspora between the 1920s and 1980s. Dr. Sahakyan's research interests include nationalism, migration, ethnicity, race and diasporas.

ՌՈՆԱԼԴ ԳՐԻԳՈՐ ՍՅՈՒՆԻՆ Պատմության և քաղաքագիտության դոկտոր է Միչիգանի համալսարանում, Չիկագոյի համալսարանի դասավանդող դոկտոր: 1968-1981 թթ. դասավանդել է Օբերլին քոլեջում, 1987-ին եղել է Կալիֆորնիայի և 1995-1996 թթ. Ստենֆորդի համալսարանների այցելու դասախոս: Պրոֆեսոր Սյունին եղել է Միչիգանի համալսարանի Ալեք Մանուկյանի անվան Արդի հայոց դաստիարակության ամբիոնի առաջին վարիչը, որտեղ հիմնել և ղեկավարել է Հայագիտական հետազոտությունների ծրագիրը: Պրոֆեսոր Սյունու գիտական հետաքրքրությունները կենտրոնացած են Ռուսական կայսրության և Խորհրդային Միության ոչ ռուս, մասնավորապես, հարավկովկասյան ազգությունների (Հայաստան, Ադրբեջան, Վրաստան) ուսումնասիրության վրա: Սյունին հեղինակ է մի շարք նշանակալից աշխատությունների, այդ թվում՝ *Ձևավորելով վրաց ազգը* (1988, 1994), *Հայացքն Արարատին*. *Հայաստանն արդի դաստիարակության մեջ* (1993), *Անցյալի վրեժխնդրությունը. ազգայնականությունը, հեղափոխությունը և ԽՍՀՄ փլուզումը* (1993), *Խորհրդային գիտափորձը. Ռուսաստանը, ԽՍՀՄ-ը և ժառանգորդ ժողովուրդները* (1998, 2011):

RONALD GRIGOR SUNY is a professor of Political Science at the University of Michigan and Emeritus Professor of Political Science and History at the University of Chicago. He taught at Oberlin College (1968-1981), as visiting professor of history at the University of California, Irvine (1987), and Stanford University (1995-1996). He was the first holder of Alex Manoojian Chair in Modern Armenian History at the University of Michigan (1981-1995), where he founded and directed the Armenian Studies Program. Professor Suny's intellectual interests have centered on the non-Russian nationalities of the Russian Empire and Soviet Union, particularly those of the South Caucasus (Armenia, Azerbaijan, and Georgia). Professor Suny is the author of a number of remarkable works, including *The Making of Georgian Nation* (Indiana University Press, 1988, 1994), *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* (Indiana University Press, 1993), *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford University Press, 1993), *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States* (Oxford University Press, 1998, 2011).

arasan@umich.edu

ԱՐԱ ՍԱՆՅԵԱՆԸ հայոց ու մերձավոր-արևելեան դատմության դասախոս է Միչիգանի համալսարանի Դիրբորնի մասնաճյուղի մեջ, ինչդեռ նաև նույն հաստատության Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի վարիչը: Ծնվել ու դրոյոցական կրթությունը ստացել է Բեյրութում: 1986-1991 թթ. ուսանել է Երևանի Պետական համալսարանում: 1991-1994 թթ. Մերձավոր Արևելքի նորագույն դատմության գծով դոկտորական ատենախոսություն է դաշտոյանել Լոնդոնի համալսարանի Արևելյան և Աֆրիկյան երկրների դրոյոցում: 1996-2005 թթ. Բեյրութի Հայկազյան համալսարանի Հայագիտության, դատմության ու քաղաքական գիտությունների ամբիոնի վարիչն էր: Գիտական ուսումնասիրությունների կիզակետը Հայաստանի, Թուրքիայի և Արևմտյան Ասիայի արաբական երկիրների դատմությունն է՝ Առաջին համաշխարհային դատերազմից հետո: Հեղինակ է *Թուրքիան և նրա արաբ հարևանները (1953-1958) ուսումնասիրություն*, *Բաղդադի Ուխտի սկզբնավորման և ծախողման վերաբերյալ անգլերեն աշխատության* (2001), ինչդեռ նաև երկու մենագրությունների և մի շարք գիտական հոդվածների:

ARA SANJIAN is an Associate Professor of Armenian and Modern Middle Eastern History and the Director of the Armenian Research Center at the University of Michigan-Dearborn. Born in Beirut, Lebanon, he received his school education there. From 1986 to 1991 he studied for his master's degree in history at Yerevan State University, Armenia (then, part of the USSR). From 1991 to 1994 he did his PhD in modern history of the Middle East at the School of Oriental and African Studies, the University of London. From 1996 to 2005 he was the Chairman of the Department of Armenian Studies, History and Political Science at Haigazian University in Beirut. He joined the University of Michigan-Dearborn in January 2006. His research interests focus on the post-World War I history of Armenia, Turkey and the Arab states of Western Asia. He is the author of *Turkey and Her Arab Neighbors, 1953-1958: A Study in the Origins and Failure of the Baghdad Pact* (2001), as well as two monographs and a number of scholarly articles and book chapters, published in English, Armenian, Russian and French.

ruz_grig@yahoo.com

ՌՈՅԱՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ հետազոտող է և թարգմանիչ: 2005-ին ավարտել է Երևանի Պետական բժշկական համալսարանը, 2007-ին՝ Հայաստանի ամերիկյան համալսարանը, 2016-ին՝ Լոնդոնի տնտեսագիտության դոկտորը՝ մասնագիտանալով քաղաքական տեսության բնագավառում: 2008-2015-ին աշխատել է Հայաստանի ամերիկյան համալսարանում՝ որդես գիտաշխատող և ծրագրի համակարգող: 2018 թ. աշնանը Փիթսբուրգի համալսարանի Փիլիսոփայության ֆակուլտետում շարունակել է աշխատել իր մագիստրական թեզի թեմայով՝ Կանտի ղետության փիլիսոփայությունը: Ռուզաննան Նորա Ն. Ներսեսյանի *Որբաքաղաքը. նոյաստամատույց աշխատողների, կոմիսարներ և «նոր Հայաստանը» կառուցողներ. Ալեքսանդրապոլ/Լենինական 1919-1931* (Երևան: Հովհաննիսյան ինստիտուտ, 2018) գրքի հայերեն հրատարակության խմբագիրն է:

RUZANNA GRIGORYAN is a researcher and translator. She graduated from the Yerevan State Medical University in 2005, the American University of Armenia in 2007 and the London School of Economics in 2016 getting specialized in the field of political theory. From 2008-2015 she worked at the American University of Armenia as a researcher and project coordinator. In fall 2018 she continued to work on Kant's philosophy of the state, the topic of her master's thesis, at the Philosophy Department of the University of Pittsburgh. Ruzanna is the editor of the Armenian translation of the book *City of Orphans: Relief Workers, Commissars and the "Builders of the New Armenia," Alexandropol/Leninakan 1919-1931* (Yerevan: Johannissyan Institute, 2018) by Nora Nercessian.

ashot.gr@gmail.com

ՎՇՈՏ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ծնվել է 1993 թվականին Երևանում: Ուսանել է Երևանի Պետական համալսարանի, առաջ՝ Չայդելբերգի համալսարանի ֆիզիկայի ֆակուլտետներում: 2015 թ. ընդունվել է Ֆիզիկայի կիրառական դոկտորանտուրայի ինստիտուտ (Երևան)՝ որդես աստիճանով: 2018 թ. ապրիլին Երևանի Պետական համալսարանում ղաշտոյանել է «Քվանտային տեսության որոշակի երևույթներ կոնդենսացված միջավայրի ֆիզիկայում» վերնագրով թեկնածուական թեզը: Գերմաներենից թարգմանել և ծանոթագրել է Վերներ Չայզենբերգի *Ֆիզիկա և փիլիսոփայություն* և *Քվանտային տեսության ֆիզիկական սկզբունքները* գրքերը: 2017-2018 թթ. կատարել է Միսաք Խոստիկյանի և նրա *David der Philosoph* ավարտաճառի վերաբերյալ ուսումնասիրություն, որը հրատարակվել է *Դավիթ փիլիսոփան* գրքում (Միսաք Խոստիկյան, *Դավիթ փիլիսոփան* (Երևան: Յովհաննիսյան ինստիտուտ, 2020):

ASHOT GRIGORYAN was born in 1993, in Yerevan. 2009-2013 he studied at the Physics Department of Yerevan State University (YSU) and Heidelberg University. In 2015 Grigoryan enrolled as a PhD student at the Institute of Applied Problems of Physics (Yerevan). He defended his doctoral dissertation in Physics “Some Phenomena of Quantum Theory in Condensed Matter Physics” at YSU in April 2018. Grigoryan translated from German into Armenian Werner Heisenberg’s *Physik und Philosophie* and *Die physikalischen Prinzipien der Quantentheorie*. During 2017-2018 he conducted a research on Misak Khostikyan and his doctoral dissertation *David der Philosoph* (Misak Khostikyan, *David the Philosopher* (Yerevan: Johannissyan Institute, 2020)).

irinashakhnazaryan@yahoo.com

ԻՐԻՆԱ ՇԱԽՆԱԶԱՐՅԱՆ արվեստաբան է: Ավարտել է Երևանի գեղարվեստի թեատական ակադեմիայի Կերտարվեստի դաստնության և տեսության անբիոնի բակալավրական ծրագիրը: 2014-ին նույն հաստատությունում դաշտոյանել է «Ռեալիստական արվեստի խնդիրները 1920-ական թվականների առաջին կեսի դարբերական մամուլում» մագիստրոսական թեզը: 2014-ից աշխատում է Գովհաննիսյան ինստիտուտում՝ որդես հետազոտող: 2019-ից դասավանդում է Գայաստանի գեղարվեստի թեատական ակադեմիայում: 2020-ից նույն հաստատության արվեստի դաստնության և տեսության անբիոնի աստիրանտ է: 2016-2019-ին Սոցիոսկոպ հասարակական կազմակերպության հետ համագործակցությամբ իրականացրել է «Կանանց ազատագրման խնդիրը 1920-ականների խորիրոյահայ մամուլի էջերում» հետազոտությունը: Մասնագիտական հետաբրբությունները ներառում են արվեստի և քաղաքականության, ավանգարդի և ռեալիզմի փոխհարաբերությունները, ինչդես նաև կանանց խնդիրները, քաղաքականության ու կենցաղի առնչակցությունները:

IRINA SHAKHNAZARYAN is an art historian. She received her BA from the Department of Art History and Theory at Yerevan State Academy of Fine Arts. In 2014 she defended her MA thesis entitled “The Problems of Realist Art in the Periodical Media of the First Half of 1920s.” Since 2014 she has been working as a researcher at Johannissyan Institute. Since 2019 she has been teaching at Yerevan State Academy of Fine Arts, where, since 2020, she is enrolled as a PhD candidate at the Department of Art History and Theory. In 2016-19, in collaboration with Socioscope NGO, she conducted research in sexuality in the Soviet-Armenian press of the 1920s. Her research interests include the interrelations of art and politics, avant-garde and realism, as well as women’s liberation projects, gender and politics.

sahakyan.nare@gmail.com

ՆԱՐԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ արվեստաբան է և համադրող: Ավարտել է Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի Արվեստի դասընթացը և կուրատորություն մագիստրոսական ծրագիրը: Մեդիալաբ արվեստի կրթական ծրագրում դասավանդում է «Տեսնելու արվեստաբանական մեթոդներ» առարկան: Ավարտել է Ժամանակակից արվեստի ինստիտուտի Արվեստի դասընթացը և տեսության մոդուլը: 2014-2017-ը զբաղվել է արվեստի քննադատությամբ և համադրել մի շարք հետազոտական ցուցահանդեսներ: Նրա հետաքրքրություններն ընդգրկում են արվեստաբանության՝ իբրև գիտակարգի դասընթացը և թարգմանությունը՝ որդես մշակութային արարք: Ավարտել է Երևանի դեպարտամենտի ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի բակալավրիատը, զբաղվել լրագրությամբ:

NARE SAHAKYAN is an art historian and a curator. She hold her MA degree in art history from American University of Beirut. She is teaching a course titled “Art Historical Methods of Seeing” at the Medialab art educational program. She has graduated from the Institute for Contemporary Art in Yerevan with a specialization in the history and theory of contemporary art. In 2014-2017 she has published art critical essays and curated several research exhibitions in Yerevan. Her interests include the history of art history as a discipline and translation as a cultural act. She obtained her BA at Yerevan State University’s Department of Journalism and previously worked in the profession.

ՖՏԴ 32(082)
ԳՄԴ 66.0g43
Հ 247

Հ 247 Հայաստան 2018թ. իրողություններ և հեռանկարներ.
/Ինքնություն 3 (2)- Եր.: Հումանիտար հետազոտությունների
հայկական կենտրոն, 2020. Երկրորդ հատոր.- 444 էջ:

ARMENIA 2018: Realities and Perspectives / Identity 3 (2)
- Yer.: Armenian Research Center in Humanities, 2020.-
444 p.

ՖՏԴ 32(082)
ԳՄԴ 66.0g43

ISBN 978-9939-9238-2-6

© Հումանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն
Armenian Research Center in Humanities

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2018
ARMENIA 2018
ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ
REALITIES AND PERSPECTIVES

հրատարակչական խմբագիր՝
Սիրանուշ Դվոյան

անգլերեն խմբագիրներ՝
Անժելա Հարությունյան
Նազարեթ Սեֆերյան

սրբագրիչ՝
Անի Ջիլավյան

ձևավորող՝
Սկրտիչ Մաթևոսյան

editor
Siranush Dvoyan

english editors
Angela Harutyunyan
Nazaret Seferyan

proofreading
Ani Jilavyan

design & layout
Mkrtich Matevosyan

Հունանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի երրորդ Տարեգրքի երկրորդ հատորն ամբողջացնում է *Հայաստան 2018. Իրողություններ և հեռանկարներ* գիտաժողովի նյութերի հրատարակումը: Առաջին հատորում զետեղված ընդհանուր քաղաքական բնույթի վերլուծականներից հետո ընթերցողին են ներկայացվում առանձին բնագավառներին վերաբերող գիտական հարցեր արծարծող հոդվածները:

The second volume of the third Annual issue of the Armenian Research Center in Humanities completes the presentation of the material from the *Armenia 2018: Realities and Perspectives* conference. After the general political analyses published in the first volume, this book presents readers with articles that touch upon the academic issues, related to various scientific fields.

ISBN 978-9939-9238-2-6

9 789939 923826

